

CONGRES BOOK

EDITOR: Prof. Dr. MUSTAFA TALAS

ISBN: 978-625-92555-1-4

September 5-7, 2025

ASES

IV. INTERNATIONAL MALATYA SCIENTIFIC RESEARCH CONGRESS

**IV. INTERNATIONAL
MALATYA SCIENTIFIC RESEARCH CONGRESS**

**SEPTEMBER 5-7, 2025
MALATYA, TURKIYE**

EDITOR
Prof. Dr. MUSTAFA TALAS

COPYRIGHT © 2025
BY ASES CONGRESS ORGANIZATION
PUBLISHING COMPANY LIMITED

ALL RIGHTS RESERVED. NO PART OF THIS PUBLICATION MAY BE REPRODUCED, DISTRIBUTED OR TRANSMITTED IN ANY FORM OR BY ANY MEANS, INCLUDING PHOTOCOPYING, RECORDING OR OTHER ELECTRONIC OR MECHANICAL METHODS, WITHOUT THE PRIOR WRITTEN PERMISSION OF THE PUBLISHER, EXCEPT IN THE CASE OF BRIEF QUOTATIONS EMBODIED IN CRITICAL REVIEWS AND CERTAIN OTHER NONCOMMERCIAL USES PERMITTED BY COPYRIGHT LAW. ASES CONGRESS ORGANIZATION PUBLISHING® IT IS RESPONSIBILITY OF THE AUTHOR TO ABIDE BY THE PUBLISHING ETHICS RULES.

ASES PUBLICATIONS – 2025©

LICANCE KEY: 2022/ 63715

**22.09.2025
ISBN: 978-625-92555-1-4**

CONGRESS ID

CONFERENCE TITLE

IV. INTERNATIONAL
MALATYA SCIENTIFIC RESEARCH CONGRESS

DATE AND PLACE

SEPTEMBER 5-7, 2025

MALATYA, TURKIYE

ORGANIZATION

ASES (ACADEMY OF SCIENTIFIC AND EDUCATIONAL STUDIES),

LANGUAGES

Turkish, English, Arabic, Russian

T.C.
NEVŞEHİR HACI BEKTAŞ VELİ ÜNİVERSİTESİ REKTÖRLÜĞÜ
Eğitim Fakültesi

Sayı : E-25988804-903.07-2500058153
Konu : Görevlendirme Talebi (Doç. Dr. Davut
SARITAŞ)

02.07.2025

İLGİLİ MAKAMA

İlgi : Doç. Dr. Davut SARITAŞ'ın 01.07.2025 tarihli ve 2500057933 sayılı dilekçesi.

İlgi dilekçe ile, Ases (Academy of Scientific and Educational Studies) tarafından düzenlenecek olan Kongrelerin Düzenleme Kurulu için, Yükseköğretim Genel Kurulunun 15.06.2023 tarihli ve 2023.10.183 sayılı kararı gereğince akademisyen temsilcisi olarak Doç. Dr. Davut SARITAŞ'ın görevlendirilmesi Dekanlığımızca uygun görülmüştür.

Bilgilerini ve gereğini rica ederim.

Prof. Dr. Mustafa TAHİROĞLU
Eğitim Fakültesi Dekanı

Belge Doğrulama Kodu: F9P3CMD

Bu belge, güvenli elektronik imza ile imzalanmıştır.

Belge Takip Adresi: <https://www.turkiye.gov.tr/nevu-ebys>

Adres: 2000 EVLER MAH. ZÜBEYDE HANIM CAD. 50300 NEVŞEHİR

Telefon No: (0 384) 2281004

e-Posta: egitim@nevsehir.edu.tr

Kep Adresi: nevsehiruniversitesi@hs01.kep.tr

Faks No: (0 384) 2281040

İnternet Adresi: egitim.nevsehir.edu.tr

Bilgi için :

Kübra Gürbüz

Büro Personeli

Telefon No:

Direkt Hat:

CHAIRMAN OF THE ORGANIZING COMMITTEE

Prof. Dr. MUSTAFA TALAS

NIGDE OMER HALISDEMIR UNIVERSITY (TURKIYE)

ORGANIZING COMMITTEE

Doç. Dr. Davut SARITAS

NEVSEHIR HACI BEKTAS VELI UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. Cengiz SAHIN

ANKARA HACI BAYRAM VELI UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. Hasan AYDEMIR

INONU UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. Burcu GEZER SEN

FIRAT UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. Engin OZDEMIR

INONU UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. HAYATI ÇAVUS

VAN YUZUNCU YIL UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. LOKMAN ZOR

NIGDE OMER HALISDEMIR UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. MUSTAFA TUYSUZ

VAN YUZUNCU YIL UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. Osman Cenk KANCA

ATATURK UNIVERSITY (TURKIYE)

Assist. Prof. ARZU BOZDAG TULUM

MALATYA TURGUT ÖZAL UNIVERSITY (TURKIYE)

Assist. Prof. EMRULLAH BANAZ

BAYBURT UNIVERSITY (TURKIYE)

Assist. Prof. Gülşah GURKAN

MALATYA TURGUT OZAL UNIVERSITY (TURKIYE)

Assist. Prof. Kezban PAKSOY

NIGDE OMER HALISDEMIR UNIVERSITY (TURKIYE)

Assist. Prof. Oğuz Han OZTAY

VAN YUZUNCU YIL UNIVERSITY (TURKIYE)

Dr. Songül ÇAKMAK

VAN YUZUNCU YIL UNIVERSITY (TURKIYE)

Dr. MAJA VIZJAK

FACULTY OF ECONOMICS AND TOURISM MIJO MIRKOVIC (CROATIA)

Dr. ULKER BAHSIYEVA

AZERBAIJAN DEVLET PEDAGOJI UNIVERSITY (AZERBAIJAN)

COORDINATOR

Dr. NECIP IHSAN ARIKAN

SCIENCE BOARD

Prof. Dr. AHMET YATKIN

INONU UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. BASAK HANEDAN

ATATURK UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. BEKIR KOCADAS

ADYAMAN UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. BOUMAZZOU IBRAHIM

UNIVERSITÉ IBN TOFAIL (MOROCCO)

Prof. Dr. CHOUITAH

UNIVERSITY MUSTAPHA STANBOULI MASCARA (ALGERIA)

Prof. Dr. ERGUN OZTURK

ERCIYES UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. AYSEGUL TURK

ANKARA HACI BAYRAM VELİ UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. HASSAN ZARIOUH

MOHAMMED FIRST UNIVERSITY (MOROCCO)

Prof. Dr. HULYA CICEK

GAZIANTEP UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. KASIM KARAMAN

ERCIYES UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. LEVENT GOKDEMIR

INONU UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. MEHMET KAYGUSUZOGU

HASAN KALYONCU UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. MORAKENG EDWARD KENNETH LEBAKA

ZULULAND UNIVERSITY (SOUTH AFRICA)

Prof. Dr. NURETTIN KONAR

HALIC UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. RAHMANI ABDELHAI

MOULAY ISMAIL UNIVERSITY (MOROCCO)

Prof. Dr. RAUL DUARTE SALGUEIRAL GOMES CAMPILHO

ISEP UNIVERSITY (PORTEKİZ)

Prof. Dr. REMZI KILIC

ERCIYES UNIVERSITY (TÜRKİYE)

Prof. Dr. SIBEL KAHRAMAN

INONU UNIVERSITY (TÜRKİYE)

Prof. Dr. SELAHATTIN AVSAROĞLU

NECMETTİN ERBAKAN UNIVERSITY (TÜRKİYE)

Prof. Dr. Siham BABA AHMED

ABOU BEKR BELKAID TLEMSEN UNIVERSITY (ALGERIA)

Prof. Dr. VALENTIN STOYANOV

TRAKIA UNIVERSITY (BULGARIA)

Prof. Dr. YENER OZEN

ERZINCAN BINALI YILDIRIM UNIVERSITY (TÜRKİYE)

Assoc. Prof. ABDULKADİR KIYAK

INONU UNIVERSITY (TÜRKİYE)

Assoc. Prof. AHMET KURTOĞLU

BANDIRMA ONYEDİ EYLÜL UNIVERSITY (TÜRKİYE)

Assoc. Prof. ASLI SAYLAN KRİMİZİGÜL

ERCIYES UNIVERSITY (TÜRKİYE)

Assoc. Prof. AYSE SEZER

BİLECİK ŞEYH EDEBALI UNIVERSITY (TÜRKİYE)

Assoc. Prof. BAHADIR KOKSALAN

INONU UNIVERSITY (TÜRKİYE)

Assoc. Prof. B. Çağla GARİPAGAOĞLU

BAHCESEHIR UNIVERSITY (TÜRKİYE)

Assoc. Prof. CHINGİZ MAMEDOV

BAKU STATE UNIVERSITY (AZERBAIJAN)

Assoc. Prof. DIVYA VINAYACHANDRAN
SRM INSTITUTE OF SCIENCE AND TECHNOLOGY (INDIA)

Assoc. Prof. ELZBIETA PATKOWSKA
UNIVERSITY OF LIFE SCIENCES IN LUBLIN (POLAND)

Assoc. Prof. EMINE GUZEL
INONU UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. FUAT Sanci
ADYAMAN UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. HASAN AYDEMIR
INONU UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. IBRAHIM GORUCU
INONU UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. ISMAIL SAN
INONU UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. MEHMET KARACA
PAMUKKALE UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. Ozgür EKEN
INONU UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. Sabah RAZI
UNIVERSITY OF BISKRA (ALGERIA)

Assoc. Prof. YUCEL DUMAN
INONU UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. SARBU LAURA GABRIELA
ALEXANDRU IOAN CUZA UNIVERSITY OF IASI (ROMANYA)

Assoc. Prof. SELMAN ABLAK
CUMHURİYET UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. ZUHAL AKMESE
DICLE UNIVERSITY (TURKIYE)

Assist. Prof. AYSUN BEYDOLA
YAKIN DOĞU UNIVERSITY (TRNC)

Assist. Prof. AYSE BIRHANLI
INONU UNIVERSITY (TURKIYE)

Assist Prof. CETIN TAN

FIRAT UNIVERSITY (TURKIYE)

Assist Prof. EMIN TAMER YENEN

NEVSEHIR HACI BEKTAS VELI UNIVERSITY (TURKIYE)

Assist. Prof. FAHRUNNISA KAZANAN

DICLE UNIVERSITY (TURKIYE)

Assist. Prof. FRANCISCO JAVIER PALACIOS-HIDALGO

UNIVERSITY OF CORDOBA (İSPANYA)

Assist Prof. GAMZE AKKAYA

INONU UNIVERSITY (TURKIYE)

Assist. Prof. ISMAIL HAKKI TEKINER

ISTANBUL SABAHATTIN ZAIM UNIVERSITY (TURKIYE)

Assist. Prof. Hilal KAROGLU

BAYBURT UNIVERSITY (TURKIYE)

Assist. Prof. MAHBUBOR RAHMAN

BANGLADESH UNIVERSITY OF TEXTILES (BANGLADEŞ)

Assist. Prof. MELTEM YURTCU

INONU UNIVERSITY (TURKIYE)

Assist. Prof. Merve BUYUKADA

BAYBURT UNIVERSITY (TURKIYE)

Assist Prof. OGUZ HAN OZTAY

VAN YUZUNCU YIL UNIVERSITY (TURKIYE)

Assist. Prof. OKTAY KIZKAPAN

NEVSEHIR HACI BEKTAŞ VELİ UNIVERSITY (TURKIYE)

Assist Prof. PELIN ERTEKIN

INONU UNIVERSITY (TURKIYE)

Assist. Prof. RAJA MOHAMMAD LATIF

PRINCE MOHAMMAD BIN FAHD UNIVERSITY (SUUDI ARABISTAN)

Assist. Prof. REMZI KILIC

AKSARAY UNIVERSITY (TURKIYE)

Assist. Prof. SABIHA GOKCEN ZEYBEK

YAKIN DOGU UNIVERSITY (KIBRIS)

Assist. Prof. Selcan KALIN

MALATYA TURGUT OZAL UNIVERSITY (TURKIYE)

Assist. Prof. SUKRU AYDIN

INONU UNIVERSITY (TURKIYE)

Dr. NASEER AHMAD

INTERNATIONAL ISLAMIC UNIVERSITY (PAKISTAN)

CONFERENCE STATISTICS

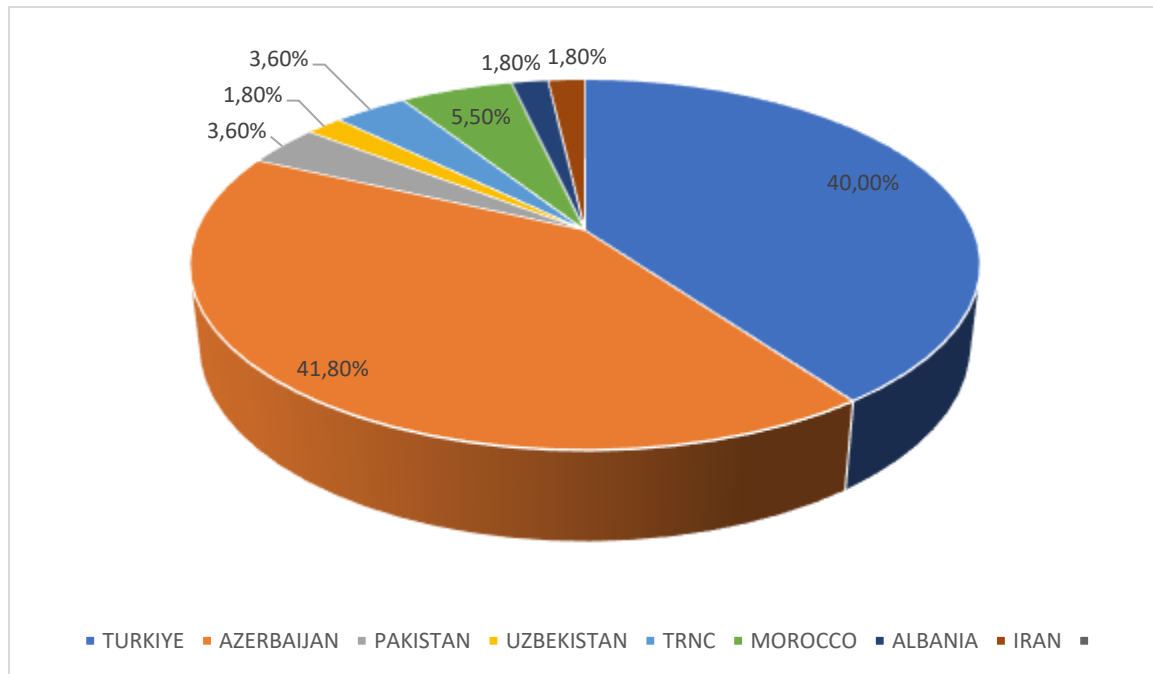
Distribution of the papers presented orally at the conference by countries

Country	Number of Papers	Percentage (%)
TURKIYE	22	40,0%
AZERBAIJAN	23	41,8%
PAKISTAN	2	3,6%
UZBEKISTAN	1	1,8%
TRNC	2	3,6%
MOROCCO	3	5,5%
ALBANIA	1	1,8%
IRAN	1	1,8%
TOTAL	55	100%

IV. INTERNATIONAL MALATYA SCIENTIFIC RESEARCH CONGRESS

SEPTEMBER 5-7, 2025 MALATYA, TURKIYE

CONFERENCE STATISTICS

IV. INTERNATIONAL MALATYA SCIENTIFIC RESEARCH CONGRESS

SEPTEMBER 5-7,
MALATYA, TURKIYE

ONLINE CONFERENCE PROGRAM

ID: 269 738 6033

PASSWORD: ases44

IV. INTERNATIONAL MALATYA SCIENTIFIC RESEARCH CONGRESS
SEPTEMBER 5-7, 2025 MALATYA, TURKIYE
CONFERENCE PROGRAM

06.09.2025
SATURDAY / 10:30-12:30
SESSION: 1 HALL: 1 / MODERATOR
Dr.Emel YILMAZ

AUTHORS	UNIVERSITY/INSTITUTION	TOPIC TITLE
Osman Yasin ÇELİK Doç. Dr. Alper ÇİÇEK	Trakya Üniversitesi	SOSYAL MEDYA UYGULAMALARINDA UÇTAN UCA ŞİFRELEME
Prof. Dr. Faruk AKYAZI Arş. Gör.Uğur YİĞİT Arş. Gör.Buğra GÜVERCİN	Ordu Üniversitesi Giresun Üniversitesi	Morfolojik Olarak Birbirine Yakın İki Kist Nematodu Heterodera cruciferae ve Heterodera carotae'nin Morfometrik Karakterlerinin Temel Bileşen Analizi (Principal Component Analysis, PCA) Kullanılarak Ayırt Edilmesi: Yeni Bir Yaklaşım
Doç. Dr. Pınar OĞUZHAN YILDIZ	Atatürk Üniversitesi	SOĞUK ZİNCİR KOŞULLARININ SU ÜRÜNLERİ KALİTESİNE ETKİLERİ
Doç. Dr. Pınar OĞUZHAN YILDIZ	Atatürk Üniversitesi	AKILLI VE AKTİF AMBALAJLAMA TEKNOLOJİLERİNİN SU ÜRÜNLERİNDEKİ KULLANIMI
Rıdvan UMAZ	Bitlis Eren Üniversitesi	ÇOK AŞAMALI DÖNÜŞTÜRÜCÜLER İÇİN İLETİM KAYIPLARININ ANALİZİ
Dr. Öğr. Üyesi Kaan Emre ENGİN	Adıyaman Üniversitesi	MEKANİK PRESLERDE ZIMBA GEOMETRİSİNİN GÜRÜLTÜ VE TİTREŞİM DÜZEYİNE ETKİLERİNİN DENEYSEL OLARAK İNCELENMESİ
Dr. Müge ALGAN	Kıbrıs	WHERE IS THE PUBLIC?
Dr.Emel YILMAZ	Kıbrıs Amerikan Üniversitesi	Lipton Reklamında Kadın Temsili ve İdeoloji

IV. INTERNATIONAL MALATYA SCIENTIFIC RESEARCH CONGRESS
SEPTEMBER 5-7, 2025 MALATYA, TURKIYE
CONFERENCE PROGRAM

06.09.2025
SATURDAY / 10:30-12:30
SESSION: 1 HALL: 2 / MODERATOR
Dr. Ülker Bahşiyeve

AUTHORS	UNIVERSITY/INSTITUTION	TOPIC TITLE
Fatimə Allahverdiyeva	Azərbaycan Dövlət Pedagoji Universiteti	Məktəbdə yaş xüsusiyyətləri ilə dərslərdəki mətnlərin əlaqəsi
Dr. Ülker Bahşiyeve	ADPU	Mirzə İbrahimovun “Odlar yurdunun Prometeyi” və “Söz mülkünün sultanı” adlı məqalələri
Könül Ələddin qızı Məmmədova	Azərbaycan Dövlət Pedagoji Universiteti	TƏLİM PROSESİNDƏ YAZI BACARIQLARININ İNKİŞAFINA TƏSİR GÖSTƏRƏN MÜXTƏLİF AMİLLƏR
Güler NURİYEVA	Azərbaycan Dövlət Pedagoji Universiteti	MÜASİR TƏHSİL KONTEKSTİNDƏ ZİMMERMANIN ÖZÜNÜTƏNZİMLƏYİCİ ÖYRƏNMƏ MODELİNİN ƏHƏMİYYƏTİ
Emil Raul oğlu Ağayev	Azərbaycan Dövlət Pedagoji Universiteti	APPLICATION OF ROLE PLAYING GAMES IN TEACHING FINE ARTS TƏSVİRİ SƏNƏT FƏNNİNİN TƏDRİSİNDƏ ROLLU OYUNLARIN TƏTBİQİ
Rizazade Leyla Babek qızı	Azərbaycan Dövlət Pedagoji Universiteti	Azerbaijani Carpet Weaving: An Enduring Symbol of Cultural Identity
RƏSMİYYƏ NƏRİMAN qızı MAHMUDOVA	Azərbaycan Dövlət Pedagoji Universiteti	Qrafika sənətində milli ruhun ifadəsi: Azərbaycan rəssamlarının əsərləri
RƏSMİYYƏ NƏRİMAN qızı MAHMUDOVA	Azərbaycan Dövlət Pedagoji Universiteti	AZƏRBAYCAN TƏSVİRİ İNCƏSƏNƏTİNDƏ KOMPOZİSİYA
Fatimə Allahverdiyeva	Azərbaycan Dövlət Pedagoji Universiteti	Məktəbdə yaş xüsusiyyətləri ilə dərslərdəki mətnlərin əlaqəsi

IV. INTERNATIONAL MALATYA SCIENTIFIC RESEARCH CONGRESS
SEPTEMBER 5-7, 2025 MALATYA, TURKIYE
CONFERENCE PROGRAM

06.09.2025
SATURDAY / 10:30-12:30
SESSION: 1 HALL: 3 / MODERATOR
Prof. Dr. Erkan GÖNÜLOL

AUTHORS	UNIVERSITY/INSTITUTION	TOPIC TITLE
Dr. Öğr. Üyesi Özlem ÖZDEN TUNCA ZEHRA BERİRA DEMİREL	Fenerbahçe Üniversitesi	18-26 YAŞ ÜNİVERSİTE ÖĞRENCİLERİNDE ALGILANAN STRES DÜZEYİNİN DUYGUSAL YEME DAVRANIŞI ÜZERİNDEKİ ETKİSİ
Dr. Öğr. Üyesi Özlem ÖZDEN TUNCA Halit KAYA	Fenerbahçe Üniversitesi	ANKSİYETE VE STRES İLE SİGARA BAĞIMLILIĞI ARASINDAKİ İLİŞKİDE DUYGU DÜZENLEME BECERİLERİNİN ROLÜ
Hilal KESKİ Melis Dila UNGAN Doç. Dr.Selman ABLAK	Sivas Cumhuriyet Üniversitesi	5. SINIF SOSYAL BİLGİLER DERS KİTABINDA KAVRAMLARA VE KAVRAM ÖĞRETİM TEKNİKLERİNE YER VERİLME DURUMUNUN İNCELENMESİ
Melis Dila UNGAN Doç. Dr.Selman ABLAK	Sivas Cumhuriyet Üniversitesi	2018 VE 2024 SOSYAL BİLGİLER DERSİ ÖĞRETİM PROGRAMLARINA GÖRE HAZIRLANAN 5.SINIF SOSYAL BİLGİLER DERS KİTAPLARININ SAYGI DEĞERİ AÇISINDAN İNCELENMESİ
Cem KURT Ali Rıza SEVİNÇ Prof. Dr. Erkan GÖNÜLOL	Kurtsan Tarım End. Mak. San. Tic A.Ş	GEZER TİP SAĞIM SİSTEMİNİN KÜÇÜK VE ORTA ÖLÇEKLİ İŞLETMELERDE UYGULANABİLİRLİĞİ VE VERİMLİLİK AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ
Doçent Dr. Bekir ÇAR Doçent Dr. Ahmet KURTOĞLU	Bandırma Onyedli Eylül Üniversitesi	Beden Eğitimi ve Spor Öğretmenlerinin Duyuşsal Boyutla Sağlık ve Zindelik İlişkilerinin İncelenmesi
Prof. Dr.Filiz KUTLUAY TUTAR Sayyara MUSAYEVA	Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi	KIRSAL TURİZM VE YENİLENEBİLİR ENERJİ: TÜRKİYE’DE SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA İÇİN BİR STRATEJİ
Özlem Tutar	Bingöl Üniversitesi	Günümüz Toplumsal Erozyonuna Karşı Hz. Peygamber’in Hadislerinde Ahlâkî Direniş Ve Değerler İnşası
Prof. Dr.Filiz KUTLUAY TUTAR Sayyara MUSAYEVA	Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi	PETROL VE DOĞALGAZ GELİRLERİNİN YEREL KALKINMAYA YÖNLENDİRİLMESİNDE STRATEJİK YAKLAŞIMLAR: AZERBAIJAN ÖRNEĞİ

IV. INTERNATIONAL MALATYA SCIENTIFIC RESEARCH CONGRESS
SEPTEMBER 5-7, 2025 MALATYA, TURKIYE
CONFERENCE PROGRAM

06.09.2025
SATURDAY / 10:30-12:30
SESSION: 1 HALL: 4 / MODERATOR
Prof. Dr. Elman Quliyev

AUTHORS	UNIVERSITY/INSTITUTION	TOPIC TITLE
Kamalə Əzizli	Azərbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi	İngilis dilinin tarixi inkişafı
Lala MUSAYEVA	Azerbaijan State Pedagogical University	AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLERİNDE TELƏFFUZ EKİKLİKLERİNİN GİDERİLMƏSİNDE MOBİL UYGULAMALARIN ETKİNLİĞİ
Natevan Paşayeva	Azərbaycan Dövlət Pedagoji Universiteti	ÇAĞDAŞ EĞİTİM ORTAMINDA KAPSAYICILIK
Aygun Ahmadova Shukur kızı	Azərbaycan Dövlət Pedagoji Universiteti	MÜASİR AZƏRBAYCAN UŞAQ ŞEİRİNDƏ PSİXOLOJİ PARALELİZM
Arzu Kərimova	Azərbaycan Dövlət Pedagoji Universiteti	AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ VƏ ONUN TƏBLİĞİ
Prof. Dr. Elman Quliyev	Azərbaycan Dövlət Pedagoji Universiteti	ERKİN VAHİDOVUN LİRİKASI
Hasanova Amalia Murad	Azərbaycan Dövlət Pedagoji Universiteti	THE EVOLUTIONARY NATURE OF CARING FOR OFFSPRING IN ANIMALS
Hasanova Amalia Murad	Azərbaycan Dövlət Pedagoji Universiteti	A MODERN APPROACH TO THE FORMATION OF LIFE ON EARTH IN BIOLOGY CLASSES

IV. INTERNATIONAL MALATYA SCIENTIFIC RESEARCH CONGRESS
SEPTEMBER 5-7, 2025 MALATYA, TURKIYE
CONFERENCE PROGRAM

06.09.2025
SATURDAY / 10:30-12:30
SESSION: 1 HALL: 5 / MODERATOR
Doçent Dr. Emre KAYA

AUTHORS	UNIVERSITY/INSTITUTION	TOPIC TITLE
Doç. Dr. Aslı AKDENİZ KUDUBEŞ Sude ÖZTÜRK	Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi	AKILCI İLAÇ YÖNETİMİ EĞİTİM PROGRAMININ HASTANEYE YATAN ÇOCUKLARIN EBEVEYNLERİNİN AKILCI İLAÇ KULLANIMINA YÖNELİK TUTUMLARINA ETKİSİ: RANDOMİZE KONTROLLÜ ÇALIŞMA
Doç. Dr. Aslı AKDENİZ KUDUBEŞ	Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi	KİSTİK FİBROZİS TANILI ÇOCUĞU OLAN AİLELERDE BAKIMIN GÜÇLENDİRİLMESİNDE HEMŞİRENİN ROLÜ
Betül Vera GEDİK İbrahim Halil KAVAK Merve Gulsen BAL ALBAYRAK Tuğcan KORAK	Kocaeli Üniversitesi	Triple Negatif Meme Kanseri Hücrelerinde Ellagik Asit ve Daidzein Kombinasyonunun Canlılık Üzerine Etkisi ve Kombinasyon Analizi
Doçent Dr. Emre KAYA Maide Nur MAMUR	Fırat Üniversitesi	DENEYSEL POLİKİSTİK OVER SENDROMU OLUŞTURULAN RATLARDA PELARGONİUM SİDOİDES EKSTRESİNİN BAZI BİYOKİMYASAL VE ANTİOKSİDAN PARAMETRELER ÜZERİNE ETKİSİ
Şeyma Özer Kaya Emre Kaya Halil İbrahim Güngör Tutku Can Acısu Aslıhan Çakır Cihangiroğlu Seyfettin Gür Mustafa Sönmez	Fırat Üniversitesi	FERULA HERMONİS'İN FARKLI DOZLARIYLA KOÇ SPERMASININ KISA SÜRELİ SAKLANMASI
Zübeyde BİNBUĞA Prof. Dr. Serpil ÜNVER SARAYDIN Doç. Dr.Fatma İlknur VAROL Doç. Dr. Şükrü GÜNGÖR	Sivas Cumhuriyet Üniversitesi İnönü Üniversitesi	EVALUATION OF PANETH CELL DISTRIBUTION IN BIOPSY SAMPLES OF CELIAC PATIENTS AND CONTROL GROUP INDIVIDUALS

IV. INTERNATIONAL MALATYA SCIENTIFIC RESEARCH CONGRESS
SEPTEMBER 5-7, 2025 MALATYA, TURKIYE
CONFERENCE PROGRAM

06.09.2025
SATURDAY / 10:30-12:30
SESSION: 2 HALL: 1 / MODERATOR
Assoc. Prof. Peri Pashayeva

AUTHORS	UNIVERSITY/INSTITUTION	TOPIC TITLE
Assoc. Prof. Peri Pashayeva	AZƏRBAYCAN DÖVLƏT PEDAQOJİ UNIVERSİTETİ	AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLERİNDƏ OYUNLA ÖĞRETİM METOTLARININ İLKOKULLARA UYGULANMASI
Doçent Dr.Ulduz Fərhad Qəhrəmanova	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	Antik vəzn kəmiyyət üzrə təyin edilən vəznin bir növü kimi
Emil Raul oğlu Ağayev	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	ÜÇ-ALTI MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARA TƏSVİRİ FƏALİYYƏT MƏŞĞƏLƏRİNİN TƏDRİSİ
MƏMMƏDOVA ESMİRA FƏRHAD QIZI	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLERİNDƏ YARATICI YAZMA UYGULAMALARI: HİKÂYE,ŞİİR, BLOG YAZILARI
Shokhrukhbek Toshpulatov	University of World Economy	Public diplomacy in the digital age
Doçent Dr. İsmayılov Şahismayıl Namaz oğlu	Azərbaycan Universiteti,	Ortaq tarixi yaddaş
Günəl HÜMMƏTOVA (PƏNİYƏVA) Saleh	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının əsas hissəsini təşkil edən ədəbi məclislər və multikultural
Ibrahimova Khoshgadam Konag gizi	Azerbaijan State Pedagogical University	TEACHING THE TOPIC OF ROUNDWORMS IN AN INVERTEBRATE ZOOLOGY COURSE USING ARTIFICIAL INTELLIGENCE

IV. INTERNATIONAL MALATYA SCIENTIFIC RESEARCH CONGRESS
SEPTEMBER 5-7, 2025 MALATYA, TURKIYE
CONFERENCE PROGRAM

06.09.2025
SATURDAY / 10:30-12:30
SESSION: 2 HALL: 2 / MODERATOR
Assist. Prof. AHDIEH ASADPOUR

AUTHORS	UNIVERSITY/INSTITUTION	TOPIC TITLE
Assoc. Prof. Dr. Albana Tahiri	Albanian Universitesi	OSMANLI BAĞLAMINDA KİMLİK BİÇİMLERİ OLARAK AİLESEL HAFIZA VE KÜLTÜREL MİRAS: ARNAVUTLUK'TA ÇAKƏRİ AŞİRETİ ÜZERİNE ANTROPOLOJİK VE SOYAĞACI ANALİZİ (17.–20. YÜZYILLAR)
Assoc. Prof.Ehsan Rasoulinezhad	University of Tehran	The Fragmentation of Globalization in the Wake of the Ukraine-Russia War
Dr. Naseem Akhter	Shaheed Benazir Bhutto Women University	Harmony in Diversity: Need of Interfaith Perspectives for Global Unity
Dr. Naseem Akhter	Shaheed Benazir Bhutto Women University	Khyber Pakhtunkhwa's Ex-Fata Areas and Customs and Challenges for Women
Mustapha Makan Abdelhadi Makan Abdelouafi El Ghoulbzouri	Abdelmalek Essaadi University	Molecular Dynamics Study of Mechanical Properties in Graphene-Reinforced Metallic Nanocomposites
HASSAN ZARIOUH MOHAMMED BOUDCHICH ADIL ZEROUALI AMRI	Director of the Regional Academy of Education and Training of the Oriental	DIFFERENCES BETWEEN DIDACTICIAN AND PEDAGOGUE
HASSAN ZARIOUH MOHAMMED BOUDCHICH ADIL ZEROUALI AMRI	Director of the Regional Academy of Education and Training of the Oriental Directeur du Centre Régional des Métiers de l'Education et de la Formation de l'Oriental (CRMEFO),	On the theory of didactic situations

IV. INTERNATIONAL MALATYA SCIENTIFIC RESEARCH CONGRESS
SEPTEMBER 5-7, 2025 MALATYA, TURKIYE
CONFERENCE PROGRAM

IV. INTERNATIONAL MALATYA SCIENTIFIC RESEARCH CONGRESS

CONTENTS

AUTHOR(s)	TITLE	PAGE NO
Osman Yasin ÇELİK Alper ÇİÇEK	SOSYAL MEDYA UYGULAMALARINDA UÇTAN UCA ŞİFRELEME	1
Faruk AKYAZI Uğur YİĞİT Buğra GÜVERCİN	Morfolojik Olarak Birbirine Yakın İki Kist Nematodu Heterodera cruciferae ve Heterodera carotae'nin Morfometrik Karakterlerinin Temel Bileşen Analizi (Principal Component Analysis, PCA) Kullanılarak Ayırt Edilmesi: Yeni Bir Yaklaşım	6
Pınar OĞUZHAN YILDIZ	SOĞUK ZİNCİR KOŞULLARININ SU ÜRÜNLERİ KALİTESİNE ETKİLERİ	8
Pınar OĞUZHAN YILDIZ	AKILLI VE AKTİF AMBALAJLAMA TEKNOLOJİLERİNİN SU ÜRÜNLERİNDEKİ KULLANIMI	15
Rıdvan UMAZ	ÇOK AŞAMALI DÖNÜŞTÜRÜCÜLER İÇİN İLETİM KAYIPLARININ ANALİZİ	25
Kaan Emre ENGİN	MEKANİK PRESLERDE ZIMBA GEOMETRİSİNİN GÜRÜLTÜ VE TİTREŞİM DÜZEYİNE ETKİLERİNİN DENEYSEL OLARAK İNCELENMESİ	27
Müge ALGAN	WHERE IS THE PUBLIC?	29
Emel YILMAZ	Lipton Reklamında Kadın Temsili ve İdeoloji	31
Fatimə Allahverdiyeva	Məktəbdə yaş xüsusiyyətləri ilə dərslərdəki mətnlərin əlaqəsi	32
Ülker Bahşiyeve	Mirzə İbrahimovun “Odlar yurdunun Prometeyi” və “Söz mülkünün sultanı” adlı məqalələri	34
Könül Ələddin qızı Məmmədova	TƏLİM PROSESİNDƏ YAZI BACARIQLARININ İNKİŞAFINA TƏSİR GÖSTƏRƏN MÜXTƏLİF AMİLLƏR	38
Güler NURİYEVA	MÜASİR TƏHSİL KONTEKSTİNDƏ ZİMMERMANIN ÖZÜNÜTƏNZİMLƏYİCİ ÖYRƏNMƏ MODELİNİN ƏHƏMİYYƏTİ	40
Emil Raul oğlu Ağayev	APPLICATION OF ROLE PLAYING GAMES IN TEACHING FINE ARTS TƏSVİRİ SƏNƏT FƏNNİNİN TƏDRİSİNDƏ ROLLU OYUNLARIN TƏTBİQİ	42
Rizazade Leyla Babek qizi	Azerbaijani Carpet Weaving: An Enduring Symbol of Cultural Identity	45
RƏSMİYYƏ NƏRİMAN qızı MAHMUDOVA	Qrafika sənətində milli ruhun ifadəsi: Azərbaycan rəssamlarının əsərləri	51
RƏSMİYYƏ NƏRİMAN qızı MAHMUDOVA	AZƏRBAYCAN TƏSVİRİ İNCƏSƏNƏTİNDƏ KOMPOZİSİYA	53
Fatimə Allahverdiyeva	Məktəbdə yaş xüsusiyyətləri ilə dərslərdəki mətnlərin əlaqəsi	56
Özlem ÖZDEN TUNCA ZEHRA BERİRA DEMİREL	18-26 YAŞ ÜNİVERSİTE ÖĞRENCİLERİNDE ALGILANAN STRES DÜZEYİNİN DUYGUSAL YEME DAVRANIŞI ÜZERİNDEKİ ETKİSİ	58

IV. INTERNATIONAL MALATYA SCIENTIFIC RESEARCH CONGRESS

Özlem ÖZDEN TUNCA Halit KAYA	ANKSİYETE VE STRES İLE SİGARA BAĞIMLILIĞI ARASINDAKİ İLİŞKİDE DUYGU DÜZENLEME BECERİLERİNİN ROLÜ	60
Hilal KESKİ Melis Dila UNGAN Selman ABLAK	5. SINIF SOSYAL BİLGİLER DERS KİTABINDA KAVRAMLARA VE KAVRAM ÖĞRETİM TEKNİKLERİNE YER VERİLME DURUMUNUN İNCELENMESİ	61
Melis Dila UNGAN Selman ABLAK	2018 VE 2024 SOSYAL BİLGİLER DERSİ ÖĞRETİM PROGRAMLARINA GÖRE HAZIRLANAN 5.SINIF SOSYAL BİLGİLER DERS KİTAPLARININ SAYGI DEĞERİ AÇISINDAN İNCELENMESİ	79
Cem KURT Ali Rıza SEVİNÇ Erkan GÖNÜLOL	GEZER TİP SAĞIM SİSTEMİNİN KÜÇÜK VE ORTA ÖLÇEKLİ İŞLETMELERDE UYGULANABİLİRLİĞİ VE VERİMLİLİK AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ	94
Bekir ÇAR Ahmet KURTOĞLU	Beden Eğitimi ve Spor Öğretmenlerinin Duyuşsal Boyutla Sağlık ve Zindelik İlişkilerinin İncelenmesi	96
Filiz KUTLUAY TUTAR Sayyara MUSAYEVA	KIRSAL TURİZM VE YENİLENEBİLİR ENERJİ: TÜRKİYE'DE SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA İÇİN BİR STRATEJİ	100
Özlem Tutar	Günümüz Toplumsal Erozyonuna Karşı Hz. Peygamber'in Hadislerinde Ahlâkî Direniş Ve Değerler İnşası	109
Filiz KUTLUAY TUTAR Sayyara MUSAYEVA	PETROL VE DOĞALGAZ GELİRLERİNİN YEREL KALKINMAYA YÖNLENDİRİLMESİNDE STRATEJİK YAKLAŞIMLAR: AZERBAYCAN ÖRNEĞİ	111
Kamala Əzizli	İngilis dilinin tarixi inkisafı	121
Lala MUSAYEVA	AZERBAYCAN DİLİ DERSLERİNDE TELAFFUZ EKİKLİKLERİNİN GİDERİLMESİNDE MOBİL UYGULAMALARIN ETKİNLİĞİ	126
Natevan Paşayeva	ÇAĞDAŞ EĞİTİM ORTAMINDA KAPSAYICILIK	134
Aygun Ahmadova Shukur kızı	MÜASİR AZƏRBAYCAN UŞAQ ŞEİRİNDƏ PSİKOLOJİ PARALELİZM	139
Arzu Kərimova	AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ VƏ ONUN TƏBLİĞİ	145
Elman Quliyev	ERKİN VAHİDOVUN LİRİKASI	150
Hasanova Amalia Murad	THE EVOLUTIONARY NATURE OF CARING FOR OFFSPRING IN ANIMALS	153
Hasanova Amalia Murad	A MODERN APPROACH TO THE FORMATION OF LIFE ON EARTH IN BIOLOGY CLASSES	156
Aslı AKDENİZ KUDUBEŞ Sude ÖZTÜRK	AKILCI İLAÇ YÖNETİMİ EĞİTİM PROGRAMININ HASTANEYE YATAN ÇOCUKLARIN EBEVEYNLERİNİN AKILCI İLAÇ KULLANIMINA YÖNELİK TUTUMLARINA ETKİSİ: RANDOMİZE KONTROLLÜ ÇALIŞMA	159
Aslı AKDENİZ KUDUBEŞ	KİSTİK FİBROZİS TANILI ÇOCUĞU OLAN AİLELERDE BAKIMIN GÜÇLENDİRİLMESİNDE HEMŞİRENİN ROLÜ	170

IV. INTERNATIONAL MALATYA SCIENTIFIC RESEARCH CONGRESS

Betül Vera GEDİK İbrahim Halil KAVAK Merve Gulsen BAL ALBAYRAK Tuğcan KORAK	Triple Negatif Meme Kanseri Hücrelerinde Ellagik Asit ve Daidzein Kombinasyonunun Canlılık Üzerine Etkisi ve Kombinasyon Analizi	178
Emre KAYA Maide Nur MAMUR	DENEYSEL POLİKİSTİK OVER SENDROMU OLUŞTURULAN RATLARDA PELARGONİUM SİDOİDES EKSTRESİNİN BAZI BİYOKİMYASAL VE ANTİOKSİDAN PARAMETRELER ÜZERİNE ETKİSİ	180
Şeyma Özer Kaya Emre Kaya Halil İbrahim Güngör Tutku Can Acısu Aslıhan Çakır Cihangiroğlu Seyfettin Gür Mustafa Sönmez	FERULA HERMONİS'İN FARKLI DOZLARIYLA KOÇ SPERMASININ KISA SÜRELİ SAKLANMASI	182
Zübeyde BİNBUĞA Serpil ÜNVER SARAYDIN Fatma İlknur VAROL Şükrü GÜNGÖR	EVALUATION OF PANETH CELL DISTRIBUTION IN BIOPSY SAMPLES OF CELIAC PATIENTS AND CONTROL GROUP INDIVIDUALS	184
Peri Pashayeva	AZERBAIJAN DİLİ DERSLERİNDE OYUNLA ÖĞRETİM METOTLARININ İLKOKULLARA UYGULANMASI	201
Ulduz Fərhad Qəhrəmanova	Antik vəzn kəmiyyət üzrə təyin edilən vəznin bir növü kimi	205
Emil Raul oğlu Ağayev	ÜÇ-ALTI MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARA TƏSVİRİ FƏALİYYƏT MƏŞĞƏLƏRİNİN TƏDRİSİ	208
MƏMMƏDOVA ESMİRƏ FƏRHAD QIZI	AZERBAIJAN DİLİ DERSLERİNDE YARATICI YAZMA UYGULAMALARI: HİKAYE,ŞİİR, BLOG YAZILARI	211
Shokhrukhbek Toshpulatov	Public diplomacy in the digital age	218
İsmayilov Şahismayıl Namaz oğlu	Ortaq tarixi yaddaş	222
Günel HÜMMƏTOVA (PƏNİYEVƏ) Saleh	XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının əsas hissəsini təşkil edən ədəbi məclislər və multikultural	226
Ibrahimova Khoshgadam Konag gizi	TEACHING THE TOPIC OF ROUNDWORMS IN AN INVERTEBRATE ZOOLOGY COURSE USING ARTIFICIAL INTELLIGENCE	228
Albana Tahiri	OSMANLI BAĞLAMINDA KİMLİK BİÇİMLERİ OLARAK AİLESEL HAFIZA VE KÜLTÜREL MİRAS: ARNAVUTLUK'TA ÇAKƏRİ AŞİRETİ ÜZERİNE ANTROPOLOJİK VE SOYAĞACI ANALİZİ (17.– 20. YÜZYILLAR)	231
Ehsan Rasoulnezhad	The Fragmentation of Globalization in the Wake of the Ukraine-Russia War	243
Naseem Akhter	Harmony in Diversity: Need of Interfaith Perspectives for Global Unity	248
Naseem Akhter	Khyber Pakhtunkhwa's Ex-Fata Areas and Customs and Challenges for Women	249
Mustapha Makan Abdelhadi Makan Abdelouafi El Ghoulbzouri	Molecular Dynamics Study of Mechanical Properties in Graphene-Reinforced Metallic Nanocomposites	250
HASSAN ZARİOUH MOHAMMED BOUDCHICH ADIL ZEROUALI AMRI	DIFFERENCES BETWEEN DIDACTICIAN AND PEDAGOGUE	251

IV. INTERNATIONAL MALATYA SCIENTIFIC RESEARCH CONGRESS

HASSAN ZARIOUH MOHAMMED BOUDCHICH ADIL ZEROUALI AMRI	On the theory of didactic situations	252
---	---	------------

END-TO-END ENCRYPTION IN SOCIAL MEDIA APPLICATIONS
SOSYAL MEDYA UYGULAMALARINDA UÇTAN UCA ŞİFRELEME

Osman Yasin ÇELİK¹, Alper ÇİÇEK²

¹Yüksek Lisans Öğrencisi, Trakya Üniversitesi, Hesaplamalı Bilimler Anabilim Dalı,
Bilgi Güvenliği ve Şifreleme , ORCID:0009-0006-0527-9145

²Doç. Dr., Trakya Üniversitesi, Mühendislik Fakültesi, Elektrik-Elektronik
Mühendisliği Bölümü, ORCID:0000-0003-4540-2276

Özet

Bu çalışmada, dijital çağda kişisel verilerin korunması ve dijital mahremiyetin sağlanmasında kritik bir rol oynayan uçtan uca şifreleme (End-to-End Encryption - E2EE) teknolojisi, sosyal medya uygulamaları bağlamında incelenmektedir. Çalışmanın temel amacı, E2EE teknolojisinin teknik altyapısını, farklı kullanım alanlarını ve sağladığı güvenlik düzeyini inceleyerek, bireylerin dijital mahremiyetini nasıl koruduğuna dair derinlemesine bir değerlendirme yapmaktır. Bu bağlamda, kriptografinin temel ilkeleri, şifreleme yöntemlerinin çeşitliliği ve bunların güvenlik üzerindeki etkileri detaylı bir şekilde açıklanmıştır. Özellikle, simetrik ve asimetrik şifreleme yöntemlerinin karşılaştırılması yapılmış, her iki teknolojinin avantajları ve sınırlamaları ele alınmıştır.

Çalışmada, WhatsApp, Signal ve Telegram gibi popüler sosyal medya uygulamalarının kullandığı şifreleme protokollerinin teknik analizine de yer verilmiştir. Bu uygulamalar, kullanıcıların iletişimlerini güvenli bir şekilde gerçekleştirebilmeleri adına E2EE teknolojisini nasıl entegre ettiklerini göstermektedir. E2EE'nin sadece bir güvenlik aracı değil, aynı zamanda bireysel özgürlükler, ifade özgürlüğü ve toplumsal etik açısından da büyük bir önem taşıdığı vurgulanmaktadır. Ayrıca, kuantum bilgisayarların kriptografiye olan olası etkileri değerlendirilmiş ve bu yeni teknolojilerin şifreleme sistemlerini nasıl dönüştürebileceği üzerine düşünceler sunulmuştur.

Sonuç olarak, dijital güvenliğin sağlanabilmesi için yalnızca teknik önlemlerin yeterli olmadığı; aynı zamanda etik ve hukuki perspektiflerin de devreye girmesi gerektiği savunulmuştur. Çalışma, bireysel mahremiyetin korunması ile devletlerin güvenlik talepleri arasında bir denge kurulması gerektiğini ve bu dengenin yalnızca teknik, fakat aynı zamanda toplumsal ve hukuki bir çerçeveye mümkün olabileceğini ileri sürmektedir.

Anahtar kelimeler: uçtan uca şifreleme, sosyal medya, kriptografi, Signal protokolü, dijital mahremiyet, simetrik şifreleme, asimetrik şifreleme, kuantum tehditleri, WhatsApp, Telegram

Abstract

This study examines end-to-end encryption (E2EE) technology, which plays a critical role in protecting personal data and ensuring digital privacy in the digital age, within the context of social media applications. The primary objective of the study is to analyze the technical infrastructure of E2EE, its various use cases, and the level of security it provides, while evaluating its role in protecting individual digital privacy. To this end, the paper outlines the fundamental principles of cryptography and compares symmetric and asymmetric encryption methods, highlighting their respective advantages and limitations.

The paper also provides a detailed examination of the encryption protocols used by popular social media applications such as WhatsApp, Signal, and Telegram. These platforms integrate E2EE technology to ensure secure communication for their users. It emphasizes that E2EE is not merely a technical tool, but also a crucial instrument in the context of individual freedoms, freedom of expression, and societal ethics. Additionally, the potential impact of quantum computers on cryptography is discussed, addressing how this emerging technology could disrupt or transform current encryption systems.

In conclusion, the paper argues that ensuring digital security requires not only technical measures but also the integration of ethical and legal frameworks. It advocates for a balanced approach between protecting individual privacy and meeting state security demands, asserting that this balance can only be achieved through a comprehensive system that combines technical, ethical, and legal considerations.

Keywords: End-to-end encryption, social media, cryptography, Signal protocol, digital privacy, symmetric encryption, asymmetric encryption, quantum threats, WhatsApp, Telegram

1. GİRİŞ

Bilgi çağında bireysel mahremiyetin korunması yalnızca kişisel değil, aynı zamanda siyasal ve toplumsal bir mesele haline gelmiştir. Özellikle sosyal medya platformları, kullanıcıların iletişimde bulunduğu, belge ve düşüncelerini paylaştığı dijital alanlar olarak veri güvenliğine dair sorular ortaya çıkarmaktadır. Bu bağlamda uçtan uca şifreleme (End-to-End Encryption - E2EE), dijital mahremiyetin temel yapı taşlarından biri olarak değerlendirilmektedir. Ancak bu teknolojinin nasıl çalıştığı, ne tür avantaj ve sınırlamaları olduğu çoğu kullanıcı için hâlâ belirsizdir.

Bu çalışma kapsamında, E2EE teknolojisi teknik yönleriyle ele alınacak; sosyal medya uygulamalarındaki kullanım biçimleri, hukuki, etik ve teknolojik tartışmalar eşliğinde değerlendirilecektir. Ayrıca kuantum bilişim gibi geleceğin teknolojilerinin bu güvenlik yapısı üzerindeki potansiyel etkileri irdelenecek; sosyal medya kullanıcılarının veri güvenliğine dair farkındalık düzeyi analiz edilecektir.

2. YÖNTEM

Bu çalışma, nitel bir araştırma yöntemi benimsenerek hazırlanmıştır. Temel olarak literatür taraması ve karşılaştırmalı analiz yaklaşımı kullanılmıştır. Çalışmanın yöntemsel adımları aşağıda özetlenmiştir:

- **Araştırma Modeli:** Çalışma, betimsel ve analitik bir araştırma modeli çerçevesinde yürütülmüştür. Uçtan uca şifreleme (E2EE) teknolojisinin sosyal medya uygulamalarındaki kullanımını teknik, etik ve toplumsal yönleriyle incelenmiştir.
- **Veri Toplama Yöntemi:** Araştırmada ikincil veri kaynakları kullanılmıştır. Bu kapsamda; akademik makaleler, konferans bildirileri, uluslararası raporlar, güncel internet kaynakları ve uygulama geliştirici belgeleri taranmıştır. Özellikle WhatsApp, Signal ve Telegram uygulamalarının resmi protokol dokümantasyonları incelenmiştir.
- **Veri Analizi:** Toplanan veriler, içerik analizi ve karşılaştırmalı değerlendirme yöntemleri ile incelenmiştir. Simetrik ve asimetrik şifreleme yöntemlerinin avantajları ve sınırlılıkları teknik açıdan analiz edilmiş; farklı sosyal medya uygulamalarının E2EE protokolleri karşılaştırılmıştır. Ayrıca, kuantum bilgisayarların mevcut şifreleme altyapısına olası etkileri üzerine literatür sentezi yapılmıştır.
- **Sınırlılıklar:** Çalışma, yalnızca literatüre dayalı teorik bir analiz niteliği taşımakta olup, uygulamalı test veya deneysel doğrulama yapılmamıştır. İncelenen uygulamalar (WhatsApp,

Signal, Telegram) örneklem olarak seçilmiş; diğer sosyal medya ve mesajlaşma platformları kapsam dışı bırakılmıştır.

3. BULGULAR

Bu çalışma kapsamında elde edilen bulgular, uçtan uca şifreleme (E2EE) teknolojisinin sosyal medya uygulamalarındaki kullanımını teknik, toplumsal ve gelecek odaklı yönleriyle ortaya koymaktadır. Öncelikle yapılan incelemeler, modern iletişim platformlarında simetrik ve asimetrik şifreleme yöntemlerinin hibrit biçimde kullanıldığını göstermiştir. Özellikle Signal Protokolü, “Double Ratchet” algoritması ve “forward secrecy” özelliği sayesinde günümüzde en güvenilir E2EE altyapılarından biri olarak öne çıkmaktadır. WhatsApp, Signal ve Telegram örnekleri üzerinden yapılan karşılaştırmalar ise, uygulamaların E2EE’yi farklı düzeylerde uyguladığını ortaya koymuştur. Signal, açık kaynak yapısı ve veri minimizasyonu ilkesi sayesinde en yüksek düzeyde mahremiyet sunarken; WhatsApp, mesaj içeriklerini güçlü biçimde korumasına rağmen meta-veri toplamaya devam etmektedir. Telegram’da ise uçtan uca şifreleme yalnızca “gizli sohbet” özelliğiyle sınırlı tutulmakta, bu da kullanıcıların algıladığı güvenlik düzeyi ile gerçek güvenlik arasındaki farkı gözler önüne sermektedir.

Toplumsal ve etik boyutta elde edilen bulgular, E2EE’nin bireysel mahremiyetin korunmasında, ifade özgürlüğünün desteklenmesinde ve dijital özerklik açısından kritik bir rol üstlendiğini göstermektedir. Bununla birlikte, bu teknolojinin suç örgütleri ya da yasa dışı faaliyetler için de kullanılabilmesi, devletlerin güvenlik gerekçeleriyle E2EE sistemlerine müdahale talebini artırmaktadır. Bu durum, bireysel özgürlükler ile kamusal güvenlik arasında çözümlenmesi güç bir gerilim yaratmaktadır. Ayrıca kullanıcıların büyük çoğunluğunun E2EE’nin teknik işleyişini bilmediği, özellikle meta-veri gibi dolaylı yollarla gerçekleşen veri toplamaları konusunda farkındalıklarının düşük olduğu sonucu ulaşılmıştır.

Bulguların bir diğer önemli boyutu ise kuantum bilgisayarların gelişimiyle ilgilidir. Yaygın asimetrik algoritmaların kuantum bilgisayarlar karşısında kırılabilir hale gelebileceği, mevcut şifreleme sistemlerini uzun vadede işlevsiz kılabilen öngörülmektedir. Bu durum, sosyal medya uygulamalarında kullanılan E2EE altyapılarının gelecekte kuantuma dayanıklı algoritmalarla güçlendirilmesi gerekliliğini ortaya koymaktadır.

Genel olarak değerlendirildiğinde, uçtan uca şifreleme dijital güvenliğin merkezinde yer alan kritik bir teknoloji olmakla birlikte tek başına mutlak koruma sağlamamaktadır. Kullanıcı güvenliği, yalnızca algoritmaların gücüne değil, aynı zamanda cihaz güvenliğine, uygulama politikalarına ve bireysel farkındalık düzeyine bağlıdır. Dolayısıyla etkin bir dijital güvenlik yaklaşımı, teknik çözümler kadar hukuki, etik ve toplumsal düzenlemelerle de desteklenmelidir.

Tablo 1

Uygulamaların genel değerlendirmesi

Uygulama	E2EE Varsayılan mı?	Protokol	Meta-Veri Toplama	Açık Kaynak
Signal	Evet	Signal	Minimum	Evet
WhatsApp	Evet	Signal	Evet	Kısmen
Telegram	Hayır (sadece gizli sohbet)	MTPProto	Evet	Kısmen

4. SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER

Bu çalışma, sosyal medya uygulamalarında uçtan uca şifreleme (E2EE) teknolojisinin teknik, toplumsal ve geleceğe yönelik boyutlarını inceleyerek kapsamlı bir değerlendirme sunmuştur. Elde edilen bulgular göstermektedir ki, E2EE dijital çağın en önemli güvenlik mekanizmalarından biri haline gelmiştir. Signal Protokolü gibi gelişmiş yapılar, iletişimin gizliliğini en üst düzeye çıkarmış; WhatsApp ve Telegram gibi yaygın kullanılan platformlarda ise uygulama farklılıkları nedeniyle güvenlik seviyeleri değişkenlik göstermiştir.

Tartışma açısından bakıldığında, E2EE yalnızca bir şifreleme tekniği değil, aynı zamanda bireysel mahremiyetin, ifade özgürlüğünün ve toplumsal güvenin korunmasında stratejik bir araçtır. Ancak devletlerin güvenlik kaygıları, çocuk istismarı ve terörle mücadele gibi gerekçelerle bu sistemlere müdahale etme eğilimi, bireysel özgürlükler ile kamusal güvenlik arasında çözülmesi güç bir ikilem yaratmaktadır. Bu noktada “güvenlik mi, özgürlük mü?” sorusu, E2EE tartışmalarının merkezinde yer almaktadır. Ayrıca kullanıcıların büyük çoğunluğunun şifreleme teknolojilerini yalnızca “güvenli” algısıyla kullanması, meta-veri toplama gibi dolaylı tehditler karşısında savunmasız kalmalarına yol açmaktadır.

Çalışmada öne çıkan bir diğer tartışma noktası, kuantum bilgisayarların şifreleme sistemleri üzerindeki potansiyel etkileridir. Günümüzde güvenli kabul edilen RSA ve Diffie-Hellman gibi algoritmaların, kuantum saldırılar karşısında kırılabilir hale geleceği öngörülmektedir. Bu durum, E2EE altyapılarının uzun vadede kuantuma dayanıklı (post-quantum) algoritmalarla güçlendirilmesini zorunlu kılmaktadır. Aksi halde, bugünün güvenlik standartları gelecekte hızla işlevsiz hale gelebilecektir.

Bu çerçevede geliştirilen öneriler şu şekilde özetlenebilir:

- Sosyal medya uygulamalarında E2EE’nin yalnızca belirli sohbet türlerinde değil, tüm iletişim süreçlerinde varsayılan olarak etkinleştirilmesi gerekmektedir.
- Kullanıcıların dijital mahremiyet farkındalığını artırmak amacıyla eğitim ve bilinçlendirme çalışmalarına ağırlık verilmelidir.
- Meta-veri korumasını da içerecek şekilde daha kapsamlı şifreleme çözümleri geliştirilmelidir.
- Devletlerin güvenlik kaygılarını gözeten, ancak kullanıcıların mahremiyet hakkını da koruyan dengeli bir yasal çerçeve oluşturulmalıdır.
- Kuantuma dayanıklı şifreleme algoritmalarının standartlaştırılması sürecine sosyal medya uygulamaları şimdiden adapte edilmeli ve hibrit protokoller geliştirilmelidir.

Sonuç olarak, uçtan uca şifreleme teknolojisi, bireylerin dijital özgürlüklerini ve güvenli iletişim hakkını koruyan kritik bir yapı taşıdır. Ancak bu teknolojinin sürdürülebilirliği, yalnızca güçlü algoritmalara değil; aynı zamanda kullanıcı bilincine, şeffaf uygulama politikalarına ve dengeli düzenlemelere bağlıdır. Gelecekte E2EE’nin, yalnızca teknik bir çözüm değil, aynı zamanda sivil özgürlüklerin ve demokratik değerlerin korunmasında merkezi bir araç olarak önemini artırması beklenmektedir.

5. KAYNAKLAR

- Bhuse, V. (2023). Review of end-to-end encryption for social media. In *International Conference on Cyber Warfare and Security*.
- Coull, S. E., & Dyer, K. P. (2014). Privacy failures in encrypted messaging services: Apple iMessage and beyond. *arXiv preprint*, arXiv:1403.1906.

Guha Neogi, P. P. (2022). A dive into WhatsApp's end-to-end encryption. *arXiv preprint*, arXiv:2209.11198.

NCA warns tech giants like Meta are blinding themselves to child abuse. (2023). *The Times*. <https://www.thetimes.co.uk>

Onwuzurike, L., & De Cristofaro, E. (2015). Experimental analysis of popular smartphone apps offering anonymity, ephemerality, and end-to-end encryption. *arXiv preprint*, arXiv:1510.04083.

Rastogi, N., & Hendler, J. (2017). WhatsApp security and role of metadata in preserving privacy. *arXiv preprint*, arXiv:1701.06817.

Signal Protocol. (2025). In *Wikipedia*. https://en.wikipedia.org/wiki/Signal_Protocol

Seriously, use encrypted messaging. (2024). *Wired*. <https://www.wired.com>

Telegram case: Privacy vs. security. (2024). *Financial Times*. <https://www.ft.com>

WhatsApp. (2025). In *Wikipedia*. <https://en.wikipedia.org/wiki/WhatsApp>

Yılmaz, A. (2021). Uçtan uca şifreleme yöntemlerinin karşılaştırılması ve güvenli mesajlaşma uygulamaları. *Akıllı Ağlar ve İletişim Dergisi*, 3(1), 45–58. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/aair/issue/64655/959499>

Yerine koyma şifrelemesi (Substitution cipher). (2008, Şubat 21). *Bilgisayar Kavramları*. <https://bilgisayarkavramlari.com/2008/02/21/yerine-koyma-sifrelemesi-substitution-cipher/>

**DISCRIMINATION OF MORPHOMETRIC CHARACTERS OF TWO
MORPHOLOGICALLY CLOSE CYST NEMATODES, *HETERODERA
CRUCIFERAE* AND *HETERODERA CAROTAE*, USING PRINCIPAL COMPONENT
ANALYSIS (PCA): A NEW APPROACH**

**MORFOLOJİK OLARAK BİRBİRİNE YAKIN İKİ KİST NEMATODU
HETERODERA CRUCIFERAE VE *HETERODERA CAROTAE*'NİN MORFOMETRİK
KARAKTERLERİNİN TEMEL BİLEŞEN ANALİZİ (PRINCIPAL COMPONENT
ANALYSIS, PCA) KULLANILARAK AYIRT EDİLMESİ: YENİ BİR YAKLAŞIM**

Buğra GÜVERCİN¹, Faruk AKYAZI², Uğur YİĞİT²

**¹Arş. Gör., Giresun Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Biyoloji Bölümü,
0000-0003-4472-4513**

**²Prof. Dr., Ordu Üniversitesi, Ziraat Fakültesi Bitki Koruma Bölümü,
0000-0002-5239-2849**

**²Arş. Gör., Ordu Üniversitesi, Ziraat Fakültesi Bitki Koruma Bölümü,
0000-0003-1692-397X**

Özet

Bu çalışmanın amacı, Doğu Karadeniz Bölgesi karalahana (*Brassica oleracea* var. *acephala* L.) üretim alanlarından elde edilen ve morfolojik olarak birbirine yakın kist nematod türleri *Heterodera cruciferae* ve *Heterodera carotae*'nin hem ikinci dönem juvenilleri (J2) hem de kistlere ait morfometrik verileri kullanılarak Temel Bileşen Analizi (Principal Component Analysis, PCA) yöntemi ile ayrı türler olduğu ortaya çıkarmaktır. Bu kapsamda, türlere ait ikinci dönem juveniller için birey boyu ve kuyruk uzunluğu, kistler için ise underbridge ve vulval slit ölçümleri olmak üzere toplam dört morfolojik karakter ele alınmış ve PCA yöntemi ile analiz edilmiştir. Türler ait juvenil verilerine uygulanan PCA sonucunda, grafik üzerinde farklı bölgelerde veri kümeleşmelerinin meydana geldiği, birinci bileşen (Dim.1) toplam varyansın %76.98'ini, ikinci bileşen (Dim.2) ise %23.02'sini oluşturduğu gözlenmiştir. Her iki değişkenin birinci bileşene yüksek katkı sağlaması (yük = 0.877; $\cos^2 = 0.770$), bu eksenin türler arası ayrım açısından belirleyici olduğunu ortaya koymuştur. Temel Bileşen Analizi grafiğinde her iki tür, belirgin şekilde ayrışan kümeler oluşturmuş ve bu durum türler arası morfometrik farkların güçlü olduğunu göstermiştir. Kistlere ait analizde ise birinci bileşen varyansın %86.2'sini, ikinci bileşen %13.8'ini açıklamıştır. Burada da türler arasında açık bir ayrım gözlenmiş; özellikle *H. cruciferae* bireylerinin daha dar bir dağılım göstermesi, tür içi homojenliğe işaret etmiştir. Sonuç olarak hem ikinci dönem larva hem de kistlerden elde edilen morfometrik veriler, PCA ile başarıyla ayrıştırılmış; bu karakterlerin taksonomik çalışmalarda ve tür teşhisinde etkili araçlar olarak kullanılabileceği gösterilmiştir. Gelecek çalışmalarda moleküler verilerle desteklenmesi önerilmektedir.

Anahtar kelimeler: *Heterodera carotae*, *Heterodera cruciferae*, PCA, morfoloji, morfometrik

Abstract

The objective of this study is to reveal that the morphologically similar cyst nematode species *Heterodera cruciferae* and *Heterodera carotae*, obtained from kale (*Brassica oleracea* var.

acephala L.) production areas in the Eastern Black Sea Region, are discriminated species using morphometric data from both second instar juveniles (J2) and cysts with Principal Component Analysis method (PCA). In this context, a total of four morphological characters were considered and analyzed using the PCA method, namely individual height and tail length for second instar juveniles and underbridge and vulval slit measurements for cysts. As a result of the PCA applied to the juvenile data of the species, it was observed that data clusters occurred in different regions on the graph, with the first component (Dim.1) accounting for 76.98% of the total variance, and the second component (Dim.2) accounting for 23.02%. The high contribution of both variables to the first component (load = 0.877; $\cos^2 = 0.770$) revealed that this axis was decisive in terms of discrimination between species. In the Principal Component Analysis graph, both species formed clearly separated clusters, and this showed that morphometric differences between species were strong. In the analysis of cysts, the first component explained 86.2% of the variance, and the second component explained 13.8%. Here too, a clear distinction was observed between species; especially the narrower distribution of *H. cruciferae* individuals indicated homogeneity within the species. As a result, morphometric data obtained from both second instar larvae and cysts were successfully discriminated by PCA method; it was shown that these characters can be used as effective tools in taxonomic studies and species identification. It is recommended to support them with molecular data in future studies

Keywords: *Heterodera carotae*, *Heterodera cruciferae*, PCA, morphology, morphometrics

EFFECTS OF COLD CHAIN CONDITIONS ON AQUACULTURE QUALITY
SOĞUK ZİNCİR KOŞULLARININ SU ÜRÜNLERİ KALİTESİNE ETKİLERİ

Pınar OĞUZHAN YILDIZ

¹Doç. Dr, Atatürk Üniversitesi, Su Ürünleri, 0000-0002-9892-7925

Özet

Su ürünleri, çabuk bozulan bir ürün olup, sıcaklık ve nem gibi çevresel parametrelerin kontrol edilmesi ve belirlenen sınırlar içinde sıkı bir şekilde tutulması gerekmektedir. Ürünün bozulmasını önlemek ve ortaya çıkacak kayıpları azaltmak için önemli bir işlem soğutma veya dondurma işlemlerini kullanmaktır. Soğutma/dondurma işlemleri mikrobiyolojik aktivite ile kimyasal ve fiziksel değişiklikleri azaltarak kaliteyi artırmakta ve böylece ürünün raf ömrünü de uzatmaktadır. Bozulabilir gıdaların biyolojik bozulma süreçlerini yavaşlatmak, tüketicilere güvenli ve yüksek kalitede gıdalar sunmak amacıyla uygun sıcaklık aralıklarında muhafaza edilmesi ve taşınması soğuk zincir ile sağlanmaktadır. Soğuk zincir izleme için önerilen pek çok teknoloji bulunmakta olup, bunların çoğunun, geliştirme ve başarılı bir şekilde benimsenmesi için disiplinler arası bir yaklaşım gerektirmektedir. Tüm teknolojilerde olduğu gibi, bunların çoğunun da dağıtımdan önce dikkate alınması gereken kendine özgü bazı zorlukları mevcuttur. Etkili bir soğuk zincir, raf ömrünü uzatmak ve pazar payını artırmak için ele alınması gereken bozulabilir gıda gruplarının (süt ürünleri, et, yumurta, meyve-sebze, balık ve deniz ürünleri gibi) farklı gereksinimleridir. Tüketici yönünden kalite, ihtiyaçları ve istekleri karşılama düzeyi ve alınan ürünün ilgili standartlara/yönetmeliklere uygunluğudur. Su ürünlerinde kalite kontrol; tüketici gıda güvenliği ve standartlara uyumluluk açısından fiziksel, mikrobiyolojik, duyuşal ve kimyasal analizler ile belirlenmektedir. Bu çalışma ile soğuk zinciri önemi ve soğuk zincir koşullarının su ürünleri kalitesine olan etkileri ele alınacaktır.

Anahtar kelimeler: Su ürünleri, soğuk zincir, kalite, tedarik zinciri, gıda güvenliği

Abstract

Seafood is highly perishable, and factors like temperature and humidity must be controlled and strictly maintained within specified limits. A key process for preventing product spoilage and reducing potential losses is the use of refrigeration or freezing. Refrigeration/freezing processes improve quality by reducing microbiological activity, chemical, and physical changes, thus extending product shelf life. The cold chain ensures that perishable foods are stored and transported at appropriate temperatures to slow down biodegradation and provide consumers with safe, high-quality food. Numerous technologies have been proposed for cold chain monitoring, and most require an interdisciplinary approach for development and successful adoption. As with all technologies, many have unique challenges that must be considered before distribution. An effective cold chain is the differing requirements of perishable food groups (such as dairy products, meat, eggs, fruits-vegetables, fish and seafood) which must be addressed to prolong shelf life and enhance market. From a consumer perspective, quality is the degree to which the product meets needs and desires and conforms to relevant standards/regulations. Quality control in aquaculture products is determined through physical, microbiological, sensory, and chemical analyses to ensure consumer food safety and compliance with standards. This study will address the importance of the cold chain and the impact of cold chain conditions on seafood quality.

Keywords: Aquatic products, cold chain, quality, supply chain, food safety

1. GİRİŞ

Seafood is an essential nutrient in the human diet. However, because it is a perishable food, it is important to apply cooling or freezing processes to prevent spoilage and reduce losses. Cooling/freezing processes reduce microbiological activity, chemical, and physical changes, improving quality and extending product shelf life. A cold chain allows perishable foods to be stored and transported at appropriate temperatures to slow down biological spoilage and provide consumers with safer, higher-quality food (Nordtvedt and Widell 2020).

A cold chain is a temperature-controlled supply chain where temperature is controlled from production through transportation, storage, distribution, and delivery to the end user. In short, a cold chain is a temperature-controlled supply chain for sensitive products. It enables modern life by ensuring the safe transportation of perishable goods such as food, plants, and pharmaceuticals from the production process to their delivery to the end consumer. Depending on the product type, transportation is carried out using trucks, refrigerated railcars, air cargo, and cargo ships (Bamakan et al. 2021; Türk and Öztekin 2021).

The goal of cold chain logistics is to maintain food quality, reduce spoilage, and prevent contamination. The cold chain is an important part of the supply chain, especially for perishable food product categories (fruits, vegetables, dairy products, meats, and seafood). For these reasons, cold chain regulations have made significant progress in this area (Mercier et al. 2017; Bamakan et al. 2021).

The cold chain is essential for preserving food products from production to consumption. Cold storage systems are a key component of this chain. However, for the cold chain to function effectively, certain key requirements must be met, such as the use of high-quality raw materials, accurate storage conditions, design, and regular maintenance and repair (Anonymous 2025a).

In food legislation, quality control of manufactured products and the proper implementation of cold chain stages are extremely important. Improper cold chain implementation can occur during production, transportation, and sales. For public health reasons, hygiene regulations must be adhered to during the processing of food products in manufacturing facilities, as well as cold chain stages (Çelik vd. 2002).

In order to avoid quality loss in products and to not jeopardize food safety, the cold chain must not be broken from raw materials to consumption (Türk and Öztekin 2021). Temperature fluctuations that may occur due to a lack of cold chain maintenance can cause some pathogenic microorganisms, which may be present at very low levels in food, to multiply, and some toxin-forming organisms. The proliferation of such pathogenic bacteria in food may not always alter the sensory properties of the food. This poses an even greater risk to food safety and, consequently, consumer health (Kahveci 2025).

Tools that can be used in the cold chain include HACCP (Hazard Analysis of Critical Control Points) approaches, simple monitoring-recording devices, sensors that record environmental factors, remote-controlled platforms, data collection platforms, and radio-frequency identification tools (Küçük 2019).

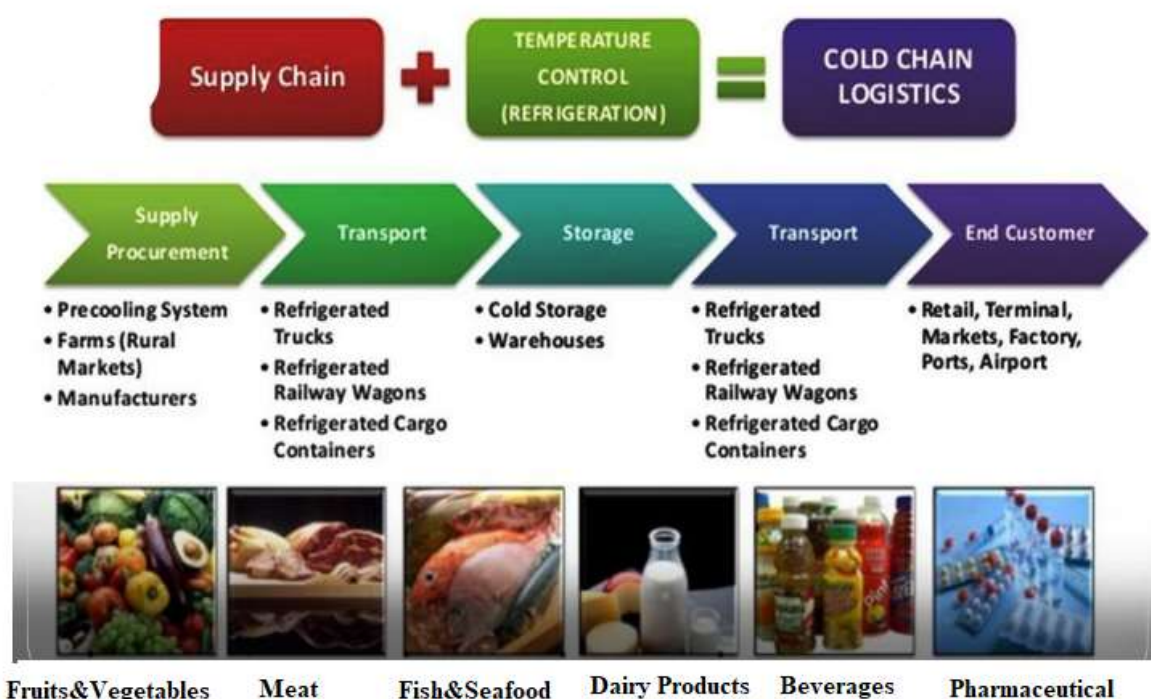

Figure 1. Cold chain logistics (Anonymous 2025b)

2. COLD CHAIN IN SEAFOOD INDUSTRY

Many food products, including fresh fruits and vegetables, milk and dairy products, meat and meat products, and seafood, require refrigeration for preservation. Cold chain applications, through refrigeration and freezing processes, are the best technology for ensuring food safety without associated risks (Sarisooy 2011).

Cold chain management is vital in the seafood industry. Keeping seafood at the correct temperature from capture to delivery ensures freshness and quality. While spoilage in fresh fish cannot be stopped, it can be largely controlled. Food processors are legally required to ensure that all chilled and frozen foods are kept at the correct temperature during transportation, storage and delivery (Anonymous 2025c).

The essential elements that constitute the cold chain for fisheries are (Figure 2) (Yiang 2020):

a) Harvest: In seafood, the journey begins with harvest, where immediate cooling is necessary to preserve quality.

b) Post-harvest: Necessary precautions should be taken to ensure adequate time with temperature control for products.

c) Chilling: Chilled aquatic products should be stored below 5°C, and ice used should be made from clean water.

d) Receiving: Businesses must implement the necessary monitoring and recording measures to ensure that products are accepted under adequate time and temperature control at the receiving point.

e) Processing: Rapid cooling techniques should be implemented and ensure seafood is stored with adequate time and temperature control.

f) Freezing: They should be frozen and transported to cold storage within a short time.

h) Packing: Packaging must be completed as quickly as possible, and the materials used must be clean, suitable for their intended use, of high quality, and durable.

i) Transport and Distribution: Maintaining the cold chain during transport and distribution is vital, and it is crucial that the vehicle is clean and hygienic.

Harvest

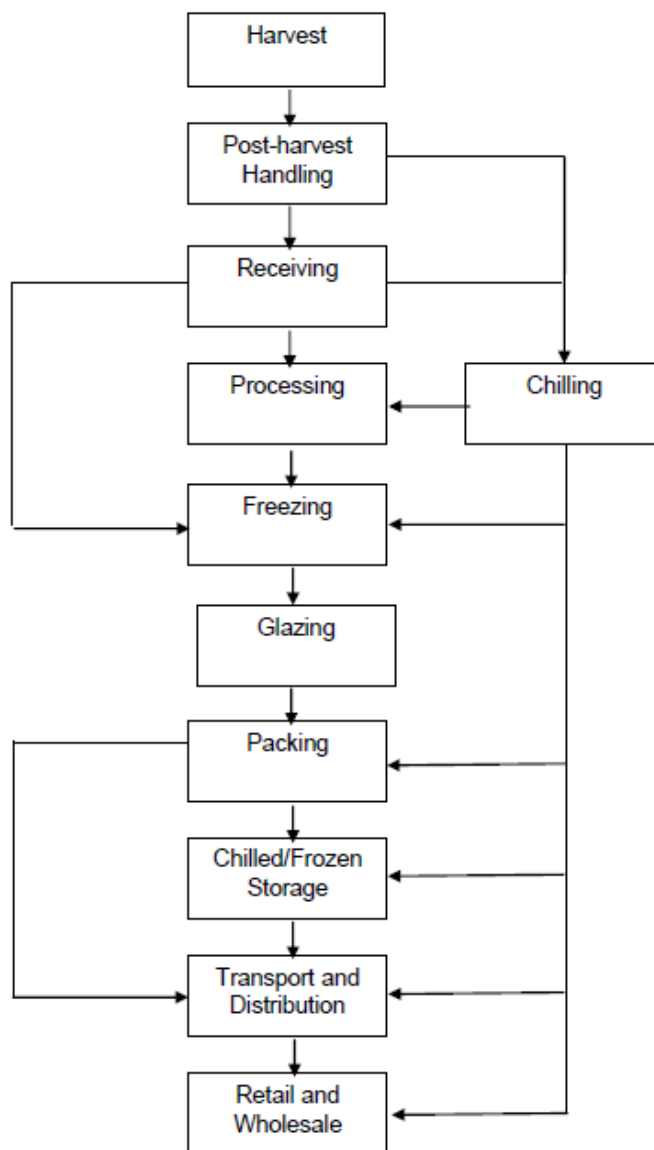

Figure 2. General Cold Chain Flow Chart for Fish and Fishery Products

3. SEAFOOD SPOILAGE AND QUALITY

Spoilage in seafood begins from the moment they are caught, and the main causes of this spoilage are bacterial growth with enzyme activity (Anonymous 2025c).

Freshness is the most important quality criterion in seafood, and loss of freshness and resulting spoilage occur through the interactions of physiological, chemical, microbiological and biochemical processes (Çetinkaya vd. 2014; Prabhakar et al. 2020).

The fish's habitat is water, they live in different temperatures, contamination from humans and the environment, their high water activity, their high content of trimethylamine oxide and non-protein nitrogenous compounds, their oxidation/reduction potential, and microbial interactions all play a role in spoilage (Ufuk and Sarımehtetoğlu 2016). Bacteria are the primary causes of spoilage in fish. Millions of bacteria live on the skin, gills, and intestines of living fish. After harvest, these bacteria penetrate the fish's flesh (Anonymous 2025c).

Studies have also indicated that temperature degrees are important in the preservation of perishable foods such as fish, and that keeping the fish cold and frozen under cold chain and refrigerator conditions, especially in the stages after supply to the consumer, is important at the point of consumption (Külcü 2017).

Temperature not only affects the shelf life of fish meat, but also changes the quality of meat by increasing the population of microbiota that causes spoilage. Cold chain practices significantly slow down microbial growth in seafood (Bartáková et al. 2023; Siddiqui et al. 2024). Liu et al. (2022) reported that the number of aerobic bacteria, especially the growth of microorganisms such as *Enterobacteriaceae*, *Pseudomonas* spp. and *Vibrio* spp., was limited by the cold chain.

Low temperatures also delay enzymatic and chemical spoilage. Foods are stored at particularly low temperatures to prevent microorganism growth, enzyme activity, and chemical reactions (Ekrem and Bozoğlu 2016). Wang et al. (2020) stated that lipid oxidation is also limited at low temperatures.

It is known that biogenic amine formation decreases in fish stored at low temperatures (Özoğul et al. 2004). In a study conducted by Wendakoon et al. (1990), it was emphasized that no amine production occurred during the storage of mackerel in ice.

The cold chain also plays a critical role in sensory quality. Flavor deterioration is one of the first indicators that the cold chain has been broken. By maintaining high cold chain quality, the freshness and nutritional value of products produced, transported, stored, and consumed are preserved (Küçük 2019).

4. CONCLUSION

Consequently, maintaining the cold chain is essential not only to prevent quality losses in seafood, but also to extend shelf life, reduce economic losses, and protect consumer health. Therefore, temperature control, recording, and preventing chain breaks at all stages from production to consumption are considered fundamental requirements in food safety management.

5. REFERENCES

- Anonymous (2025a). <https://www.frigomekanik.com/blog/soguk-zincirin-gereklilikleri-ve-gida-guvenligi-acisinden-onemi>
- Anonymous (2025b). <https://www.joneselite logistics.com/blog/what-is-cold-chain-cold-chain-logistics-explained/>
- Anonymous (2025c). <https://bim.ie/wp-content/uploads/2021/04/BIM-retailers-guide-to-cold-chain-management-for-seafood.pdf>

- Bamakan, S. M. H., Moghaddam, S. G., & Manshadi, S. D. (2021). Blockchain-enabled pharmaceutical cold chain: Applications, key challenges, and future trends. *Journal of Cleaner Production*, 302, 127021.
- Bartáková, K., Bursova, S., Necidová, L., Haruštiaková, D., Zouharová, A., Vorlová, L., & Klimešová, M. (2023). The effect of cold chain disruption on the microbiological profile of chilled fish. *Journal of Microbiology, Biotechnology and Food Sciences*, 13(1), e9883-e9883.
- Çelik, U., Çaklı, Ş., & Taşkaya, L. (2002). Bir Süpermarkette Tüketime Sunulan Dondurulmuş Su Ürünlerinin Biyokimyasal Kompozisyonu, Fiziksel ve Kimyasal Kalite Kontrolü. *Ege Journal of Fisheries and Aquatic Sciences*, 19(1), 85-96.
- Çetinkaya, S., Bilgin, Ş., & Ertan, Ö. O. (2014). Su ürünlerinde tazelik ve kalite belirlemede klasik yöntemler. *Ege Journal of Fisheries and Aquatic Sciences*, 31(2), 105-111.
- Erkmen, O., & Bozoglu, T. F. (2016). Food preservation by low temperatures. *Food Microbiology: Principles into Practice*. John Wiley and Sons, Ltd, Chichester, UK.
- Kahveci, S. (2025). Gıda lojistiği. Ondokuz Mayıs Üniversitesi Uzaktan Eğitim Merkezi, Samsun.
- Küçük, A. (2019). Soğuk Zincir Sistemlerinin Bileşenleri ve Bir İkram Firması İçin Model Önerisi. *IRDITECH 2019 Uluslararası Ar-ge, İnovasyon ve Teknoloji Yönetimi Kongresi*, İstanbul.
- Külcü, D. B. (2017). Farklı sıcaklıklarda muhafaza edilen palamut (*Sarda sarda*) balığının bazı kimyasal kalite niteliklerinin belirlenmesi. *Sakarya University Journal of Science (SAUJS)/Sakarya Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 21(3).
- Liu, C. Y., Tsai, G. J., Pan, C. L., Shang, K. C., Tseng, H. J., Chai, H. J., & Hsiao, H. I. (2022). Dual bacteria strains TTI for monitoring fish quality in food cold chain. *Journal of Food Science*, 87(8), 3562-3572
- Mercier, S., Villeneuve, S., Mondor, M., & Uysal, I. (2017). Time–temperature management along the food cold chain: A review of recent developments. *Comprehensive reviews in food science and food safety*, 16(4), 647-667.
- Özoğul, F., Küley, E., & Özoğul, Y. (2004). Balık ve Balık Ürünlerinde Oluşan Biyogenik Aminler. *Ege Journal of Fisheries and Aquatic Sciences*, 21(3), 375-381.
- Prabhakar, P. K., Vatsa, S., Srivastav, P. P., & Pathak, S. S. (2020). A comprehensive review on freshness of fish and assessment: Analytical methods and recent innovations. *Food research international*, 133, 109157.
- Nordtvedt, T. S., & Widell, K. N. (2020, August). Refrigeration and sustainability in the seafood cold chain. In *6th IIR International Conference on Sustainability and the Cold Chain. Proceedings: Nantes, France (Vol. 12)*.
- Sarısoy, G. (2011). Gıdaların soğuk zincir lojistiği. Yüksek Lisans Tezi, Bahçeşehir Üniversitesi, İstanbul.
- Siddiqui, S. A., Singh, S., Bahmid, N. A., & Sasidharan, A. (2024). Applying innovative technological interventions in the preservation and packaging of fresh seafood products to minimize spoilage-A systematic review and meta-analysis. *Heliyon*, 10(8), e29066.
- Türk, E., & Öztekin, M. Y. (2021). Sürdürülebilirlik açısından soğuk zincir oluşturma'nın önemi ve bir araştırma. *Econharran*, 5(7), 221-248.

Ufuk, D., & Sarımehmetoğlu, B. (2016). Balık etinin muhafazasında soğutma ve dondurma yöntemleri. Erciyes Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi, 13(2), 151-158.

Yihang, O. (2020). Towards Ensuring the Safety and Viability of Seafood: the Regional Guidelines on Cold Chain Management of Fish and Fishery Products in the ASEAN Region. Fish for the People, 18(2), 29-31.

Wang, Z., He, Z., Zhang, D., Li, H., & Wang, Z. (2020). Using oxidation kinetic models to predict the quality indices of rabbit meat under different storage temperatures. Meat Science, 162, 108042.

Wendakoon, C. N., Murata, M. Sakaguchi, M. (1990) .Comparison of nonvolatile amine formation between the dark and white muscle of mackerel during storage. Nippon Suisan Gakkaishi, 56(5), 809-818.

**USE OF SMART AND ACTIVE PACKAGING TECHNOLOGIES IN
AQUACULTURE****AKILLI VE AKTİF AMBALAJLAMA TEKNOLOJİLERİNİN SU ÜRÜNLERİNDEKİ
KULLANIMI****Pınar OĞUZHAN YILDIZ****¹Doç. Dr, Atatürk Üniversitesi, Su Ürünleri, 0000-0002-9892-7925****Özet**

Su ürünleri, kolay sindirilebilir protein ve çoklu doymamış yağ asitleri açısından zengin oldukları için son derece çabuk bozulurlar. Diğer tüm gıda ürünleri gibi, balık da uygun tekniklerle korunmazsa, hızlı bozulur. Su ürünleri yakalandığı andan itibaren tüketicilerin sofralarına ulaşana kadar tazeliğini, kalitesini ve güvenliğini korumada ambalajlanması, önemli bir rol oynar. Uygun ve etkili ambalajlama ile, sadece tadı ve dokusu korunmakla kalmaz, aynı zamanda raf ömrünü uzatarak en iyi şekilde kalması sağlanır. Uygun muhafaza yöntemleri ile beraber doğru ambalajlama, su ürünlerinin raf ömrünü uzatmaya yardımcı olur. Ambalaj, ürünü ısı, ışık, nem varlığı/yokluğu, basınç, mikroorganizmalar, gaz emisyonları vb. gibi dış çevresel koşulların bozucu etkilerinden korumak için kullanılmaktadır. Ayrıca tüketiciye daha fazla kullanım kolaylığı ve zaman tasarrufu sağlamakta ve çeşitli boyut ve şekillerde ürün içermektedir. Geleneksel paketleme yöntemlerinin işlevselliği sınırlıdır ve etkileşimli değildir. Gıda paketlemesindeki son trend, çabuk bozulan ürünlerin güvenliğini ve raf ömrünü artıran akıllı ve aktif paketleme teknolojileridir. Aktif ve akıllı ambalajlama, gıda muhafazası için gelişmiş ve gelecek vaat eden tekniklerdir. Aktif ambalajlama, ambalajın durumunu değiştiren, raf ömrünü uzatan, paketlenmiş gıdanın kalitesini korurken güvenliği veya duyuşal özellikleri iyileştirmek için depolama süresi boyunca değişen koşulları koruyan bir ambalaj türüdür. Akıllı ambalajlama ise paketlenmiş gıdaların taşıma ve depolama sırasında kalitesi hakkında bilgi vermek için ambalajlı gıdaların durumunu izleyen ambalaj sistemleridir. Bu çalışmanın amacı, akıllı ve aktif ambalajlama teknolojilerinin su ürünlerindeki uygulamalarını ele almaktadır.

Anahtar kelimeler: Su ürünleri, ambalaj teknolojileri, akıllı ambalajlama, aktif ambalajlama

Abstract

Seafood products are rich in easily digestible protein and polyunsaturated fatty acids, making them extremely perishable. Like all other food products, fish spoils rapidly if not preserved using appropriate techniques. Packaging plays a crucial role in preserving the freshness, quality, and safety of seafood from the moment it is caught until it reaches consumers' tables. Proper and effective packaging not only preserves its flavor and texture, but also extends its shelf life, ensuring it remains in its best condition. Proper packaging, combined with appropriate preservation methods, helps extend the shelf life of seafood. Packaging is used to protect products from the detrimental effects of external environmental conditions such as heat, light, moisture, pressure, microorganisms, and gas emissions. It also provides consumers with greater ease of use and time savings, and offers a variety of product sizes and shapes. Traditional packaging methods have limited functionality and are not interactive. The latest trend in food packaging is smart and active packaging technologies that increase the safety and shelf life of perishable products. Active and smart packaging are advanced and promising techniques for

food preservation. Active packaging is a type of packaging that modifies the packaging's condition, extends shelf life, and maintains changing conditions throughout storage to improve safety or sensory properties while maintaining the quality of packaged food. Smart packaging, on the other hand, is a packaging system that monitors the condition of packaged foods to provide quality information during transport and storage. The purpose of this study is to examine the applications of smart and active packaging technologies in seafood..The aim of this study is to discuss the applications of smart and active packaging technologies in aquaculture.

Keywords: Seafood, packaging technologies, smart packaging, active packaging

1. GİRİŞ

The importance placed on healthy eating is increasing daily. Seafood, with its high protein, essential amino acid, and unsaturated fatty acid content, holds a significant place among animal-based foods, both for its health benefits and its delicious flavor (Erdem vd. 2022; Hınıslıoğlu vd. 2024).

However, the weak connective tissue structure of fish muscle, high enzyme activity, pH value, and high water content make seafood an extremely sensitive foodstuff, rapidly affected by physical and environmental factors from the moment of capture. Therefore, it should be consumed shortly after capture or preserved under appropriate conditions before being delivered to the consumer. Like all other food products, fish spoils rapidly if not preserved using appropriate techniques. While various processing techniques are used to maintain the quality of seafood, packaging is also crucial for preserving the product's quality over time (Karsandi ve Bilgin 2016; Ali et al. 2022; Erdem vd. 2022).

Packaging plays a crucial role in preserving the freshness, quality, and safety of seafood from the moment it's caught until it reaches consumers' tables. Appropriate and effective packaging not only preserves its flavor and texture, but also extends its shelf life, ensuring optimal product preservation (Shivbhajan et al. 2024).

Packaging is the material that protects the product placed inside from external factors such as heat, light, presence/absence of moisture, pressure, microorganisms, gas emissions, etc., and facilitates both the distribution and marketing stages by delivering it to the consumer in hygienic and safe conditions (Dilber et al. 2012; Hussain et al. 2024).

Today, packaging has become a significant part of human life, and thanks to the benefits it provides to consumers and businesses, it has become a significant and constantly evolving sector. The increasing intensity of work, the increasing number of women working, and the increasing distance between workplaces and homes have led people to turn to ready-made foods, and the development of ready-made food production facilities have all led to a gradual increase in demand for packaging. Packaging directly influences consumer choice, preserving the product for longer periods of time (Doğrutekin 2005).

Today, it is not possible to sell unpackaged products in many developed countries. People prefer packaged foods to open foods for sale in terms of both health and appearance (Oguzhan and Angis 2008). If we look at the history of packaging, it starts with natural materials and then moved to mass production with pottery and woven products. It is estimated that glass and wood packaging have been used for approximately 5000 years and the first metal packaging made of sheet metal, the 'canister', was patented by the Englishman Peter Durand in 1823. In the 1900s, tin cans started to be used and paper and cardboard also became important packaging materials at this time. Later, with the discovery of plastics, paper packaging was replaced by plastics (Anonymous 2011; Türk 2011).

The purpose of the packaging used in the 1950s and 1960s was; While the primary purpose was to protect and transport the product, it also focused on design, which would later contribute to increased sales. Since the 1970s, the packaging industry has experienced continuous innovation and development, from material diversity to design. In recent years, research on packaging with antimicrobial and antioxidant properties has also increased, aiming to extend product shelf life (Özden and Sönmez 2024).

In recent years, one of the technologies that have rapidly developed and gained importance in the food industry has been smart and active packaging technologies. By using active and smart packaging in foods, the shelf life of foods can be extended/organoleptic properties can be improved and thus food losses can be prevented (Dobrucka and Cierpiszewski 2014). In this review, information on smart and active packaging technologies and their applications in aquaculture will be provided.

2. SMART PACKAGING

Smart packaging is a system that provides information about the product by showing the conditions to which packaged food is exposed during transportation and storage (Kutlu vd. 2021).

It's a packaging application that can be applied to both synthetic and biodegradable polymers. It has the advantage of tracing food chemicals and preserving food freshness for extended periods. Furthermore, using biodegradable film-coatings has a lower environmental impact compared to plastic packaging. Smart packaging is broadly divided into two categories: intelligent packaging and active packaging (Figure 1) (Panou et al. 2025).

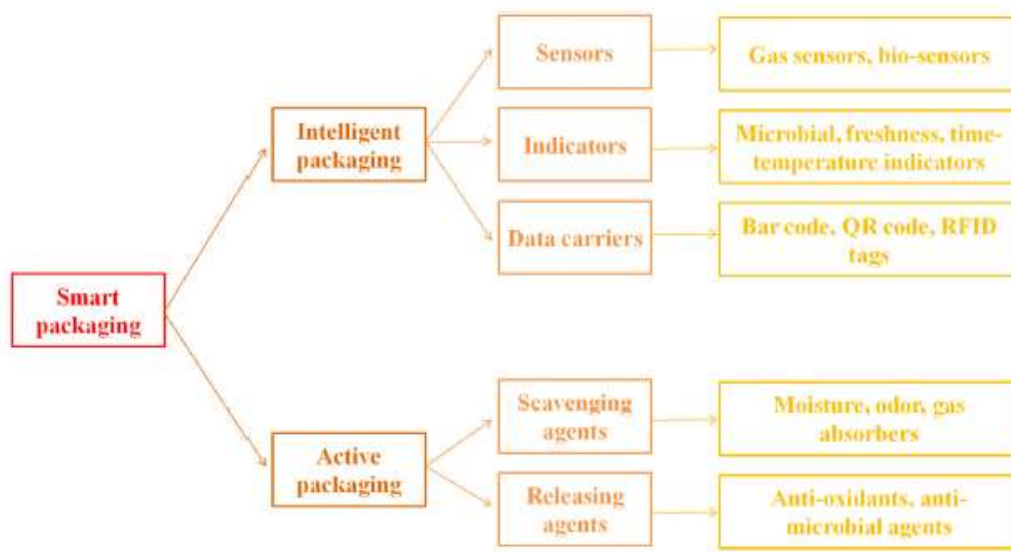

Figure 1. Classification of smart packaging systems (Thirupathi Vasuki et al. 2023)

Smart packaging is the integration of traditional packaging with modern electronic sensing devices. This packaging system uses sensors to detect changes in the quality of the food to ensure its safety before it reaches consumers. Active packaging, on the other hand, aims to increase the stability and quality of food throughout its shelf life by adding active compounds such as antioxidants to packaging materials. Both packaging systems act as a protective barrier, protecting food products against various physical, chemical, and biological hazards. Furthermore, they contribute to ensuring overall product safety by providing information about

the product's freshness and quality. These systems stand out with their functionality for continuously monitoring and maintaining food safety and quality. They were developed to provide consumers with healthy and nutritious foods. However, there are significant functional differences between the two systems. A comparison of smart and active packaging systems is presented in Figure 2 (Thirupathi Vasuki et al. 2023).

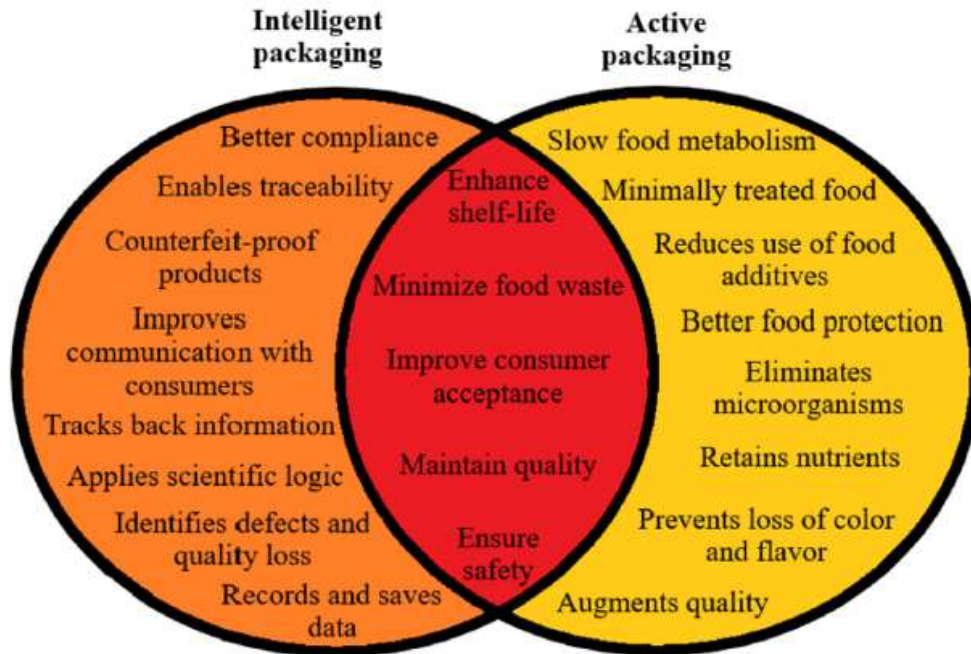

Figure 2. Comparison of intelligent and active packaging systems (Thirupathi Vasuki et al. 2023)

3. ACTIVE PACKAGING

In recent years, as consumers have shifted towards preservative-free, processed foods, active food packaging has also begun to be used (Kılınç and Kılınç 2022). Active packaging is an innovative packaging method that alters the conditions within the packaging, extends shelf life, and enhances the sensory properties of food while preserving its quality. Active packaging systems include scavengers and dispersants. Scavengers are systems used to protect against deterioration agents such as oxygen, carbon dioxide, ethylene, moisture, aroma, odor, and ultraviolet light. Diffusers consist of carbon dioxide, ethanol, antioxidants, and antimicrobial dispersants (Karagöz and Demirdöven 2017).

Oxygen scavengers are a subcategory of the most widely used active packaging systems for foods today. Oxygen-scavenging compounds are substances that react with oxygen to reduce oxygen concentration. Iron oxide is the most commonly used scavengers. The presence of oxygen facilitates the growth of aerobic microbes, the development of off-flavors and odors, color changes, nutrient losses, and the overall shelf-life stability of foods (O'Grady and Kerry 2008; Dobrucka and Cierpiszewski 2014; Biji et al. 2015).

High CO₂ levels (10-80%) are ideal for food products such as fish, shellfish, meat products, cheese, and processed foods. They inhibit surface microbial growth and extend shelf life. CO₂ scavengers are used to remove excess CO₂ from packaging. CO₂ scavengers are most commonly used for freshly roasted coffees; if the packaging is hermetically sealed immediately after roasting, significant amounts of CO₂ are produced, causing the packaging to burst. The

use of CO₂ scavengers also prevents the loss of essential coffee volatiles (Biji et al. 2015; Mohan and Ravishankar 2019; Shivbhajan et al. 2024).

Ethylene scavenging is essential for extending the shelf life of fresh produce and is an excellent alternative to chemical disinfectants. Ethylene scavenging slows the ripening process, thus extending the shelf life of the product. Ethylene scavenging is achieved by adding a sachet containing the active ingredient to the package or incorporating it into the package structure. The most commonly used ethylene scavenger in sachets is potassium permanganate (KMnO₄). However, due to its high toxicity, it cannot come into direct contact with food. Another system for ethylene scavenging relies on metals and metal oxides that are activated by UV light, visible light, or both. However, it should be noted that UV exposure can affect food quality and should be considered. Furthermore, zeolite-based materials are a good choice for ethylene scavenging because they do not have adverse effects on the safety/quality of food products (Gaikwad et al. 2020; Kütahneçi et al. 2020).

Ethanol emitters are a type of active packaging designed to release ethanol during storage to extend the shelf life and quality of foods. This type of packaging is particularly useful for bread and bakery products. Ethanol emitters are available as inedible films/pouches that can be stored within the packaging. The ethanol is adsorbed/encapsulated onto a carrier or support material. The carrier ensures the controlled release of ethanol into the food environment throughout its shelf life. When food is packaged in an ethanol release pouch, moisture is absorbed by the food, releasing ethanol vapor and diffusing into the headspace of the packaging. (Anonymous 2025).

An effective way to prevent excessive moisture buildup within packaging is to use a moisture absorber. The moisture absorber regulates the product's water activity to inhibit microbial growth. Common forms of moisture absorber include bags, films, and trays, which are typically used to control liquid leaks from food products or to maintain relative humidity within the packaging. Moisture absorber are found in bags added to packaging and used to regulate excess moisture generated by food during storage (Gaikwad et al. 2019).

Flavor/odor absorbers play a role in making food more appealing to consumers, improving its aroma and flavor. They are released slowly and evenly into the packaged product throughout its shelf life (Prasad and Kochhar 2014).

Tablo 1. Some active packaging systems and their application areas (Vardin and Gamlı 2006)

Active packaging system	Composition	Food applications
O ₂ scavengers	Fe, Metal/acid, Enzyme	Bread, cake, pizza, cheese, cured meat and fish, dried foods, coffee, etc.
CO ₂ scavengers	FeO/Ca(OH) ₂ , Ascorbate/ NaHCO ₃ , CaO/activated carbon	Coffee, fresh fish and meat, oily seeds (peanut, etc.)
Ethylene scavengers	KMnO ₄ , activated carbon	Fruits and vegetables, cereal products
Ethanol emitters	Encapsulated ethanol	Pizza, cake, bread, biscuits, fish

Moisture absorbers	Silica gel, Minerals	Fish, meat and farm products cereals, dried foods, vegetables and fruits
Flavor/odor absorbers	Cellulose acetate, citric acid, activated carbon/zeolite	Fruit juices, fish, farm products, dairy products and fruit
Preservative releasers	Organic acids, plant extract, BHA/BHT, vit. E	Cereals, meat and fish, bread, cheese, fruits and vegetables

The fundamental principles of active packaging technology are based on the unique properties of the polymer used as packaging material or the addition of specific substances to the polymer. Examples of these substances include organic acids, enzymes, bacteriocins, fungicides, natural extracts, ions, and ethanol. Packaging materials made from paper, plastic, metal, or blends of these materials can also be used to incorporate these active substances (Tekin vd. 2025).

4. APPLICATIONS OF SMART AND ACTIVE PACKAGING TECHNOLOGIES IN SEAFOOD

Studies conducted on aquatic products have shown that shelf life and quality are significantly preserved in products using active packaging Technologies. Separate research on smart packaging and active packaging has been widely applied to fishery products (Table 1).

Table 2. Applications of different packaging technologies in seafood

Seafood	Packaging type	Results	References
Pacific white shrimp (<i>Litopenaeus vannamei</i>)	Active/smart	They found that Pacific white shrimp maintained its quality, retarded bacterial growth, and effectively preserved its color.	Ponnusamy et al. (2024)
Hilsa (<i>Tenualosa ilisha</i>)	Active	It was reported that the bacterial load and TVB-N content were the highest in the control group samples and the active packaging was able to preserve the quality of Hilsa for at least 28 days.	Sarkar et al. (2024)
Catin Fish (<i>Pangasius</i> Sp.)	Smart	It was concluded that all indicators used can be used as packaging materials for smart packaging that reduces the quality of <i>Pangasius</i> species.	Ningtyas et al. (2023)
Tuna (<i>Thunnus</i> Sp.)	Intelligent and Active	The smart indicator label (Bromothimol blue + Methyl Red (1:1)) was found to change color from dark red to yellow and then to green. The correlation between the smart indicator color analysis and the fish spoilage test parameters was positive and showed a consistent trend pattern in determining the degree of spoilage in fillets. It was emphasized that combining smart and active packaging in a single packaging system allows for quality	Latief et al. (2023)

		monitoring while extending the shelf life of tuna.	
Rainbow trout (<i>Oncorhynchus mykiss</i>)	Active	It was revealed that lipid oxidation, protein oxidation, lightness and yellowness increased during storage, while redness, hardness and chewiness decreased ($p < 0.05$).	Monteiro et al. (2020)
Tuna (<i>Thunnus</i> Sp.)	Smart and Active	The smart label indicator color changed from dark red to yellow. The degree of correlation between smart indicator color analysis values on various fish decay test parameters was found to exhibit a positive correlation, showing a similar trend pattern in the detection of tuna decay levels.	Yolanda et al. (2020)
Tilapia (<i>Oreochromis niloticus</i>)	Smart	Based on the results obtained from the film sensor label response, they reported that 0.05% Methyl Red was the best concentration for determining the freshness of tilapia fillets. The pH fluctuated, initially decreasing, and then increasing again as the film label indicated color changes from yellow to reddish-orange.	Sariningsih and Haetami (2019)
Rainbow trout (<i>Oncorhynchus mykiss</i>).	Active	It was determined that peroxide, free fatty acid, and thiobarbituric acid values of control samples were significantly higher during storage.	Emir Çoban and Can (2013)
Bluefin tuna (<i>Thunnus thynnus</i>)	Active	They stated that active packaging could increase the shelf life of fillets.	Torrieri et al. (2011)

5. CONCLUSION

Because seafood is a perishable product, packaging plays a crucial role in ensuring quality and safety. New technologies have been developed to both increase consumer preferences and enhance packaging functionality in parallel with technological advancements. One of the latest trends in food packaging is smart and active packaging technologies that increase the safety and shelf life of perishable products. There is research on smart and active packaging for seafood, and with the advancement of technology, it is clear that more and more comprehensive studies are needed in this regard.

6. REFERENCES

- Ali, A., Wei, S., Ali, A., Khan, I., Sun, Q., Xia, Q., ... & Liu, S. (2022). Research progress on nutritional value, preservation and processing of fish-A review. *Foods*, 11(22), 3669.
- Anonim (2011). Ambalajlama Malzemeleri. Milli Eğitim Bakanlığı. Ankara
- Anonim (2025). How Food Grade Ethanol improves the safety and shelf-life of food. <https://www.laballey.com/blogs/blog/how-food-grade-ethanol-improves-the-safety-and-shelf-life-of-food>.

- Biji, K. B., Ravishankar, C. N., Mohan, C. O., & Srinivasa Gopal, T. K. (2015). Smart packaging systems for food applications: a review. *Journal of Food Science and Technology*, 52(10), 6125-6135.
- Emir Çoban, Ö., & Pelin Can, Ö. (2013). The effect of active packaging film containing rosemary extract on the quality of smoked rainbow trout (*Oncorhynchus mykiss*). *Journal of Aquatic Food Product Technology*, 22(4), 361-370.
- Erdem, M. E., Tunçtaş, N., Köstekli, B., & Keskin, İ. (2022). Su Ürünlerinde Kullanılan Paketleme Yöntemleri: Vakum Paketleme, MAP, Biosensörler, Oksijen Emici Etiketler. *Journal of Anatolian Environmental and Animal Sciences*, 7(2), 128-137.
- Dobrucka, R., & Cierpiszewski, R. (2014). Active and intelligent packaging food-Research and development-A Review. *Polish Journal of Food and Nutrition Sciences*, 64(1).
- Doğrutekin, Ş. (2005). Position of importance of packaging in food industry. Master Thesis, Uludağ University, Bursa.
- Dilber, U. D. F., Dilber, Ö. G. A., & Karakaya, M. (2012). Gıdalarda ambalajın önemi ve tüketicilerin satın alma davranışlarına etkisi (Karaman ili örneği). *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, 1(3), 160-190.
- Gaikwad, K. K., Singh, S., & Aji, A. (2019). Moisture absorbers for food packaging applications. *Environmental Chemistry Letters*, 17(2), 609-628.
- Gaikwad, K. K., Singh, S., & Negi, Y. S. (2020). Ethylene scavengers for active packaging of fresh food produce. *Environmental Chemistry Letters*, 18(2), 269-284.
- Hinislioğlu, K. N., Aslanyavrusu, G., Başkan, S., & Kocatepe, D. (2024). Su Ürünleri Tüketimi, Diyet Listelerindeki Yeri ve Önemi. *Doğu Karadeniz Sağlık Bilimleri Dergisi*, 3(3), 106-118.
- Hussain, S., Akhter, R., & Maktedar, S. S. (2024). Advancements in sustainable food packaging: from eco-friendly materials to innovative technologies. *Sustainable Food Technology*, 2(5), 1297-1364.
- Karagöz, Ş., & Demirdöven, A. (2017). Gıda ambalajlamada güncel uygulamalar: modifiye atmosfer, aktif, akıllı ve nanoteknolojik ambalajlama uygulamaları. *Gaziosmanpaşa Bilimsel Araştırma Dergisi*, 6(1), 9-21.
- Karsandı, A., & Bilgin, Ş. (2016). Satışa sunulan bazı su ürünlerinin biyogen amin düzeylerinin araştırılması. *Süleyman Demirel Üniversitesi Eğirdir Su Ürünleri Fakültesi Dergisi*, 12(2), 119-127.
- Kılınç, İ., & Kılınç, B. (2022). Recent advances in packaging technology of seafood products. *Journal of Limnology and Freshwater Fisheries Research*, 8(3), 297-309.
- Kutlu, N., Ceylan, Z., Ekin, M. M., & Meral, R. (2021). Geleneksel ve Yenilikçi Paketleme Teknolojileri: Balıketi Muhafazasında Potansiyel Kullanımı. *Sinop Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi*, 6(1), 78-94.
- Kütahneçi, E., Al Obaidi, A., & Ayhan, Z. (2020). Effect of ethylene scavenging-active packaging on quality and shelf life of button mushrooms (*Agaricus bisporus*). *Akademik Gıda*, 18(4), 367-374.
- Latief, R., Dirpan, A., Djalal, M., Ramadhani, I. S., & Julyaningsih, A. H. (2023). Intelligent and Active Packaging System Application in Evaluating and Maintaining the Tuna (*Thunnus* Sp.) Fillets' Quality at Cold Temperature. *Current Research in Nutrition and Food Science Journal*, 11(2), 627-640.

- Mohan, C. O., & Ravishankar, C. N. (2019). Active and intelligent packaging systems-application in seafood. *World Journal of Aquaculture Research & Development*. 1, 10-16.
- Monteiro, M. L. G., Mársico, E. T., & Conte-Junior, C. A. (2020). Application of active packaging in refrigerated Rainbow trout (*Oncorhynchus mykiss*) fillets treated with UV-C radiation. *Applied Sciences*, 10(17), 5787.
- Ningtyas, R., Jayarachman, M. N., & Imam, S. (2023, May). The use of colour indicator as a smart packaging for monitoring spoilage fillet catin fish (*Pangasius* sp.) in room temperature. In *IOP Conference Series: Earth and Environmental Science* (Vol. 1177, No. 1, p. 012048). IOP Publishing.
- O'Grady, M. N., & Kerry, J. P. (2008). Smart packaging technologies and their application in conventional meat packaging systems. In *Meat biotechnology* (pp. 425-451). New York, NY: Springer New York.
- Oguzhan, P., & Angis, S. (2008). Su Ürünlerinin Paketlenmesi. Türkiye 10. Gıda Kongresi; 21-23 Mayıs 2008, Erzurum.
- Özden, Ö., & Sönmez, S. (2024). Paper and Cardboard Packaging Technique. İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa Yayınevi Seri No: 37, İstanbul.
- Panou, A., Lazaridis, D. G., & Karabagias, I. K. (2025). Application of Smart Packaging on the Preservation of Different Types of Perishable Fruits. *Foods*, 14(11), 1878.
- Ponnusamy, A., Khan, A., Prodpran, T., Rhim, J. W., & Benjakul, S. (2024). Multifunctional fish gelatin film incorporated with chitosan carbon dots and butterfly pea flower anthocyanins for active/smart packaging of Pacific white shrimp. *Food Bioscience*, 62, 105483.
- Prasad, P., & Kochhar, A. (2014). Active packaging in food industry: a review. *Journal of Environmental Science, Toxicology and Food Technology*, 8(5), 1-7.
- Sariningsih, K. A., Rostini, I., & Haetami, K. (2019). Methyl red indicator on smart packaging as a freshness sensor for tilapia fillets. *Asian Food Science Journal*, 13(4), 1-9.
- Sarkar, M. S. I., Nisa, M. S. F., Akter, R., Hasan, M. A., Hasan, M. M., Uddin, K. B., ... & Kamal, M. (2024). Active and intelligent packaging technology for Hilsa (*Tenualosa ilisha*). *Applied Food Research*, 4(2), 100644.
- Shivbhajan, K. K. D., Dhar, B., Kumar, S., & Kashyap, S. (2024). A review on advanced packaging technology for fish and fishery products. *International Journal of Fisheries and Aquatic Research*, 9(2), 42-47.
- Tekin, İ., Odabaş, İ., Şen, İ., Azak, B., & Ersus, S. (2025). Ekstrüde Ambalajlar ve Aktif Ambalaj Teknolojileri: Gıda Endüstrisindeki Kullanım Potansiyeli ve Yenilikçi Yaklaşımlar. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 30(1), 396-411.
- Thirupathi Vasuki, M., Kadirvel, V., & Pejavara Narayana, G. (2023). Smart packaging—An overview of concepts and applications in various food industries. *Food Bioengineering*, 2(1), 25-41.
- Türk, M. (2011). Üretici İşletmelerde Yeşil Ambalajlama Anlayış ve Uygulamaları: Malatya Organize Sanayi Bölgelerinde Bir Araştırma. *e-Journal of New Worlds Sciences Academy*, 6(4), 380.
- Vardın, H., & Gamlı, Ö. F. (2006). Soğutulmuş Gıda Maddelerinin Ambalajlanması ve Aktif Ambalajlama Teknikleri, Türkiye 9. Gıda Kongresi, 24-26.

Yolanda, D. S., Dirpan, A., Rahman, A. N. F., Djalal, M., & Hidayat, S. H. (2020). The potential combination of smart and active packaging in one packaging system in improving and maintaining the quality of fish. *Canrea Journal: Food Technology, Nutritions, and Culinary Journal*, 74-86.

CONDUCTION POWER LOSS ANALYSIS FOR MULTI-LEVEL CONVERTERS 1

ÇOK AŞAMALI DÖNÜŞTÜRÜCÜLER İÇİN İLETİM KAYIPLARININ ANALİZİ

Rıdvan UMAZ¹

¹Elektrik-Elektronik Mühendisliği, Bitlis Eren Üniversitesi, Bitlis

ORCID:0000-0003-3733-2327

Özet

Çok aşamalı dönüştürücüler küçük pasif devre elemanlarının kullanımına (nano boyutunda), yüksek frekansta (örneğin 50 MHz) çalışma özelliği ve teknoloji ile uyumlu güç transistörlerinin kullanımına olanak sağlar. Ayrıca, geleneksel dönüştürücüler ile karşılaştırıldığında daha verimli olduğu literatürdeki çalışmalar ile ispatlanmıştır. Geleneksel dönüştürücülerden farklı olarak ekstradan güç transistörlerin ve kapasitörlerin kullanımı vardır. Bu ekstra devre elemanlarının verim üzerine olan etkileri incelenmeli ve ona göre eleman seçimleri yapılması gerekir. Bu çalışmada 3-level buck dönüştürücüsü ele alınacaktır. Bu dönüştürücü ekstradan iki güç transistörü ve bir flying kapasitöre sahiptir. Bu çalışmada öncelikli olarak ortalama indüktans voltajları ve çıkış kapasitör akımları her durum için matematiksel olarak yazılacaktır. Bu eşitliklerde güç transistörlerinin iletim dirençleri, indüktans DCR direnci ve kapasitörlerin ESR dirençleri de yer alacaktır. Inductance-volt second ve capacitor charge balance yasasına göre dönüştürücünün modellenmesi yapılacaktır. Bu modellemeye göre kollaylıkla çok aşamalı dönüştürücünün iletim kayıpları hesabı yapılacaktır. Bu modellemeye göre kayıp hesabı için ortalama akım mevcuttur ancak iletim kayıpları genellikle rms akımları cinsinden hesaplanmalıdır. Bu çalışmada ayrıca sistemdeki rms akımı matematiksel olarak elde edilecektir. Ayrıca, bu çalışmada flying kapasitör üzerinden geçen rms akımı hesabıda yapılacaktır. Bu çalışmada, piyasadaki devre elemanları ile tasarlanan 3-level buck converter için iletim kayıp hesaplaması yapılacaktır.

Anahtar kelimeler: Çok aşamalı dönüştürücüler, iletim kayıpları, dönüştürücü modellenmesi

Abstract

Multi-level converters allow the use of small passive circuit components (nano range), have the ability to operate at high frequencies (e.g., 50 MHz) and permit using power transistors that are compatible with the advanced technology. Also, prior work has shown that it is more efficient than traditional converters. Unlike conventional converters, extra transistors and capacitors need in their designs. The effects of these extra components on efficiency should be analysed and component selection should be made accordingly. In this study, a 3-level buck converter will be examined. This converter has two power transistors and one flying capacitor extra. Firstly, the average inductance voltages and output capacitor currents will be obtained mathematically for each state. These equations will also include the conduction resistance of the power transistors, the DCR resistance of the inductance and the ESR resistance of the capacitors. The converter will be modelling according to the inductor-volt second and capacitor charge balance laws. According to this modelling, the conduction losses of the multi-level converter can be easily calculated. According to this modelling, the average current is available for loss calculation, but the conduction loss generally must be calculated with the rms current. This study will also derive the rms current of the system. Also, the rms current through the

flying capacitor will be derived. A 3-level buck converter designed with discrete components will be used in order to calculate the conduction loss of the system.

Keywords: Multi-level converters, conduction loss, converter modelling

**EXPERIMENTAL INVESTIGATION OF THE EFFECTS OF PUNCH GEOMETRY
ON NOISE AND VIBRATION LEVELS IN MECHANICAL PRESSES**

**MEKANİK PRESLERDE ZIMBA GEOMETRİSİNİN GÜRÜLTÜ VE TİTREŞİM
DÜZEYİNE ETKİLERİNİN DENEYSEL OLARAK İNCELENMESİ**

Kaan Emre ENGİN¹

¹Dr. Öğr. Üyesi, Adıyaman Üniversitesi, Makine Mühendisliği, 0000-0002-6439-7700

Özet

Sac metal endüstrisi, imalat sanayinin temel alanlarından biridir. Özellikle sac metallerin şekillendirilmesi ve delinmesi süreçlerinde kullanılan presler, yüksek tekrarlı darbe yükleri nedeniyle hem iş parçasının kalitesi hem de iş güvenliği açısından kritik rol oynamaktadır. Özellikle mekanik pres kullanılarak ve prosese uygun olarak tasarlanmış bir kalıp seti vasıtasıyla yapılan sac metalin delinmesi işleminde snap-through (zımbanın, sac parçayı deldiği an) esnasında ani kuvvet boşalmasından kaynaklı olarak yüksek şiddette gürültü ve titreşim oluşmaktadır. Bu durum özellikle seri imalatın gerçekleştirildiği ve presin uzun saatler boyunca aynı titreşim ve gürültüyü meydana getirdiği bir ortamda pres operatörünün sağlığı üzerinde olumsuz etkiler yaratmaktadır. Bu nedenle gürültü ve titreşimin azaltılmasına yönelik mühendislik çözümleri ve araştırmaları bir gereklilik halini almaktadır. Zimba uç geometrisinin sac metali kesme karakteristiği ile alakalı sınırlı sayıda çalışma bulunmakla beraber gürültü ve titreşim düzeylerine etkisinin beraber incelendiği çalışma sayısı oldukça azdır. Bu çalışmada alt kalıp, üst kalıp ve zimba elemanlarından oluşan bir kalıp seti kullanılmış olup, farklı zimba uç geometrilerinin (düz (flat), 2.5°, 5° ve 8° tek taraflı pah açılı (single bevel)) ses seviyesi ve titreşim düzeyleri üzerindeki etkileri deneysel olarak incelenmiştir. Deneyler, 200 kN'luk bir mekanik pres ile, 1.5 mm kalınlığında Al 1100 sac malzeme üzerinde, %10 kalıp boşluğu ve 10 mm çapında zimbalar kullanılarak yapılmıştır. Ses ölçümleri, mekanik presin yanına yerleştirilmiş bir desibel ölçer vasıtasıyla gerçekleştirilmiş ve presin her vuruşu esnasında ortaya çıkan maksimum ses değerleri kaydedilmiştir. Titreşim ölçümleri ise alt kalıp gövdesine monte edilen piezoelektrik ivme sensörüyle elde edilmiş, ivme sinyali darbe bazında tepe değerlerine indirgenerek ses ölçümleriyle eşleştirilmiştir. Elde edilen sonuçlar incelendiğinde zimba uç geometrisinin gürültü ve titreşim üzerinde etkileri olduğu görülmüştür. Düz zimba, yaklaşık 96 dB(A) ses seviyesi ve 7.5 g ivme ile en yüksek değerleri üretmiştir. Tek taraflı pah açısı arttıkça ses ve titreşim değerleri azalmış, 8° uç açısına sahip zimba için ses seviyesi yaklaşık 84 dB(A)'ya (yaklaşık %12 azalma), ivme ise 5.1 g'ye (yaklaşık %30 azalma) düşmüştür. Sonuç olarak, sac delme proseslerinde gürültü azaltımı, titreşim kontrolü ve operatör sağlığı açısından zimba uç tasarımının önemli bir rol oynadığı anlaşılmaktadır.

Anahtar kelimeler: Mekanik pres, zimba geometrisi, gürültü kontrolü, titreşim analizi

Abstract

The sheet metal industry is one of the fundamental areas of the manufacturing sector. In particular, presses used in the forming and piercing processes of sheet metals play a critical role in both workpiece quality and occupational safety due to their high repetitive impact loads. Especially in the piercing process of sheet metal performed with a mechanical press using a die set designed in accordance with the process, during snap-through (the moment when the punch pierces the sheet), high-intensity noise and vibration occur because of the sudden release of

force. This situation, especially in mass production where the press produces the same vibration and noise for long hours, creates negative effects on the health of the press operator. For this reason, engineering solutions and research aimed at reducing noise and vibration have become a necessity. Although there are a limited number of studies on the effect of punch tip geometry on the cutting characteristics of sheet metal, the number of studies examining its effect on noise and vibration levels together is quite low. In this study, a die set consisting of lower die, upper die, and punch elements was used, and the effects of different punch tip geometries (flat, 2.5°, 5°, and 8° single bevel) on sound level and vibration levels were experimentally investigated. The experiments were carried out with a 200 kN mechanical press on 1.5 mm thick Al 1100 sheet material, using a die clearance of 10% and 10mm diameter punches. Sound measurements were performed with a sound level meter placed next to the mechanical press, and the maximum sound values occurring during each stroke of the press were recorded. Vibration measurements, on the other hand, were obtained with a piezoelectric acceleration sensor mounted on the lower die body, and the acceleration signal was reduced to peak values on a per-stroke basis and matched with the sound measurements. When the obtained results were examined, it was observed that punch tip geometry had effects on noise and vibration. The flat punch produced the highest values, with approximately 96 dB(A) sound level and 7.5 g acceleration. As the single bevel angle increased, sound and vibration values decreased, and for the punch with an 8° tip angle, the sound level decreased to about 84 dB(A) (approximately 12% reduction), while the acceleration decreased to 5.1 g (approximately 30% reduction). As a result, it is understood that punch tip design plays an important role in terms of noise reduction, vibration control, and operator health in sheet piercing processes.

Keywords: Mechanical press, punch geometry, noise control, vibration analysis

WHERE IS THE PUBLIC?

Müge ALGAN

Abstract

The governance, introduced with the new public management, exhibits a participatory structure by inviting relevant parties to policy decision-making processes. However, governance practices reveal that advantaged groups, such as industry, and the private sector, who sit at the political decision-making table have a greater say than disadvantaged groups like citizens. However, public policies are determined for citizens, and their participation in these processes should be considered more important than the participation of other stakeholders. Public participation means actively involving the public in decision-making, planning, and implementation processes. Three types of motivations drive policymakers to participate: empowerment, legitimacy, and learning. Participation can serve to empower people and thus implement democratic ideals, to build consensus, or to obtain citizen input when faced with complex or poorly understood issues. A participatory process is not always used to design the substance of a policy. It aims to give people a chance to be heard or, in some cases, to enhance the legitimacy of policy choices (Bobbio, 2019: 42). Participatory processes should consist of well-defined stages. Comment periods should be determined in advance, participants should be provided with complete and accessible information, and the process should be managed impartially and facilitatively (Bobbio, 2019: 44). The European Union (EU) has established a governance model specific to the EU to ensure the Union's effective operation and to prevent the recent disconnect between European citizens and governing bodies. The principles of good EU governance are openness, participation, accountability, effectiveness, and harmonization (Algan, 2024: 114-115). Policy documents opened for comment by the European Commission after 2018 can be accessed through the Public Consultation and Have Your Say websites. However, an examination of the documents opened for comment and the comments received here reveals that companies and trade associations express more opinions than other parties, and that these opinions are taken into account by policymakers (Algan, 2024: 119). For example, in the opinion regarding the EU Air Services Rules, 27.59% of the opinions belonged to companies, 24.14% to industry associations, and 9.20% to trade associations, while the citizen voted 12.64% (EC, 2025). However, this situation can vary on issues affecting consumers, etc. This study examines the EU's practices regarding public participation, and attempts to reveal the extent to which public views are taken into account in policy-making processes. The study investigates the reasons for the lack of public participation and proposes solutions.

Keywords: New Public Management, Governance, Public Participation, European Union, Citizen.

By category of respondent

Figure 1 – Aviation-EU air services rules, Feedback (EC, 2025).

References

- Algan, Müge (2024), Avrupa Yönetişimi ve AB Mevzuatının Oluşumunun Demokratik Meşruiyeti, Journal of Business Administration and Social Studies, Volume 8, Issue 2, DOI: 10.5152/JBASS.2024.24008
- Bobbio, Luigi (2019), Designing effective public participation, Policy and Society, Vol. 38, No. 1, 41–57, <https://doi.org/10.1080/14494035.2018.1511193>
- EC (2025), Aviation – EU air services rules, Feedback, https://ec.europa.eu/info/law/better-regulation/have-your-say/initiatives/14620-Aviation-EU-air-services-rules-revision-/feedback_en?p_id=56930255 (12.08.2025).

REPRESENTATION OF WOMEN AND IDEOLOGY IN LIPTON
ADVERTISEMENT

LİPTON REKLAMINDA KADIN TEMSİLİ VE İDEOLOJİ

Emel YILMAZ¹

Dr., Kıbrıs Amerikan Üniversitesi, Güzel Sanatlar – İletişim,

ORCID ID: 0009-0000-8220-1321

Bu çalışmada, Lipton'un "Demlik Poşet Çayı" reklamı göstergebilimsel ve söylem çözümlemesi yöntemleriyle incelenmiştir. Reklamın görsel, işitsel ve metinsel öğeleri üzerinden kadın temsili, toplumsal cinsiyet rolleri ve ideolojik kodlar analiz edilmiştir. Reklamda çay sadece bir içecek değil; geleneksel değerlerle donatılmış, duygusal emek üzerinden sunulan bir "kadınlık" deneyiminin temsil aracıdır. Kadın karakterin sevgi, huzur ve ev içi mutluluk vaat eden sesiyle erkeğe çay hazırlaması; kadını geleneksel cinsiyet rolüne yerleştirmekte, "kadının görevi"ni romantize ederek yeniden üretmektedir.

Reklamın sonunda erkeğin tatminini simgeleyen "Oooh" ifadesi, kadının emeğinin ve çabalarının onaylandığı bir an olarak anlamlandırılırken; bu aynı zamanda erkek merkezli bir bakış açısının yeniden üretimidir. Şarkının sözleri ve kullanılan metaforlar (boğaz, manzara, cami silueti, güneş vb.) ürünün yerelleştirilmesini sağlarken, kadın miti üzerinden ideal kadın algısı güçlendirilmekte, tüketiciye duygusal düzeyde seslenilmektedir. Sonuç olarak reklam, modern tüketim nesnesi olan poşet çayı, yerel ve geleneksel değerlerle harmanlayarak kadın kimliğini yeniden şekillendiren güçlü bir ideolojik araç olarak işlev görmektedir.

Anahtar Kelimeler: Toplumsal Cinsiyet Temsili, İdeoloji, Göstergebilimsel Çözümleme, Reklam Söylemi, *Lipton* Reklamı.

Abstract

This study analyzes Lipton's "Teabag Pot" advertisement through semiotic and discourse analysis methods. Visual, auditory, and textual elements of the advertisement are examined to uncover representations of women, gender roles, and embedded ideological codes. In the ad, tea is not merely a beverage but a symbol of "femininity" infused with emotional labor and traditional values. The female character, portrayed through a soft, affectionate voice, prepares tea for a man framing her within a traditional gender role and romanticizing her domestic duties.

The final scene, featuring a man's satisfied sigh ("Oooh"), signifies male approval and serves as symbolic validation of the woman's emotional labor. Lyrics and metaphors such as the Bosphorus, scenic views, mosque silhouettes, and the sun help localize the foreign product, while reinforcing the myth of the ideal woman. The advertisement appeals emotionally to consumers, suggesting that modern women who still value traditional tastes and strive to please their partners are the true target audience. Ultimately, the advertisement functions as a powerful ideological tool that merges modern consumer goods with traditional gender expectations, reshaping femininity within a culturally resonant framework.

Keywords: Gender Representation, Ideology, Semiotic Analysis, Advertising Discourse, Lipton Advertisement

**MƏKTƏBDƏ YAŞ XÜSUSİYYƏTLƏRİ İLƏ DƏRSLİKDƏKİ MƏTNLƏRİN
ƏLAQƏSİ****Fatimə Allahverdiyeva****Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti****Giriş**

Müasir təhsil sistemi təhsilalanların passiv şəkildə bilik qəbul etməsi modelindən imtina edərək, onların təlim prosesində aktiv iştirakını təşviq edən metodlara üstünlük verir. Bu baxımdan layihə əsaslı öyrənmə (LƏÖ) son illərdə daha geniş tətbiq olunan təlim strategiyalarından biri kimi diqqət çəkir. Layihə əsaslı öyrənmənin əsas məqsədi şagirdləri real həyatda tətbiq edilə biləcək bilik və bacarıqlarla təmin etmək, onları tədqiqat yönümlü, yaradıcı və məsuliyyətli fərdlərə çevirməkdir. Bu təlim modeli təhsilalanlarda maraq və öyrənmə həvəsini artırmaqla yanaşı, onların müstəqil düşünmə, qərar vermə və komanda ilə işləmək bacarıqlarını da inkişaf etdirir.

Layihə əsaslı öyrənmənin mahiyyəti

Layihə əsaslı öyrənmə problemin və ya mövzunun tədqiqinə yönəlmiş, uzunmüddətli və kompleks təlim prosesidir. Bu metod şagirdləri qrup və ya fərdi şəkildə işləməyə, araşdırma aparmağa, məlumat toplamağa, nəticə çıxarmağa və bu nəticələri təqdim etməyə təşviq edir. Layihə əsaslı öyrənmədə müəllim bələdçi və fasilitator rolunu oynayır, təhsilalan isə aktiv öyrənən roluna keçir. Bu yanaşma Bloom taksonomiyasının yüksək mərhələlərinə - analiz, sintez və qiymətləndirmə səviyyələrinə uyğun gəlir.

Motivasiya anlayışı və onun təhsildə rolu

Motivasiya şagirdin öyrənməyə qarşı olan daxili marağını, istəklərini və fəaliyyətə keçmək üçün enerji mənbəyini ifadə edir. Təhsildə motivasiya iki əsas növə bölünür: daxili və xarici motivasiya. Daxili motivasiya maraq, öyrənməkdən zövq almaq və özünü inkişaf etdirmək istəyi ilə bağlıdır. Xarici motivasiya isə qiymət, mükafat və ya cəza kimi xarici amillərlə əlaqədardır. Yüksək motivasiyalı şagirdlər təlim prosesinə daha aktiv qoşulur, müstəqil şəkildə araşdırma aparır və daha dayanıqlı biliklər əldə edirlər.

Layihə əsaslı öyrənmənin motivasiyaya təsiri

Layihə əsaslı öyrənmənin şagirdlərin motivasiyasına müsbət təsir etdiyi bir sıra tədqiqatlarla sübut olunmuşdur. Bu metod aşağıdakı yollarla motivasiyanı gücləndirir:

- Mövzuya real həyatla əlaqə yaradaraq maraq oyadır;
- Şagirdlərə seçim və qərar vermə azadlığı verərək məsuliyyət hissini artırır;
- Qrup işinə əsaslandığı üçün sosial motivasiya və əməkdaşlıq bacarıqlarını gücləndirir;
- Tapşırıqlar yaradıcı düşünmə və problem həll etməyə əsaslandığı üçün intellektual stimullaşdırma yaradır;
- Əldə olunan nəticələrin təqdimatı və dəyərləndirilməsi şagirdlərdə özünütəsdiq ehtiyacını qarşılıyır.

Bu xüsusiyyətlər layihə əsaslı öyrənmənin təhsildə motivasiyaedici təsirini daha da artırır.

Nəticə

Layihə əsaslı öyrənmə təhsilalanların yalnız bilik əldə etməsini deyil, həm də bu bilikləri tətbiq etmə bacarıqlarını, tənqidi və yaradıcı düşünməsini, əməkdaşlıq və ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirən güclü bir təlim metodudur. Onun motivasiya üzərindəki təsiri isə bu metodun ən böyük üstünlüklərindən biridir. Təhsilalan layihə üzərində işləyərkən həm öz maraq dairəsinə yaxın mövzular seçmək imkanına sahib olur, həm də proses boyu öyrəndiklərinin məqsədini və nəticəsini görə bilir. Bu da onların təlimə qarşı münasibətini daha müsbət edir və uzunmüddətli öyrənmə davranışlarını formalaşdırır.

**MIRZA İBRAHİMOV'S ARTICLES "PROMETHEUS OF THE LAND OF FIRE"
AND "THE SULTAN OF THE KINGDOM OF WORDS"**

**MİRZƏ İBRAHİMOVUN “ODLAR YURDUNUN PROMETHEYİ” VƏ “SÖZ
MÜLKÜNÜN SULTANI” ADLI MƏQALƏLƏRİ**

Dr. Ülker Bahşiyeva

**ADPU-nun Filoloji fakültesinin Edebiyatın tedrisi teknolojisi bölümünün baş öğretim
üyesi ORCID İD 0000-0002-5994-2356**

Özet

“Odlar yurdunun Prometeyi” və “Söz mülkünün sultanı” adlı məqalələrində görkəmli akademik Mirzə İbrahimov Nəsimi yaradıcılığı ilə əlaqədar bir çox məqamlara aydınlıq gətirmək iqtidarındadır. Hər şeydən əvvəl, biz görürük ki, M.İbrahimovun Nəsimiyə münasibəti birtərəfli səciyyə daşmır. Nəsimi orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının bütöv bir şəxsiyyəti kimi təqdim olunur və yeri gəldikcə onun yaradıcılığının xarakteristikası Şərq və Qərb ədəbi dəyərləri kontekstində açıqlanır. Çünki məqalə müəllifi Nəsimini bir ədəbiyyat çərçivəsinə sığmayan, düşüncələri bəşəri miqyasda yer alan sənətkarlar sırasında görür. Nəsimidə Avropa intibah ədəbiyyatı ilə səsleşən ideya və motivlərin böyük yer tutduğuna şübhə yoxdur. Nəsimi Şərq intibah ədəbiyyatının ən böyük simalarından biridir. Həm də son dərəcə orijinal, hətta nadir dərəcədə orijinal simadır. O, Şərq və Avropa intibah ədəbiyyatının o cür şairlərindəndir ki, onların yaradıcılığında azadlıq ideali, qabaqcıl fəlsəfi-siyasi görüşlər bədii yaradıcılığının, poetik təfəkkürün mündəricəsini təşkil edir.

Anahtar kelimeler: M.İbrahimov, Füzuli, Nəsimi, təriqət, şeir

Abstract

In his articles “Prometheus of the Land of Fire” and “Sultan of the Kingdom of Words”, the prominent academician Mirza Ibrahimov is able to clarify many points related to Nasimi’s creativity. First of all, we see that M.Ibrahimov’s attitude to Nasimi is not one-sided. Nasimi is presented as a whole personality of medieval Azerbaijani literature, and as appropriate, the characteristics of his creativity are explained in the context of Eastern and Western literary values. Because the author of the article sees Nasimi among the artists whose thoughts do not fit into the framework of one literature, but are on a human scale. There is no doubt that ideas and motifs that resonate with European Renaissance literature occupy a large place in Nasimi. Nasimi is one of the greatest figures of Eastern Renaissance literature. He is also an extremely original, even a rare original figure. He is one of those poets of Eastern and European Renaissance literature whose creative work embodies the ideal of freedom and advanced philosophical and political views, forming the content of their artistic creativity and poetic thinking.

Keywords: M.Ibrahimov, Fuzuli, Nasimi, sect, poetry

GİRİŞ

Akademik Mirzə İbrahimovun Azərbaycan ədəbiyyatının XIV-XVI əsrlər mərhələsindəki təriqət meyllərinin xarakteristikası, onun nümayəndələri barədə elmi fikirləri ədəbiyyatşünaslığımızda böyük maraq doğurmuşdur. Bu sırada Nəsimi və Füzuli yaradıcılığının təhlili əsas yerlərdən birini tutur. M.İbrahimov 1973-cü ildə yazdığı “Odlar

yurdunun Prometeyi” və “Söz mülkünün sultanı” adlı iki tədqiqat məqaləsində Nəsiminin həyatı, şəxsiyyəti, ictimai-fəlsəfi görüşləri, yaradıcılığı və s. barədə geniş təhlillər aparmışdır.

Məqalədə Nəsiminin formalaşdığı mühit, məkan, tarix və s. barədə yer alan fikirlərdə təkcə Nəsiminin yaşadığı yer və dövr xarakterizə edilmir. Bu xarakteristikada X-XIV əsrlər Azərbaycan, Qafqaz və Yaxın Şərqi ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni mühiti özünə yer alır. Məsələyə geniş arenada münasibət Nəsimi poetik dünyasının bütün çalarları ilə təqdim etməyi müəllifə imkan verir. Bu mənada hər iki məqalədə Nəsimi irsi həm fərdi yaradıcılıq nümunəsi kimi, həm də Qərb və Şərq ədəbi dəyərləri ilə qarşılıqlı əlaqədə təhlil olunur. Araşdırmanın bu şəkildə aparılması Nəsimi yaradıcılığının forma, məzmun, ideya xüsusiyyətlərinin özünəməxsusluğunu üzə çıxarmaqda müəllifə kömək edir. Bu təhlillərdə Nəsimi ilə bağlı bir çox suallara cavab tapmaq mümkündür. Nəsiminin formalaşdığı tarixi şərait, ədəbi-bədii mühit, Nəsimi poeziyasının mündəricəsi, dil, ifadə gözəllikləri, Nəsimi poeziyasında insan problemi, kamilləşmə məqamı, hürufilik, onun mahiyyəti və s. cəhətlər cavablananlar sırasındadır. Şübhəsiz, Nəsimi yaradıcılığını hürufilikdən kənarda düşünmək mümkün deyildir. M.İbrahimovun Nəsimi ilə bağlı elmi mülahizələrində onun hürufilik təlimində oynadığı rol, yaradıcılığında hürufizmin yeri və s. mərhələlər əsaslı yer tutur.

M.İbrahimov hürufizmi hərflərin ilahiləşdirilməsi və Allah, insan, maddi aləm məsələlərinə dini-fəlsəfi münasibət kontekstində izah edir. O, hürufizmə məxsus hərflər nəzəriyyəsindən danışarkən Fəzlullah Nəimindən sitat gətirir, 28 və 32 hərfin müqəddəsliyini, bütün varlığın bu hərflərlə dərk olunması fikrinə münasibət bildirir: “Hürufizm hərflər sözündən yaranıb və zahirən ərəb əlifbasının 28, fars əlifbasının 32 hərfini müqəddəs elan edən, bütün varlığın, Allahın və insanın hərflərdəki sirlərin dərk olunması ilə dərk oluna biləcəyini söyləyən ictimai-dini cərəyandır. Əslində hürufizm insanı ilahiləşdirməyə inandırıcı dəlil axtarırdı. Bu məqsədlə o deyirdi ki, insanın üzü elə bir lövhədir ki, orada Quranın bütün ayələrini ifadə edən 28-32 hərflər həkk olunmuşdur. Bu, Allahın, dinin dediyi “lövhi-məhfuz”dur, yəni ilahi sirləri saxlayan lövhədir. Bu müddəanın məntiqi nəticəsi belədir ki, Allah insanı yaradanda özünü nəzərdə tutmuşdur”(11, 142). Bu fikirlər sovet dönməsində yazılsa da, M.İbrahimov elmi-tarixi həqiqəti saxlamaqla hürufizmə obyektiv yanaşmışdır. M.İbrahimovun bu fikri milli-mənəvi, elmi-fəlsəfi və dini dəyərlərimizin düzgün təhlilinin aparılmasına şəraitin yarandığı müstəqillik dövrü tədqiqatlarındakı hürufizmlə bağlı fikirlərlə üst-üstə düşür. Prof.Yaqub Babayev yazır: “Hürufilikdə Allah, hərflər (söz-kəlam), insan, maddi varlıq və 4 ünsür münasibətləri bir-biri ilə əlaqəli, tam və bütöv bir vəhdət halında götürülür: Hər şey Allahdır → hər şey 28 və 32 hərfdir (yəni söz və kəlamdır) → hər şey həmin hərflərin sirrinə vəqif olan insandır → hər şey maddi varlığın əsasını təşkil edən 4 ünsürdür. Hürufilər əzəli və əbədi olan zatın (xaliq) təcəllisindən zühur edən varlığın yaradılış nizamını bu sistemdə qəbul edirdilər: Allah → söz → kainat → insan”(12, 204).

Göründüyü kimi, M.İbrahimovun Nəsimi yaradıcılığı, eyni zamanda hürufiliklə bağlı görüşləri təriqət problemləri kontekstində son dövrün obyektiv təhlilləri ilə üst-üstə düşür. Digər baxımdan M.İbrahimov hürufizmdən danışarkən onu sırf dini cərəyan kimi təqdim etmir. O, hürufizmi dinamik, dialektik inkişafda göstərməklə hürufi şairlərin həyatdakı mütəmadi dəyişikliklərin mövcudluğu üzərində dayandığını xüsusi vurğulayır.

Tədqiqatçı alim Nəsimi poeziyasındakı insan anlayışı ilə hürufilərin insana yanaşması arasındakı uyğunluğa xüsusi fikir verir. Nəsimi poeziyasında insan uca, bütün xalqlardan üstün tutulduğu kimi, hürufilikdə də insanın Allahın özünəbənzər yarandığı, varlığın insan üçün xəlvə olduğu və hər şeyin insanın xatiri üçün yaradıldığı ideya şəklində ortaya atılır. Ona görə də M.İbrahimov qeyd edir ki, Nəsimidə insan modeli hürufi təlimində yer alan insan modeli ilə tam eynidir. Alimin bu fikirləri istər Nəsimi yaradıcılığının, istərsə də hürufiliyin vacib xüsusiyyətlərindən birinin düzgün araşdırıldığını sübut edir.

Deyilənlərlə yanaşı alimin Nəsimi ilə bağlı qələmə aldığı geniş həcmli məqalələrində mübahisəli məqamlar da yox deyil. Həmin mübahisəli məqamların bəziləri o dövrdə nəsimişünaslığa baxışda sovet ideologiyasının xarakterindən, bəziləri isə müəllifin şəxsi qənaətlərindən irəli gəlirdi.

Məlum olduğu kimi, sovet dönmündəki araşdırmaların çoxunda Nəsimi panteist şair kimi qələmə verilir, onun yaradıcılığında daha çox dünyəvi məhəbbət axtarıldı. H.Araslı, M.Quluzadə, C.Qəhrəmanov, Ə.Səfərli, X.Yusifli və s. ədəbiyyat tarixçiləri sənətkarı panteist şair kimi təqdim etmişlər. M.İbrahimov da həmin alimlərin cərgəsindədir. Əlbəttə, bu yanlışlıq sovet dönmündə elmdə mövcud olan Avropasentrizm nəzəriyyəsinin təsiri ilə baş verən bir hadisə idi. Avropada və ümumiyyətlə, Qərbdə həmin tendensiya hələ də qalmaqdadır. Avropanın bütün sahələrdə, o cümlədən elmdə və fəlsəfədə Şərqdən üstün olduğunu iddia edən Avropasentristlərə görə panteizm də qərb fəlsəfəsinin nailiyyətlərindən biridir. Şərqi Avropa ilə müqayisə edən Avropa və sovet alimləri bir sıra şərq şairlərində, mütəfəkkirlərində, xüsusilə də sufi və hürufi şairlərdə, filosoflarda panteizm elementləri tapırdılar. Həmin təsir Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında da özünü büruzə verirdi. Nəsimişünas alim M.Quluzadə yazırdı: “Panteist Nəsimidə məhəbbət məsələsində də ikilik – dünyəvi və ilahi məhəbbət yoxdur. Onun tərənnüm etdiyi eşq yalnız dünyəvi eşqdır”(12, 55).

Bu kiçik sitatda siyasi-ideoloji qələbdən irəli gələn iki yanlışlıq özünü göstərir. 1. Nəsimini panteist şair hesab etmək; 2. Onu daha çox dünyəvi eşqin tərənnümçüsü adlandırmaq. Bu tendensiyanı biz M.İbrahimovun məqalələrində də görürük. Əslində isə İ.Nəsimi panteist şair yox, “vəhdəti-vücudaçı”dır. Onun yaradıcılığında dünyəvi eşqin tərənnümünə müəyyən dərəcədə yer verilsə də, o, daha çox ilahi eşqin təsvir və təbliğatçısıdır.

Onu da əlavə edək ki, həqiqətən də, panteizmlə “vəhdəti-vücuda” fəlsəfəsinin ortaq, bir-birinə oxşayan, üst-üstə düşən cəhətləri çoxdur. Elə bu səbəbə görə də Avropa və sovet alimləri “vəhdəti-vücudaçı” Nəsimini çox zaman panteist sənətkar kimi dəyərləndirmişlər. Halbuki bu iki dini-fəlsəfi baxışın əsaslı fərqləri də vardır.

M.İbrahimovun mülahizələrində mübahisə doğuran məsələlərdən biri də F.Nəiminin həbs olunduqdan sonra müridlərinə ünvanladığı “Vəsiyyətnamə” adlandırılan məktublarında adı çəkilən Seyid Əlinin kimliyi məsələsidir. XX əsrin 70-80-ci illərində aparılmış tədqiqatlarda bir qayda olaraq Seyid Əlinin İ.Nəsimi olduğu fikri qəbul edilir. M.İbrahimov da bu fikrə şərik çıxır və yazır: “Nəimi “Vəsiyyətnamə”də ən yaxşı müridləri sırasında əsil adı Seyid olan Nəsiminin adını çəkir, kiçik qızı İsməti Gilana aparmağı məsləhət görür və ümid edir ki, “bəlkə, Seyid gəlib oraya çıxdı”. Başqa bir yerdə İsmətə və Ayişəyə salam göndərərək yazır: “Seyid Əli onlarla birgə olsun, uşaqlarımızın məhrəmidir, bacardığı qədər böyüyündən ayrılmasın”. Nəhayət, o, İsmətin Nəsimiyə getməsinə məsləhət görərək yazır: “Əgər razılıq versələr övladların kiçiyini (yəni İsməti – M.İ.) Seyid Məhəmməd oğlu Seyidəliyə verin”(11, 131). Göründüyü kimi, alim Seyid Məhəmməd oğlu Seyidəlinin İ.Nəsimi olduğunu birmənalı şəkildə qəbul edir. Lakin son illərin araşdırmaları nəticəsində bəlli olmuşdur ki, “Vəsiyyətnamə”də adı çəkilən Seyid Əli İ.Nəsimi yox, Nəiminin xas müridlərindən və özünə canişin təyin etdiyi doqquz nəfərdən biri olan Əbülhəsən Əliyül Əladır.

Haqqında söhbət açdığımız məqalələrdə etiraz doğuran fikirlərdən biri də tədqiqatçının hürufizmi “feodal hakimiyyətinə və Teymur işğallarına qarşı xalq etiraz və narazılığının, yəni ictimai oppozisiyanın ifadəsi” (11, 142) hesab etməsidir. Belə bir qənaət ifrat siyasi-sosioloji baxışın məhsulu kimi qəbul edilə bilər. Çünki hürufilik, ümumiyyətlə, cəmiyyətdəki bütün cəhələri aradan qaldırmaq, daha doğrusu, cahil insanı kamil bəşər övladına çevirmək missiyasını izləyirdi. Həmin cahil insan istər ixtiyarlı, istər ixtiyarsız, istər varlı, istər kasıb, istər hakim, istər məhkum olsun, hamıya eyni dərəcədə şamil edilirdi. O ki qaldı Teymur hakimiyyətinə və feodal zülmünə etiraz məsələsi, hürufilər, doğrudan da, bunların hər ikisinə

qarşı çıxış edirdilər. Çünki o zaman işğal və zülm bu iki ictimai qrupun təmsalında hürufilərin etiqad və inanc qapısını döyür, ədaləti, bərabərliyi təmin etmək niyyətinin qarşısına çəpər çəkirdi.

M. İbrahimovun qənaətləri içərisində belə bir fikri də məqbul saymaq doğru görünür: “Bəzi məsələlərin şərhində Nəimi materializmə yaxınlaşır”(11, 145). Bu tezisdə Marksist-Leninçi ideoloji şüarın cizgisi aydın görünür. F.Nəimi və hürufilər materializmdən çox-çox uzaq idilər. Onlar Quranı və onun aid olduğu islam dinini, hər şeyin yaradıcısı olan Xəliqi qəbul edir, hər şeyə onun səbəb olduğunu, bütün varlığın, o cümlədən şüurun, ağıl və kamalın Allah tərəfindən xəlf edildiyini qəbul edirdilər. Sadəcə olaraq onlar bu əqidədə idilər ki, Allah hər şeyi öz zatından yaratmışdır. İlahi xassəyə və ruha malik insan da Allahın özünəbənzər xəlf etdiyi şərəfli məxluqdur.

KAYNAKLAR

1. İbrahimov M. Əsərləri, 10 cildə, I cild, Bakı: Yazıçı, 1978, 512 s.
2. İbrahimov M. Əsərləri, 10 cildə, II cild, Bakı: Yazıçı, 1978, 504 s.
3. İbrahimov M. Əsərləri, 10 cildə, III cild, Bakı: Yazıçı, 1979, 592 s.
4. İbrahimov M. Əsərləri, 10 cildə, IV cild, Bakı: Yazıçı, 1979, 596 s.
5. İbrahimov M. Əsərləri, 10 cildə, V cild, Bakı: Yazıçı, 1980, 339 s.
6. İbrahimov M. Əsərləri, 10 cildə, VI cild, Bakı: Yazıçı, 1981, 376 s.
7. İbrahimov M. Əsərləri, 10 cildə, VII cild, Bakı: Yazıçı, 1981, 332 s.
8. İbrahimov M. Əsərləri, 10 cildə, VIII cild, Bakı: Yazıçı, 1981, 303 s.
9. İbrahimov M. Əsərləri, 10 cildə, IX cild, Bakı: Yazıçı, 1982, 664 s.
10. İbrahimov M. Əsərləri, 10 cildə, X cild Bakı: Yazıçı, 1983, 507 s.
11. İbrahimov M. Niyəsiz, necəsiz bir yazısan sən. Bakı: Yazıçı, 1985, 552 s.
12. İbrahimov M. Xəlflik və realizm cəbhəsindən. Bakı: Azərnəşr, 1961, 524 s.
13. İbrahimov M. Ana dili – hikmət xəzinəsi. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1991, 136 s.

**TƏLİM PROSESİNDƏ YAZI BACARIQLARININ İNKİŞAFINA TƏSİR GÖSTƏRƏN
MÜXTƏLİF AMİLLƏR**

Könül Ələddin qızı Məmmədova

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Orcid id: 0000-0001-8664-4912

AÇAR SÖZLƏR: yazı bacarıqlarının inkişafı, fərdin psixofizioloji xüsusiyyətləri, subyektiv Təlim prosesində yazı bacarıqlarının inkişafı subyektiv amillərlə sıx bağlıdır. Onlar iki qrupa bölünürlər:

- fərdin anatomik xüsusiyyətləri;
- fərdin psixofizioloji xüsusiyyətləri.

Birinci qrupa qolun (qol sümüklərinin uzunluğu, hərəkəti birləşmələrin möhkəmliyi), gözlərin quruluşu və görmə xüsusiyyətləri (konvergensiya – yaxınlaşdırma, akkomodasiya – uyğunlaşdırma, binokulyarlıq – müşahidə olunan obyektlər arasında məsafənin müəyyənəndirilməsi və s.) aiddir.

İkinci qrupa psixofizioloji xüsusiyyətlər daxildir. Yazının qrafik işarələrinin qavranılması mürəkkəb prosesdir və uzun müddət davam edir. Bu zaman kəsiyində eşitmə və görmə aparatı formalaşır, qrafik işarələr vasitəsilə sözlərin, cümlələrin yaranması tənzimlənir. Həmin fəaliyyətin yazı bacarığına çevrilməsi məqsədilə öncə hərflər, sonra isə sözlər və cümlələr üzərində iş aparmaq (çoxsaylı tapşırıqlar verməklə) vacibdir. Yazı bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi üçün məqsəddən asılı olaraq üç tapşırıq növünün tətbiqi məqsədəuyğundur: üzündənköçürmə yazı, imla, inşa. Üzündənköçürmə yazının başlıca vəzifəsi hərflərin və sözlərin vizual təhlilinin aparılmasından ibarətdir. İmlanın yazdırılmasında müəllimin əsas məqsədi şagirdlərin orfoqrafik bacarıqlarının möhkəmləndirilməsi və yoxlanılmasıdır. İnşa yazıların təşkili öyrənilənlərin fikirlərini sərbəst şəkildə ifadə etməsinə istiqamətlənir. Sinir sistemi və yaddaş, gigiyenik, texniki qaydalar da psixofizioloji xüsusiyyətlərə daxildir.

Obyektiv amillər şagirdlərin yazı bacarıqlarının formalaşmasında və inkişafında müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Həmin faktorlardan bəziləri prosesin gedişində ikinci dərəcəli rol oynayır. Buraya otağın işıqlandırılması, kağızın, yazı alətlərinin keyfiyyəti və s. aid edilir. Yazı təliminin təşkili metodikası obyektiv faktorlar arasında ən önəmlisidir, pedaqoqdan böyük təcrübə, xüsusi istedad tələb edir.

Obyektiv və subyektiv xarakterli amillərin hər biri kiçikyaşlı məktəblilərin - gələcəyin şəxsiyyətinin yazı bacarıqlarının inkişafına təsir göstərir.

Mövzu ilə əlaqədar olaraq aşağıdakı – çoxçeşidli təsnifatı da vermək mümkündür:

- Linqvistik amillər: dil qaydalarının mənimsədilməsi, sözün yazılışı ilə deyilişinin fərqlənməsi, yazı texnikası, sözün semantik çalarlığı, çətin sözlərin asanlaşdırılma dərəcəsi, lüğət ehtiyatı, əlifba sisteminin dinamikliyi, yazı bacarıqları formalaşdırıcı tapşırıqların keyfiyyəti.
- Təşkilati amillər: ETT (Elmi texniki tərəqqi), müəllimin hazırlığı, maddi-texniki təminat, dərsliklər və metodik vəsaitlər, resursların əlçatanlığı, proqramda yazı bacarıqlarının

mənimsədilməsinə ayrılan vaxt, təlimin təşkili prosesində çoxsaylı üsulların seçilməsi və tətbiqi, müvafiq təlim formalarından istifadə, optimal strategiyanın tətbiqi.

- Psixoloji amillər: şagirdin daxili motivasiyası, öyrənənlərin stimullaşdırılması, təhsil alanın yaş xüsusiyyətləri, öyrənənin məktəbə hazırlıq səviyyəsi, uşaqların maraq, meyil, istəklərinə əsaslanılması, məktəblinin diqqətinin əsas prosesə yönəldilməsi, müəllim-şagird münasibətləri, şagird-şagird münasibətləri, müəllim-şagird-valideyn münasibətləri, müəllim-valideyn münasibətləri.
- Coğrafi amillər: uşağı əhatə edən mühit, şagirdin yaşadığı bölgə, rayon və ya şəhər, demoqrafik disbalans, məktəbin yerləşmə xüsusiyyətləri.
- Sosial-mədəni amillər: uşağın ictimai mənsubiyyəti (ziyalı və ya qeyri-ziyalı ailədə doğulması), sinfin sosial tərkibi, ailədə ikidillilik şəraiti; şagirdin tərbiyə aldığı ailənin statusu, televiziya, radio, internetin təsiri.
- Tarixi amillər: yazı sistemindən istifadə, yazıda ənənəvi prinsip.

İbtidai siniflərində aparılan pedaqoji müşahidələr, dərs dinləmələr və mövcud təcrübənin təhlili (o cümlədən xarici tədqiqatlar) nəticəsində müəyyənləşdirilmiş amillərin əvvəl və ya sonra qeyd edilməsindən asılı olmayaraq onların hər biri kiçikyaşlı məktəblilərin yazı bacarıqlarının inkişafına eyni dərəcədə təsir göstərir. Məhz bu səbəbdən dərsin təşkili, yazı təliminin planlaşdırılması zamanı həmin faktorlar diqqət mərkəzində saxlanılmalı, müvafiq fəaliyyət istiqaməti seçilməlidir.

Ölkəmizdə ibtidai sinif şagirdlərinin yazı bacarıqlarının inkişafına təsir göstərən amillərin sistemləşdirilməsi ilə bağlı tutarlı, genişmiqyaslı araşdırmalar aparılmadığından problem hazırkı dövrdə böyük aktuallıq daşıyır. Prosesin səmərəli təşkilinə zəmin yaradan faktorların ümumiləşdirilərək sistemli bölgüsünün – təsnifatının verilməsi, müxtəlif faydalı yanaşmaların tətqimedilməsi işin tənzimlənməsinə hesablanmışdır.

**THE IMPORTANCE OF ZIMMERMAN'S SELF-REGULATED LEARNING
MODEL IN THE CONTEXT OF MODERN EDUCATION**
**MÜASİR TƏHSİL KONTEKSTİNDƏ ZİMMERMANIN ÖZÜNÜTƏNZİMLƏYİCİ
ÖYRƏNMƏ MODELİNİN ƏHƏMİYYƏTİ**

Güler NURİYEVA

**Akademik Həsən Əliyev küçəsi 104, Azərbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi, Ümumi
pedaqoji bölümü, öğretmen**

**Afiyeddin Celilov 86, Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu, Korreksiya pedagojisi
doktorantı, ORCID: 0009-0001-3926-480X**

Özet

İnformasiya cəmiyyətinin sürətli inkişafı və təhsil mühitinin daim dəyişməsi şəraitində şagirdlərin müstəqil və səmərəli bilik əldə etmə bacarıqlarının formalaşdırılması problemi xüsusilə aktuallaşır. Bu kontekstdə əsas sahələrdən biri B.Zimmerman tərəfindən hazırlanmış özünütənzimləyən öyrənmə konsepsiyasıdır. Bu model öyrənənlərin öz öyrənmə prosesini necə təşkil edə, idarə edə və qiymətləndirə biləcəyini başa düşmək üçün əhəmiyyətli nəzəri və praktiki əsasdır.

Zimmermanın modelinə görə, özünütənzimləyici öyrənmə bir-biri ilə əlaqəli üç mərhələni özündə cəmləşdirən tsiklik bir prosesdir: ilkin planlaşdırma və hədəflərin müəyyən edilməsi, nəzarət və monitorinq strategiyalarından istifadə etməklə təlim fəaliyyətinin həyata keçirilməsi, həmçinin nəticələrin əks etdirici qiymətləndirilməsi və sonrakı fəaliyyətlərin korreksiyası. Bu yanaşma öyrənənlərə tədris materialını uğurla mənimsəmək və müasir təhsilin tələblərinə uyğunlaşmaq üçün zəruri olan metakognitiv, motivasiya və davranış bacarıqlarını inkişaf etdirməyə imkan verir.

Bu modelin pedaqoji təcrübədə istifadəsi bir neçə mühüm effekt verir. Birincisi, bu, öyrənənlərin öz öyrənmələri üçün məsuliyyətini inkişaf etdirməyə və müstəqillik səviyyəsini artırmağa kömək edir. İkincisi, özünütənzimləmə strategiyalarından istifadə effektiv vaxt idarəçiliyi, real məqsəd qoyma və fərdi mənalı öyrənmə strategiyalarından istifadə etməklə akademik uğuru artırır. Üçüncüsü, Zimmerman modeli öyrənənlərdə öyrənmə üçün davamlı motivasiya yaradır, çünki o, təkcə xarici nəticələrə deyil, həm də özünüinkişafın daxili proseslərinə diqqət yetirir.

Müasir tədqiqatlar təsdiq edir ki, özünü tənzimləyən öyrənmə elementlərinin tətbiqi xüsusilə rəqəmsal təhsil mühitində effektivdir, burada tələbələr məlumatı müstəqil seçmək, təlim fəaliyyətini planlaşdırmaq və öz nailiyyətlərini qiymətləndirmək ehtiyacı ilə üzləşirlər. Zimmerman modeli öyrənmə psixologiyasının nəzəri əsaslarını xüsusi pedaqoji strategiyalarla birləşdirərək təhsil təcrübələrini bu çağırışlara uyğunlaşdırmağa imkan verir.

Beləliklə, müasir təhsildə Zimmerman özünütənzimləyici öyrənmə modelinin əhəmiyyəti təkcə onun nəzəri dəyəri ilə deyil, həm də geniş praktiki tətbiqi perspektivləri ilə bağlıdır. O, öyrənənlərdə avtonom və şüurlu öyrənmə bacarıqlarının inkişafına kömək edir, davamlı özünütəhsil hazırlığını formalaşdırır, XXI əsrin təhsil və peşə proseslərinə uğurlu inteqrasiyanı təmin edir.

Anahtar kelimələr: özünütənzimləmə, öyrənmə, effektiv öyrənmə, motivasiya, təlim.

Summary

In the context of the rapid development of the information society and constant changes in the educational environment, the development of students' skills for independent and effective learning has become increasingly important. One of the key frameworks addressing this need is the self-regulated learning model developed by B. Zimmerman. This model provides a theoretical and practical foundation for understanding how students can organize, control, and evaluate their own learning processes.

According to Zimmerman, self-regulated learning is a cyclical process comprising three interrelated phases: preliminary planning and goal setting, implementation of learning activities using control and monitoring strategies, and reflective evaluation of outcomes with subsequent adjustments. This approach enables students to develop metacognitive, motivational, and behavioral skills necessary for mastering educational content and adapting to the demands of contemporary education.

The application of Zimmerman's model in pedagogical practice yields several benefits. First, it fosters students' responsibility for their own learning and enhances autonomy. Second, self-regulation strategies contribute to improved academic performance through effective time management, realistic goal setting, and the use of individually meaningful learning techniques. Third, the model promotes sustained motivation by emphasizing not only external outcomes but also internal processes of self-development.

Recent research indicates that implementing elements of self-regulated learning is particularly effective in digital educational environments, where students must independently select information, plan learning activities, and assess their progress. Zimmerman's model supports the adaptation of educational practices to these challenges by integrating theoretical principles of learning psychology with practical pedagogical strategies.

In conclusion, the significance of Zimmerman's self-regulated learning model lies not only in its theoretical contributions but also in its practical applications. It facilitates the development of autonomous and reflective learning skills, prepares students for lifelong self-education, and supports successful integration into 21st-century educational and professional contexts.

Keywords: self-regulation, learning, effective learning, motivation, training

APPLICATION OF ROLE PLAYING GAMES IN TEACHING FINE ARTS
TƏSVİRİ SƏNƏT FƏNNİNİN TƏDRİSİNDƏ ROLLU OYUNLARIN TƏTBİQİ

Emil Raul oğlu Ağayev

Teacher of the subject combination commission "Art and physical education" of the
Azerbaijan State Pedagogical College under the Azerbaijan State Pedagogical
University ORCID: 0000-0001-9354-0839

Xülasə. Müasir təhsil metodlarından biri orta məktəblərdə hər bir fənnin tədrisində rollu oyunların tətbiqidir. Təsviri incəsənət fənninin tədrisində rollu oyunlar yaradıcı proseslərə müxtəlif yanaşmaların tətbiqi ilə inkişaf etdirilir. Tanınmış rəssamların əsərlərinin rollar vasitəsilə canlandırılması, hisslərin ifadəsi şagirdlərdə yaradıcı düşüncələri ön plana çıxarır. Şagirdlər arasında həmçinin əməkdaşlıq, qarşılıqlı ünsiyyətdə yaxşılaşdırır. Qeyd etmək lazımdır ki, təsviri incəsənət fənninin tədrisində rollu oyunların tətbiqi zamanı müxtəlif mövzular-rəssamların həyatı, əsərləri, nəzəri proseslər tətbiqi edilə bilər.

Açar sözlər: Təsviri sənət, rollu oyunlar, təhsil, orta məktəb, obraz

Abstract. One of the modern teaching methods used in secondary schools is the application of role-playing games in the instruction of various subjects. In fine arts education, role-playing games are employed to foster the creative process through different approaches. Reenacting famous artworks and expressing emotions through roles helps bring students' creative thinking to the forefront. It also enhances collaboration and interpersonal communication among students. It is worth noting that a variety of topics—such as the lives of artists, their works, and theoretical concepts—can be explored through role-playing in the teaching of fine arts.

Keywords: Fine arts, role-playing games, education, secondary school, image

Təsviri sənət fənninin tədrisində şagirdlərin yalnız birbaşa təcrübəyə əsaslanaraq öyrənməsini deyil, həm də xüsusi olaraq simulyasiya edilmiş, yəni süni şəkildə yaradılmış təcrübələrdən faydalanaraq bilik və bacarıqlar qazanmasını nəzərdə tutaraq rollu oyunlardan istifadə etmək olar. Simulyasiya dedikdə imitasiya, təqlid, müəyyən fəaliyyət və hadisələrin süni şəkildə yaradılması başa düşülür. Bu yanaşmanın əsas məqsədi şagirdlərə onların gündəlik həyatında qarşılaşmadıqları, tanış olmadıqları vəziyyətlərdə müxtəlif imkanlar yaratmaqdır. Belə imkanlar vasitəsilə şagirdlər həmyaşıdlarının fərqli fikirlərini, maraqlarını, vəzifələrini, hobbilərini və motivasiyalarını daha yaxşı anlamağı öyrənirlər. Gündəlik həyatda biz çox vaxt rastlaşdığımız insanların oynadıqları sosial rolları lazımi qədər dəyərləndirmirik. Eyni zamanda, öz işimizə və şəxsi layihələrimizə həddindən artıq fokuslandıqda, çox vaxt həmin rolların müxtəlif variantlarını və alternativlərini görə bilmirik. Bu nöqtəyi-nəzərdən rollu oyunlar xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Təsviri sənət fənnində rollu oyunların pedaqoji baxımdan faydaları aşağıdakılardır:

- Şagirdlər özləri, ətrafdakı insanlar və cəmiyyət haqqında təsviri-incəsənət və yaradıcılıq yolu ilə daha dərinlən məlumat əldə edirlər.
- Yaradıcı obrazlara başqa bir insanın baxış bucağından yanaşmağı öyrənirlər.
- Şagirdlərdə rola girmək, həmin rolu ifadə etmək və canlandırmaq bacarıqları formalaşır.
- Tənqidi və yaradıcı təfəkkür inkişaf edir, düşünmə bacarıqları zənginləşir.

- Hisslərə şərik olmaq və başqalarının emosiyalarını anlamaq vərdişi yaranır ki, bu da şagirdlərin uyğunlaşma və ünsiyyət qabiliyyətlərini daha da gücləndirir.
- Öyrəndikləri rəssamların əsərlərini obrazlı şəkildə yaddaşlarında saxlayırlar.

VIII sinif təsviri incəsənət fənnində Klod Monenin “Laləli çəmənlik” əsərini keçəndən sonra müəllim ilk növbədə məlumat verir. Daha sonra isə əsərin müəyyən fraqmentləri səhnələşdirilir, xüsusilə lalələr, geyimlər şagirdlərin marağına səbəb olacaqdır. Həmçinin şagirdlər müəyyən bir hissələri ev və çəmənliyin təsvirini maket və ya rəngli formalarda təqdim edə bilərlər.

İLL 1. Klod Mone “Laləli çəmənlik”

Təsviri sənət fənnini tədrisində səhnələşdirmə prosesi insan həyatında baş verən müxtəlif vəziyyətlərin və həmin vəziyyətlərdə müşahidə olunan hadisələrin, insanların davranışlarının canlandırılması əsasında həyata keçirilir. Bu prosesdə şagird yalnız seyrçi mövqedə qalmır, əksinə bütün təcrübəsini, malik olduğu bilik və bacarıqları işə salaraq, başqa bir insanın surətini və hərəkətlərini anlamağa çalışır. Eyni zamanda, o, qarşıya çıxan vəziyyəti qiymətləndirməli və həmin şəraitdə düzgün davranış yolunu tapmağı öyrənməlidir.

Rollu oyunla müqayisədə səhnələşdirmənin mühüm fərqi ondadır ki, burada proses əvvəlcədən hazırlanmış ssenari əsasında aparılır. Başqa sözlə, şagirdlərin ifa etdikləri səhnəciklər təsadüfi şəkildə formalaşmır, əksinə sonu əvvəlcədən məlum olan və real həyatda mövcud olan hadisələrin modeli kimi qurulur. Belə ssenarilər və hadisə nümunələri müxtəlif reportajlarda, sənədlərdə, tədqiqat işlərində və digər informasiya mənbələrində mövcuddur. Onlardan istifadə etməklə şagirdlər həyatın müxtəlif şəraitlərində insanların necə davrandıqları barədə daha dolğun təsəvvür əldə edirlər. Təsviri sənət səsərlərini süjetli formaya gətirib, ədəbiyyatla inteqrasiya edə bilərlər.

Təsviri sənət fənnində səhnələşdirmə metodunun əsas üstünlükləri isə bunlardır:

- Şagirdlər müxtəlif həyat şəraitlərində baş verən hadisələrlə yaxından tanış olur, onları daha dərinləndirir.
- Onlar digər insanların imkanlarını, maraqlarını və tələbatlarını nəzərə almağı öyrənir, bunun əsasında səmərəli ünsiyyət qurma bacarığı qazanırlar.

- Şagirdlər insan fəaliyyətinə obyektiv yanaşmağı, başqalarının fəaliyyətinə təsir göstərmə yollarını anlamağı və əməkdaşlıq etməyi mənimsəyirlər.
- Təlim prosesində öz davranışlarını və başqalarının davranışlarını obyektiv şəkildə qiymətləndirmək bacarığı inkişaf edir.
- Şagirdlər yaradıcı təxəyyüllərini işə salır, təsəvvür güclərini genişləndirir və müxtəlif sosial vəziyyətlərdə çevik düşünməyi öyrənirlər.

Nəticə etibarilə, səhnələşdirmə üsulu şagirdlərə yalnız bilik qazandırmaqla kifayətlənmir, həm də onların həyat təcrübəsini zənginləşdirir, sosial münasibətlərdə daha uyğun, yaradıcı və anlayışlı davranmağa kömək edir. Anri Matisin “Rəqs” əsərini səhnələşdirərək, müəyyən süjet, ədəbiyyatdan bayatılarla rəngarənglik qatmaq olar. Burada şagirdlər həmçinin Novruz bayramının da motivlərindən istifadə edərək, səhnələşdirmə metodundan istifadə edə bilirlər.

İLL 2. Anri Matis “Rəqs”

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

- 1.Veysova Z. Fəal/interaktiv təlim. S 85-89.
- 2.Ümumtəhsil məktəblərinin VIII sinfi üçün təsviri incəsənət fənni üzrə dərslik. Bakı 2020. 96 s.

**AZERBAIJANI CARPET WEAVING: AN ENDURING SYMBOL OF CULTURAL
IDENTITY**

Rizazade Leyla Babek qizi

Student of 11C class of Taraqqi lyceum

Abstract.

Carpet weaving in Azerbaijan is far more than a utilitarian craft; it is a sophisticated form of artistic expression that encapsulates the spiritual, social, and aesthetic values of an entire nation. For centuries, carpets have occupied a central place in Azerbaijani households, ceremonies, and cultural imagination. They functioned not only as practical objects but also as visual narratives—woven chronicles of history, myth, and daily life. In 2010, UNESCO inscribed The Traditional Art of Azerbaijani Carpet Weaving on the Representative List of the Intangible Cultural Heritage of Humanity, thus affirming its universal value. To speak of Azerbaijani carpets is to speak of an identity that is simultaneously local and global: deeply rooted in tradition, yet admired worldwide.

Keywords: Azerbaijan, carpet, art

Historical Background

The history of carpet weaving in Azerbaijan is interwoven with the country's geographical and cultural position as a bridge between East and West. Archaeological evidence suggests that pile carpets were produced in the region as early as the Bronze Age, while medieval sources frequently praise the high quality of Azerbaijani textiles. The flourishing of carpet art was closely tied to the Silk Road, which transformed Azerbaijan into a hub of exchange, not only of goods but also of ideas and artistic techniques.

In traditional society, carpets were indispensable. They served as dowries, symbols of wealth, and spiritual protectors. No wedding or major life event was considered complete without the gift or display of a finely woven carpet. Every thread carried meaning: to weave a carpet was to inscribe memory, belief, and hope into an object that would endure across generations.

Regional Schools and Styles

One of the most distinctive features of Azerbaijani carpet weaving is the diversity of its regional schools, each with its own stylistic language. Scholars usually distinguish at least seven major schools: Quba-Shirvan, Baku, Ganja, Karabakh, Tabriz, Nakhchivan, and Gazakh.

Quba-Shirvan carpets are renowned for their geometric precision and cool color palettes, often dominated by deep blues and ivory. Their patterns are characterized by strict symmetry, reflecting a worldview in which order and harmony were highly valued.

Karabakh carpets, by contrast, are rich in floral motifs and bright colors, embodying the natural beauty of the region. These carpets often resemble blooming gardens, serving as metaphors for fertility, abundance, and joy.

47

Tabriz carpets, produced in one of the oldest cultural centers of Azerbaijan, are famous for their intricate designs and refined craftsmanship. The cosmopolitan environment of Tabriz, historically connected to Persian and Ottoman influences, gave rise to carpets that are among the most prized by collectors worldwide.

Each school thus reflects not only artistic taste but also regional identity, turning carpets into cultural markers of belonging

Symbolism and Artistic Language

To read a carpet is to enter a symbolic universe. Azerbaijani carpets are not random assemblages of motifs; they are coded narratives. Geometric forms often symbolize cosmic order, triangles may represent femininity and fertility, while ram's horn patterns evoke masculinity and strength. The famous "buta" motif—an almond-shaped figure resembling a flame—is interpreted as a symbol of eternal life, spirituality, and the fire that has long been sacred in Azerbaijani culture.

Color, too, has semantic weight. Red is the color of vitality and celebration, blue is associated with protection and eternity, while green often carries religious connotations. The synthesis of form and color transforms carpets into a form of visual poetry—an art that communicates without words, yet conveys profound meaning.

Social and Economic Role

Beyond their artistic value, carpets historically played an important economic and social role. Carpet weaving was predominantly a female art, passed down from mother to daughter. It provided women with both a creative outlet and a source of financial independence. The communal process of weaving also reinforced social bonds: groups of women gathered to weave together, exchanging stories, songs, and oral traditions. Thus, the carpet became both a material object and a repository of intangible heritage

In trade, Azerbaijani carpets were among the most coveted items exported to Europe, the Middle East, and beyond. European travelers of the seventeenth and eighteenth centuries often remarked on the prestige associated with owning an Azerbaijani carpet. They adorned palaces, churches, and noble estates, serving as cultural ambassadors long before globalization became a term.

Modern Revival and Global Recognition

In contemporary Azerbaijan, carpet weaving remains a vital tradition, though it has undergone transformations. The establishment of the Azerbaijan Carpet Museum in Baku, with its striking architecture shaped like a rolled carpet, symbolizes both reverence for heritage and openness to modernity. The museum houses thousands of pieces, ranging from ancient fragments to modern interpretations, making it one of the world's leading institutions dedicated to this art.

Governmental and cultural initiatives have aimed to preserve the craft by supporting workshops, training programs, and exhibitions abroad. Today, Azerbaijani carpets are not confined to traditional homes; they are incorporated into modern design, fashion, and contemporary art. Designers reinterpret ancient motifs on clothing, accessories, and digital platforms, ensuring that the language of carpets continues to evolve.

At the same time, Azerbaijani carpets occupy a prominent place in the global art market, often fetching high prices at auctions. Their presence in prestigious collections, from the Louvre to the Metropolitan Museum of Art, demonstrates their universal appeal and recognition as masterpieces of human creativity.

Conclusion

The art of Azerbaijani carpet weaving is at once timeless and dynamic. Rooted in ancient traditions yet constantly adapting to new contexts, carpets embody the resilience and creativity of Azerbaijani culture. They are woven texts—silent yet eloquent—that tell stories of identity, memory, and aspiration. To spread an Azerbaijani carpet is to unfold a world of history and symbolism, one that continues to inspire admiration across borders and generations.

By preserving and reimagining this tradition, Azerbaijan not only safeguards its heritage but also contributes to global cultural diversity. In every carpet, one finds a synthesis of the local and the universal, the ancient and the modern, the functional and the sublime. That is why Azerbaijani carpets are not merely artifacts of the past but living works of art—woven embodiments of a nation's soul.

References

1. UNESCO. (2010). Traditional art of Azerbaijani carpet weaving in the Republic of Azerbaijan. Representative List of the Intangible Cultural Heritage of Humanity. Retrieved from: <https://ich.unesco.org/en/RL/traditional-art-of-azerbaijani-carpet-weaving-in-the-republic-of-azerbaijan-00389#diaporama>

2. Aslanov, K. (2018). The Art of Azerbaijani Carpet Weaving: Symbolism and Tradition. Baku: Elm Press.
3. Efendiyeva, L. (2014). Azerbaijani Carpets: Schools and Styles. Baku: Azerbaijan National Academy of Sciences.
4. Azerbaijan Carpet Museum. (2019). Catalogue of the Collection. Baku: Ministry of Culture of Azerbaijan.
5. Pope, A. U. (1939). A Survey of Persian Art: From Prehistoric Times to the Present. Oxford University Press. (Contains valuable chapters on Caucasian and Azerbaijani carpets).
6. Yetkin, S. (2011). Early Caucasian Carpets in Historical Context. Istanbul: Yapı Kredi Yayınları.
7. Mackie, L., & Thompson, J. (1980). Turkmen and Caucasian Carpets. London: Textile Museum Press.
8. Azerbaijan carpet pictures. Retrieved from: https://en.wikipedia.org/wiki/Azerbaijani_carpet
9. Azerbaijan Tabriz pictures. Retrieved from: https://www.azerbaijanrugs.com/articles/carpet_museum2.htm
10. "Shabalyt buta" carpet (18th century). Azerbaijan Carpet Museum, Baku picture. Retrieved from: https://en.wikipedia.org/wiki/Shabalyt_buta_carpet
11. Azerbaijan carpet. New York's Metropolitan Museum. Retrieved from: <https://unesco.preslib.az/en/page/HnJIbef9wa#:~:text=In%20this%20variety%20of%20techniques,back%20to%20the%20same%20century>.

**“QRAFİKA SƏNƏTİNDƏ MİLLİ RUHUN İFADƏSİ: AZƏRBAYCAN
RƏSSAMLARININ ƏSƏRLƏRİ”****RƏSMİYYƏ NƏRİMAN qızı MAHMUDOVA**

*Azərbaycan Pedaqoji Universitetinin nəzdində Azərbaycan Pedaqoji Kollecinin və
Azərbaycan Rəssamlıq Akademiyası nəzdində İncəsənət kollecinin müəllimi, Qabaqcıl
Təhsil işçisi.*

SUMMARY

The article examines the historical stages of the development of Azerbaijani graphic art, the expression of the national spirit, and the role of prominent artists in this field. It analyzes the evolution from Azim Azimzade's works to contemporary digital graphics, highlighting the significance of national ornaments, folklore motifs, and architectural elements in graphic compositions. The study emphasizes the importance of preserving national identity in both classical and modern Azerbaijani graphics.

Keywords: Azerbaijani graphics, national spirit, Azim Azimzade, ornament, contemporary graphics

Təsviri incəsənətin mühüm qollarından biri olan qrafika sənəti öz lakonikliyi, emosional təsir gücü və ifadə imkanları ilə seçilir. Qrafika həm klassik, həm də müasir dövrdə incəsənətin ən çevik və universal növlərindən biri olaraq, milli mədəniyyətlərin özünəməxsusluğunu qoruyub saxlamaqda mühüm rol oynamışdır. Azərbaycan təsviri sənətində qrafika xüsusi bir istiqamət kimi XX əsrin əvvəllərindən inkişaf etməyə başlamış, milli ornamentlər, folklor motivləri, məişət mövzuları ilə zənginləşərək xalqın bədii təfəkkürünü əks etdirmişdir. Bu baxımdan, qrafika Azərbaycan mədəniyyətində milli ruhun ifadəsi üçün unikal vasitədir.

Azərbaycan qrafikasının tarixi inkişaf mərhələləri

Azərbaycan qrafikasının kökləri hələ qədim dövrlərə, daş üzərində oyma təsvirlərə və miniatür sənətinə qədər gedib çıxır. Orta əsrlərdə miniatür məktəbləri, xüsusilə Təbriz miniatürçüləri, gələcək qrafik sənətə zəngin bədii irs bəxş etmişdir. XIX əsrdə litografiyanın (daş çapının) Azərbaycanda yayılması qrafikanın müstəqil istiqamət kimi inkişafına şərait yaratdı.

XX əsrin əvvəllərində milli qrafikanın banisi sayılan ****Əzim Əzimzadə**** öz karikaturaları və qrafik əsərləri ilə bu sahəyə güclü təkan verdi. Onun əsərlərində satira, ictimai tənqid, eyni zamanda milli kolorit güclü şəkildə ifadə olunurdu. Əzimzadənin yaratdığı ənənələr sonrakı nəsillər qrafika ustaları üçün bədii məktəb rolunu oynadı.

Sovet dövründə Azərbaycan qrafikası həm realist üslubda, həm də milli motivlərin qorunması əsasında inkişaf etdi. Xüsusilə kitab qrafikası, plakat sənəti, illüstrasiya və ekslibris kimi janrlar geniş yayıldı.

Milli ruh və üslub xüsusiyyətləri

Azərbaycan qrafikasının əsas özəlliyi milli ornamentlərin, xalça naxışlarının, qədim memarlıq elementlərinin və folklor motivlərinin əsərlərdə əks olunmasıdır. Bu bədii kodlar Azərbaycan xalqının tarixi yaddaşını yaşadır.

Məsələn:

Geometrik və floral ornamentlər – qədim xalça sənətindən qaynaqlanır.

Zoomorf motivlər – qədim mifologiyadan və ovçuluq səhnələrindən gəlir.

Memarlıq üslubları – Şirvan-Absheron məktəbinin elementləri qrafik kompozisiyalarda öz yerini tapır.

Qrafik əsərlərdə milli ruh həm də rəngsiz ifadə vasitələrinin gücü ilə ön plana çıxır: qara-ağ kontrastı, xətlər və ritmik formalar Azərbaycan mədəniyyətinin lakonik və dərin mahiyyətini çatdırır.

Azərbaycan qrafika ustalarının yaradıcılığı

Əzim Əzimzadə (1880–1943 – Azərbaycan qrafikasının banisi. Onun karikaturaları və illüstrasiyaları sosial problemləri tənqid etsə də, milli ornamentlərdən geniş istifadə olunurdu.

Tahir Salahov (1928–2021) – “sərt üslub” məktəbinin nümayəndəsi kimi tanınsa da, qrafik eskizlərində milli mövzulara üstünlük vermişdir.

Toğrul Nərimanbəyov (1930–2013) – rəngkarlıqla yanaşı, qrafika sahəsində də milli motivləri öz əsərlərinə gətirmişdir. Onun qrafik işlərində musiqi və folklor motivləri ön plana çıxır.

Elçin Aslanov və müasir qrafiklər – rəqəmsal qrafika və müasir illüstrasiya vasitəsilə milli ruhu yeni texnologiyalarla birləşdirirlər.

Bundan başqa, kitab illüstrasiyası sahəsində çalışan rəssamlar (İsmayıl Axundov, Oqtay Sadıqzadə və başqaları) milli nağılları, dastanları və klassik ədəbiyyatı qrafika vasitəsilə xalqın bədii yaddaşına həkk etmişlər.

Müasir qrafikada milli kimliyin qorunması

Qloballaşma şəraitində Azərbaycan qrafika sənəti yeni texnologiyalara uyğunlaşaraq inkişaf etməkdədir. Rəqəmsal qrafika, vizual dizayn və kompyuter illüstrasiyaları sahəsində çalışan gənc rəssamlar milli motivləri müasir formada təqdim edirlər. Xüsusilə, xalça ornamentləri, muğam simvolları, milli geyimlərin detalları müasir qrafik dizaynda geniş istifadə olunur.

Beləliklə, Azərbaycan qrafikası həm ənənəvi motivləri qoruyur, həm də müasirliklə sintez olunaraq milli ruhun yeni ifadə yollarını tapır.

Azərbaycan qrafika sənəti yalnız bir təsviri incəsənət növü deyil, milli mədəniyyətin güzgüsüdür. Onun inkişaf yolu miniatür sənətindən müasir rəqəmsal qrafikaya qədər uzanır. Bu yolda milli ruhun qorunması və zənginləşdirilməsi Azərbaycan rəssamlarının əsas missiyası olmuşdur. Əzim Əzimzadədən başlayaraq bu günün gənc rəssamlarına qədər qrafika sənəti xalqın bədii irsini yaşadan, milli kimliyi ifadə edən mühüm bir vasitə olaraq qalmaqdadır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Əzimzadə Ə. Azərbaycan qrafikası haqqında xatirələr. Bakı: Azərnəşr, 1970.
2. Quliyev R. Azərbaycan təsviri sənətində qrafika. Bakı: Elm, 2008.
3. Sadıqzadə O. Qrafika sənəti və milli üslub. Bakı: Şərq-Qərb, 2015.

AZƏRBAYCAN TƏSVİRİ İNCƏSƏNƏTİNDƏ KOMPOZİSİYA

RƏSMİYYƏ NƏRİMAN qızı MAHMUDOVA

*Azərbaycan Pedaqoji Universitetinin nəzdində Azərbaycan Pedaqoji Kollecinin və
Azərbaycan Rəssamlıq Akademiyası nəzdində İncəsənət kollecinin müəllimi, Qabaqcıl
Təhsil işçisi.*

Abstract

In Azerbaijani visual art, composition is a key factor that defines the ideological and artistic content of a work. The compositional principles developed in folk creativity, architectural monuments, carpet weaving, and miniature painting reflect the richness and uniqueness of the national style. Color harmony, symmetry, rhythm, and spatial organization ensure artistic unity. In the modern era, Azerbaijani artists have synthesized classical compositional rules with contemporary styles and techniques, creating new possibilities for artistic expression.

Keywords: Azerbaijani visual art, composition, miniature, carpet weaving, color harmony, rhythm, national traditions, contemporary art

Kompozisiya təsviri incəsənətdə əsərin əsas ideyasını tamaşaçıya çatdıran ən vacib elementlərdən biridir. Rəssamın vizual düşüncəsini və əsərdəki obyektlərin yerləşdirilməsini harmonik şəkildə tənzimləmək, tamaşaçıda estetik və emosional təsir yaratmaq üçün kompozisiya əsas rol oynayır. Azərbaycan təsviri incəsənətində kompozisiya yalnız estetik məqsəd daşımaqla qalmır, həm də milli-mədəni və mənəvi dəyərləri əks etdirir.

Kompozisiya prinsipləri əsərin vizual ritmini müəyyən edir və tamaşaçının diqqətini əsas mövzuya yönəldir. Azərbaycan təsviri incəsənətində bu prinsiplər əsrlər boyu inkişaf etmiş və milli ornament, mənzərə, portret və miniatür sənətinə uyğunlaşmışdır.

Tarixi inkişaf

Azərbaycan təsviri incəsənətində kompozisiya qədim dövrlərdən başlayaraq müasir dövrə qədər müxtəlif formalarda inkişaf etmişdir.

Qədim dövr: Divar rəsmləri, keramika, daş və metal üzərindəki təsvirlərdə simmetrik və ritmik kompozisiya prinsipləri üstünlük təşkil edirdi. Rəssamlar təbiət motivləri, heyvan təsvirləri və gündəlik həyat səhnələrini simmetrik və balanslı şəkildə yerləşdirirdilər.

Orta əsrlər: Miniatür sənəti və kitab təsvirində kompozisiya daha mürəkkəb idi. Hekayənin və simvolizmin düzgün çatdırılması üçün mərkəzi fiqur ön plana çıxarılır, digər elementlər isə fon və balans yaratmaq məqsədilə yerləşdirilirdi. Bu dövrdə rəngin və detalın rolu böyükdür.

XIX–XX əsrlər: Realist və impressionist üslublar Azərbaycan təsviri incəsənətində kompozisiyanı yeni səviyyəyə qaldırdı. Perspektiv, dərinlik və obyektlərin ölçü fərqləri ilə daha dinamik və canlı kompozisiyalar yaranmağa başladı. Müasir və abstrakt üslublar isə rəng, forma və boşluqdan istifadə etməklə yeni estetik imkanlar açdı.

Azərbaycan təsviri incəsənətində kompozisiyanın əsas prinsipləri aşağıdakılardır:

1. Simmetriya və balans: Əsərdə elementlərin harmonik yerləşdirilməsi əsərin sakit və müvazinətli təsirini yaradır. Simmetriya xüsusilə memarlıq dekorasiyasında və xalça dizaynında önəmlidir.

2. Ritmik quruluş: Təkrarlanan motivlər və ornamentlər ritmik ahəng yaradır. Xalça və miniatür sənətində ritm vizual ritm və simvolizm üçün mühüm rol oynayır.

3. Mərkəz və fokus nöqtəsi: Əsərin əsas mövzusu diqqət mərkəzində yerləşdirilir. Bu, tamaşaçının baxışını istiqamətləndirir və ideyanı vurğulayır.

4. Perspektiv və dərinlik: Mənzərə və portret əsərlərində obyektlərin ölçüsü və yerləşməsi dərinlik hissi yaradır. Bu texnika əsərin realizmini və vizual təsirini artırır.

5. Rəng və forma balansı: Rəng və forma harmoniyası kompozisiyanın emosional təsirini gücləndirir. Parlaq və kontrast rənglər diqqəti əsas mövzuya yönəldir, yumşaq tonlar isə balans və harmoniya yaradır.

Milli ornament və motivlərdə kompozisiya: Azərbaycan təsviri incəsənətində kompozisiya milli ornament və motivlərlə zənginləşir.

Xalçaçılıqda: Simmetrik kompozisiya mərkəzi motiv ətrafında təkrarlanan kiçik motivlərlə qurulur. Hər element bir-birinə uyumlu şəkildə yerləşdirilir və ritmik ahəng yaradır.

Miniatürdə: Mərkəzi fiqur və ətraf detallar arasında balans qorunur, fon elementi isə əsas mövzunu tamamlayır. Hekayə və simvolizm burada əhəmiyyətli rol oynayır.

Memarlıq dekorasiyasında: Ornamentlər fasad və divar dekorasiyalarında ritmik və harmonik yerləşdirilir. Hər bir xətt və naxış kompozisiyanı tamamlayır və estetik təsir yaradır.

Əlavə nümunələr: Klassik miniatürlərdə “Leyli və Məcnun” və “Xəmsə” əsərləri kompozisiyanın mərkəzi fiqur və fon elementi balansını nümayiş etdirir.

Xalça dizaynlarında mərkəzi motiv ətrafında təkrarlanan simmetrik naxışlar kompozisiya prinsipini aydın göstərir.

1. Səttar Bəhlulzadə – Mənzərə rəsmlərində təbiətin harmonik kompozisiyasını nümayiş etdirir. Rəng və forma balansı əsərlərdə estetikani gücləndirir.

2. Togrul Narimanbəyov – Abstrakt və modern üslublarda rəng və formanın dinamik balansını göstərir. Onun əsərlərində mərkəz nöqtəsi və ritm diqqəti cəlb edir.

3. **Əbülfəz Qarayev** – Milli ornament və motivləri kompozisiyada ustalıqla yerləşdirir, ənənəvi Azərbaycan estetik prinsiplərini qoruyur.

Əlavə nümunələr: Klassik miniatürlərdə mərkəzi fiqur və fon elementi balansı əsərin hekayəsini və simvolizmini gücləndirir.

Xalça dizaynlarında mərkəzi motiv ətrafında təkrarlanan simmetrik naxışlar kompozisiya prinsipini aydın şəkildə göstərir.

Müasir Dövrə kompozisiya

Müasir Azərbaycan rəssamları klassik kompozisiya prinsiplərini qoruyaraq yeni texnologiyalardan və üslublardan istifadə edirlər. Digital təsviri incəsənət, mixed-media və abstrakt üslublarda balans, ritm və mərkəz nöqtəsi prinsipləri qorunur. Müasir kompozisiyada rəng kontrastı və formaların qarşılıqlı təsiri daha çox önəm daşıyır.

Kompozisiya Azərbaycan təsviri incəsənətində həm estetik, həm də mənəvi əhəmiyyət daşıyır. O, əsərin ideyasını tamaşaçıya çatdırır və milli mədəniyyətin qorunmasına xidmət edir. Müasir dövrdə rəssamlar ənənəvi kompozisiya prinsiplərini qoruyaraq yeni texnologiyalar və üslublarla zənginləşdirirlər.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Əliyev, R. “Azərbaycan Təsviri İncəsənəti Tarixi”. Bakı, 2010.

2. Bəhlulzadə, S. “Mənzərə və Rəng”. Bakı, 2005.
3. Məmmədov, F. “Azərbaycan Miniatur və Ornamentləri”. Bakı, 2012.
4. Əliyeva, N. “Kompozisiya Prinsipləri və Tətbiqi”. Bakı, 2015.

MƏKTƏBDƏ YAŞ XÜSUSİYYƏTLƏRİ İLƏ DƏRSLİKDƏKİ MƏTNLƏRİN ƏLAQƏSİ

Fatimə Allahverdiyeva

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Giriş

Müasir təhsil sistemi təhsilalanların passiv şəkildə bilik qəbul etməsi modelindən imtina edərək, onların təlim prosesində aktiv iştirakını təşviq edən metodlara üstünlük verir. Bu baxımdan layihə əsaslı öyrənmə (LƏÖ) son illərdə daha geniş tətbiq olunan təlim strategiyalarından biri kimi diqqət çəkir. Layihə əsaslı öyrənmənin əsas məqsədi şagirdləri real həyatda tətbiq edilə biləcək bilik və bacarıqlarla təmin etmək, onları tədqiqat yönümlü, yaradıcı və məsuliyyətli fərdlərə çevirməkdir. Bu təlim modeli təhsilalanlarda maraq və öyrənmə həvəsini artırmaqla yanaşı, onların müstəqil düşünmə, qərarvermə və komanda ilə işləmək bacarıqlarını da inkişaf etdirir.

Layihə əsaslı öyrənmənin mahiyyəti

Layihə əsaslı öyrənmə problemin və ya mövzunun tədqiqinə yönəlmiş, uzunmüddətli və kompleks təlim prosesidir. Bu metod şagirdləri qrup və ya fərdi şəkildə işləməyə, araşdırma aparmağa, məlumat toplamağa, nəticə çıxarmağa və bu nəticələri təqdim etməyə təşviq edir. Layihə əsaslı öyrənmədə müəllim bələdçi və fasilitator rolunu oynayır, təhsilalan isə aktiv öyrənən roluna keçir. Bu yanaşma Bloom taksonomiyasının yüksək mərhələlərinə - analiz, sintez və qiymətləndirmə səviyyələrinə uyğun gəlir.

Motivasiya anlayışı və onun təhsildə rolu

Motivasiya şagirdin öyrənməyə qarşı olan daxili marağını, istəklərini və fəaliyyətə keçmək üçün enerji mənbəyini ifadə edir. Təhsildə motivasiya iki əsas növə bölünür: daxili və xarici motivasiya. Daxili motivasiya maraq, öyrənməkdən zövq almaq və özünü inkişaf etdirmək istəyi ilə bağlıdır. Xarici motivasiya isə qiymət, mükafat və ya cəza kimi xarici amillərlə əlaqədardır. Yüksək motivasiyalı şagirdlər təlim prosesinə daha aktiv qoşulur, müstəqil şəkildə araşdırma aparır və daha dayanıqlı biliklər əldə edirlər.

Layihə əsaslı öyrənmənin motivasiyaya təsiri

Layihə əsaslı öyrənmənin şagirdlərin motivasiyasına müsbət təsir etdiyi bir sıra tədqiqatlarla sübut olunmuşdur. Bu metod aşağıdakı yollarla motivasiyanı gücləndirir:

- Mövzuya real həyatla əlaqə yaradaraq maraq oyadır;
- Şagirdlərə seçim və qərarvermə azadlığı verərək məsuliyyət hissini artırır;
- Qrup işinə əsaslandığı üçün sosial motivasiya və əməkdaşlıq bacarıqlarını gücləndirir;
- Tapşırıqlar yaradıcı düşünmə və problem həll etməyə əsaslandığı üçün intellektual stimullaşdırma yaradır;
- Əldə olunan nəticələrin təqdimatı və dəyərləndirilməsi şagirdlərdə özünütəsdiq ehtiyacını qarşılıyır.

Bu xüsusiyyətlər layihə əsaslı öyrənmənin təhsildə motivasiyaedici təsirini daha da artırır.

Nəticə

Layihə əsaslı öyrənmə təhsilalanların yalnız bilik əldə etməsini deyil, həm də bu bilikləri tətbiq etmə bacarıqlarını, tənqidi və yaradıcı düşünməsini, əməkdaşlıq və ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirən güclü bir təlim metodudur. Onun motivasiya üzərindəki təsiri isə bu metodun ən böyük üstünlüklərindən biridir. Təhsilalan layihə üzərində işləyərkən həm öz maraq dairəsinə yaxın mövzular seçmək imkanına sahib olur, həm də proses boyu öyrəndiklərinin məqsədini və nəticəsini görə bilir. Bu da onların təlimə qarşı münasibətini daha müsbət edir və uzunmüddətli öyrənmə davranışlarını formalaşdırır.

**THE EFFECT OF PERCEIVED STRESS LEVEL ON EMOTIONAL EATING
BEHAVIOR AMONG UNIVERSITY STUDENTS AGED 18-26**
**18-26 YAŞ ÜNİVERSİTE ÖĞRENCİLERİNDE ALGILANAN STRES DÜZEYİNİN
DUYGUSAL YEME DAVRANIŞI ÜZERİNDEKİ ETKİSİ**

Özlem ÖZDEN TUNCA¹ ZEHRA BERİRA DEMİREL²

Özet

Çalışmanın temel amacı, üniversite öğrencileri üzerinde algılanan stres düzeyinin duygusal yeme davranışı üzerindeki etkisinin incelenmesidir. Araştırma, nicel araştırma yöntemine bağlı, ilişkisel tarama modeli üzerinden yapılmıştır.

Araştırmanın örneklemini, 18-26 yaş arası İstanbul’da öğrenim gören 298 üniversite öğrencisi oluşturmuştur. Araştırmada veri toplama aracı olarak; araştırmacılar tarafından geliştirilmiş kişisel bilgi formu, Cohen, Kamarck ve Mermelstein (1983) tarafından geliştirilmiş, Eskin ve arkadaşları (2013) tarafından Türkçe ’ye uyarlanan “Algılanan Stres Ölçeği” ve Arnow, Kenardy ve Agras (1995) tarafından geliştirilen, Bilgen (2018) tarafından Türkçe ‘ye uyarlanan “Duygusal Yeme Ölçeği” kullanılmıştır.

Araştırma sonucunda üniversite öğrencilerinin algılanan stres düzeyi ile, duygusal yeme davranışı arasında anlamlı bir ilişki bulunmuştur.

Elde edilen bulgular sonucunda, cinsiyete göre algılanan stres düzeyi ve duygusal yeme davranışı arasında kısmen farklılık görülmektedir. Yaşa göre algılanan stres düzeyi kısmen farklılık gösterse de duygusal yeme davranışında herhangi bir farklılığa rastlanılmamıştır. Kadın öğrencilerin stres/rahatsızlık algısı ve olumsuz duygularla başa çıkma puanları erkeklere göre anlamlı düzeyde daha yüksek bulunmuştur. Çalışma durumuna göre öğrencilerin algılanan stres düzeyi ve duygusal yeme davranışı arasında anlamlı bir farklılık görülmemiş, medeni duruma göre algılanan stres düzeyi kısmen farklılık gösterse de duygusal yeme davranışı açısından anlamlı bir farklılık gözlenmemiştir. Araştırma bulgularında öğrencilerin kilolarına göre algılanan stres düzeyinde anlamlı bir farklılık görülme de duygusal yeme davranışı anlamlı şekilde farklılaşmıştır. Öğrencilerin boyuna göre algılanan stres düzeyinde ve duygusal yeme davranışında ise kısmen farklılıklar gözlenmektedir. Araştırmada günlük öğün sayısına göre algılanan stres düzeyinin anlamlı bir şekilde farklılaştığı görülürken duygusal yeme davranışı ise günlük öğün sayısına göre kısmen farklılık göstermektedir. Araştırmada ayrıca daha önce psikolojik/ psikiyatrik destek alan öğrencilerin stres düzeylerinin daha yüksek olduğu belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Algılanan stres düzeyi, duygusal yeme, üniversite öğrencileri

Abstract

The primary aim of this study was to examine the effect of perceived stress level on emotional eating behavior among university students. The research was conducted using a relational survey model within the framework of the quantitative research method.

The sample consisted of 298 university students aged between 18 and 26 who were studying in Istanbul. Data were collected through a personal information form developed by the researchers, the Perceived Stress Scale developed by Cohen, Kamarck, and Mermelstein (1983) and adapted into Turkish by Eskin et al. (2013), and the Emotional Eating Scale developed by Arnow, Kenardy, and Agras (1995) and adapted into Turkish by Bilgen (2018).

The results revealed a significant relationship between students' perceived stress level and emotional eating behavior. Findings indicated partial differences in perceived stress level and emotional eating behavior by gender. While perceived stress level differed partially by age, no differences were found in emotional eating behavior. Female students' scores for stress/discomfort perception and coping with negative emotions were significantly higher than those of male students. No significant differences in perceived stress level or emotional eating behavior were observed according to employment status; however, perceived stress level showed partial differences by marital status, while emotional eating behavior did not. Although perceived stress level did not differ significantly by weight, emotional eating behavior differed significantly. Partial differences in both perceived stress level and emotional eating behavior were observed according to height. Perceived stress level differed significantly by the number of daily meals, whereas emotional eating behavior showed partial differences based on daily meal frequency. In addition, students who had previously received psychological or psychiatric support exhibited higher stress levels.

Keywords: perceived stress level, emotional eating, university students

**THE ROLE OF EMOTION REGULATION SKILLS IN THE RELATIONSHIP
BETWEEN ANXIETY, STRESS, AND NICOTINE ADDICTION**
**ANKSİYETE VE STRES İLE SİGARA BAĞIMLILIĞI ARASINDAKİ İLİŞKİDE
DUYGU DÜZENLEME BECERİLERİNİN ROLÜ**

Özlem ÖZDEN TUNCA¹ Halit KAYA²

Özet

Bu çalışmada, anksiyete ve stres ile sigara bağımlılığı arasındaki ilişkide duygu düzenleme becerilerinin rolü incelenmiştir. Çalışma İstanbul ilinde yaşayan ve son bir yıldır düzenli sigara kullanan 246'sı (%61) kadın, 157'si (%39) erkek olmak üzere toplam 403 yetişkin ile yürütülmüştür. Araştırmada veri toplama yöntemi olarak; araştırmacılar tarafından geliştirilen Kişisel Bilgi Formu, Hüseyin Ebadi (2020) tarafından geliştirilen Bütünleşik Anksiyete ve Stres Ölçeği, Fagerstrom tarafından (1989) geliştirilen Uysal ve arkadaşları (2004) tarafından Türkçe'ye uyarılama, geçerlilik ve güvenirlik çalışması yapılan, nikotin fiziksel bağımlılığını ölçen Fagerström Nikotin Bağımlılık Testi (FNBT) ve Gross ve John (2003) tarafından geliştirilen ve Yurtsever (2008) tarafından Türkçe'ye uyarlanan Duygu Düzenleme Ölçeği kullanılmıştır.

Araştırma sonucunda elde edilen bulgulara göre; anksiyete ve stres ile sigara bağımlılığı ve duygu düzenleme becerileri ile sigara bağımlılığı arasında anlamlı bir ilişki tespit edilmemiştir. Anksiyete ve stres ile duygu düzenleme becerileri arasında pozitif yönde anlamlı ancak düşük düzeyde bir ilişki tespit edilmiştir. Demografik özelliklerden yaş ve cinsiyet ile duygu düzenleme becerileri arasında anlamlı bir farklılık ortaya çıkmamış ancak eğitim düzeyi değişkeninde anlamlı bir farklılık tespit edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Anksiyete, Stres, Sigara Bağımlılığı, Duygu Düzenleme.

Abstract

This study examined the role of emotion regulation skills in the relationship between anxiety, stress, and nicotine addiction. The study was conducted with a total of 403 adults residing in Istanbul, including 246 women (61%) and 157 men (39%) who have been regular smokers for at least one year. Data were collected using the Personal Information Form developed by the researchers; the Integrated Anxiety and Stress Scale developed by Hüseyin Ebadi (2020); the Fagerström Test for Nicotine Dependence (FTND), developed by Fagerström (1989) and adapted into Turkish with validity and reliability studies by Uysal et al. (2004); and the Emotion Regulation Questionnaire developed by Gross and John (2003) and adapted into Turkish by Yurtsever (2008).

According to the findings of the study, no significant relationship was found between anxiety and stress and nicotine addiction. A positive but weak significant relationship was found between anxiety and stress and emotion regulation skills. No significant relationship was identified between emotion regulation skills and nicotine addiction. Among demographic variables, no significant differences were found in emotion regulation skills in terms of age and gender; however, a significant difference was observed based on the level of education.

Keywords: Anxiety, Stress, Nicotine Addiction, Emotion Regulation.

**EXAMINATION OF THE INCLUSION OF CONCEPTS AND CONCEPT
TEACHING TECHNIQUES IN THE 5TH GRADE SOCIAL STUDIES TEXTBOOK**
**5. SINIF SOSYAL BİLGİLER DERS KİTABINDA KAVRAMLARA VE KAVRAM
ÖĞRETİM TEKNİKLERİNE YER VERİLME DURUMUNUN İNCELENMESİ**

Hilal KESKİ¹, Melis Dila UNGAN², Selman ABLAK³

**¹Yüksek Lisans Öğrencisi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü,
Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Sivas, Türkiye.**

ORCID, 0009-0004-4684-9883

**²Yüksek Lisans Öğrencisi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü,
Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Sivas, Türkiye.**

ORCID, 0009-0000-7957-8718

**³Doç. Dr., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Eğitim Fakültesi,
Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Sivas, Türkiye.**

ORCID, 0000-0001-8538-1292

ÖZET

İnsanoğlu var olduğu andan günümüze kadar dünyayı kavramlar aracılığıyla algılamış ve anlamlandırmıştır. Bu açıdan kavramlar, bireylerin düşüncelerini şekillendiren, olaylar ve olgular arasındaki ilişkileri kurmalarına yardımcı olan zihinsel yapı taşlarıdır. Eğitim sürecinde kavramların etkili bir şekilde öğretilmesi, bireylerin bilgiye erişimini kolaylaştırırken, analitik ve eleştirel düşünme becerilerini de geliştirmektedir. Özellikle, soyut ve karmaşık konuların anlaşılmasında kavram öğretimi büyük bir önem taşımakta ve bireylerin dünyayı daha bilinçli bir şekilde yorumlamalarına olanak sağlamaktadır. Sosyal bilgiler dersi kavramlar açısından oldukça zengin bir içeriğe sahip olup; yapısı gereği tarih, coğrafya, arkeoloji, hukuk, iletişim, felsefe, psikoloji vb. gibi birçok farklı sosyal bilim dallarındaki kavramları bünyesinde barındırmaktadır. Bu araştırmada 5. sınıf sosyal bilgiler ders kitabında kavramlara ve kavram öğretim tekniklerine yer verilme durumunun belirlenmesi amaçlanmıştır. Araştırma nitel desende doküman inceleme tekniği ile kurgulanmış olup elde edilen veriler betimsel analizi ile analiz edilmiştir. Araştırmanın veri kaynağını Türkiye Yüzyılı Maarif Modeli bağlamınca Milli Eğitim Bakanlığı tarafından hazırlanan 5. sınıf sosyal bilgiler 1. ve 2. ders kitapları oluşturmuştur. Araştırma sonucunda 2024 Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programı'nda bulunan bazı anahtar kavramlara ders kitabı içerisinde yer verilmediği tespit edilmiştir. Ders kitabı genelinde farklı kavram öğretim tekniklerine yer verilmekle birlikte ders kitabında hem geleneksel hem de güncel kavram öğretim tekniklerine yer verildiği söylenebilir. Bununla birlikte bu tekniklerin çok az olduğu ve sürekli aynı tekniklerin tekrar ettiği net bir şekilde görülmüştür. Kavram öğretim tekniklerin öğrenme alanları içerisinde konunun içeriği ve kapsamına göre daha dengeli dağıtılması, öğretim programında belirtilen anahtar kavramlara sadece öğrenme alanlarında değinip geçilmesi yerine ders kitabı içerisinde konunun öğretilmesi amacına uygun olarak derinlemesine ele alınması önerilmektedir.

Anahtar Kavramlar: Sosyal bilgiler, kavram, kavram öğretim tekniği, ders kitabı.

ABSTRACT

Since the existence of humankind, the world has been perceived and interpreted through concepts. In this regard, concepts serve as cognitive building blocks that shape individuals' thoughts and help them establish relationships between events and phenomena. Effective teaching of concepts in the educational process not only facilitates access to knowledge but also enhances analytical and critical thinking skills. Particularly, concept teaching plays a crucial role in understanding abstract and complex topics, enabling individuals to interpret the world more consciously. Social studies is a discipline rich in concepts, incorporating terminology from various social science fields such as history, geography, archaeology, law, communication, philosophy, and psychology. This study aims to examine the inclusion of concepts and concept teaching techniques in the 5th-grade social studies textbook. Designed as a qualitative study utilizing document analysis, the data were analyzed using descriptive analysis. The data source consists of the 1st and 2nd social studies textbooks prepared by the Ministry of National Education within the framework of the Türkiye Century Education Model. The findings indicate that some key concepts present in the 2024 Social Studies Curriculum were not included in the textbook. While various concept teaching techniques are employed, both traditional and contemporary methods are utilized. However, it has been clearly observed that the number of techniques is quite limited, and the same techniques are frequently repeated. It is recommended that concept teaching techniques be distributed more evenly across learning domains based on the content and scope of the subject. Additionally, rather than merely mentioning key concepts as part of learning objectives, they should be thoroughly examined within the textbook to support effective learning.

Keywords: Social studies, concept, concept teaching technique, textbook

1.GİRİŞ

Çocukluk çağlarından itibaren kavramlarla tanışır; dünyayı kavramlar aracılığıyla anlamlandırır ve öğreniriz. Böylece hayatımız boyunca bilişsel yapıda sahip olunan kavramlara yenilerinin ilave edilmesi, dönüştürülmesi süreci devam eder (Çaycı, Demir, Başaran, & Demir, 2007). Bu nedenle bilgilerimizin yapı taşlarını kavramlar meydana getirmektedir. Kavramlar, insanın bilişsel yapıları aracılığıyla anlaşılan, çeşitli obje ve fenomenlerin farklılaşabilen ortak noktalarını belirten veri formu yapısıdır (Ülgen, 2004). Kavramları öğrenmek, insanların soyut düşünme yeteneklerini geliştirmelerine ve bilişsel yapılarının güçlenmesine yardımcı olur. Eğitim öğretim süreçleri açısından bakıldığında da öğrencilerin dünyayı daha iyi anlayabilmesi için kavram öğretimi büyük önem taşımaktadır. Nitekim kavramlar, insanların deneyimleri ve gözlemleri tarafından oluşturulan soyut düşünceler olup benzer özelliklere sahip nesnelerin ya da olayların ortak yönlerini gösterirler. Bu durumda beraberinde etkili öğrenmeyi getirmektedir. Bu yüzden kavramlar öğrenme ve öğretme sürecinde önemli bir rol oynamaktadır.

Öğrenilen kavramlardaki yanlış veya kargaşanın düzeltilemez bir hâl almaması için küçük yaşlardan itibaren kavramların doğru öğrenilmesi büyük önem arz etmektedir. Bu nedenle kavram öğreniminin en hızlı olduğu gelişim dönemi okul öncesi dönemdir. Erken çocukluk döneminde çocukların aile ve çevrelerinin etkisiyle programsız ve plansız şekilde edindikleri kavramlar okulla birlikte sistematik ve planlı bir şekle bürünür (Ülgen, 2004). Bu süreçte başlayan kavram eğitimi ilk ve ortaokul düzeyinde ise daha sistematik bir yapıya dönüşmektedir. Zira özellikle ortaokul döneminde çocuklar farklı bilim dallarına yönelik çok fazla kavramla karşı karşıya kalmaya başlamaktadır. Bu noktada özellikle sosyal bilim disiplinlerini kendisine konu edinen sosyal bilgiler dersi ayrı bir önem arz etmektedir. Bu ders kapsamında farklı sosyal bilim disiplinlerinin soyut ve karmaşık yapıdaki kavramlarının

öğretilmesi, etkili öğrenmeyi sağlamanın yanı sıra öğrencilerin akademik başarıları üzerinde de pozitif etki oluşturmaktadır. Çünkü etkili bir kavram öğretimi öğrenmeyi, hatırlamayı ve iletişimi kolaylaştırır; öğretimi kişiselleştirir; doğru ve yanlış algılamayı fark etmeyi sağlar ve problem çözme, akıl yürütme becerisini geliştirilmesine yardımcı olur (Doğanay, 2002). Bir kavramın öğrenilmesi, farklı disiplinler arasında bağlantı kurmak için diğer kavramların anlaşılmasını kolaylaştırır. Bu, kavram öğretiminin ne kadar önemli olduğunu göstermektedir (Gültekin, 2016).

Türkiye’de sosyal bilgiler dersi bağlamında kavram öğretimi daha önceki öğretim programlarındaki örtük öğretmenin ötesinde açık bir şekilde ilk defa 2005 Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programı [SBDÖP] ile başlamıştır. Bu bağlamda 2005 SBDÖP’nda kazandırılması amaçlanan temel kavramlar listelenmiş olup; 4-5. sınıf düzeylerinde 121, 6-7. sınıf düzeylerinde ise 131 adet temel kavramın kazandırılması amaçlanmıştır (MEB, 2005). Uzun yıllar uygulamada kalan 2005 programı sonrası hayata geçirilen 2018 SBDÖP’nda ise kavram boyutuna derinlemesine yer verilmemiş; programda kazandırılmak istenen temel kavramlara yer verilmemiştir. Türkiye Yüzyılı Maarif Modeli bağlamında hazırlanan 2024 SBDÖP’nda ise kavramlar öğretim programının ana başlıklarından biri olarak yeniden sunulmuştur. Bu kapsamda kazandırılmak istenilen anahtar kavramlar her sınıf düzeyinde ve her öğrenme alanında belirtilmiştir.

Öğretim programlarında yer verilen içeriğin öğrencilere aktarılmasında temel araçların başında ders kitapları gelmektedir. Ders kitapları, eğitim ve öğretimde kullanılan ana kaynaklardan biri olup; öğrencilere dersin hedefleri doğrultusunda yol gösterirken öğretim programındaki konuları da düzenli ve planlı bir şekilde ele alır (Ünal & Güneş, 2002). Bu yüzden ders kitapları eğitim ve öğretim sürecinde göz ardı edilemez bir öneme sahiptir (Güzel & Şimşek, 2012). Nitekim ders kitapları, öğretim programının hedeflerini somutlaştırarak öğrencilere sunmaktadır (Küçükahmet, 2017). Etkili bir eğitim süreci için ders kitaplarının, öğretim programının belirlediği ilke ve hedeflerle uyumlu olması gerekmektedir. Söz konusu kavram öğretimi olduğunda bu durum daha büyük önem arz etmektedir. Nitekim ders kitaplarında verilen içeriğin kavram temelli bir yapıda sunulması kavran öğrenimini kolaylaştırmakla birlikte kalıcı öğrenmenin de gerçekleşmesini sağlamaktadır. Bu noktada karşımıza birden çok kavram öğretim tekniği çıkmaktadır. Bu teknikler, öğrencilerin kavramları daha iyi anlamalarına ve birbirleriyle daha iyi bağlantılar kurmalarına yardımcı olmak için tasarlanmıştır. Sosyal bilgiler dersi, öğrencilere geniş bir çerçevede bilgi, beceri, tutum ve değer kazandırmanın yanı sıra, sosyal bilim disiplinlerine ait çoğunlukla soyut nitelikteki kavramları öğretmeyi de hedeflemektedir. Bu doğrultuda, sosyal bilgiler ders kitaplarının kavram öğretimi açısından zenginleştirilmiş bir yapıda hazırlanması ve soyut kavramların daha etkili bir şekilde kazandırılabilmesi için çeşitli kavram öğretim tekniklerine yer vermesi gerekmektedir. Alanyazın incelendiğinde sosyal bilgiler dersi bağlamında kavram öğretimi ve kavram öğretim tekniklerini konu edinen farklı çalışmalar (Akarsu ve Geçit, 2020; Akkuş ve Aslan, 2013; Alkış, 2014; Çümen ve Demirkaya, 2021; Erol, 2022; Gümüş ve Avcı, 2016; Kahveci ve Şeker, 2022; Kılıçoğlu, 2011; Koçan ve Geçit, 2024; Memişoğlu, 2021; Memişoğlu ve Tarhan, 2016; Tokcan, 2015 vb.) bulunmaktadır. Ancak Türkiye Yüzyılı Maarif Modeli bağlamında hazırlanarak okutulmaya başlanan 5. sınıf sosyal bilgiler ders kitabını kavramlar ve kavram öğretim teknikleri açısından ele alan bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu yönüyle araştırma sosyal bilgiler dersi 5. sınıf düzeyinde güncel ders kitabında belirlenen anahtar kavramları ve benimsenen kavram öğretim tekniklerini ortaya koyması açısından önem taşımaktadır. Bu araştırmada Türkiye Yüzyılı Maarif Modeli bağlamında ve 2024 SBDÖP’na uygun olarak hazırlanan ve okutulan 5. sınıf sosyal bilgiler ders kitabı kavramlar ve kavram öğretim teknikleri açısından incelenmesi amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda aşağıdaki alt problemlere yanıt aranmıştır;

1. 5. sınıf sosyal bilgiler ders kitabında (1. ve 2. kitap) hangi kavramlara yer verilmiştir? Bu kavramlar 2024 SBDÖP’nda belirtilen anahtar kavramları ne düzeyde karşılamaktadır?
2. 5. sınıf sosyal bilgiler ders kitabında (1. ve 2. kitap) hangi kavram öğretim tekniklerine yer verilmiştir?
3. 5. sınıf sosyal bilgiler ders kitabında (1. ve 2. kitap) kavram öğretim tekniklerinin öğrenme alanları içerisindeki dağılımı ne şekildedir?

2.YÖNTEM

2.1. Araştırma Modeli

Araştırma nitel araştırma desenlerinden doküman incelemesi yöntemiyle gerçekleştirilmiştir. Nitel araştırma, bir problemin çözümüne yönelik olarak gözlem, görüşme ve doküman analizi gibi yöntemlerle veri toplayarak, daha önce fark edilmemiş veya yeterince incelenmemiş konuların anlaşılmasını amaçlayan, öznel ve yorumlayıcı bir süreci kapsayan bir araştırma yaklaşımıdır. Bu yöntem, doğal olguları gerçekçi bir çerçevede ele alarak, sorunların derinlemesine analiz edilmesine ve kapsamlı bir şekilde değerlendirilmesine olanak tanımaktadır (Seale, 1999; Baltacı, 2019). Doküman incelemesi ise araştırılması amaçlanan olgu ya da olaylar hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizidir (Yıldırım & Şimşek, 2018). Nitel araştırmalarda, doküman incelemesi bağımsız bir veri toplama yöntemi olarak kullanılabileceği gibi diğer veri toplama teknikleriyle birlikte de uygulanabilir.

2.2. Veri Kaynağı

2024-2025 eğitim öğretim yılında Milli Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı tarafından onaylanarak Türkiye genelinde okutulması kararlaştırılan 1 adet 5. sınıf düzeyinde ders kitabı bulunmaktadır. Bu ders kitabı 1. ve 2. kitap olmak üzere 2 kitaptan oluşmaktadır. Bu araştırmada veriler, Millî Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulu’nun 17.07.2024 tarih ve 110460159 sayılı yazısı ile ders kitabı olarak kabul edilen ve 2024-2025 eğitim öğretim yılında ortaokullarda okutulan Doç. Dr. Fatma Torun, Doç. Dr. İbrahim Turan ve Dr. Öğr. Üyesi Hamide Kılıç editörlüğünde Millî Eğitim Bakanlığı’nca hazırlanan 5. sınıf sosyal bilgiler ders kitabından (1. ve 2. kitap) sağlanmıştır.

2.3. Verilerin Analizi

Araştırmada elde edilen veriler, betimsel analizi tekniği kullanılarak incelenmiştir. Betimsel analiz tümdengelimci analiz türüne ait veri analiz yaklaşımıdır, betimsel analiz araştırmanın kavramsal yapısının önceden belirlendiği araştırmalardır (Yıldırım & Şimşek, 2021). Araştırmada Yıldırım ve Şimşek (2018) tarafından önerilen betimsel analizin dört aşaması uygulanmıştır; aşamalar sırasıyla betimsel analizin çerçevesini oluşturma, tematik çerçeveye göre verilerin işlenmesi, bulguların tanımlanması ve bulguların yorumlanması aşamaları takip edilmiştir (Yıldırım & Şimşek, 2018). Araştırmanın veri analizi ve yorumlama sürecinde, çalışmanın tutarlılığı ve güvenilirliği gözetilmiştir. Bu doğrultuda, elde edilen verilerin araştırmacılar ile alan uzmanlarından oluşan kodlayıcılar tarafından benzer şekilde değerlendirilip değerlendirilmediği kontrol edilmiştir. Kodlamalar arasındaki farklılıkların giderilmesi amacıyla, araştırmacılar ve alan uzmanı bir dış gözlemci bir araya gelerek uzlaşa sağlamıştır. Analiz sonucunda, ders kitabında kullanılan kavram öğretim tekniklerinin dağılımı ve yer verilme sıklıkları tablolar hâlinde sunulmuş, ayrıca kavram öğretim modellerinin kitaptaki uygulama biçimine ilişkin örnekler verilmiştir.

3.BULGULAR

5. Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitabı incelendiğinde; “*Birlikte Yaşamak, Evimiz Dünya, Ortak Mirasımız, Yaşayan Demokrasimiz, Hayatımızdaki Ekonomi, Teknoloji ve Sosyal Bilimler*” adlı altı öğrenme alanından oluştuğu görülmektedir.

3.1.Birinci Alt Probleme İlişkin Bulgular

Araştırmanın birinci alt problemi bağlamında 5. sınıf sosyal bilgiler ders kitabında (1. ve 2. kitap) hangi kavramlara yer verildiğine ve bu kavramların 2024 Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programı’nda [SBDÖP] belirtilen anahtar kavramları ne düzeyde karşıladığına bakılmıştır. Aşağıda Tablo 1’de 2024 SBDÖP’nda yer alan anahtar kavramların 5. sınıf sosyal bilgiler ders kitabına yansımaları verilmiştir.

Tablo 1. 5. sınıf ders kitabında yer verilen kavramlar ve frekans değerleri

Öğrenme alanları	5. sınıf sosyal bilgiler ders kitabındaki anahtar kavramlar	f
Birlikte Yaşamak	Birlik ve Beraberlik	3
	Dayanışma	11
	Grup	75
	Hak	39
	Kültür	105
	Rol	54
	Saygı	16
	Sorumluluk	59
	STK	8
	Yardımlaşma	16
Evimiz Dünya	AFAD	7
	Afet	108
	Beşerî Çevre	34
	Coğrafya	0
	Doğal Çevre	5
	Göreceli Konum	7
	Komşu Devlet	4
	Sınır	58
	Yön	4

	Risk	20
Ortak Mirasımız	Avcı Toplayıcı Toplum	6
	Medeniyet	53
	Milat	8
	Ortak Miras	22
	UNESCO	32
	Yerleşik Hayat	1
Yaşayan Demokrasimiz	Cumhuriyet	20
	Demokrasi	39
	Etkin Vatandaşlık	2
	Milli Egemenlik	2
	Katılım	7
	Çoğulculuk	2
	Hukukun Üstünlüğü	3
Hayatımızdaki Ekonomi	Bütçe	34
	Gelir	27
	Gider	24
	Ekonomik Faaliyetler	71
	Tasarruf	16
	Sürdürülebilirlik	8
Teknoloji ve Sosyal Bilimler	Dijital Ayak izi	2
	Genel ağ	44
	E-ticaret	0
	Teknoloji	99

Tablo 1’de incelendiğinde 2024 Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programı’nda öğrenme alanları özelinde belirlenen anahtar kavramların 5. sınıf ders kitabına yansımalarına ilişkin frekansları tespit edilmiştir. Buna göre 5. sınıf sosyal bilgiler ders kitabında;

- “*Birlikte Yaşamak*” öğrenme alanında öğretim programında belirtilen anahtar kavramlar arasında en çok “*Kültür*” kavramına (f=105); en az ise “*Birlik ve Beraberlik*” kavramına (f=3) yer verildiği görülmüştür.

- “Evimiz Dünya” öğrenme alanında öğretim programında belirtilen anahtar kavramlar arasında en çok ‘Afet’ kavramına (f=108); en az ise “Coğrafya” kavramına (f=0) yer verilmediği görülmüştür.
- “Ortak Mirasımız” öğrenme alanında öğretim programında belirtilen anahtar kavramlar arasında en çok “Medeniyet” kavramına (f=53); en az ise “Yerleşik Hayat” kavramına (f=1) yer verildiği görülmüştür.
- “Yaşayan Demokrasi” öğrenme alanında öğretim programında belirtilen anahtar kavramlar arasında en çok “Demokrasi” kavramına (f=39); en az ise “Etkin Vatandaşlık, Milli Egemenlik ve Çoğulculuk” kavramlarına (f=2) yer verildiği görülmüştür.
- “Hayatımızdaki Ekonomi” öğrenme alanında öğretim programında belirtilen anahtar kavramlar arasında en çok “Ekonomik Faaliyetler” kavramına (f=71); en az ise “Sürdürülebilirlik” kavramına (f=8) yer verildiği görülmüştür.
- “Teknoloji ve Sosyal Bilimler” öğrenme alanında öğretim programında belirtilen anahtar kavramlar arasında en çok ‘Teknoloji’ kavramına (f=99); en az ‘E-ticaret’ kavramına (f=0) yer verilmediği görülmüştür.

Bu bulgulara göre 2024 Sosyal Bilgiler Öğretim Programı’nda yer alan belirtilen anahtar kavramların 5. sınıf sosyal bilgiler ders kitabına tam olarak yansıtılmadığı söylenebilir. Nitekim öğretim programında yer verilen “coğrafya” ve E-ticaret” kavramlarına ders kitabı içerisinde hiç yer verilmemiştir. Diğer anahtar kavramların frekans değerlerinin dağılımları arasındaki farklılık dikkate alındığında ise anahtar kavramların öğrenme alanlarına dengeli bir şekilde dağıtılmadığı görülmektedir.

3.2. İkinci Alt Probleme İlişkin Bulgular

Araştırmanın ikinci alt problemi bağlamında 5. sınıf sosyal bilgiler ders kitabında (1. ve 2. kitap) hangi kavram öğretim tekniklerine yer verildiği ve bu kavram öğretim tekniklerinin kitap içerisindeki yerleri tespit edilmiştir. Aşağıda Tablo 2’de 5. sınıf sosyal bilgiler ders kitabında yer verilen kavram öğretim teknikleri ile yer verildiği sayfalar görülmektedir.

Tablo 2. Ders kitabında yer verilen kavram öğretim teknikleri ve yer verilen sayfalar

Öğrenme Alanı	Kavram Modelleri	Öğretim İçerik	Ölçme ve Değerlendirme
Birlikte Yaşamak	Yapılandırılmış Grid	s19, s44	
	Kavram İlişkilendirme	s26	
	Kavram Bulmacası	s32	
	Kavram Haritası	s38,	s45
	Afiş Hazırlama	s80, s89	
Evimiz Dünya	Bilgi Haritası	s53, s54	
	Kavram Haritası	s60, s91,	s93
	Zihin Haritası	s123	
	Balık Kılıcı	s69	
	Yapılandırılmış Grid	s92	

	Afiş Hazırlama	s108	
Ortak Mirasımız	Anlam Çözümleme Tablosu	s109	
	Kavram Haritası	s136, s137,	s143
	Zihin Haritası	s138, s139	
	Tanılayıcı Dallanmış Ağaç	s140	
	Yapılandırılmış Grid	s142	
Yaşayan Demokrasimiz	Kavram Ağı	s12	
	Frayer Diyagramı	s20	
	Venn Şeması	s21	
	Afiş Hazırlama	s22	
	Kavram Bulmacası	s23	
	Öz Değerlendirme Formu	s33	
	Kavram Karikatürü	s34	
	Anlam Çözümleme Tablosu	s37	
	Zihin Haritası	s48	
	Yapılandırılmış Grid	s60	
	Kavram Haritası		s61
	Eşleştirme		s62
Hayatımızdaki Ekonomi	Kavram Ağı	s85	
	Anlam Çözümleme Tablosu	s110	
	Yapılandırılmış Grid	s112	
	Kavram Haritası		s113
	Eşleştirme		s114
Teknoloji ve Sosyal Bilimler	Eşleştirme	s128	
	Öz Değerlendirme	s137	
	Yapılandırılmış Grid	s142	
	Kavram Haritası		s143

Tablo 2’de 5. sınıf sosyal bilgiler ders kitabında yer verilen kavram öğretim teknikleri ve bu tekniklerin sayfa aralıkları gösterilmiştir. Buna göre 5. sınıf sosyal bilgiler ders kitabının;

- “Birlikte Yaşamak” öğrenme alanında ‘Yapılandırılmış Grid’ (f=2), ‘Kavram Haritası’ (f=2), ‘Kavram İlişkilendirme’ (f=1) ‘Kavram Bulmacası’ (f=1), ‘Afiş Hazırlama’ (f=2) kavram öğretim tekniklerine;
- “Evimiz Dünya” öğrenme alanında ‘Kavram Haritası’ (f=3), ‘Bilgi Haritası’ (f=2), ‘Zihin Haritası’ (f=1), ‘Balık Kılçığı’ (f=1) ‘Yapılandırılmış Grid’ (f=1), ‘Afiş Hazırlama’ (f=1) kavram öğretim tekniklerine;
- “Ortak Mirasımız” öğrenme alanında ‘Anlam Çözümleme Tablosu’ (f=1), ‘Kavram Haritası’ (f=3), ‘Zihin Haritası’ (f=2), ‘Tanılayıcı Dallanmış Ağaç’ (f=1), ‘Yapılandırılmış Grid’ (f=1) kavram öğretim tekniklerine;
- “Yaşayan Demokrasimiz” öğrenme alanında ‘Kavram Ağı’ (f=1) ‘Frayer Diyagramı’ (f=1), ‘Venn Şeması’ (f=1), ‘Afiş Hazırlama’ (f=1) ‘Kavram Bulmacası’ (f=1), ‘Öz Değerlendirme Formu’ (f=1), ‘Kavram Karikatürü’ (f=1), ‘Anlam Çözümleme Tablosu’ (f=1), ‘Zihin Haritası’ (f=1), ‘Yapılandırılmış Grid’ (f=1), ‘Kavram Haritası’ (f=1), ‘Eşleştirme’ (f=1) kavram öğretim tekniklerine;
- “Hayatımızdaki Ekonomi” öğrenme alanında ‘Kavram Ağı’ (f=1), ‘Anlam Çözümleme Tablosu’ (f=1), ‘Yapılandırılmış Grid’ (f=1), ‘Kavram Haritası’ (f=1), ‘Eşleştirme’ (f=1) kavram öğretim tekniklerine;
- “Teknoloji ve Sosyal Bilimler” öğrenme alanında ‘Eşleştirme’ (f=1), ‘Öz Değerlendirme’ (f=1), ‘Yapılandırılmış Grid’ (f=1), ‘Kavram Haritası’ (f=1) kavram öğretim tekniklerine yer verilmiştir.

Bu bulgulardan hareketle 5. sınıf sosyal bilgiler ders kitabında en fazla yer verilen kavram öğretim tekniklerini sırasıyla kavram haritası (f=11) ve yapılandırılmış grid (f=7) oluşturmuştur. Ders kitabında yer verilen kavram öğretim tekniklerinin kitap içerisinde ağırlıklı olarak içerik bölümünde yer aldığı kısmen bu tekniklere ölçme ve değerlendirme kısmında da yer verildiği görülmektedir.

3.3. Üçüncü Alt Probleme İlişkin Bulgular

Araştırmanın üçüncü alt problemi kapsamında 5. sınıf sosyal bilgiler ders kitabındaki altı öğrenme alanında kavram öğretim tekniklerinin dağılımı ve kavram öğretim tekniklerinin örnekleri incelenmiştir. Aşağıda Tablo 3’te kavram öğretim tekniklerinin öğrenme alanlarına dağılımı gösterilmiştir.

Tablo 3. Kavram öğretim tekniklerinin öğrenme alanlarına dağılımı

Sınıf Düzeyi	Öğrenme Alanları	Frekans
5. Sınıf	1.Birlikte Yaşamak	8
	2.Evimiz Dünya	9
	3.Ortak Mirasımız	8
	4.Yaşayan Demokrasimiz	13
	5.Hayatımızdaki Ekonomi	5
	6.Teknoloji ve Sosyal Bilimler	4
Toplam		47

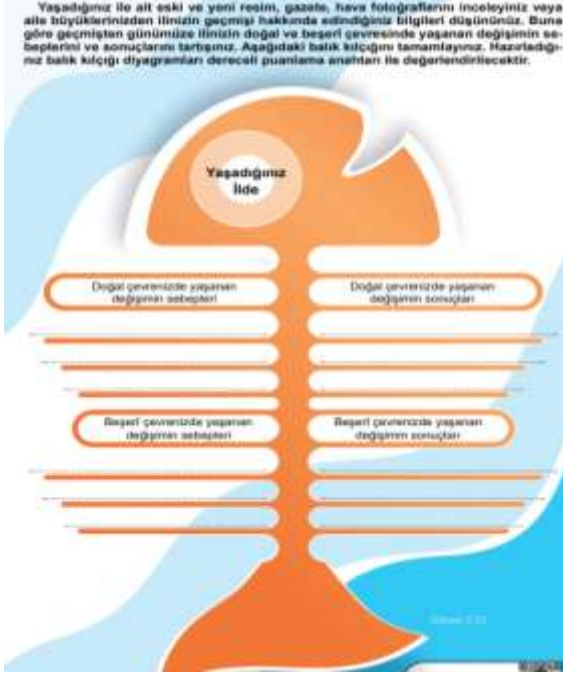
Tablo 3'te 5. sınıf sosyal bilgiler ders kitabında yer alan altı öğrenme alanında kavram öğretim tekniklerinin dağılımı görülmektedir. Bu kapsamda “*Birlikte Yaşamak*” öğrenme alanında (f=8), “*Evimiz Dünya*” öğrenme alanında (f=9), “*Ortak Mirasımız*” öğrenme alanında (f=8), “*Yaşayan Demokrasimiz*” öğrenme alanında (f=13), “*Hayatımızdaki Ekonomi*” öğrenme alanında (f=5), “*Teknoloji ve Sosyal Bilimler*” öğrenme alanında (f=4) kavram öğretim tekniklerine yer verilmiştir. Bu bulgulardan yola çıkarak kavram öğretim tekniklerinin öğrenme alanlarına dağılımında tam anlamıyla bir denge gözetilmediği görülmektedir. Öğrenme alanları özelinde bakıldığında en çok kavram öğretim tekniğine “Yaşayan Demokrasi” öğrenme alanında en az ise “Teknoloji ve Sosyal Bilimler” öğrenme alanında yer verildiği görülmektedir. Aşağıda 5. sınıf sosyal bilgiler ders kitabı öğrenme alanlarında yer verilen kavram öğretim tekniklerine örnekler sunulmuştur.

Şekil 1. Kavram bulmacası örneği

Şekil 1’de “*Birlikte Yaşamak*” öğrenme alanında yer alan “*Kültürel Zenginliklerin Birlikte Yaşamaya Katkısı*” konusu kavram bulmacası tekniği ile öğrencilere sunulmuştur. Bu teknik sayesinde öğrenciler, farklı kültürel unsurların tanımları ve kültürel coğrafyaya yayılımını eğlenceli ve etkileşimli bir şekilde öğrenme fırsatı bulmuşlardır.

Şekil 2. Balık kılçığı örneği

Şekil 2’de “*Evimiz Dünya*” öğrenme alanında yer alan “*Doğal ve Beşerî Çevremizdeki Değişim*” konusu balık kılçığı tekniği ile öğrencilere sunulmuştur. Bu teknik sayesinde öğrenciler, çevresel değişimlerin nedenlerini ve sonuçlarını sistematik bir şekilde analiz etme fırsatı bulmuşlardır. Böylece öğrencilerin neden-sonuç ilişkileri kurarak, çevresel değişimlerin etkilerini her yönüyle ifade edebilmelerine olanak tanınmıştır.

(MEB, 2024, 1. kitap, s.69)

Şekil 3. Tanılayıcı dallanmış ağaç örneği

Şekil 3'te “Ortak Mirasımız” öğrenme alanında yer alan “Anadolu Medeniyetleri” konusu tanılayıcı dallanmış ağaç tekniği ile öğrencilere sunulmuştur. Bu teknik sayesinde öğrenciler, Mezopotamya ve Anadolu'da yaşamış medeniyetlerin kültürel miraslarını yapılandırılmış bir sistem içinde öğrenme fırsatı bulmuşlardır.

(MEB, 2024, 1. kitap, s.140)

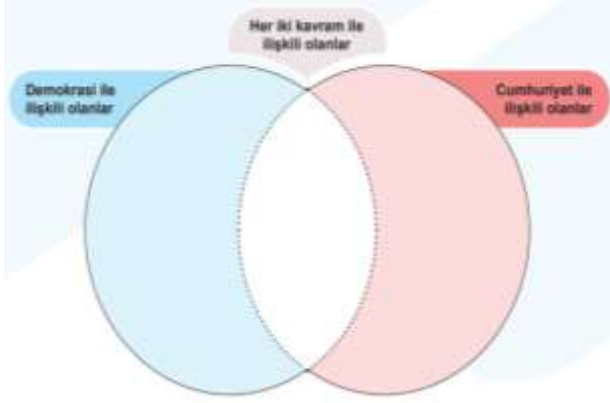
Şekil 4. Frayer diyagramı örneği

Şekil 4'te “Yaşayan Demokrasimiz” öğrenme alanında yer alan “Cumhuriyet” kavramı frayer diyagramı tekniği ile öğrencilere sunulmuştur. Bu teknik sayesinde öğrenciler, Cumhuriyet kavramını daha kapsamlı bir şekilde analiz ederek tanımını, özelliklerini, uygun olan ve olmayan örneklerini sistematik bir çerçevede öğrenme fırsatı bulmuşlardır.

(MEB, 2024, 2. kitap, s.20)

Şekil 5. Venn şeması örneği

(MEB, 2024, 2. kitap, s.21)

Şekil 5’de “Yaşayan Demokrasimiz” öğrenme alanında yer alan “Cumhuriyet” ve “Demokrasi” kavramları venn şeması tekniği ile öğrencilere sunulmuştur. Bu teknik sayesinde öğrenciler, bu iki kavramın ortak ve farklı yönlerini karşılaştırmalı bir şekilde inceleme fırsatı bulmuşlardır.

Şekil 6. Karikatür tekniği örneği

(MEB, 2024, 2. kitap, s.34)

Şekil 6’da “Yaşayan Demokrasimiz” öğrenme alanında yer alan “Temel Haklarımız Ve Sorumluluklarımız” konusu kavram karikatürü tekniği ile öğrencilere sunulmuştur. Bu teknik sayesinde öğrencilerin konuyu daha ilgi çekici ve eğlenceli bir şekilde öğrenmelerini sağlamıştır. Bu sayede demokratik değerleri anlamaları ve içselleştirmeleri desteklenmiştir.

Şekil 7. Anlam çözümleme tablosu örneği

	Tarihî Mekan	Tarihî Eser	Tarihî Nesne
Efes Antik Kenti			
Pazırık Halısı			
Süleymaniye Camii			
Çanakkale Şehitliği			
İshak Paşa Sarayı			
Selçuklu Parası			
Çatalhöyük yerleşim yeri			
Sümela Manastırı			

Şekil 7’de “Ortak Mirasımız” öğrenme alanında yer alan “Ortak Kültürel Mirasımız” konusu anlam çözümleme tablosu tekniği ile öğrencilere sunulmuştur. Bu teknik sayesinde öğrenciler ortak kültürel miras unsurlarını daha derinlemesine anlama fırsatı bulmuşlardır.

(MEB, 2024, 1. kitap, s.109)

Şekil 8. Kavram haritası örneği

Şekil 8’de “Birlikte Yaşamak” öğrenme alanında yer alan “Yardımlaşma ve Dayanışmada Beraberiz” konusu kavram haritası ile öğrencilere sunulmuştur. Bu teknik sayesinde öğrenciler kavramsal ilişkileri daha net görebileceklerdir.

(MEB, 2024, 1. kitap, s.38)

Şekil 9. Kavram ağı tekniği örneği

Şekil 9’da “Yaşayan Demokrasimiz” öğrenme alanında yer alan “Demokrasi ve Cumhuriyetin Temel Nitelikleri” konusu kavram ağı tekniği ile öğrencilere sunulmuştur. Bu teknik sayesinde öğrencilerin kavramları daha iyi anlamalarına ve kavramlar arasındaki ilişkileri görmelerine olanak sağlanmıştır.

(MEB, 2024, 2. kitap, s.12)

Şekil 10. Yapılandırılmış grid tekniği örneği

Aşağıdaki tabloda değerler numaralandırılarak verilmiştir. Verilen soruları tablodaki değer numaralarını kullanarak ilgili alana cevaplayınız (Bir numarayı birden fazla cevap alanında kullanabilirsiniz.).

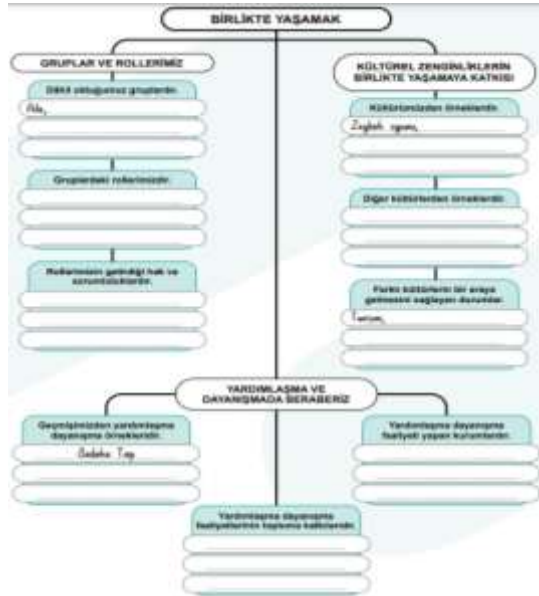
1	Çalışkanlık	2	Duyarlılık	3	Sorumluluk
4	Vatanseverlik	5	Yardıms severlik	6	Saygı
7	Dayanışma	8	İyilikseverlik	9	Adalet

- “T.C. Millî Eğitim Bakanlığı ve TEMA iş birliği ile “Bu Kardeşliği” projesi hazırlanmıştır. Bu proje kapsamında çocuklara yönelik su varlığının yageti için önemli, su kirliliği, su tasarrufu, suyun sürdürülebilirliği ve su ayak izi konularında hazırlanan eğitim etkinlikleri gerçekleştirilmektedir.”
Yukarıdaki metinde hangi değerlere vurgu yapılmıştır?
- “Doğal ve beşerî çevre unsurlarımız, gelecek nesillere bırakacağımız önemli miraslardır. Bu sebeple ülkemizde doğal ve beşerî çevrenin korunması ve sürdürülebilir çevre bilincinin oluşturulması için projeler geliştirilmektedir. Bu projeler yetkilî birimler ve sivil toplum kuruluşları tarafından hazırlanıp uygulanmaktadır.”
Yukarıdaki metinde hangi değerlere vurgu yapılmıştır?
- “Ahmet, mahallesinde yer alan tarihi çeşmeyi çok sevmektedir. Bu çeşmeden ne zaman su içse çeşmenin yapımına katkıları olan insanlar aklına gelmektedir. Ahmet, eşsiz güzelliğe sahip bu çeşmenin kültürel bir miras olduğunu düşünmektedir. Bu yüzden tarihi çeşmeyi korumaya yönelik düzenlenen bütün faaliyetlere katılmaya çalışmaktadır.”
Yukarıdaki metinde hangi değerlere vurgu yapılmıştır?

Şekil 10’da “*Evimiz Dünya*” öğrenme alanında yer alan değerleri öğretmek amacıyla yapılandırılmış grid tekniği kullanılmıştır. Bu teknik sayesinde öğrenciler sosyal bilgiler dersi bağlamında kazandırılmaya çalışılan değerleri sistematik bir şekilde anlamalarına yardımcı olmuştur.

(MEB, 2024, 1. Kitap, s.44)

Şekil 11. Örümcek ağı tekniği örneği

Şekil 11’de “*Birlikte Yaşamak*” öğrenme alanında yer alan “*Ölçme ve değerlendirme*” bölümünde örümcek ağı tekniği kullanılmıştır. Bu teknik sayesinde öğrenciler ilgili konuyu tüm yönleriyle çeşitli açılardan değerlendirebilmiş ve birbirleriyle bağlantılı kavramları bir arada görme şansı elde etmişler.

(MEB, 2024, 1. kitap, s.45)

4.SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER

Sosyal bilgiler dersi, öğrencilerin dün, bugün ve gelecek perspektifinde zengin ve çok boyutlu bir içeriğe sahiptir. Bu içerik aynı zamanda farklı sosyal bilim disiplinlerine ait soyut ve karmaşık birçok kavramı barındırmaktadır. Bu bağlamda sosyal bilgiler dersinde farklı kavram öğretim tekniklerine yer verilmesi, dersin daha etkili ve verimli işlenmesine olanak sağlayacaktır. Kavram öğretim teknikleri, öğrencilerin edindikleri bilgi ve içeriği analiz etmelerine, karşılaştırma yapmalarına ve içselleştirmelerine katkı sağlamaktadır. Öte yandan bu tekniklerin kullanımı öğrencilerin yaratıcı ve eleştirel düşünme gibi üst düzey bilişsel becerilerini geliştirmelerine de yardımcı olur. Bununla birlikte, dersin akıcılığını artırarak öğrencilerin motivasyonunu ve derse olan ilgisini artırır. Özellikle sosyal bilgiler dersi gibi disiplinler arası yapıya sahip bir dersin, kavram öğretim tekniklerine yer vermesi öğrencilerin farklı bakış açıları geliştirmelerine, olaylara çok yönlü yaklaşımlarına ve öğrendikleri bilgileri günlük hayatla ilişkilendirmelerine yardımcı olacaktır. Ders kitaplarında farklı öğretim tekniklerine yer verilmesi ise öğrenme sürecini destekleyerek öğrencilerin derse aktif katılımını teşvik edip; çoğunlukla soyut yapıdaki kavramların somutlaştırılmasını kolaylaştıracaktır.

Bu araştırmada, Milli Eğitim Bakanlığı tarafından 2024 Türkiye Yüzyılı Maarif Modeli esas alınarak hazırlanan, ortaokul ve imam hatip ortaokullarında 5. sınıf sosyal bilgiler dersinde okutulan birinci ve ikinci ders kitapları anahtar kavramlar ve kavram öğretim teknikleri açısından incelenmiştir. Araştırma sonucunda belirlenen en dikkat çekici husus öğrenme alanları içerisinde kavramların dağılımındaki dengesizliktir. Nitekim ders kitabında 2024 Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programı [SBDÖP] kapsamında belirtilen anahtar kavramlardan kimisine hiç yer verilmediği görülmüştür. Örneğin sosyal bilgiler dersini oluşturan temel sosyal bilim disiplinlerinden biri olan ve 2024 SBDÖP’nda anahtar kavramlar arasında yer verilen “Coğrafya” kavramına ders kitabında hiç yer verilmemiştir. Bu durum öğrencilerin öğrenme sürecinde eksiklikler oluşturacaktır. Zira coğrafya kavramı derinlemesine öğretilmeden coğrafya bilimi kapsamındaki diğer kavramların öğretiminde de eksiklikler oluşacaktır.

Araştırma sonuçlarına kavram öğretim teknikleri açısından bakıldığında farklı tekniklerden yararlanıldığı görülmektedir. Bu anlamda ders kitabında hem geleneksel hem de güncel kavram öğretim tekniklerine yer verildiği söylenebilir. Bununla birlikte bu tekniklerin çok az olduğu ve sürekli aynı tekniklerin tekrar ettiği net bir şekilde görülmüştür. Oysa sosyal bilgiler dersi yapısı gereği farklı kavram öğretim tekniklerinin kullanılabilmesine uygun bir derstir. Demir ve Atasoy’un (2018) 5. sınıf sosyal bilgiler ders kitabını inceledikleri araştırmalarında da kavram öğretim tekniklerinin bir konunun öğretilmesinde ve kavramların kazandırılmasında önemli olduğu vurgulanmış ve sosyal bilgiler ders kitaplarındaki kavram öğretim tekniklerinin daha etkin ve kullanışlı hale getirilmesi kavram öğretimi açısından önemli olduğu dile getirilmiştir.

Araştırmada ulaşılan bir diğer sonuç kavram öğretim tekniklerinin kitap içerisinde kullanım alanlarındaki dengesiz dağılımdır. 2024 Türkiye Yüzyılı Maarif Modeli incelendiğinde eğitim-öğretim sürecinde farklı tekniklerin kullanılmasının önerildiği görülmektedir. Ancak maarif modeline göre hazırlanan 5. sınıf sosyal bilgiler ders kitabında öğrenme alanlarının içeriğinde farklı kavram öğretim tekniklerine yer verildiği; ölçme ve değerlendirme bölümlerinde ise sınırlı sayıda kavram öğretim tekniğine yer verildiği görülmektedir. Oysaki kavram öğretim teknikleri temelde ilgili kavramın tam olarak öğrenilip öğrenilmediğini, kavrama ilişkin kargaşa veya yanlış olup olmadığını belirlemek amacıyla özellikle ölçme ve değerlendirme bölümlerinde de kullanılmalıdır.

Araştırmada elde edilen sonuçlardan hareketle, ders kitabında kavram öğretim tekniklerine daha fazla yer verilmesi önerilmektedir. Kavram öğretim tekniklerin öğrenme alanları içerisinde konunun içeriği ve kapsamına göre daha dengeli dağıtılması, öğretim programında belirtilen anahtar kavramlara sadece öğrenme alanlarında değinip geçilmesi yerine ders kitabı

içerisinde konunun öğretilmesi amacına uygun olarak derinlemesine ele alınması önerilmektedir. Kavram öğretim tekniklerinin kitap içerisinde sadece bilgi, beceri ve tutum aktarımının yapıldığı içerik kısmında değil ölçme ve değerlendirme kısmında da yer verilmesi önerilmektedir.

5.KAYNAKÇA

Akarsu, A. H., & Geçit, Y. (2020). Tahmin et – gözle – açıkla. T. Çelikkaya ve Y. Akbaş (Eds.). *Kuramdan uygulamaya sosyal bilgilerde kavram öğretimi* içinde (ss.351-379). Ankara: Nobel Akademi.

Akkuş, Z., & Aslan, H. (2013). Sosyal bilgiler dersinde oyunlarla kavram öğretimi. *International Journal of Social Science Research*, 2(2), 61-77.

Alkış, S. (2014) Sosyal bilgilerde kavram öğretimi. M. Safran (Edt.), *Sosyal Bilgiler Öğretimi* içinde (ss. 70-89), Ankara: Pegem.

Baltacı, A. (2019). Nitel araştırma süreci: Nitel bir araştırma nasıl yapılır?. *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(2), 368-388. <https://doi.org/10.31592/aeusbed.598299>

Çaycı, B., Demir, M. K., Başaran, M., & Demir, M. (2007). Sosyal bilgiler dersinde işbirliğine dayalı öğrenme ile kavram öğretimi. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 15(2), 619-630.

Çümen, D. & Demirkaya, H. (2021). Sosyal bilgiler öğretmenlerinin sosyal bilgiler dersi kavram yanlışlarını belirlemeye ve gidermeye ilişkin görüşleri. *Uluslararası Sosyal Alan Araştırmaları Dergisi*, 10(1), 66-81

Demir, Y. ve Atasoy, E. (2018). 5. Sınıf sosyal bilgiler ders kitabının (2017) değerlendirilmesi. *Bursa Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 31(2), 753-780.

Doğanay, A. (2002). Öğretimde kavram ve genellemelerin geliştirilmesi. C. Öztürk (Edt.), *Hayat ve Sosyal Bilgiler Öğretimi* içinde (ss. 266-294). Ankara: Pegem.

Erol, H. (2022). Sosyal bilgiler ders kitaplarında kavram öğretimi. S. Baysan (Edt.). *Eğitim Bilimleri Çalışmaları Güncel Araştırmalar ve Uygulama* içinde (ss. 167-196). Lyon: Livre de Lyon.

Gültekin, E. (2016). Ortaokul 5. sınıf sosyal bilgiler dersi “adım adım Türkiye” ünitesinde bulunan kavramların kazandırılmasına ilişkin öğretmen görüşleri. . Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın.

Gümüş, N., & Avcı, G. (2016). Altıncı sınıflarda sosyal bilgiler dersinde öğrencilerin coğrafi kavramları anlama düzeyleri ve kavram yanlışlarının belirlenmesi. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 47, 191-206.

Güzel, D., & Şimşek, A. (2012). Millî eğitim şûralarında ders kitapları. *Sakarya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 23(23), 172-216.

Kahveci, M., & Şeker, M. (2022). Sosyal bilgiler öğrencilerinin insan ve çevre öğrenme alanı ile ilgili kavram yanlışlarına ilişkin öğretmen görüşleri. *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi*, 13, 402-418.

Kılıçoğlu, G. (2011). Sosyal bilgiler derslerinde kavramsal değişim metinlerinin kavram yanlışlarını giderme üzerine etkisi. Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

- Koçan, E., & Geçit, Y. (2024). Sosyal bilgiler dersinde farklı kavram öğretim uygulamalarının karşılaştırılması: bir karma yöntem araştırması. *International Journal of Geography and Geography Education* (53), 103-135. <https://doi.org/10.32003/igge.1457982>
- Küçükahmet, L. (2017). *Öğretim ilke ve yöntemleri*. Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Memişoğlu, H. (2021). Kavram öğretme yaklaşım ve stratejileri. R. Sever (Edt.) *Sosyal bilgiler eğitiminde kavram öğretimi içinde* (ss. 159-180). Ankara: Pegem.
- Memişoğlu, H., & Tarhan, E. (2016). Sosyal bilgiler öğretmenlerinin kavram öğretimine ilişkin görüşleri. *Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi*, 5(2), 6-20.
- Milli Eğitim Bakanlığı [MEB]. (2005). *İlköğretim Sosyal Bilgiler Dersi (6, 7, 8. Sınıflar) Öğretim Programı*. Ankara.
- Milli Eğitim Bakanlığı [MEB]. (2024). *Sosyal bilgiler dersi öğretim programı (4, 5, 6 ve 7. Sınıflar)*. <https://tymm.meb.gov.tr/upload/program/2024programsos4567Onayli.pdf> adresinden erişilmiştir.
- Milli Eğitim Bakanlığı [MEB]. (2024). Ortaokul ve imam hatip ortaokulu sosyal bilgiler 5 ders kitabı (1.kitap). Ankara: Korza Yayıncılık.
- Milli Eğitim Bakanlığı [MEB]. (2024). Ortaokul ve imam hatip ortaokulu sosyal bilgiler 5 ders kitabı (2.kitap). Ankara: Korza Yayıncılık.
- Seale, C. (1999). Quality in qualitative research. *Qualitative Inquiry*, 5(4), 465-478.
- Tokcan, H. (2015). *Sosyal Bilgilerde Kavram Öğretimi*. Ankara: Pegem.
- Ülgen, G. (2004). *Kavram Geliştirme*. Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Ünal, Y., & Güneş, B. (2002). Bir kitap inceleme çalışması örneği olarak MEB ilköğretim 4.sınıf fen bilgisi ders kitabına fizik konuları yönünden eleştirel bir bakış. *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi* 22(3), 107-120.
- Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2018). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2021). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

AN EXAMINATION OF FIFTH-GRADE SOCIAL STUDIES TEXTBOOKS
PREPARED ACCORDING TO THE 2018 AND 2024 SOCIAL STUDIES
CURRICULUM IN TERMS OF THE VALUE OF RESPECT

2018 VE 2024 SOSYAL BİLGİLER DERSİ ÖĞRETİM PROGRAMLARINA GÖRE
HAZIRLANAN 5.SINIF SOSYAL BİLGİLER DERS KİTAPLARININ SAYGI
DEĞERİ AÇISINDAN İNCELENMESİ

Melis Dila UNGAN¹, Selman ABLAK²

¹Yüksek Lisans Öğrencisi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü,
Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Sivas, Türkiye.

ORCID, 0009-0000-7957-8718

²Doç. Dr., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Eğitim Fakültesi,
Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Sivas, Türkiye.

ORCID, 0000-0001-8538-1292

Özet

İnsanlar toplumsal yaşamın en erken dönemlerinden itibaren düzenin tesis edilmesi ve sürdürülmesi adına değerlerin oluşturulmasına ihtiyaç duymuş; doğdukları andan itibaren en küçük sosyal birim olan aile aracılığıyla toplumun değer sistemine dâhil olmuşlardır. Bu süreçte, aile ortamı çocuklara toplumun benimsediği norm ve değerleri ilk olarak aktaran temel kurum niteliği taşımıştır. Okul ortamı ise değerlerin sistematik ve kurumsal bir biçimde kazandırılmasında temel bir yapı taşıdır; bu çerçevenin içinde sosyal bilgiler dersi, değer eğitimine özel olarak hizmet eden, disiplinler arası içeriğiyle öğrencilerin ahlaki ve toplumsal farkındalığını geliştiren en etkili derslerden biridir. Sosyal bilgiler, içerdiği çok disiplinli yapı ve bilimsel bakış açısıyla değer eğitimi için ideal bir eğitim alanı sunmaktadır. Bu bağlamda, sosyal bilgiler ders kitapları aracılığıyla değerler somut örnekler ve yapılandırılmış öğrenme materyalleriyle öğrencilere kazandırılmaktadır. Dolayısıyla, değerlerin somut bir biçimde öğretilmesi sürecinde sosyal bilgiler dersi ve kullanılan ders kitapları merkezi bir rol oynamaktadır. Bu çalışmada 2018 Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programı [SBDÖP] ve 2024 SBDÖP bağlamında hazırlanan 5. Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitaplarının saygı değerine yer verilmesi bakımından incelenmesi amaçlanmıştır. Araştırma nitel araştırma deseninde doküman analizi yöntemi aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. Araştırmanın veri kaynağı 2018 SBDÖP bağlamında hazırlanan ve 2021 yılında yayınlanan ve 2024 SBDÖP bağlamında hazırlanan ve 2024 yılında yayınlanan 5. Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitapları olmuştur. Elde edilen verilerin analizinde betimsel analizden istifade edilmiştir. Araştırma sonucunda hem 2018 SBDÖP’na göre hazırlanan hem de 2024 SBDÖP’na göre hazırlanan 5. Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitabında sınırlı düzeyde saygı değerine yer verildiği sonucuna ulaşılmıştır. 2024 SBDÖP’na göre hazırlanan 5. Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitabı’nda yapılacak revize çalışmalarında saygı değerine yönelik doğrudan ilişkili kavram ve içeriğin öğrenme alanları içerisinde konuların içeriklerine göre daha dengeli dağıtılması ve yaşanabilir bir toplum inşasında sosyal bilgiler dersinin etkisi dikkate alınarak saygı değerinin ders kitabı içeriğiyle bağdaştırılıp hayatın içinden bir değer olarak daha geniş bağlamda öğrencilere aktarılması önerilmektedir.

Anahtar Kavramlar: Sosyal bilgiler, değer eğitimi, ders kitabı, saygı

Abstract

Since the earliest periods of communal life, humans have recognized the need to establish and uphold systems of values to ensure social order. From birth, individuals are integrated into society's value system through the family—the most fundamental social unit—which initially transmits the norms and values embraced by the community. Schools serve as foundational institutions for systematically and institutionally instilling these values. Within this framework, the Social Studies course—by virtue of its interdisciplinary content—stands out as one of the most effective vehicles for cultivating students' moral and social awareness. Social Studies, with its multidisciplinary structure and scientific perspective, provides an ideal educational field for values instruction. Accordingly, Social Studies textbooks play a central role in concretizing values through structured learning materials and tangible examples. This study aimed to examine the inclusion of the value of *respect* within 5th-grade Social Studies textbooks developed under the 2018 Social Studies Curriculum [SBDÖP] and the 2024 SBDÖP. Employing a qualitative research design through document analysis, the study's data sources comprised the 5th-grade Social Studies textbooks prepared under the 2018 SBDÖP and published in 2021, as well as those prepared under the 2024 SBDÖP and published in 2024. The data were analyzed via descriptive analysis. The findings reveal that in both the 2021 and 2024 versions, the value of respect—whether directly or indirectly addressed—is present only to a limited extent. Consequently, revisions to the 2024 SBDÖP-based 5th-grade Social Studies textbook should ensure that concepts and content directly related to respect are more evenly distributed across learning domains. Emphasizing the role of Social Studies in building a livable society, respect should be integrated into the textbook as a lived value, presented more broadly and contextually to students.

Keywords: Social Studies, values education, textbook, respect

1. GİRİŞ

İnsanlar, geçmişten günümüze çeşitli nedenlerle küçük ya da büyük topluluklar hâlinde yaşamışlardır. Toplum içerisinde yaşam, bireylere belirli sınırlılıklar getirmiş ve onlara ortak değerler kazandırmıştır. Bu nedenle toplumsal yaşamın sürdürülebilirliği açısından, birlikte yaşayan bireylerin ortak değerlere sahip olmaları önemli bir unsur olarak görülmektedir (Kan, 2010). Değerler, toplumdaki bireyler için neyin önemli olduğunu, hangi tercihlerin yapılması gerektiğini ve kısacası toplum içinde nasıl yaşanması gerektiğini belirlemektedir (Akbaş, 2008). Bununla birlikte değerler, sağlıklı bir toplumun inşasında, barış içinde varlığını sürdürmesinde ve kültürel unsurların gelecek kuşaklara aktarılmasında temel bir işlev üstlenmektedir (Dinçer & Aksoy, 2021). Kavramsal olarak değer, bir milletin sahip olduğu sosyal, ekonomik, kültürel ve bilimsel birikimi kapsayan maddi ve manevi unsurların bütünü olarak tanımlanmaktadır (Türk Dil Kurumu [TDK], 2022). Değerler, davranışı sergileyen kişiler ile bu davranışın sonucunu değerlendirenler arasındaki etkileşim bağlamında anlam kazanmakta; başka bir ifadeyle, toplum tarafından onaylanan davranışların zaman içinde değere dönüşmesi süreciyle şekillenmektedir (Yalçın, 2023).

Toplumsal hayatın vazgeçilmez unsurları arasında yer alan değerler nesilden nesille aktarılacak gerek kendi varlıklarını korumakta gerekse toplumsal devamlılığı sağlamaktadırlar. Bu açıdan bakıldığında değerlerin gelecek kuşaklara aktarılmasında değer eğitimi vazgeçilmez bir öneme sahiptir (Kuş, Merey , & Karatekin, 2013). Değer eğitimi bireylerin kişilik gelişimlerini destekleyen bilgi edinme sürecinin ötesinde sosyal sorumluluk bilincinin edindirilmesini de

amaçlayan sistematik bir yaklaşımdır (Eryılmaz & Çengelci Köse, 2018). Değer eğitimi çocukların yetiştiği en küçük topluluk olan ailede başlayarak okul sürecinde devam eder ve bu nedenle değerlerin öğretilmesi ve uygulanabilmesi için aile ve okul işbirliğinin pekiştirilmesi gereklidir (Akın & Öztürk, 2021). Yani değer eğitimi öncelikle aile ortamına başlamakta ve çevresel faktörlerin etkisiyle şekillenmektedir diyebiliriz (İbret, Demirbaş, & Demir, 2019). Bu da toplum içinde düzenli ve uyum içinde yaşamamızı sağlamaktadır. Bu bağlamda, ailede verilen değer eğitiminin devamında okul kurumu bireylerin değer kazanımında hem formal öğrenme ortamı sunmakta hem de sosyal etkileşim, normlar ve kültürel değerlerin içselleştirilmesi açısından kritik bir rol üstlenmektedir.

Türk Eğitim Sistemi incelendiğinde değer eğitimine müsait yapı arz eden birçok derse rastlanılmaktadır. Bu derslerden birini de şüphesiz sosyal bilgiler dersi teşkil etmektedir. Nitekim sosyal bilgiler dersi tarih, coğrafya, ekonomi, sosyoloji ve felsefe gibi disiplinleri bir araya getirerek, öğrencilere kazandırılmak istenen değerleri somut örnekler ve disiplinler arası bir bakış açısıyla sunmaktadır. Sosyal bilgiler dersinin temel ilkelerinden birini öğrencilerin Türk milletinin insanlığın ortak mirasına katkılarını bilen Türk tarihini kültürünü milli ve manevi değerlerimizi bilip yaşayan bireyler olarak yetiştirmeleri (Milli Eğitim Bakanlığı [MEB], 2024a) oluşturmaktadır. Bu ilke doğrultusunda sosyal bilgiler dersi günlük yaşamımızda yer verilen birçok değer öğrencilere kazandırılmasında büyük bir role sahiptir (Tokmak & Aktaş, 2022). Bu bağlamda, sosyal bilgiler gerek evrensel gerek milli gerekse manevi değerlerin bireylere kazandırılmasında etkili bir ders olup, öğrencilerin adalet, hoşgörü, saygı, sevgi, sorumluluk ve vatanseverlik gibi temel değerleri içselleştirmelerine olanak tanımaktadır.

Türkiye’de 2000’li yıllar sonrası uygulamaya alınan öğretim programları incelendiğinde değer eğitiminin önemli bir boyut olarak programlarda yerini aldığı görülmektedir. Bu gelişmenin bir yansıması olarak sosyal bilgiler ders kitapları, yalnızca bilgi aktarma aracı olmaktan çıkarak öğrencilerin değerleri içselleştirmesine yönelik yapılandırılmış eğitim materyallerine dönüşmüştür. Nitekim sosyal bilgiler ders kitapları aracılığıyla eğitim sürecinde kazandırılan değerler daha somut bir şekilde öğrencilere aktarılabilir. Bu minvalde bakıldığında sosyal bilgiler dersi bağlamında kazandırılmaya çalışılan değerlerden birini de saygı değeri oluşturmaktadır. Alanyazın incelendiğinde sosyal bilgiler dersi bağlamında değerleri konu edinen farklı çalışmalara (Çelikkaya & Kürümlüoğlu, 2018; Demirel, 2022; Dere & Yavuzay, 2020; Eşemen, 2020; Gökçınar & Dere, 2024; Kan, 2010; Karasu Avcı & Faiz, 2018; Keskin, 2010; Kılcan & Akbaba, 2014; Köksal ve diğ., 2022; Oğuz Haçat & Demir, 2020; Tay, Durma & Şanal, 2013; Yalçın & Güleç, 2022; Yaşar & Çengelci, 2012; Yeşiltaş & Ablak, 2022) rastlanılmaktadır. Ancak saygı değeri kapsamında sosyal bilgiler ders kitaplarını konu edinen sınırlı çalışma olup özellikle 2024 SBDÖP’na göre hazırlanan 5. Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitaplarını konu edinen bir çalışma bulunmamaktadır. Bu açıdan araştırma 2018 Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programı [SBDÖP] ve 2024 SBDÖP’na göre hazırlanan 5.Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitaplarında saygı değerinin ele alış biçiminin karşılaştırılması açısından önem taşımaktadır. Bu çalışmada 2018 SBDÖP ve 2024 SBDÖP bağlamında hazırlanan 5. Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitaplarının saygı değerine yer verilmesi bakımından incelenmesi amaçlanmıştır. Bu amaç bağlamında aşağıda yer verilen alt problemlere yanıt aranmıştır;

1. 2018 SBDÖP’na göre hazırlanan 5.Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitabında saygı değeri ne sıklıkla ve ne şekilde yer almaktadır?
2. 2024 SBDÖP’na göre hazırlanan 5.Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitabında (1.ve 2. kitap) saygı değeri ne sıklıkla ve ne şekilde yer almaktadır?
3. 2018 ve 2024 SBDÖP’na göre hazırlanan ders kitaplarının saygı değerini ele alışları bakımından aralarında nasıl bir ilişki bulunmaktadır?

2. YÖNTEM

2.1. Araştırma Modeli

Sosyal bilgiler ders kitaplarında saygı değerinin ele alınış biçimini ortaya koymaya çalışan bu çalışma nitel araştırma kapsamında doküman analizi yöntemi ile şekillendirilmiştir. Nitel araştırmalar, bireylerin olayları doğal ortamlarında derinlemesine analiz etmeye odaklanan bir yaklaşımdır (Büyüköztürk ve diğ., 2013). Bu tür araştırmalar; gözlem, görüşme ve doküman analizini kapsayan nitel veri toplama araçlarının etkili kullanımı sayesinde, incelenen konulara gerçekçi ve bütüncül bir perspektifle yaklaşır. Doküman analizi ise bu süreçte, araştırma kapsamındaki olgu ve olaylara ilişkin yazılı materyallerin sistematik biçimde derinlemesine analiz edilmesini sağlayan temel bir yöntemdir (Yıldırım & Şimşek, 2021).

2.2. Veri Kaynağı

Bu araştırmanın veri kaynağını 2018 Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programı [SBDÖP] kapsamında 2021 yılında yayınlanan 5.Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitabı ve Türkiye Yüzyılı Maarif Modeli bağlamınca 2024 SBDÖP kapsamında aynı yıl yayınlanan 5.Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitabı (1. ve 2. Kitap) oluşturmaktadır. Ders kitaplarına ait künye bilgileri aşağıda Tablo 1’de gösterilmektedir.

Tablo 1. Ders kitabı bilgileri

Kitabın adı	Yayınevi	Yazarı	Yayın yılı	Basım yeri
5.Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitabı	MEB Yayınları	Ömer Faruk Evirgen, Jülide Özkan, Suna Öztürk	2021	Ankara
5.Sınıf Sosyal Bilgiler 1 - 2 Ders Kitabı	MEB Yayınları	Cemal Gökhan Ol, Faruk Gökalep Yılmaz, Hilal Demirezer, Mehtap Polat, Murat Akpınar, Ömer Evin, Turan Sinan Çelebi, Yasemin Yabansu	2024	Ankara

2.3. Verilerin Toplanması ve Analizi

Araştırmada veri toplama süreci, Yıldırım ve Şimşek (2021) tarafından önerilen doküman incelemesi aşamalarına uygun olarak yürütülmüştür; bu bağlamda sırasıyla dokümanlara ulaşma, özgünlüklerinin doğrulanması, içeriklerinin anlaşılması, analiz edilmesi ve elde edilen verilerin kullanım aşamaları izlenmiştir. Araştırmada ulaşılan veriler betimsel analize tabi tutulmuştur. Bu yaklaşımda, araştırma öncesinde belirlenen temalara göre elde edilen verilerin derlenerek analiz edilmesi ve açıklanması söz konusudur (Yıldırım & Şimşek, 2021).

3. BULGULAR

2018 Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programı’na [SBDÖP] göre hazırlanan ve 2021 yılında basılan 5. Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitabı “*Toplum İçinde Ben, Ülkem Kültürüm ve Tarihim, Yaşadığımız Yer, Teknoloji ve Yaşam, Üretimden Tüketime, Toplum İçin Çalışanlar, Küresel Etkileşim*” şeklinde yedi üniteden oluştuğu görülmektedir. 2024 Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programı’na [SBDÖP] göre hazırlanan ve 2024 yılında basılan 5. Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitabı (1. ve 2. Kitap) ise “*Birlikte Yaşamak, Evimiz Dünya, Ortak Mirasımız, Yaşayan Demokrasimiz, Hayatımızdaki Ekonomi, Teknoloji ve Sosyal Bilimler*” şeklinde altı öğrenme

alanından oluşmaktadır. Aşağıda önce 2018 SBDÖP’na göre hazırlanan 5.Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitabında sonrasında ise 2024 SBDÖP’na göre hazırlanan 5.Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitabında saygı değeri ile ilgili elde edilen bulgular sunulmuş; sonrası her iki programa göre hazırlanan ders kitaplarında saygı değerinin ele alınış şekli karşılaştırılmıştır.

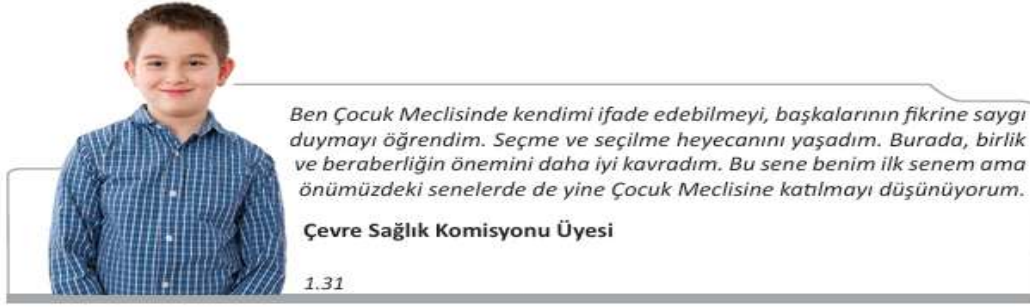
3.1. Birinci Alt Probleme İlişkin Bulgular

Araştırmanın birinci alt problemi bağlamında 2018 SBDÖP’na göre hazırlanan 5.Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitabında saygı değeri ile ilgili elde edilen bulgular sunulmuştur. Buna göre Tablo 2’te ve Tablo 3’de 2018 SBDÖP’na göre hazırlanan 5.Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitabında yer verilen ünitelerde saygı değerinin doğrudan ve dolaylı yansımalarına ilişkin bulgular yer almaktadır.

Tablo 2. 2021 SBDÖP’na göre hazırlanan 5.sınıf ders kitabında saygı değeri ile doğrudan ilişkilendirmelere yönelik bulgular

Sınıf Seviyesi	Öğrenme Alanları	f	Sayfa Numaraları
5. sınıf	Toplum İçinde Ben	4	13, 22, 26, 32,
	Ülkem Kültürüm ve Tarihim	-	
	Yaşadığımız Yer	-	
	Teknoloji ve Yaşam	1	113
	Üretimden Tüketime	-	
	Toplum İçin Çalışanlar	1	161
	Küresel Etkileşim	4	179 (f:3), 188
Toplam		10	

Tablo 2 incelendiğinde 2018 SBDÖP’na göre hazırlanan 5.Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitabında yer verilen üniteler içerisinde saygı değeriyle doğrudan ilişkili olan kavramların frekans yükleri ve sayfa aralıkları gösterilmiştir. Buna göre “*Toplum İçinde Ben*” ünitesinde (f:4), “*Küresel Etkileşim*” ünitesinde (f:4), “*Teknoloji ve Yaşam*” ünitesinde (f:1) ve “*Toplum İçin Çalışanlar*” ünitesinde (f:1) olarak tespit edilmiştir. “*Ülkem Kültürüm ve Tarihim*”, “*Yaşadığımız Yer*” ve “*Üretimden Tüketime*” ünitelerinde ise saygı değeri ile doğrudan ilişkili kavramlara yer verilmediği görülmüştür. Bu durum saygı değeri ile doğrudan ilişkili kavramların üniteler arasında dengeli bir şekilde dağılmadığını göstermektedir. Öte yandan kitap genelinde saygı değeriyle doğrudan ilişkili kavramların azlığı dikkat çekmektedir. Aşağıda 2018 SBDÖP’na göre hazırlanan 5.Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitabında saygı değeriyle doğrudan ilişkili metin örneklerine yer verilmiştir.

Şekil 1. 2021 sosyal bilgiler ders kitabındaki saygı değeri ile doğrudan ilişkili metin örneği (MEB, 2021, s.26)

Şekil 1’de “Toplum İçinde Ben” ünitesi kapsamında yer alan “Çocuk Hakları Her Yerde” başlıklı metin aracılığıyla saygı değeri doğrudan ve belirgin bir şekilde ön plana çıkarılmaktadır. Bu içerik, çocukların haklarına dair vurgu yaparak; farklı bireylerin haklarına duyulan saygının, toplumun temel değerlerinden biri olduğunu öğretmeyi kolaylaştırmıştır.

Şekil 2. 2021 sosyal bilgiler ders kitabındaki saygı değeri ile doğrudan ilişkili metin örneği (MEB, 2021, s.179)

Şekil 2’de “Küresel Etkileşim” ünitesinde “Turizm Ön Yargıları Değiştiriyor” başlığı altında sunulan genel ağ haberi aracılığıyla saygı değeri öne çıkarılmıştır. Bu içerik, turizmin bireyleri ve toplulukları farklı coğrafyaların sanatına, ahlakına, inancına, geleneğe ve göreneklerine maruz bırakan bir araç olduğunu gösterir; böylece ‘inançlara saygı’ bilincinin oluşturulmasına katkı sağlamıştır. Öte yandan farklı dinî inanışların gösterdiği ritüeller, ibadet biçimleri ya da kültürel değerler turistlerin ilgisini çekerek, önyargıların çözülmesine ve hoşgörü ortamının gelişmesine zemin hazırlamıştır. Bu bağlamda metin, inanç farklılıklarının kabulü ve saygı ile karşılanmasının önemine vurgu yaparak, demokratik ve kapsayıcı bir toplumsal bilinç oluşturmayı hedefler mahiyettedir.

Tablo 3. 2021 SBDÖP’na göre hazırlanan 5.sınıf ders kitabında saygı değeri ile dolaylı ilişkilendirmelere yönelik bulgular

Sınıf Seviyesi	Öğrenme Alanları	f	Sayfa Numaraları
5. sınıf	Toplum İçinde Ben	1	24
	Ülkem Kültürüm ve Tarihim	5	42, 46, 48, 50, 58
	Yaşadığımız Yer	-	
	Teknoloji ve Yaşam	1	111
	Üretimden Tüketime	2	141, 142
	Toplum İçin Çalışanlar	5	153, 159(f:2), 160, 163,
	Küresel Etkileşim	4	177, 178 (f:2), 185
Toplam		18	

Tablo 3 incelendiğinde 2018 SBDÖP’na göre hazırlanan 5.Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitabında yer verilen üniteler içerisinde saygı değeriyle dolaylı ilişkili olan kavramların frekans yükleri ve sayfa aralıkları gösterilmiştir. Buna göre “Ülkem Kültürüm ve Tarihim” ünitesinde (f:5), “Toplum İçin Çalışanlar” ünitesinde (f:5), “Küresel Etkileşim” ünitesinde (f:4), “Üretimden Tüketime” ünitesinde (f:2), “Toplum İçinde Ben” ünitesinde (f:1) ve “Teknoloji ve Yaşam” (f:1) olarak tespit edilmiştir. “Yaşadığımız Yer” ünitesinde ise saygı değeri ile dolaylı ilişkili kavramlara yer verilmediği görülmüştür. Bu durum saygı değeri ile doğrudan ilişkili kavramların üniteler arasında dengeli bir şekilde dağılmadığını göstermektedir. Ancak saygı değeri ile doğrudan ilişkili kavramlara nazaran dolaylı ilişkili kavramların daha çok yer alması olumlu olarak değerlendirilebilir. Aşağıda 2018 SBDÖP’na göre hazırlanan 5.Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitabında yer verilen saygı değerleriyle dolaylı ilişkiye sahip metin örneklerine yer verilmiştir.

Mehmet ansiklopedi, kitap ve dergileri inceleyerek hakkında araştırma yapmak istediği bir mucit belirledi (Görsel 4.29). Bu kişiyle ilgili bilgileri defterine not etmeye başladı. Kaynaklardaki bazı bilgileri hiç değiştirmeden tırnak içinde yazdı. Böylece bu ifadelerin yazara ait olduğunu göstererek aslını korudu. Bazı uzun metinleri ise özetleyerek yazdı. Ancak özetlerken yazarın anlatmak istediklerini değiştirmemeye özen gösterdi.

Mehmet not alırken hangi bilgiyi hangi kaynaktan aldığını yazmayı da unutmadı. Çünkü derste kaynakları belirtmenin yapılan araştırmanın bilimsel ve güvenilir olduğunu gösterdiğini öğrenmişti. Öğretmenin söylediği: “Eşyalar gibi fikirler de değerlidir. Nasıl bir şeyayı sahibinden

izinsiz kullanmıyorsak, kitaplardan da yararlanırken yazarını belirtmeliyiz. Çünkü bu eserler yazarların fikirleridir.” sözünü hatırladı.

Mehmet kütüphanede araştırmasını tamamladıktan sonra Genel Ağ’da araştırma yaptı (Görsel 4.30). Arama motoruna araştırdığı mucitin adını tırnak içinde yazdı. Daha önce “edu” ve “gov” uzantılı Genel Ağ sitelerinin daha doğru ve güvenilir bilgiler içerdiğini öğrenmişti. Arama motorundaki sonuçlardan “edu” uzantılı olanlardan yararlanarak notlar aldı.

Şekil 3. 2021 sosyal bilgiler ders kitabındaki saygı değeri ile dolaylı ilişkili metin örneği (MEB, 2021, s.111)

Şekil 3’de “Teknoloji ve Yaşam” ünitesinde bulunan “Araştırma Yapıyorum” başlığının altında yer alan metinde saygı değerine dolaylı olarak vurgulanmıştır. Bu metinle araştırma sürecinde

öğrencilerin kullandıkları kaynakları açıkça belirtmeleri istenerek kaynak sahiplerinin emeğine saygı göstermeyi ve fikir hırsızlığından kaçınmayı öğretme amacı güdülmüştür denilebilir. Böylece öğrencilerin algılarında saygı değeri yalnızca bireyler arası etkileşimde değil, bilgi üretimi sürecinin etik boyutunda da hissedilir hale getirilebilmiştir.

Şekil 4. 2021 sosyal bilgiler ders kitabındaki saygı değeri ile dolaylı ilişkili metin örneği (MEB, 2021, s.160)

Şekil 4’de “*Toplum İçin Çalışanlar*” ünitesi kapsamında yer alan “*Katılım Hakkı ve Düşünce Özgürlüğü*” başlıklı metin, ‘*düşüncelerime önem verilmesi*’ ifadesiyle saygı değerine dolaylı bir vurgu yapmaktadır. Bu ifade, sadece düşüncelerin ifade edilmesine değil, aynı zamanda bireyin kendisini değerli hissetmesine, görüşlerinin ve hislerinin tanınmasına da işaret ederek öğrencilerin saygı değerini farklı perspektiflerden içselleştirmelerine olanak tanımıştır.

3.2. İkinci Alt Probleme İlişkin Bulgular

Araştırmanın ikinci alt problemi bağlamında 2024 SBDÖP’na göre hazırlanan 5. Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitabında saygı değeri ile ilgili elde edilen bulgular sunulmuştur. Buna göre Tablo 4’de ve Tablo 5’de 2024 SBDÖP’na göre hazırlanan 5.Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitabında yer verilen ünitelerde saygı değerinin doğrudan ve dolaylı yansımalarına ilişkin bulgular yer almaktadır.

Tablo 4. 2024 SBDÖP’na göre hazırlanan 5.sınıf ders kitabında saygı değeri ile doğrudan ilişkilendirmelere yönelik bulgular

Sınıf Seviyesi	Kitap	Öğrenme Alanları	f	Sayfa Numaraları
5. sınıf	1.	Birlikte Yaşamak	12	11, 19, 29, 30(f:2), 31(f:2), 33, 44, 46(f:2), 47
		Evimiz Dünya	1	92
		Ortak Mirasımız	2	100, 142
	2.	Yaşayan Demokrasimiz	10	16, 27, 33(f:2), 35, 49, 60, 63, 64(f:2)
		Hayatımızdaki Ekonomi	1	112,
		Teknoloji ve Sosyal Bilimler	2	127, 142
Toplam			28	

Tablo 4 incelendiğinde 2024 SBDÖP’na göre hazırlanan 5.Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitabında (1. ve 2. Kitap) öğrenme alanları içerisinde yer verilen saygı değeriyle doğrudan ilişkili olan kavramların frekans yükleri ve sayfa aralıkları gösterilmiştir. Buna göre 5.Sınıf Sosyal Bilgiler Birinci Ders Kitabında “*Birlikte Yaşamak*” (f:12) öğrenme alanı doğrudan ilişkili olarak saygı değerine en çok yer verilen öğrenme alanı olurken “*Evimiz Dünya*” (f:1) öğrenme alanı ise en az yer verilen öğrenme alanı olmuştur. 5.Sınıf Sosyal Bilgiler İkinci Ders Kitabında ise “*Yaşayan Demokrasimiz*” (f:10) öğrenme alanı doğrudan ilişkili olarak saygı değerine en çok yer verilen öğrenme alanı olurken “*Hayatımızdaki Ekonomi*” (f:1) öğrenme alanı ise en az yer verilen öğrenme alanı olmuştur. Bu durum her iki kitapta da saygı değerinin doğrudan ele alınışında öğrenme alanları genelinde bir dengenin olmadığını göstermektedir. Aşağıda 2024 SBDÖP’na göre hazırlanan 5.Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitabında (1. ve 2. Kitap) saygı değeri ile doğrudan ilişkili metin örneklerine yer verilmiştir.

Ülkemize yurt dışından eğitim veya turizm amaçlı birçok misafir gelmektedir (Görsel 1.22). Bizler, kültürümüzün önemli bir değeri olan Türk misafirperverliği gereği ülkemize gelen misafirleri dil, din, renk ayrımı yapmadan saygı ve sevgiyle karşılarız. Misafirperverliğimizden ve kültürel saygımızdan etkilenen bu misafirlerin bir kısmı ülkemize yerleşmeyi tercih etmektedir. Bu durum ülkeler arası etkileşimi artırır. Milletler arasındaki ön yargıları ortadan kaldırarak bir arada mutlu ve huzurlu bir şekilde yaşamamız için ortam sağlar. Aşağıda karekod ile verilen içerikte bu duruma örnekler yer almaktadır.

Şekil 5. 2024 sosyal bilgiler birinci ders kitabındaki saygı değeri ile doğrudan ilişkili metin örneği

(MEB, 2024, 1. Kitap, s.29)

Şekil 5’te, “*Birlikte Yaşamak*” öğrenme alanında sunulan “*Kültürel Zenginliklerin Birlikte Yaşamaya Katkısı*” başlıklı metin, saygı değerini, özellikle ülkemize gelen misafirlere gösterilen saygı ve misafirperverlik çerçevesinde doğrudan vurgulamaktadır. Türk kültüründe misafirperverlik, kültürel kimliğimizin temel taşı olarak dil, din veya görünüş ayrımı yapmaksızın konuklara sevgi ve saygı ile yaklaşmanın somut bir ifadesidir. Dolayısıyla bu başlık altında sunulan içerik yalnızca saygı değerini göstermenin ötesinde, toplumsal bağları güçlendiren, kültürel çeşitliliği zenginlik olarak görmeye teşvik eden bir eğitim yaklaşımını temsil etmektedir. Hem öğrencilerde hem de toplumda "birlikte yaşamaya saygı" bilincinin oluşmasına hizmet eden bu öğretim unsuru, sosyal bilgiler dersinin değer eğitimindeki etkili rolünü pekiştirecektir.

Samsun'da jandarma, kırsalda yaşayan öğrencilere trafik eğitimi veriyor

"... Geliştirilen proje kapsamında Samsun İl Jandarma Komutanlığı, sorumluluk bölgesindeki okullarda okuyan öğrencilere uygulamalı trafik güvenliği eğitimi vermeye başladı. Eğitimler, İlkadım Çocuk Trafik Eğitim Parkı'nda akülü araçlarla 4-12 yaş grubundaki çocuklara yapıldı. Eğitimlerde güvenli takip mesafesi, emniyet kemerinin önemi, trafik levhaları ve yol işaretlerinin anlamları öğretildi. Ayrıca trafik ışıklarında sürücü ve yayaların nasıl davranması gerektiği üzerinde duruldu. Projenin hedefi etkin bir vatandaş olarak trafik kurallarını bilen, kurallara uymayanları uyaran, araç sürücülerine ve yayalara saygılı bireyler yetiştirmek olarak açıklandı..."

(Genel ağdan alınmıştır.)

Şekil 6. 2024 sosyal bilgiler ikinci ders kitabındaki saygı değeri ile doğrudan ilişkili metin örneği

(MEB, 2024, 2. Kitap, s.27)

Şekil 6'da "Yaşayan Demokrasimiz" öğrenme alanındaki "Etkin Vatandaşın Özellikleri" başlığı altında yer alan genel ağ haberi ile saygı değeri doğrudan vurgulanmaktadır. Bu bağlamda, haber içeriği; bireylerin haklarına, kurallara ve diğer yol kullanıcılarına yönelik saygı bilincinin önemini açıklamaktadır. Benzer bir perspektiften bakıldığında, trafikte saygı kavramı; sadece kurallara uymaktan öte bir toplumsal sorumluluk olarak ön plana çıkmaktadır. Bu bağlamda verilen örnek üzerinden "Etkin Vatandaşın Özellikleri" içeriğinde öne çıkan saygı değeri, hayatın her alanında, özellikle trafikte, bireylerin hem haklarına saygı gösteren hem de toplumda güven, huzur ve işbirliğini besleyen bir eğitim anlayışını pekiştirmeyi destekleyecek mahiyettedir.

Tablo 5. 2024 SBDÖP'na göre hazırlanan 5.sınıf ders kitabında saygı değeri ile dolaylı ilişkilendirmelere yönelik bulgular

Sınıf Seviyesi	Kitap	Öğrenme Alanları	f	Sayfa Numaraları
5. sınıf	1.	Birlikte Yaşamak	14	14, 16, 17, 18(f:5), 25, 27(f:2), 28, 33, 40
		Evimiz Dünya	1	83
		Ortak Mirasımız	1	105
	2.	Yaşayan Demokrasimiz	4	13, 15, 44, 62
		Hayatımızdaki Ekonomi	2	68, 93
		Teknoloji ve Sosyal Bilimler	-	
Toplam			22	

Tablo 5 incelendiğinde 2024 SBDÖP'na göre hazırlanan 5.Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitabında (1. ve 2. Kitap) öğrenme alanları içerisinde yer verilen saygı değeriyle dolaylı ilişkili olan kavram ve içeriğin frekans yükleri ve sayfa aralıkları gösterilmiştir. Buna göre 5.Sınıf Sosyal Bilgiler Birinci Ders Kitabında "Birlikte Yaşamak" (f:14) öğrenme alanı doğrudan ilişkili olarak saygı değerine en çok yer verilen öğrenme alanı olurken "Evimiz Dünya" (f:1) ve "Ortak Mirasımız" (f:1) öğrenme alanları ise en az yer verilen öğrenme alanı olmuştur. 5.Sınıf Sosyal Bilgiler İkinci Ders Kitabında ise "Yaşayan Demokrasimiz" (f:4) öğrenme alanı doğrudan

ilişkili olarak saygı değerine en çok yer verilen öğrenme alanı olurken “*Hayatımızdaki Ekonomi*” (f:2) öğrenme alanı ise en az yer verilen öğrenme alanı olmuştur. “*Teknoloji ve Sosyal Bilimler*” öğrenme alanında ise saygı değeri ile dolaylı bir ilişkilendirmeye rastlanılmamıştır. Bu durum her iki kitapta da saygı değerinin dolaylı ele alınışında öğrenme alanları genelinde bir dengenin olmadığını; dolaylı ilişkilendirmelerin özellikle birinci ders kitabında yer alan “*Birlikte Yaşamak*” öğrenme alanında yoğun olarak verildiğini göstermektedir. Aşağıda 2024 SBDÖP’na göre hazırlanan 5.Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitabında (1. ve 2. Kitap) saygı değeri ile dolaylı ilişkili metin örneklerine yer verilmiştir.

Örnek olayı okuyunuz ve soruları cevaplayınız.

Mustafa Kemal Atatürk, bayrak konusunda çok duyarlı bir komutan ve devlet adamı idi. İzmir’in kurtuluşu sonrası 10 Eylül 1922’de İzmir’e ulaştığında İzmirlilerin bir sürprizi ile karşılaştı (Görsel 2.40). Karşıyaka’da kendisi için bir ev ve bu eve ulaşması için çiçek buketi gibi görünen bir de otomobil hazırlanmıştı. Karşıyaka’ya yolculuk başlamış, İzmir’in işgali sonrası Kral Konstantin’in (Kıral Konstantin) de konakladığı Beyaz Köşk’e doğru yola çıkmıştı. Konvoy, Köşk’ün önünde durdu. Mustafa Kemal otomobilden indi. Köşk’ün merdivenlerinden çıktı ve birden durdu. Biraz önce gülücükler dağıtan Mustafa Kemal sert bir tavırla sordu:

– Bu nedir?

Orta yaşlı bir kadın cevap verdi:

– Yunan bayrağı Paşa’m! Bu eve yerleşen Yunan Kralı Konstantin; buraya ilk geldiğinde, bu taşığa serilen Türk bayrağını çiğneyerek geçmişti.

– Hata etmiş. Ben bu hatayı tekrar edemem. Bayrak milletin şerefidir. Ne olursa olsun, yerlere serilmez ve çiğnenmez. Kaldırınız!

Yunan bayrağı yerden kaldırıldı ve Gazi Paşa Köşk’e girdi. Mustafa Kemal’in bu davranışı dünyanın birçok yerinde baş haber oldu.

Şekil 7. 2024 sosyal bilgiler birinci kitabındaki saygı değeri ile dolaylı ilişkili metin örneği (MEB, 2024, 1. Kitap, s.83)

Şekil 7’de, “*Evimiz Dünya*” öğrenme alanı altında sunulan örnek olayda “Yunan bayrağının üzerine basılmaması” ibaresi üzerinden dolaylı da olsa saygı vurgusu belirgin biçimde yer almaktadır. Bu örnek, bayrağa saygı göstermenin sembolik bir tutum olmadığını, aynı zamanda kültürel hassasiyet ve karşılıklı anlayış göstergesi olduğunu öğretir. Bu içerikle öğrenciler; bayrağa saygı göstermenin, hem ulusal kimlik hem de küresel vatandaşlık açısından bir erdem olduğu bilincini edinecek, karşılıklı saygı ve hoşgörü temeline dayanan toplumsal ilişkilerin eğitim alanına nasıl taşındığını kavrayacaktır.

Demokrasi, halk yönetimi veya halkın devlet yönetiminde söz sahibi olması olarak ifade edilebilir. Ancak demokrasiyi sadece devlet yönetimi ile ilişkilendirmemiz çok doğru olmayacaktır. Çünkü demokrasi hayatımızın her alanında rastlayabiliriz.

Evde kararlar alınırken aile fertlerinin fikrinin alınması, sınıf başkan seçimlerinde sınıftaki öğrencilerin oy kullanması hayatımızdaki demokrasi uygulamalarına örnektir. Yine yerel yöneticilerin halkın oylarıyla belirlenmesi, halkın isteklerini dilekçe vererek yöneticilere iletmesi şehrinizde karşılaşılabileceğiniz demokratik uygulamalar arasındadır. Aşağıdaki genel ağ haberlerinde bu uygulamalara örnekler verilmiştir.

Şekil 8. 2024 sosyal bilgiler ikinci ders kitabındaki saygı değeri ile dolaylı ilişkili metin örneği (MEB, 2024, 2. Kitap, s.15)

Şekil 8’de, “*Yaşayan Demokrasimiz*” öğrenme alanının “*Demokrasi ve Cumhuriyetin Temel Nitelikleri*” başlığı altında yer alan metinde, “aile fertlerinin fikirlerinin alınması ve başkanlık

seçiminde oy kullanılması” ifadeleriyle saygı değerine dolaylı bir vurgu yapılmıştır. Bu bağlamda, aile fertlerinin düşüncelerine değer verilmesi, bireyin kendisini anlamlı ve değerli hissetmesini sağlamak itibarıyla temel bir saygı biçimidir. Ailede demokrasi, bireylerin düşüncelerini özgürce ifade ettikleri, karar süreçlerine katıldıkları ve karşılıklı saygının mevcut olduğu bir yapılanmadır. Bu tür demokratik aile ortamlarında, çocuklar ve diğer fertler yalnızca fikirlerini paylaşmakla kalmaz, aynı zamanda bu görüşlerin dikkate alındığını hissederler; bu durum bireyde özsaygı ve özgüven gelişimini destekleyecektir.

3.3. Üçüncü Alt Probleme İlişkin Bulgular

Araştırmanın üçüncü alt problemi bağlamında 2018 SBDÖP’na göre hazırlanan ve 2021 yılında basılan 5.Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitabı ile 2024 SBDÖP’na göre hazırlanan ve 2024 yılında basılan 5.Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitabında (1. ve 2. Kitap) yer verilen saygı değeriyle doğrudan ve dolaylı ilişkiye sahip kavram ve içeriğın karşılaştırması incelenmiştir. Aşağıdaki Tablo 8’de ders kitaplarında saygı değeri ile dolaylı ve doğrudan ilişkili kavram ve içeriğe yönelik frekansların yansımalarına yer verilmiştir.

Tablo 6. 2018 ve 2024 SBDÖP’na göre hazırlanan 5.sınıf sosyal bilgiler ders kitaplarının saygı değerine yer verme düzeyleri açısından karşılaştırılmasına ilişkin bulgular

Ders Kitabı	Doğrudan İlişkili f	Dolaylı İlişkili f	Toplam
2018 SBDÖP’na Göre Hazırlanan 5. Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitabı	10	18	28
2024 SBDÖP’na Göre Hazırlanan 5. Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitabı	28	22	50

Tablo 6’de 2018 ve 2024 SBDÖP’na göre hazırlanan 5.Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitaplarının saygı değerine yer verme düzeyleri açısından karşılaştırılmasına ilişkin frekanslara yer verilmiştir. Tablo incelendiğinde 2018 SBDÖP’na Göre Hazırlanan 5. Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitabında doğrudan (f:10) ve dolaylı (f:18) olmak üzere toplamda (f:28) ilişkilendirmeye rastlanırken; 2024 SBDÖP’na göre hazırlanan 5. Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitabında (1. ve 2. Kitap) doğrudan (f:28) ve dolaylı (f:22) olmak üzere toplamda (f:50) ilişkilendirmeye rastlanılmıştır. Bu bulgu 2024 SBDÖP’na göre hazırlanan 5. Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitabında (1. ve 2. Kitap) gerek doğrudan aktarımda gerekse dolaylı aktarımda saygı değerine daha fazla yer verildiğini ortaya koymaktadır.

4. SONUÇ, TARTIşMAK VE ÖNERİLER

Tarih boyunca toplumlar bir arada huzurlu ve barış içinde yaşayabilmek için kendi içlerinde değer sistemleri oluşturmuşlardır. Bu oluşturulan düzenin bozulmaması ve o dönemin ihtiyaçlarına göre kendini yenileyerek gelecek kuşaklara aktarılması toplumların ortak amaçları haline gelmiştir. Bu değerlerin gelecek kuşaklara aktarılmasında aile ile başlayan değer aktarımı eğitimle devam edegelmiştir. Bu anlamda toplumsal hayatın devamlılığı adına vazgeçilmez kabul edilebilecek değerlerden birini de saygı değeri oluşturmaktadır. Bu araştırmada 2018 Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programı’na [SBDÖP] ve 2024 SBDÖP’na göre hazırlanan 5. Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitapları saygı değerine yer verme durumları açısından incelenmiştir.

Araştırma sonucunda, 2018 SBDÖP’na göre hazırlanan ve 2021 yılında basılan 5. Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitabı’nda saygı değeri, doğrudan ya da dolaylı biçimde sınırlı düzeyde yer aldığı

görülmüştür. 2024 SBDÖP’na göre hazırlanan 5. Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitabı’nda benzer bir durum bizi karşılamaktadır. Nitekim bu sınırlı aktarımın ötesinde mevcutta bulunan saygı değeriyle ilgili doğrudan veya dolaylı ilişkilendirmelerde ünite veya öğrenme alanlarında da bir dengenin gözetilmediği göze çarpmaktadır. Oysaki sosyal bilgiler dersi ve bu bağlamda gerek 2018 gerekse 2024 SBDÖP’nda karşılık bulan öğrenme alanları saygı değerini aktarmaya müsait bir yapı sunmaktadır. Bu durum, sosyal bilgiler dersinin değer eğitimindeki potansiyel rolüyle örtüşmemektedir. Zira sosyal bilgiler dersi; bireylerin toplumsal yaşamda saygı, hoşgörü ve demokratik katılım gibi temel değerleri benimsemelerinde kilit öneme sahiptir. Ancak ilgili kitaplarda saygı yalnızca sınırlı sayıda örnekle yer almakta, bu da dersin bütüncül değer öğretisi açısından önemli bir eksiklik olarak göze çarpmaktadır. Özellikle saygının bireysel ve toplumsal saygının yanı sıra farklılıklara duyarlı olmaktan, birey haklarına karşı tutum geliştirmeye kadar uzanan geniş bir yelpazede kazandırılması beklenirken, bu kitapların öğrenciyi bu yönde yeterince desteklemediği anlaşılmaktadır.

Araştırmada ulaşılan diğer bir sonuca göre 2024 SBDÖP’na göre hazırlanan ve aynı yıl basılan 5. Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitabı’nda 2018 SBDÖP’na göre hazırlanan ve 2021 yılında basılan 5. Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitabı’na nazaran saygı değeriyle ilişkili hem doğrudan hem de dolaylı aktarımlarda niceliksel bir artış yaşanmıştır. Bu durum olması gerektiği düzeyde yer verilmese de Türkiye Yüzyılı Maarif Modeli bağlamınca 2024 SBDÖP’na göre hazırlanan güncel ders kitapları açısından olumlu bir tabloyu ortaya koymaktadır. Nitekim “Erdem-Değer-Eylem” şiarıyla ortaya çıkan Türkiye Yüzyılı Maarif Modeli bu kapsamda değerlerle donanmış bir toplum arzusunu net bir şekilde dile getirmektedir.

Araştırmada elde edilen sonuçlar doğrultusunda 2024 SBDÖP’na göre hazırlanan 5. Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitabı’nda (1. ve 2. Kitap) yapılacak revize çalışmalarında saygı değerine yönelik doğrudan ilişkili kavram ve içeriğin öğrenme alanları içerisinde konuların içeriklerine göre daha dengeli dağıtılması ve yaşanabilir bir toplum inşasında sosyal bilgiler dersinin etkisi dikkate alınarak saygı değerinin ders kitabı içeriğiyle bağdaştırılıp hayatın içinden bir değer olarak daha geniş bağlamda öğrencilere aktarılması önerilmektedir.

5. KAYNAKÇA

Akbaş, O. (2008). Değer eğitimi akımlarına genel bir bakış. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 6(16), 9-27.

Akın, Z., & Öztürk, E. (2021). Değer eğitimi sürecinde okul – aile işbirliği: bir nitel çalışma. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 19(42), 73-112. <https://doi.org/10.34234/ded.912583>

Büyüköztürk, Ş., Kılıç Çakmak, E., Akgün, Ö. E., Karadeniz, Ş., & Demirel, F. (2013). *Bilimsel Araştırma Yöntemleri* (15. Basım). Pegem Akademi.

Çelikkaya, T., & Kürümlüoğlu, M. (2018). Yeni sosyal bilgiler programında 4. ve 5. sınıfta kazandırılması hedeflenen değerlere ilişkin kazanımların içeriğe yansımaları. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 16 (36), 7-38.

Demirel, G. (2022). Sosyal bilgiler ders kitaplarında yer alan kök değerler. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bartın Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Bartın.

Dere, İ., & Yavuzay, M. (2020). Sosyal Bilgiler derslerinde değerler eğitimine ilişkin öğretmen görüşlerinin incelenmesi. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 56, 61-91.

Dinçer, B., & Aksoy, R. M. (2021). Postgraduate students’ views on values education. *International Online Journal of Education and Teaching (IOJET)*, 8(3). 1369-1384.

Eryılmaz, Ö., & Çengelci Köse, T. (2018). Sosyal bilgilerde edebi ürünler ve değerler eğitimi: Küçük Prens örneği, *Batı Anadolu Eğitim Bilimleri Dergisi*, 9(1), 65-79.

- Esemen, A. (2020). 2018 sosyal bilgiler dersi öğretim programı kazanımlarında evrensel değerler, *Ulusal Eğitim Akademisi Dergisi*, 4 (2), 89-109. <https://10.32960/uead.743762>
- Gökçınar, B., & Dere, İ. (2024). Sosyal bilgiler ders kitaplarında temel vatandaşlık değerleri ve becerileri. *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10(2), 275-294.
- İbret, B. Ü., Demirbaş, İ., & Demir, F. B. (2019). İlkokul 4. sınıf öğrencilerine alternatif etkinliklerle doğal çevreye duyarlılığın kazandırılması. *Cumhuriyet International Journal of Education*, 8(1), 258-280. <http://dx.doi.org/10.30703/cije.474570>
- Kan, Ç. (2010). Sosyal bilgiler dersi ve değerler eğitimi. *Milli Eğitim Dergisi*, 40(187), 138-145.
- Karasu Avcı, E., & Faiz, M. (2018). 4. ve 5. Sınıf sosyal bilgiler ders kitapları “etkin vatandaşlık” öğrenme alanında yer alan becerilerin ve değerlerin incelenmesi. *Uluslararası Sosyal Bilgilerde Yeni Yaklaşımlar Dergisi*, 2(1), 1-21.
- Keskin, Y. (2010). Sosyal bilgiler derslerinde değerler eğitimin yeri ve önemi. *Eğitime Bakış*, 6(18), 68-72.
- Köksal, K., Yaylacı Kılıç, Z., Yel, Ü., Erbaş, S., & Kılcan, B. (2022). Sosyal bilgiler ders kitaplarının kök değerler açısından incelenmesi. *Bayterek Uluslararası Akademik Araştırmalar Dergisi*, 5(2), 74-87.
- Kılcan, B., & Akbaba, B. (2014). Sosyal bilgiler öğretim programında yer alan estetik değerine ilişkin öğrenci algılarının incelenmesi. *Eğitimde Kuram ve Uygulama*, 10(4), 1047-1076.
- Kuş, Z., Merey, Z., & Karatekin, K. (2013). İlköğretim 4. ve 5. sınıf sosyal bilgiler ders kitaplarında yer alan değerler. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 11(25), 183-214.
- Milli Eğitim Bakanlığı [MEB]. (2024a). 2024 Sosyal bilgiler dersi öğretim programı (4,5,6 ve 7.Sınıflar).<https://mufredat.meb.gov.tr/Dosyalar/201812103847686-SOSYAL%20B%C4%B0LG%C4%B0LER%20%C3%96%C4%9ERET%C4%B0M%20PROGRAMI%20.pdf> adresinden erişilmiştir.
- Milli Eğitim Bakanlığı [MEB]. (2024b). *Ortaokul ve imam hatip ortaokulu sosyal bilgiler 5 ders kitabı* (1.Kitap). Ankara: Korza Yayıncılık.
- Milli Eğitim Bakanlığı [MEB]. (2024c). *Ortaokul ve imam hatip ortaokulu sosyal bilgiler 5 ders kitabı* (2.Kitap). Ankara: Korza Yayıncılık.
- Oğuz Haçat, S., & Demir, F. B. (2020). Sosyal Bilgiler ders kitaplarının değerler açısından incelenmesi. *Journal of History School*, 49, 4443-4466.
- Tay, B., Durmaz, F. Z., & Şanal, M. (2013). Sosyal bilgiler dersi kapsamında öğrencilerin değer ve değerler eğitimine ilişkin görüşleri. *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 33(1), 67-93.
- Tokmak, A., & Aktaş, V. (2022). Değerler eğitimi üzerine ders kitabı görsellerinin incelenmesi: sosyal bilgiler dersi 5. sınıf örneği. *Uluslararası Ders Kitapları Ve Eğitim Materyalleri Dergisi*, 5(2), 70-90. <https://doi.org/10.53046/ijotem.1167595>
- Türk Dil Kurumu [TDK]. (2022). *Türk Dil Kurumu Sözlükleri*. <https://sozluk.gov.tr/> adresinden alınmıştır.
- Yalçın, A. (2023). Sosyal bilgiler dersi öğretim programı ve ders kitaplarında tarihi metinlerin değerler açısından incelenmesi. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Bartın Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü. Bartın.

Yalçın, A., & Güleç, S. (2022). Sosyal bilgiler ders kitapları “kültür ve miras” öğrenme alanında yer alan değerlerinin incelenmesi. *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 35(3), 741-762. <https://doi.org/10.19171/uefad.1181147>

Yaşar, Ş., & Çengelci, T. (2012). Sosyal bilgiler dersinde değerler eğitime ilişkin bir durum çalışması. *Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(9), 1-23.

Yeşiltaş, E. & Ablak, S. (2022). *Sosyal bilgilerde değerler eğitimi*. Ankara: Nobel Akademi.

Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2021). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayınları.

**EVALUATION OF THE APPLICABILITY AND EFFICIENCY OF A MOBILE
PARLOR-TYPE MILKING SYSTEM IN SMALL AND MEDIUM-SIZED DAIRY
FARMS**

**GEZER TİP SAĞIM SİSTEMİNİN KÜÇÜK VE ORTA ÖLÇEKLİ İŞLETMELERDE
UYGULANABİLİRLİĞİ VE VERİMLİLİK AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ**

Cem KURT¹, Ali Rıza SEVİNÇ², Prof. Dr. Erkan GÖNÜLOL³

¹Kurtsan Tarım End. Mak. San. Tic A.Ş.,
0009-0002-5660-8296

²Kurtsan Tarım End. Mak. San. Tic A.Ş.,
0009-0009-3204-6875

³Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Ziraat Fakültesi, Biyosistem Mühendisliği
Bölümü, 0000-0002-8289-7661

Özet

Süt boru hatlı sağım sistemleri (sağımahaneler), genellikle en az 10 ineğin eşzamanlı olarak sağılmasına imkan tanıyan yapılar olup, 40–50 ve üzeri sağmal ineğe sahip işletmelerde yüksek verimlilik sağlamaktadır. Daha küçük ölçekli işletmelerde bu tür sistemlerin kurulumu ekonomik açıdan her zaman mümkün olmamaktadır. Bu nedenle 20–50 baş sağmal ineğe sahip küçük ve orta ölçekli işletmelerde sağım işlemleri çoğunlukla 1 veya 2 başlıklı mobil sağım makineleri ile gerçekleştirilmektedir. Ancak sağım süresinin uzunluğu, iş gücü ihtiyacının fazlalığı ve sağım tekniğinin sınırlılıkları nedeniyle bu durum işletmelerde önemli zorluklara yol açmaktadır. Bu sebeple hem verimliliği artırmak hem de iş gücü maliyetlerini azaltmak amacıyla orta ölçekli işletmeler için 6 sağım ünitesine sahip gezer tip sağım sistemi geliştirilmiştir. Bu sistem aynı anda 6 ineğin sağılmasına imkan tanıyan vakum, pulsasyon ve regülasyon sistemleri ile donatılmış olup, ayrıca yıkama işlemini kolaylaştırmak amacıyla bir yıkama küveti ile desteklenmiştir.

Araştırmada, 24 baş sağmal inek kullanılarak mobil sağım makineleri ve gezer tip sağım sistemi performansları karşılaştırılmıştır. Deneme kapsamında, inekler önce 2 gün boyunca mobil sağım makinesi ile 4 kez, ardından 2 gün boyunca gezer tip sağım sistemi ile 4 kez sağılmıştır. Elde edilen veriler doğrultusunda her iki sistemin sağım performans parametreleri değerlendirilmiştir. Sonuçlara göre 24 ineğin toplam sağım süresi mobil sağım makinesinde 140 dakika iken gezer tip sağım sisteminde yalnızca 46 dakika sürmüştür, bu da sağım süresinde yaklaşık %67 oranında bir azalma olduğunu göstermiştir. Enerji tüketimi açısından bakıldığında mobil sağım makinesinde sağım başına ortalama 3,30 kWh harcanırken, gezer tip sağım sisteminde bu değer 2,25 kWh olarak belirlenmiştir. Meme başında kalan artık süt miktarı açısından iki sistem arasında anlamlı bir farklılık gözlenmemiştir. Süt verimleri ise çok sayıda çevresel ve fizyolojik faktörden etkilendiği için bu çalışmada değerlendirilmemiştir.

Elde edilen bulgular, gezer tip sağım sisteminin mobil sağım makinesine kıyasla çok daha kısa sürede sağım gerçekleştirdiğini, enerji tüketimini azalttığını ve iş gücü ihtiyacını önemli ölçüde düşürdüğünü ortaya koymaktadır. Ayrıca sistemin aynı anda 6 ineği sağabilmesi, orta ölçekli işletmeler için sağım sürecini daha düzenli ve standardize hale getirmektedir. Bu yönüyle gezer

tip sağım sistemi, 20 ve üzeri sağmal ineğe sahip küçük ve orta ölçekli işletmeler için uygun, verimli ve sürdürülebilir bir alternatif olarak değerlendirilmektedir.

Anahtar kelimeler: Gezer tip sağım sistemi, mobil sağım makinesi, sağım performansı

Abstract

Pipeline milking systems (milking parlors) are structures that generally allow the simultaneous milking of at least 10 cows and provide high efficiency in farms with 40–50 or more lactating cows. However, in smaller farms, the installation of such systems is not always economically feasible. Therefore, in small and medium-sized farms with 20–50 lactating cows, milking is mostly performed using mobile milking machines with 1 or 2 clusters. Nevertheless, mobile milking machines often cause significant difficulties due to the long milking time, high labor requirements, and limitations in milking technique. To address these issues, and to improve efficiency while reducing labor costs, a mobile parlor-type milking system with 6 milking units has been developed for medium-sized farms. Designed in accordance with ISO 6690 standards, this system enables the simultaneous milking of 6 cows, integrates vacuum, pulsation, and regulation systems, and is supported with a washing basin to facilitate cleaning operations.

In the study, the performances of mobile milking machines and the mobile parlor-type milking system were compared using 24 lactating cows. In the experimental design, the cows were first milked four times over two days with mobile milking machines, and then four times over two days with the mobile parlor-type system. Based on the collected data, milking performance parameters of both systems were evaluated. The results showed that the total milking time for 24 cows was 140 minutes with the mobile milking machine, whereas it was only 46 minutes with the mobile parlor-type system, indicating a reduction of approximately 67% in milking time. Regarding energy consumption, the mobile milking machine required an average of 3.30 kWh per milking, while the mobile parlor-type system consumed 2.25 kWh. No significant difference was observed between the two systems in terms of residual milk left in the teats. Milk yields were not evaluated in this study due to the strong influence of various environmental and physiological factors.

The findings demonstrate that the mobile parlor-type milking system, compared to the mobile milking machine, provides significant advantages by reducing milking time, lowering energy consumption, and decreasing labor requirements. In addition, the ability of the system to milk 6 cows simultaneously ensures a more organized and standardized milking process for medium-scale farms. Therefore, the mobile parlor-type system represents a suitable, efficient, and sustainable alternative for small and medium-sized farms with 20 or more lactating cows. The results suggest that widespread adoption of this system could lead to considerable improvements in economic efficiency and labor planning in this segment of dairy farming.

Keywords: Mobile parlor-type milking system, mobile milking machine, milking performance

EXAMINING THE RELATIONSHIP BETWEEN HEALTH AND FITNESS AND THE
EMOTIONAL DIMENSION OF PHYSICAL EDUCATION AND SPORTS TEACHERS

BEDEN EĞİTİMİ VE SPOR ÖĞRETMENLERİNİN DUYUŞSAL BOYUTLA
SAĞLIK VE ZİNDELİK İLİŞKİLERİNİN İNCELENMESİ

Bekir ÇAR¹, Ahmet KURTOĞLU²

¹Doçent Doktor, Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi, Spor Bilimleri Fakültesi,
<https://orcid.org/0000-0001-7422-9543>

²Doçent Doktor, Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi, Spor Bilimleri Fakültesi
<https://orcid.org/0000-0002-9292-5419>

Özet

Bu araştırmanın amacı beden eğitimi ve spor öğretmenlerinin duyuşsal alanda sağlık ve zindelik kavramlarına yönelik farkındalıklarının incelenmesidir. Özellikle motivasyon, ilgi, tutum, özeleştiri, kendi karar verme yeteneği ve durumlar karşısında stratejiler geliştirmesi gibi temalar üzerinden yapılan nitel analizlerle, beden eğitimi ve spor öğretmenlerinin duyuşsal alana yönelik düşünceleri olgu bilim deseniyle incelenmiştir. Araştırmaya 50 beden eğitimi ve spor öğretmeni katılmıştır. Çalışmada veri toplamak amacıyla yarı yapılandırılmış görüşme formundan yararlanılmıştır. Çalışma grubunun yanıtları içerik analizi yöntemiyle değerlendirilmiş duyuşsal alan, motivasyon, değerler ve öz benlik kategorileri oluşturulmuştur. Beden eğitimi ve spor öğretmenlerinin derslerinde duyuşsal alana daha fazla yer vermeleri, akran öğretiminde kullanmaları, motivasyonlarını artırmaları, kendi karar verme ve uygulama yeteneklerini geliştirecek öğretim çıktılarının kullanılması gerekliliği tespit edilmiştir. Araştırma verilerine göre duyuşsal alan sayesinde öğrencilerin beden eğitimi ve spora katılım ve spor kültürü oluşumunda da etkin rol oynayabileceği söylenebilir. Bu doğrultuda, beden eğitimi ve sporda duyuşsal alanda sağlık ve zindelik hem öğrencilerin hem de öğretmenlerin derse olan motivasyonunu olumlu etkileyebileceği ve aralarında etkili iletişim becerileri oluşturarak öğrencilerin çok yönlü gelişiminde rol oynayabileceği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Beden Eğitimi ve Spor, Duyuşsal Alan, Sağlık

Abstract

The purpose of this study is to examine physical education and sports teachers' awareness of health and fitness concepts in the affective domain. Qualitative analyses were conducted on themes such as motivation, interest, attitude, self-criticism, decision-making ability, and strategy development in response to situations. Physical education and sports teachers' thoughts on the affective domain were examined using a phenomenological research design. Fifty physical education and sports teachers participated in the study. A semi-structured interview form was used to collect data. The responses of the study group were evaluated using content analysis, and categories were created for the affective domain, motivation, values, and self-concept. It was determined that physical education and sports teachers should give more space to the affective domain in their lessons, use peer teaching, increase their motivation, and use teaching outputs that will develop their decision-making and implementation skills. According to the research data, it can be said that the affective domain can play an effective role in students'

participation in physical education and sports and the formation of sports culture. In this context, it has been concluded that health and fitness in the affective domain of physical education and sports can positively influence both students' and teachers' motivation toward the subject and play a role in students' holistic development by fostering effective communication skills between them.

Keywords: Physical Education and Sports, Affective Domain, Health

1.Giri

Türkiye Yüzyılı Maarif modelin beden eğitimi ve spor müfredat programı incelendiğinde psikomotor bileşenlere ek olarak duyuşsal alanın derslerde yer alması gerekliliği vurgulanmaktadır. Eğitimin bütünsel olarak ele alınması duyuşsal alanında bilişsel ve psikomotor alan gibi önemsenmesi gerekmektedir. Duyuşsal olarak bireylerin beden eğitimi ve spor dersine yönelik motivasyon sağlama, kendilerini geliştirme, kendi özelliklerinin farkına varma ve psikolojik açıdan iyi olma durumu olarak da ele alınabilir.

Duyuşsal alan basamaklarının beden eğitimi ve spor ile ilgili bağlantısına bakıldığında; öğrencilerin beden eğitimi ve spor konusunda farkında olması(alma), öğrencilerin derslere gönüllü katılımı(tepkide bulunma), davranışların istemli olarak yapılması (değer verme), sahip olduğu davranışsal özelliklerle öğrenmiş olduğu davranışların ilişkilendirilmesi(örgütlenme) ve benimsenen davranışların içselleştirme (kişilik haline getirme) olarak adlandırılabilir (Hoque, 2016).

Bireylerin duyuşsal alana vurgu yapılarak derslere katılımının sağlanması onların değerleri, yapmak istedikleri davranışları, ilgi alanları ve hayat felsefelerini de çeşitlendirebilir. Bir bakıma duyuşsal alan bireylerin davranışlarını içselleştirilmesi ve benimsenmesi olarak da ifade edilebilir (Hewitt ve ark., 2011).

Beden eğitimi ve sporda duyuşsal alanın eğitimlerle birleştirilerek entegre edilmesi; spora özgü becerilerin sergilenmesi, hareketlerin belirli stratejilere göre belirlenmesi, sağlıklı bir yaşam sürmede etkin rol oynama, fiziksel aktiviteye katılma konusunda motivasyon sağlama, değerler eğitiminin içselleştirilmesi, sosyal gelişim ve kendini yönetme becerisi gibi temel özelliklerin gelişiminde de katkı sunar (Leder ve Grootenboer, 2005).

Beden eğitimi ve sporda öğrenciler ne kadar fazla psikomotor becerilerini sergilemiş olsa da duyuşsal alanında etkin olarak öğretim çıktılarında yer alması gerekmektedir. Bu araştırma Beden eğitimi ve spor öğretmenlerinin duyuşsal alandaki farklılıklarının incelenmesi amacıyla yapılmıştır.

2. Yöntem

Bu kısımda araştırmanın yöntem kısmı ile ilgili bilgi verilmektedir.

2.1. Araştırma Modeli

Bu çalışmada, beden eğitimi ve spor öğretmenlerinin duyuşsal alan, sağlık ve zindelik ilişkilerinin araştırılması amaçlanmaktadır. Olgu bilim deseniyle yapılandırılan araştırma, öğretmenlerin duyuşsal alan kavramına dair öznel değerlendirmelerini ve beklentilerini anlamaya yönelik nitel bir yaklaşım sunmaktadır(Yıldırım ve Şimşek, 2013).

2.2.Araştırma Grubu

Bu araştırmaya 2024-2025 eğitim-öğretim yılı Balıkesir ilinde özel okullarda görev yapan 50(elli) beden eğitimi ve spor öğretmeni katılmıştır.

Tablo 1: Araştırma Grubu demografik özellikler

	Değişken	N	%
Cinsiyet	Erkek	25	50
	Kadın	25	50
Spor Branşı	Bireysel Spor	20	40
	Takım Sporları	30	60
	Toplam	50	100

2.3. Veri Toplama Aracı

Araştırmaya katılan beden eğitimi ve spor öğretmenlerinin duyuşsal alan ile ilgili görüşlerinin incelenmesi amacıyla “Duyuşsal alan kavramını kendi öğretmenlik deneyimleriniz bağlamında nasıl tanımlarsınız?” sorusu iletilmiştir. Araştırmaya başlamadan önce çalışmanın amacı ve verilerin güvenliği ile ilgili bilgiler verilmiştir.

2.4. Verilerin Analizi

Araştırma verilerinin toplanmasının ardından kodlama işlemi yapılmıştır. Kodlama işleminden sonra çalışmaya katkı sunmayacak, boş bırakılan ya da aykırı cevaplanmış veriler analiz dışı bırakılmıştır.

Bilimsel Araştırma Projesi: Bu araştırma Bandırma Onyedü Eylül Üniversitesinde, BAP-24-1004-007 proje numarasıyla, “Beden Eğitimi Öğretmenlerinin Duyuşsal Alanda Sağlık ve Zindelik İlişkilerinin İncelenmesi” proje adıyla 10.10.2024 tarihinde kabul edilmiştir.

2.5. Geçerlik ve Güvenirlik

Araştırma güvenirlik ve geçerlilik için Miles ve Huberman (1994) yılında geliştirmiş olduğu hesaplamalarına göre ($50/55 = 0.90$) olduğu ve %80 güvenirlik ve geçerlik yüzdesinin yüksek olduğu sonucuna varılmıştır.

3. Bulgular

Araştırma bulguları aşağıdaki tabloda analiz edilmiştir.

Tablo 2. “Duyuşsal alan kavramını kendi öğretmenlik deneyimleriniz bağlamında nasıl tanımlarsınız?”

Tema	Katılımcı Kodları	Frekans
Duyuşsal Alan Farkındalığı	K3, K4, K6, K8, K10, K12, K16, K17, K20, K21, K26, K28, K33, K37, K38, K39, K41, K43, K44, K45, K46, K47, K48, K50,	24
Motivasyon (İçsel ve Dışsal)	K1, K2, K4, K11, K14, K15, K16, K18, K25, K22, K23, K24, K30, K32, K35, K39, K40, K43, K44, K47, K49,	21
Değer, Yetenek ve Tutum	K5, K7, K9, K13, K19, K25, K27, K31, K36, K46,	10
Öz Benlik	K4, K5, K6, K14, K17, K20, K26, K29, K34, K35, K42, K43, K48,	13

Araştırma sonucu içerik analizi incelendiğinde, dört ana tema belirlenmiştir: *Duyuşsal Alan Farkındalığı*, *Motivasyon (İçsel ve Dışsal)*, *Değer, Yetenek ve Tutum*, ve *Öz Benlik*. Bu temalar, beden eğitimi ve spor öğretmenlerinin duyuşsal alana ilişkin görüşlerini yansıtmaktadır. En yüksek katılımcı "**Duyuşsal Alan Farkındalığı**" (f=24), katılımcıların büyük çoğunluğunun teması üzerine olduğu. "**Motivasyon**" (f=21) teması, öğretmenlerin motivasyon unsurlarını yansıttığı, "**Öz Benlik**" (f=13) teması ise öğretmenlerin öz değerlendirme sürecini yansıttığı ve "**Değer, Yetenek ve Tutum**" (f=10) teması ise öğretmenlerin değerler eğitimine yönelik davranışlarını yansıttığı sonucuna ulaşılmıştır.

4. Sonuç ve Öneriler

Çalışma sonucunda beden eğitimi ve spor öğretmenlerin duyuşsal alanda farkındalıkları özellikle vurgu yaptıkları, öğrencilerin derslerde motivasyonlarının hem içsel hem de dışsal olarak artırmaları gerektiği, değerler eğitimine ağırlık verilmesinin derslerin verimi konusunda etki edeceği(saygı, doğruluk, dürüstlük, vatanseverlik, adalet) ve öz benlik yani kendi özelliklerinin öğrencileri benimsemesi gerektiği tespit edilmiştir.

Öneriler; hizmetiçi eğitim kurslarının beden eğitimi ve spor öğretmenleri için etkin ve verimli bir şekilde planlanması, öğretmenlerin haftalık zümre toplantıları yaparak duyuşsal alan basamaklarının öğrenme çıktılarında kullanmaları gerekliliği, öğretmen yetiştirme programlarının yeniden dizayn edilmesi ve öğrencilerin derse katılımı ile ilgili oyun temelli eğitimlerin oluşturulması gerekmektedir.

5.Kaynakça

- Hewitt, WD, Leise, C. & Hall, A. (2011). 2.3.6. Affective Domain. Intellectual Development: Learning Process. 17 Ağustos 2025 tarihinde <https://www.docsity.com/en/2-3-6-affective-domain/8802786/> adresinden edinilmiştir.
- Hoque, M.E. (2016). Three domains of learning: Cognitive, affective and psychomotor. *The Journal of EFL Education and Research (JEFLER)*, 2(2), 45-52.
- Leder, G. C. ve Grootenboer, P. (2005). Editorial: affect and mathematics education. *Mathematics Education Research Journal*, 17(2), 1-8.
- Miles, M. B., & Huberman, A. M. (1994). *Qualitative data analysis: An expanded sourcebook*. sage.
- Yıldırım, A., & Simsek, H. (1999). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri* (11 baski: 1999-2018).

**RURAL TOURISM AND RENEWABLE ENERGY: A STRATEGY FOR
SUSTAINABLE DEVELOPMENT IN TURKIYE**

**KIRSAL TURİZM VE YENİLENEBİLİR ENERJİ: TÜRKİYE'DE
SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA İÇİN BİR STRATEJİ**

Filiz KUTLUAY TUTAR ¹, Sayyara MUSAYEVA

**¹Prof. Dr., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi,
İktisat Bölümü, ORCID: 0000-0002-2574-9494**

**²Doktora Öğrencisi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,
Avrasya Araştırmaları Ana Bilim Dalı, ORCID: 0000-0001-6447-0448**

Özet

Bu akademik çalışma, Türkiye'nin kırsal bölgelerinde sürdürülebilir kalkınma stratejisi olarak kırsal turizm ile yenilenebilir enerji entegrasyonunu kapsamlı bir şekilde incelemektedir. Araştırma, Türkiye'nin 2000'li yıllardan itibaren Kalkınma Planları, Ulusal Kırsal Kalkınma Strateji Belgesi ve Kırsal Kalkınma Eylem Planları çerçevesinde geliştirdiği kırsal kalkınma politikalarını ve özellikle 2005 yılından sonra Avrupa Birliği ile uyum sürecinde oluşturulan kurumsal yapıları (5449 sayılı kanun kapsamında Kalkınma Ajansları, 5355 sayılı kanun ile Mahalli İdare Birlikleri ve IPARD kapsamında Tarım ve Kırsal Kalkınma Kurumu) detaylı olarak analiz etmektedir.

Çalışma, ayrıca EU4 Energy Transition gibi uluslararası girişimlerin ve Belediye Başkanları Sözleşmesi (Covenant of Mayors) gibi platformların kırsal bölgelerde enerji dönüşümü, iklim değişikliğiyle mücadele ve sürdürülebilir kalkınmaya katkısını değerlendirmektedir. Araştırma metodolojisi, nitel ve nicel veri analizi yöntemlerini kullanarak, seçilmiş pilot bölgelerdeki mevcut durumu incelemekte ve yerel yönetimlerin Sürdürülebilir Enerji ve İklim Eylem Planları (SECAP) geliştirme ve uygulama kapasitelerini artırmak için stratejiler önermektedir.

Araştırmanın temel amacı, kırsal turizm ve yenilenebilir enerji sektörlerinin stratejik entegrasyonu yoluyla kırsal alanlarda ekonomik çeşitliliği artırmak, yerel toplulukları güçlendirmek, istihdam olanaklarını geliştirmek ve çevresel sürdürülebilirliği teşvik etmek için uygulanabilir politika önerileri ve yönetim modelleri geliştirmektir. Çalışmanın bulguları, kırsal turizm ve yenilenebilir enerji yatırımlarının entegre edilmesinin, yerel kalkınmayı destekleyerek kırsal nüfusun refahını artırabileceğini, bölgesel eşitsizlikleri azaltabileceğini ve aynı zamanda iklim değişikliğiyle mücadeleye önemli katkı sağlayabileceğini göstermektedir.

Sonuç olarak bu çalışma, Türkiye'nin kırsal bölgelerinde sürdürülebilir kalkınma için kırsal turizm ve yenilenebilir enerji entegrasyonunun sağlayabileceği fırsatları ve bu entegrasyonun başarılı bir şekilde uygulanabilmesi için gerekli politika, finansman mekanizmaları ve kurumsal yapılanma önerilerini sunmaktadır. Bu stratejik yaklaşım, Türkiye'nin kırsal kalkınma hedeflerine ulaşmasına ve aynı zamanda AB'nin enerji ve iklim hedefleriyle uyumlu bir şekilde ilerlemesine katkı sağlayacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kırsal Turizm, Yenilenebilir Enerji, Sürdürülebilir Kalkınma, Kırsal Kalkınma Politikaları, Türkiye, EU4 Energy Transition, Belediye Başkanları Sözleşmesi

Abstract

This academic study comprehensively examines the integration of rural tourism and renewable energy as a sustainable development strategy in Türkiye's rural regions. The research analyzes in detail Türkiye's rural development policies developed since the 2000s within the framework of Development Plans, National Rural Development Strategy Document, and Rural Development Action Plans, as well as the institutional structures established after 2005 during the European Union harmonization process (Development Agencies under Law No. 5449, Local Government Unions under Law No. 5355, and the Agriculture and Rural Development Support Institution under IPARD).

The study also evaluates the contribution of international initiatives such as EU4 Energy Transition and platforms like the Covenant of Mayors to energy transition, climate change mitigation, and sustainable development in rural areas. The research methodology employs qualitative and quantitative data analysis methods to examine the current situation in selected pilot regions and proposes strategies to enhance local governments' capacity to develop and implement Sustainable Energy and Climate Action Plans (SECAP).

The primary objective of the research is to develop viable policy recommendations and governance models to increase economic diversity in rural areas, empower local communities, improve employment opportunities, and promote environmental sustainability through the strategic integration of rural tourism and renewable energy sectors. The findings of the study demonstrate that integrating rural tourism and renewable energy investments can enhance the welfare of rural populations by supporting local development, reduce regional inequalities, and simultaneously make significant contributions to combating climate change.

In conclusion, this study presents the opportunities that the integration of rural tourism and renewable energy can provide for sustainable development in Türkiye's rural regions, as well as the necessary policy, financing mechanisms, and institutional structuring recommendations for successfully implementing this integration. This strategic approach will contribute to Türkiye's achievement of rural development goals while progressing in alignment with the EU's energy and climate objectives.

Keywords: Rural Tourism, Renewable Energy, Sustainable Development, Rural Development Policies, Türkiye, EU4 Energy Transition, Covenant of Mayors

1. Giriş

1.1 Araştırmanın Amacı ve Önemi İklim değişikliği, günümüzün en büyük küresel zorluklarından biri olup, sürdürülebilir kalkınma bağlamında tanımlanan ve diğer birçok Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları (SKA) ile sinerji oluşturan hedeflerden biridir. IPCC'nin kapsamlı raporu göstermektedir ki, insanlık gezegenin sistemini temelden ve geri döndürülemez şekilde değiştirmiştir. Fosil yakıtların yanması ve küresel ısınmaya katkıda bulunan diğer faaliyetlerden kaynaklanan emisyonlar, ortalama küresel sıcaklığın en az 1,1 santigrat derece artmasına neden olmuştur; bu artış büyük ölçüde karbondioksit ve diğer antropojenik emisyonların atmosferde artmasından kaynaklanmaktadır (IPCC Altıncı Değerlendirme Raporu, 2022). Dünya genelinde artan sıcaklıklar, aşırı hava olayları, deniz seviyesinin yükselmesi ve biyoçeşitlilik kaybı gibi etkileriyle iklim değişikliği, özellikle kırsal bölgelerde yaşayan toplumların geçim kaynaklarını ve yaşam kalitesini doğrudan etkilemektedir.

Bu bağlamda, kırsal alanlarda sürdürülebilir kalkınmayı teşvik etmek için yenilikçi stratejilere ihtiyaç duyulmaktadır. Yenilenebilir enerji (YE), iklim değişikliğinin etkilerini hafifletmek ve çevre, sağlık ve sosyal refah açısından sürdürülebilir kalkınmaya katkıda bulunmak için önemli bir araçtır. Aynı zamanda kırsal turizm, kırsal alanlarda ekonomik çeşitlendirme ve yerel toplulukların güçlendirilmesi için potansiyel bir stratejidir. Bu çalışma, kırsal bölgelerde yenilenebilir enerji ve turizm entegrasyonunun sürdürülebilir kalkınmaya nasıl katkıda bulunabileceğini kapsamlı bir şekilde incelemektedir. Türkiye'nin kırsal kalkınma politikaları çerçevesinde ve Avrupa Birliği'nin enerji dönüşüm hedefleri doğrultusunda, bu iki sektörün stratejik entegrasyonu için uygulanabilir modeller ve politika önerileri sunulmaktadır.

2. Kuramsal Çerçeve

IPCC'nin 2021 raporuna göre, insani faaliyetler gezegenin iklimini geri döndürülemez şekilde etkilemektedir ve bu durum gezegen üzerindeki tüm ekosistemleri, biyoçeşitliliği ve insan yaşamını tehdit eden bir kriz oluşturmaktadır. Sürdürülebilir kalkınma, gelecek nesillerin ihtiyaçlarını karşılama yeteneğinden ödün vermeden bugünün ihtiyaçlarını karşılayan kapsamlı bir kalkınma modelidir ve iklim değişikliğiyle mücadele bu modelin en temel ve vazgeçilmez bir parçasıdır. Bu model, ekonomik büyüme, sosyal kapsayıcılık ve çevresel sürdürülebilirlik arasında denge kurarak uzun vadeli refahı hedeflemektedir.

Yenilenebilir enerji projeleri, kırsal alanlarda ekonomik fırsatlar yaratabilir, yerel istihdam olanaklarını genişletebilir, bölgesel kalkınmayı hızlandırabilir, enerji güvenliğini önemli ölçüde artırabilir ve çevresel sürdürülebilirliği birçok yönden destekleyebilir. Özellikle rüzgâr ve güneş enerjisi gibi yenilenebilir kaynaklar, kırsal bölgelerde yaygın olarak bulunmakta ve bu bölgelerdeki doğal kaynakların sürdürülebilir kullanımına olanak tanımaktadır (Мудрецов, 2022). Bu kaynakların etkin kullanımı, kırsal toplulukların enerji bağımsızlığını artırırken, aynı zamanda karbon emisyonlarını azaltmaya da katkı sağlamaktadır.

Kırsal turizm, tarım dışı gelir kaynaklarını çeşitlendirmek, yerel kültür ve gelenekleri korumak, kırsal göçü azaltmak ve kırsal ekonomileri canlandırmak için oldukça etkili bir stratejidir. Yerel toplulukların sosyal ve ekonomik refahını artıran bu yaklaşım, aynı zamanda kültürel mirasın korunmasına da hizmet etmektedir. Prados ve diğerleri (2021), yenilenebilir enerji tesislerinin kırsal turizm ile entegrasyonunun ekonomik kalkınma için yenilikçi ve sürdürülebilir iş modelleri yaratabileceğini, yerel toplulukların dayanıklılığını artırabileceğini ve bölgesel kalkınmayı hızlandırabileceğini kapsamlı araştırmalarıyla göstermektedir.

Araştırma Metodolojisi

Nitel ve Nicel Veri Analizi Yöntemleri

Bu çalışmada, kırsal turizm ve yenilenebilir enerji entegrasyonunun değerlendirilmesi için hem nitel hem de nicel veri analizi yöntemleri kullanılmıştır. Nitel veriler, derinlemesine görüşmeler ve odak grup tartışmaları yoluyla toplanmıştır. Nicel veriler ise bölgesel enerji tüketimi, turizm istatistikleri ve ekonomik göstergelerden elde edilmiştir.

Pilot Bölge Seçimi ve Uygulama Süreci

Araştırma için Türkiye'nin çeşitli bölgelerinden pilot alanlar seçilmiş ve bu alanlarda yenilenebilir enerji ve kırsal turizm entegrasyonu potansiyeli değerlendirilmiştir. Pilot bölgeler, coğrafi çeşitlilik, yenilenebilir enerji potansiyeli ve turizm altyapısı dikkate alınarak belirlenmiştir.

3. Türkiye'de Kırsal Kalkınma Politikaları ve Kurumsal Yapılanma

Bölgesel Kalkınma Ajansları (5449 Sayılı Kanun)

Türkiye'de 2006 yılında çıkarılan 5449 sayılı kanunla kurulan Bölgesel Kalkınma Ajansları, bölgesel gelişmişlik farklarını azaltmak ve yerel potansiyeli harekete geçirmek amacıyla kurulmuştur. Bu ajanslar, bölgesel rekabet edebilirliği artırmak, sürdürülebilir kalkınma hedeflerini desteklemek ve kamu-özel sektör işbirliğini güçlendirmek için çeşitli program ve projeler yürütmektedir. Young-Hyman (2008) ve Tekin (2011), bu ajansların etkinliğini ve Türkiye'nin kalkınma dinamiklerine etkisini analiz etmiştir. Özellikle kırsal kalkınma bağlamında, bu ajansların mali destek programları, teknik yardım hizmetleri ve kapasite geliştirme faaliyetleri büyük önem taşımaktadır. Özen Aytemur ve Dirlik (2015), bölgesel kalkınma ajansları üzerinden Türk iş sisteminin değişimini değerlendirmiştir. Ajansların bölgesel yönetim modelleri, yerel aktörlerin katılımını teşvik eden ve bölgesel kalkınma süreçlerinde yerelden yönlendirme ilkesini benimseyen yapılarıyla dikkat çekmektedir.

Mahalli İdare Birlikleri (5355 Sayılı Kanun)

2005 tarihli Mahallî İdare Birlikleri Kanunu (5355), yerel yönetimlerin birlikte hizmet üretmesine olanak tanıyan bir yasal çerçeve sunmaktadır. Bu birliklerin amacı, "birden fazla mahallî idarenin yürütmekle görevli oldukları hizmetlerden bazılarını birlikte görmek üzere kendi aralarında kurdukları kamu tüzel kişisidir" (Mahallî İdare Birlikleri Kanunu, madde 4). Yerel yönetimlerin kaynakları daha etkin kullanmasına ve hizmet sunumunda ölçek ekonomisinden yararlanmasına imkan veren bu yapılanma, özellikle kırsal kalkınma politikalarının yerelde uygulanmasında önemli roller üstlenmektedir. Turan (2015), bu birliklerin hizmet sunumundaki adem-i merkeziyetçi ve katılımcı yaklaşımını değerlendirmiştir. Mahalli idare birlikleri, yerel yönetimlerin çevresel sorunların çözümünde, altyapı hizmetlerinin geliştirilmesinde ve turizm potansiyelinin değerlendirilmesinde ortak hareket etmelerine olanak sağlayan esnek yapıları ile dikkat çekmektedir.

Tarım ve Kırsal Kalkınma Kurumu (IPARD)

Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu (TKDK), Avrupa Birliği'nin Katılım Öncesi Yardım Aracı Kırsal Kalkınma Bileşeni (IPARD) kapsamında kırsal alanlarda yatırımları desteklemektedir. AB standartlarına uygun, rekabet gücü yüksek bir tarım sektörünün geliştirilmesi ve kırsal alanlarda yaşam kalitesinin artırılması amacıyla kurulan TKDK, çiftlik faaliyetlerinin çeşitlendirilmesi, tarımsal işletmelerin yeniden yapılandırılması ve kırsal ekonomik faaliyetlerin geliştirilmesi için hibe programları yürütmektedir. Uslu ve Kaya (2015), TKDK'nın kırsal turizm alanındaki desteklerini incelemiştir. IPARD programı, kırsal turizmin geliştirilmesi ve çeşitlendirilmesi için önemli bir finansman kaynağıdır. Bu kapsamda, konaklama tesisleri, rekreasyon alanları ve yerel ürünlerin değerlendirilmesine yönelik yatırımlar desteklenmekte, böylece kırsal alanlarda alternatif gelir kaynakları yaratılarak ekonomik dayanıklılık artırılmaktadır.

4. Avrupa Birliği'nin Enerji Dönüşüm Politikaları ve Türkiye

EU4 Energy Transition Girişimi

Avrupa Birliği tarafından yapılandırılan EU4ETTR projesi, Türkiye'nin enerji dönüşüm sürecini desteklemek amacıyla tasarlanmış kapsamlı bir stratejik girişimdir. Söz konusu proje, yerel yönetimlerin enerji verimliliği parametrelerini optimize etmeyi ve yenilenebilir enerji kapasitelerini sistematik biçimde geliştirmeyi hedeflemektedir (MLGP4Climate, 2025). Bu girişim, sürdürülebilir enerji politikalarının yerel düzeyde entegrasyonunu kolaylaştırmakta ve kurumsal kapasitenin geliştirilmesine katkı sağlamaktadır.

Belediye Başkanları Sözleşmesi (Covenant of Mayors)

Belediye Başkanları Sözleşmesi, yerel yönetimlerin iklim değişikliği ile mücadelede kolektif taahhütte bulunduğu entegre bir Avrupa inisiyatifidir. Türkiye'den çok sayıda belediye, enerji

verimliliğini maksimize etmek ve yenilenebilir enerji kullanımını yaygınlaştırmak amacıyla söz konusu uluslararası sözleşmeye dahil olmuştur. Bu mekanizma, yerel yönetimlerin sürdürülebilir enerji politikaları geliştirmesini teşvik ederken, aynı zamanda kurumlar arası işbirliği ve bilgi transferi için de optimal bir çerçeve sunmaktadır.

Sürdürülebilir Enerji ve İklim Eylem Planları (SECAP)

Sürdürülebilir Enerji ve İklim Eylem Planları (SECAP), Belediye Başkanları Sözleşmesi'ni imzalayan yerel yönetimlerin formüle etmesi gereken multidisipliner stratejik dokümanlardır. Bu planlar, sera gazı emisyonlarını nicel olarak azaltmak ve iklim değişikliğine adaptasyon sürecini optimize etmek için sistematik metodolojiler ve operasyonel adımlar içermektedir. SECAP'lar, yerel yönetimlerin iklim değişikliği ile mücadelede bilimsel temelli yaklaşımlar geliştirmesine ve bütünleşik enerji politikaları oluşturmaya olanak sağlayan stratejik araçlardır.

5. Dünyada Yenilenebilir Enerji Gelişmeleri ve Dönüşüm Paradigmaları

Küresel Enerji Transformasyonu ve Multiparadigmatik Uygulama Modelleri

Küresel elektrik üretiminde yenilenebilir enerji kaynaklarının entegrasyonu, son dekada eksponansiyel bir artış trendi göstermektedir. 2022 yılı verilerine göre, yenilenebilir enerji kaynaklarının global elektrik üretimindeki payı %29,7 seviyesine ulaşmış olup, bu oran 2015 yılına kıyasla yaklaşık %40'lık bir artışı temsil etmektedir (Global Electricity Review, 2023). Sacchelli ve meslektaşları (2016) tarafından gerçekleştirilen longitudinal araştırmada, agrofotovoltaik sistemlerin (tarım arazileri üzerinde konumlandırılan güneş enerjisi sistemleri) multidimensiyonel etki analizi yapılmış; bu sistemlerin toprak verimliliği, biyoçeşitlilik, mikroklim parametreleri ve sosyoekonomik indikatörler üzerindeki kompleks etkileri ortaya konulmuştur. Söz konusu araştırma, özellikle kırsal bölgelerde enerji-tarım sektörleri arasındaki sinerjik etkileşimin optimizasyonuna dair metodolojik bir çerçeve sunmaktadır.

104

Yenilenebilir Enerji Teknolojilerinde Lider Ülkelerin Stratejik Yaklaşımları

Igini'nin (2022) kapsamlı komparatif analizinde, yenilenebilir enerji ekosisteminde öncü konumda bulunan ülkelerin stratejik politika formülasyonları ve implementasyon mekanizmaları detaylı biçimde incelenmiştir. Çalışmada, Danimarka, Almanya ve İspanya gibi ülkelerin rüzgâr enerjisi; Japonya, Çin ve ABD'nin güneş enerjisi; İzlanda, Yeni Zelanda ve Filipinler'in jeotermal enerji alanlarındaki sistematik ve kurumsal yaklaşımları analitik bir perspektifle değerlendirilmiştir. Avrupa Komisyonu'nun 2022 tarihli "Renewable Energy Progress Report" dokümanına göre, AB üye ülkeleri 2030 yılına kadar enerji tüketimlerinin en az %40'ını yenilenebilir kaynaklardan karşılama hedefini benimsemiş olup, bu doğrultuda hukuki, finansal ve teknolojik transformasyon süreçlerini hızlandırmaktadır. Söz konusu hedef, Paris İklim Anlaşması kapsamında belirlenen karbon nötr ekonomiye geçiş vizyonunun operasyonel bir yansıması olarak değerlendirilmektedir (European Commission, 2022).

6. Kırsal Turizm ve Yenilenebilir Enerji Entegrasyonu

• Ekonomik Çeşitlendirme Stratejileri

Kırsal bölgelerde ekonomik faaliyetlerin çeşitlendirilmesi, sürdürülebilir kalkınma perspektifi açısından hayati önem taşımaktadır. Yenilenebilir enerji projeleri ve kırsal turizm entegrasyonu, geleneksel tarıma dayalı ekonomik yapıları diversifiye etmek ve esnekleştirmek için birbirini tamamlayan stratejik yaklaşımlar olarak değerlendirilebilir. Bu entegrasyon, kırsal topluluklara ekonomik değer zincirinde daha yüksek katma değer elde etme imkanı sunmakta ve gelir istikrarını güçlendirmektedir. Çetin (2007), kapsamlı araştırmasında yerel ekonomik kalkınma yaklaşımının teorik çerçevesini incelemiş ve uluslararası organizasyonların bu süreçteki katalitik rolünü detaylı bir şekilde analiz etmiştir.

- Yerel İstihdam Olanakları

Yenilenebilir enerji projeleri ve kırsal turizm girişimleri, yerel topluluklar için çeşitlendirilmiş ve sürdürülebilir istihdam olanakları yaratma potansiyeline sahiptir. Bu entegre sektörel yapı, teknik uzmanlık gerektiren enerji sistemleri kurulumu ve bakımından, misafir ağırlama ve deneyim tasarımına kadar geniş bir yelpazede iş imkanları sunmaktadır. Ayrıca, söz konusu projeler yerel nüfus için teknik beceriler, hizmet sektörü yetkinlikleri ve girişimcilik kapasitesi geliştirmeye yönelik yapılandırılmış eğitim programları ve kapasite geliştirme fırsatları sağlamaktadır. Hasanoğlu ve Aliyev (2006) tarafından gerçekleştirilen araştırma, bölgesel kalkınma ajanslarının yerel istihdam yaratma ve beşeri sermayeyi güçlendirme potansiyelini çok boyutlu bir perspektifle değerlendirmiştir.

- Çevresel Sürdürülebilirlik

Yenilenebilir enerji sistemleri ve ekolojik prensiplere dayalı sürdürülebilir turizm uygulamaları, çevresel sürdürülebilirliğin tesis edilmesi ve korunmasına önemli katkılar sağlamaktadır. Bu entegre yaklaşım, karbon emisyonlarının azaltılması, biyoçeşitliliğin korunması ve doğal kaynakların optimum kullanımı açısından sinerjik faydalar üretmektedir. Turizm destinasyonlarında yenilenebilir enerji kullanımı, aynı zamanda çevre bilincinin geliştirilmesi ve ekolojik değerlerin tanıtılması için pedagojik bir platform oluşturmaktadır. Çevre ve Orman Bakanlığı'nın (2006) katı atık yönetimi konusunda geliştirdiği kapsamlı düzenlemeler ve uygulama esasları, özellikle turizm bölgelerinde çevresel sürdürülebilirliğin sistematik bir şekilde tesisi için metodolojik bir çerçeve ve kurumsal bir altyapı sunmaktadır.

7. Politika Önerileri ve Yönetişim Modelleri

Finansman Mekanizmaları

Yenilenebilir enerji ve kırsal turizm projelerinin finansmanı için ulusal ve uluslararası düzeyde çeşitli mekanizmalar mevcuttur. Avrupa Birliği tarafından finanse edilen IPARD programı, kırsal alanlarda sürdürülebilir kalkınmayı teşvik eden projelere ciddi finansal destek sağlamakta ve özellikle yenilenebilir enerji altyapısı ile entegre turizm girişimlerine öncelik vermektedir. Bölgesel Kalkınma Ajansları, yerele özgü koşulları dikkate alarak, bölgesel dinamiklere uygun finansman modelleri ve hibe programları geliştirmekte, böylece yerel girişimcilerin projelerini hayata geçirmelerine katkıda bulunmaktadır. Bunların yanı sıra, Dünya Bankası, Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı ve Avrupa Yatırım Bankası gibi uluslararası finansman kuruluşları, sürdürülebilir kalkınma odaklı projelere teknik ve mali destek sağlamaktadır. Onuncu Kalkınma Planı (2014-2018), kırsal kalkınma için finansal desteklerin kapsamının genişletilmesini ve erişilebilirliğinin artırılmasını öngörmüş olup, özellikle kamu-özel sektör işbirliği modellerinin geliştirilmesine vurgu yapmıştır.

Kurumsal Yapılanma

Yenilenebilir enerji ve kırsal turizm entegrasyonunda etkili bir yönetim mekanizması için kurumsal yapılanma kritik öneme sahiptir. Gökşen ve Üsdiken (2001) ile Whitley (1991, 1999) tarafından gerçekleştirilen kapsamlı araştırmalar, Türkiye'deki iş sistemlerinin yapısal özellikleri ve tarihsel dönüşüm süreçlerine odaklanmış, bu sistemlerin ekonomik, sosyal ve kültürel boyutlarını detaylı bir şekilde incelemiştir. Bu çalışmalar, kurumsal yapıların kalkınma stratejilerinin uygulanmasındaki belirleyici rolünü ortaya koymuştur. Мудрецов ve diğerleri (2018) tarafından gerçekleştirilen araştırma ise, piyasa ekonomisi koşullarında ekolojik-ekonomik politika formülasyonunun çok boyutlu karakteristiğini analiz etmiş, sürdürülebilir kalkınma hedefleri doğrultusunda kurumsal yapılanmanın optimizasyonuna dair sistematik öneriler geliştirmiştir.

Yerel Yönetimlerin Kapasitesinin Güçlendirilmesi

Yerel yönetimlerin planlama, uygulama, izleme ve değerlendirme kapasitelerinin sistematik bir şekilde güçlendirilmesi, yenilenebilir enerji ve kırsal turizm entegrasyonunun etkinliği açısından hayati öneme sahiptir. Bu bağlamda, yerel yönetimlerin teknik bilgi ve becerileri, proje geliştirme ve yönetme kapasiteleri, paydaş koordinasyonu yetkinlikleri ve finansal kaynak mobilizasyonu kabiliyetleri geliştirilmelidir. 5355 sayılı kanunla düzenlenmiş olan Mahalli İdare Birlikleri, özellikle küçük ölçekli yerel yönetim birimlerinin kurumsal kapasitelerini ve finansal kaynaklarını birleştirerek, bölgesel ölçekte daha kapsamlı, entegre ve etkili projeler geliştirmelerine olanak tanıyan bir kurumsal yapılanma modeli sunmaktadır. Bu yapılanma, yenilenebilir enerji sistemlerinin kurulumu ve işletilmesi gibi yüksek teknik kapasite ve finansal kaynak gerektiren projelerin hayata geçirilmesinde önemli avantajlar sağlayabilir.

8. Sonuç ve Değerlendirme

Bu araştırma, kırsal turizm ve yenilenebilir enerji entegrasyonunun Türkiye'nin sürdürülebilir kalkınma gündeminde stratejik bir öneme sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Çalışma bulguları, söz konusu entegrasyonun kırsal ekonomilerin güçlendirilmesi, yerel toplulukların sosyo-ekonomik refahının artırılması ve ekolojik sürdürülebilirliğin tesis edilmesi bağlamında çok boyutlu faydalar sağladığını göstermektedir.

Araştırmada incelenen vaka analizleri ve teorik çerçeve, kırsal turizm ile yenilenebilir enerji sistemlerinin entegrasyonunun özellikle üç alanda transformatif etkilere sahip olduğunu ortaya koymaktadır: (1) Ekonomik çeşitlendirme ve dayanıklılık, (2) Nitelikli istihdam oluşturma ve beşeri sermaye geliştirme, (3) Ekolojik sürdürülebilirlik ve karbon ayak izini azaltma. Bu üç alandaki sinerjik etkileşim, kırsal bölgelerde sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşılmasında katalitik bir rol oynamaktadır.

Çalışmanın sunduğu politika önerileri ve yönetim modelleri, kurumsal yapıların optimizasyonu ve kapasite geliştirme stratejileri ile desteklendiğinde, Türkiye'nin kırsal bölgelerinde yeşil ekonomi temelli sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşılması mümkün görünmektedir. Özellikle yerel yönetimlerin ve sivil toplum kuruluşlarının proaktif katılımı, bu entegre stratejinin başarısında kritik öneme sahiptir.

• Kısıtlar ve Gelecek Araştırmalar İçin Öneriler

Bu araştırmanın belirli metodolojik sınırlılıkları bulunmaktadır. İlk olarak, incelenen pilot bölgelerin sınırlı sayıda olması, bulguların genelleştirilebilirliğini kısıtlamaktadır. İkinci olarak, yenilenebilir enerji ve kırsal turizm entegrasyonunun uzun vadeli sosyo-ekonomik ve çevresel etkilerinin kapsamlı bir şekilde değerlendirilmesi, longitudinal veri setlerinin eksikliği nedeniyle mümkün olamamıştır. Üçüncü olarak, entegrasyon sürecinde karşılaşılan kurumsal ve yapısal engellerin sistematik bir analizi, mevcut kurumsal veri tabanlarının yetersizliği nedeniyle sınırlı kalmıştır.

Gelecekteki araştırmalar, daha geniş bir coğrafi alanı kapsayan, çoklu vaka analizlerine dayanan ve karma araştırma yöntemlerini kullanan kapsamlı çalışmalar gerçekleştirebilir. Ayrıca, yenilenebilir enerji ve kırsal turizm entegrasyonunun sosyal sermaye oluşumu, toplumsal cinsiyet eşitliği ve dijital dönüşüm ile etkileşimi gibi alanlarda derinlemesine araştırmalara ihtiyaç duyulmaktadır. Son olarak, bu entegrasyonun Türkiye'nin farklı eko-bölgelerinde nasıl uyarlanabileceğine dair karşılaştırmalı analizler, bölgesel kalkınma stratejilerinin formülasyonuna önemli katkılar sağlayabilir.

Kaynak

Çetin, M. (2007). Yerel ekonomik kalkınma yaklaşımı ve uluslararası organizasyonlar. Yönetim ve Ekonomi, 14(1), 153-170.

Çevre ve Orman Bakanlığı, Çevre Yönetimi Genel Müdürlüğü. (2006, Haziran). Genelge - Katı Atık Bertaraf Tesisleri İş Termin Planı. Ankara.

Doğan, T., & Yardımcı, B. (2019). Kırsal Kalkınma Tanım, Temel Meseleler ve Politikalar.

Global Electricity Review. (2023). <https://ember-climate.org/app/uploads/2022/03/Report-GER22.pdf>

Gökşen, N. S., & Üsdiken, B. (2001). Uniformity and diversity in Turkish business groups: Effects of scale and time of founding. British Journal of Management, 12(4), 325-340.

Hasanoğlu, M. D., & Aliyev, Z. (2006). Avrupa Birliği ile bütünleşme sürecinde Türkiye'de bölgesel kalkınma ajansları. Sayıştay Dergisi, 60, 81-103.

Igini, M. (2022). 7 Interesting Renewable Energy Facts. <https://earth.org/renewable-energy-facts/#:~:text=1>. Renewable Energy Sources Generated, year for clean energy sources

Intergovernmental Panel on Climate Change. (2021). Summary for Policymakers. In V. Masson-Delmotte, A. Zhai, S. L. Pirani, C. Connors, S. Péan, N. Berger, Y. Caud, L. Chen, & M. I. Goldfarb (Eds.), Climate Change 2021: The Physical Science Basis. Contribution of Working Group I to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change. Cambridge University Press.

IPARD Programı. (2014). Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, Katılım Öncesi Mali Yardım Aracı Kırsal Kalkınma Bileşeni (IPARD). <https://ipard.tarim.gov.tr>

IPCC. (2022). Sixth Assessment Report. Working Group III: Mitigation of Climate Change. <https://doi.org/10.1017/9781009157926.003>

Mahalli İdare Birlikleri Kanunu. (2005). T.C. Resmî Gazete, 5355, madde 4.

MLGP4Climate. (2025). EU4ETTR Projesi Hakkında. <https://mlgp4climate.com/tr/about-us>

Мудрецов, А. Ф. (2022). Традиционные и зеленые источники энергии: проблемы и перспективы развития в условиях глобальной декарбонизации. Проблемы рыночной экономики, 1, 159-168. <https://doi.org/10.33051/2500-2325-2022-1-159-168>

Мудрецов, А. Ф., Тулупов, А. С., & Прудникова, А. А. (2018). Особенности эколого-экономической политики в рыночной экономике. Вестник МИРБИС, 4(16), 97-104.

Özen Aytemur, J., & Dirlik, O. (2015). Is Turkish business system changing? An assessment based on regional development agencies. International Journal of Business and Social Research, 5(03).

Prados, M. J., Pallarès-Blanch, M., García-Marín, R., & Valle, C. D. (2021). Renewable energy plants and business models: A new rural development perspective. Energies, 14(17), 5438.

Report from the commission to the European parliament, the council, the european economic and social committee and the committee of the regions. (2022). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52022DC0547&qid=166659> 5113558

Sacchelli, S., Garegnani, G., Geri, F., Grilli, G., Paletto, A., Zambelli, P., & Vettorato, D. (2016). Trade-off between photovoltaic systems installation and agricultural practices on arable lands: An environmental and socio-economic impact analysis for Italy. Land Use Policy, 56, 90-99.

T.C. Kalkınma Stratejisi, Onuncu Kalkınma Planı, 2014-2018.

Tekin, A. (2011). Küreselleşen dünyada bölgesel kalkınma dinamikleri, kamu politikaları ve bölgesel kalkınma ajansları. Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 29, 37-48.

Turan, H. T. (2015). 5355 sayılı yasaya göre Türkiye'de birlikler: Hizmet sunumunda adem-i merkeziyetçi ve katılımcı yaklaşım. Strategic Public Management Journal, 1(2), 72-87.

Uslu, Ö. S., & Kaya, A. R. (2015). Kırsal Turizm Alanında Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu (TKDK) Destekleri: Kahramanmaraş Örneği. International Journal of Social and Economic Sciences, 5(2), 17-24.

Whitley, R. (1991). The social construction of business systems in East Asia Organization Studies, 12(1), 1-28.

Whitley, R. (1999). Divergent Capitalism: The social structuring and change of business systems. Oxford University Press.

Young-Hyman, T. (2008). The Potential for effective regional development agencies in Turkey: A comparative analysis. Regional and Federal Studies, 18(4), 375-402.

**MORAL RESISTANCE AND VALUE FORMATION IN THE HADITHS OF THE
PROPHET MUHAMMAD AS A RESPONSE TO CONTEMPORARY SOCIAL
EROSION**

**GÜNÜMÜZ TOPLUMSAL EROZYONUNA KARŞI HZ. PEYGAMBER'İN
HADİSLERİNDE AHLÂKÎ DİRENİŞ VE DEĞERLER İNŞASI**

Özlem Tutar

Yüksek Lisans Öğrencisi- Bingöl Üniversitesi- Hadis Ana Bilim Dalı

0009-0005-1199-9950

Özet

Modern toplumların karşı karşıya kaldığı en büyük sorunlardan biri değerler sisteminin aşınması ve bireyseliğin toplumsal sorumluluğun önüne geçmesidir. Bu bağlamda, birey-toplum ilişkisinin yeniden yapılandırma arayışları, ahlâk ve maneviyat eksenli çözüm önerilerini ön plana çıkarmaktadır. Bu çözüm önerileri ise Hz. Peygamber'in sünnetinde kendini net bir şekilde göstermektedir. Bu çalışmada, Hz. Peygamber'in hadislerinde yer alan ahlâkî ilke ve değerlerin, günümüz toplumsal çözümlerine karşı nasıl bir direnç mekanizması sunduğunu analiz etmeyi amaçlamaktadır. Bu amaçtan yola çıkarak yeniden toplumsal düzeni sağlama yolları gösterilmiştir. Bu yollar ise toplumu yeniden düzenleyen hadislerdir. Bu çalışmada, Kütüb-i Sitte kaynakları başta olmak üzere güvenilir hadis mecmualarında yer alan doğruluk, güven, adalet, iffet, kul hakkı, merhamet ve sorumluluk temalarına sahip hadisler seçilmiştir. Özellikle dijital bağımlılık, yalnızlık, toplumsal güven kaybı gibi çağdaş sorunlar karşısında hadislerdeki değer temelli yaklaşımın, günümüz insanına yön gösterici olabileceği ortaya konmaya çalışılacaktır. Yaşanan toplumsal erozyona ve kaybedilen değerlere yeniden atıfta bulunulacak ve toplumun yeniden ıslah yollarının neler olabileceği işlenecektir. Bu meyanda Hz. Peygamber'in ahlâk merkezli mesajlarının sadece bireysel değil aynı zamanda sosyal yapıyı da düzenleyici rol üstlendiğinin izleri sürülecektir. Amacı, dini gelenekte yer alan ahlâkî kodları yeniden hatırlatmak değil; onları bilimsel bir zeminde değerlendirip, bugünün insanına hitap edecek şekilde sosyolojik bir çerçevede sunmaktır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Hz. Peygamber, Ahlâk, Değerler Sistemi, Toplumsal Çözümle.

Abstract

One of the greatest challenges faced by modern societies is the erosion of value systems and the precedence of individualism over social responsibility. In this context, efforts to restructure the relationship between the individual and society bring forth solution proposals that are centered on morality and spirituality. Such proposals are clearly manifested in the Sunnah of the Prophet Muhammad. This study aims to analyze how the moral principles and values found in the Prophet's hadiths provide a mechanism of resistance against the social disintegration of contemporary times. For this purpose, hadiths dealing with themes such as honesty, trust, justice, chastity, the rights of others, compassion, and responsibility have been selected, primarily from the Kutub al-Sittah and other reliable hadith collections. The study particularly seeks to demonstrate that, in the face of contemporary problems such as digital addiction, loneliness, and the loss of social trust, the value-based approach of hadiths can serve as a guiding framework for modern individuals. In this regard, reference will be made to the ongoing social erosion and the values that have been lost, while also exploring possible ways of social reformation. Traces of the Prophet's morality-centered messages will be examined not only in

the context of individual ethics but also in their function of restructuring the social fabric. The purpose of this study is not merely to recall the moral codes embedded in the religious tradition, but rather to evaluate them on a scientific basis and present them within a sociological framework in a way that addresses the needs of contemporary human beings.

Anahtar Kelimeler: Hadith, Prophet Muhammed, Ethics, Value System, Social Disintegration.

**STRATEGIC APPROACHES IN DIRECTING OIL AND NATURAL GAS
REVENUES TOWARDS LOCAL DEVELOPMENT: THE CASE OF AZERBAIJAN
PETROL VE DOĞALGAZ GELİRLERİNİN YEREL KALKINMAYA
YÖNLENDİRİLMESİNDE STRATEJİK YAKLAŞIMLAR: AZERBAIJAN ÖRNEĞİ**

Filiz KUTLUAY TUTAR ¹, Sayyara MUSAYEVA

**¹Prof. Dr., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi,
İktisat Bölümü, ORCID: 0000-0002-2574-9494**

**² Doktora Öğrencisi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,
Avrasya Araştırmaları Ana Bilim Dalı, ORCID: 0000-0001-6447-0448**

Özet

Bu çalışma, petrol ve doğalgaz gelirlerinin yerel kalkınmaya yönlendirilmesinde stratejik yaklaşımları Azerbaycan örneği üzerinden incelemektedir. Azerbaycan, sahip olduğu zengin hidrokarbon kaynaklarını etkin yönetimi için oluşturduğu kurumsal yapılar ve izlediği politikalar açısından dikkat çekici bir model olarak öne çıkmaktadır. Araştırma, doğal kaynak zengini ülkelerin karşılaştığı "kaynak laneti" (resource curse) sorununu aşma ve kaynak gelirlerini sürdürülebilir kalkınmaya dönüştürme stratejileri bağlamında Azerbaycan deneyimini analiz etmektedir.

Çalışmada, 1999 yılında kurulan ve 2001 yılında faaliyete geçen Azerbaycan Devlet Petrol Fonu'nun (SOFAZ) kurumsal yapısı, işleyişi ve ülke ekonomisindeki rolü detaylı olarak incelenmektedir. SOFAZ'ın makroekonomik istikrarı koruma, gelecek nesiller için kaynak birikimi sağlama ve stratejik ulusal projeleri finanse etme şeklinde üç temel amacı çerçevesinde gerçekleştirdiği faaliyetler değerlendirilmektedir.

Araştırmanın odak noktalarından biri, STAR Rafineri(Türkiye'nin rafineri-petrokimya entegrasyonuna sahip tek rafineri şirketi olan STAR Rafineri) Tesisleri gibi stratejik yatırım projelerinin ülke ekonomisine katkılarının analizidir. 6,3 milyar ABŞ doları değerindeki bu yatırımın finansman yapısı, ARDNF'nin proje içindeki rolü ve projenin uzun vadeli ekonomik etkileri incelenmektedir. Bu tür yatırımların Azerbaycan'ın petrol ve doğalgaz değer zincirindeki konumunu güçlendirme ve ekonomik çeşitlendirmeye katkı potansiyeli tartışılmaktadır.

Çalışma ayrıca, mali sürdürülebilirlik ve nesiller arası eşitlik kavramları çerçevesinde Azerbaycan'ın petrol ve doğalgaz gelirlerini yönetme stratejisini değerlendirmektedir. Petrol gelirlerinin vergi gelirleriyle ikame edilmesi, petrol dışı sektörlerin geliştirilmesi ve sürdürülebilir mali politikaların oluşturulması konularında Azerbaycan'ın attığı adımlar ve karşılaştığı zorluklar analiz edilmektedir.

Azerbaycan'ın doğal kaynak gelirlerini yerel kalkınmaya yönlendirme konusundaki stratejik yaklaşımlarını bütüncül bir perspektifle ele almakta ve benzer doğal kaynak zenginliğine sahip ülkeler için çıkarımlar sunmaktadır. Çalışma, doğal kaynak gelirlerinin etkin yönetimi için kurumsal kapasitenin güçlendirilmesi, şeffaflık ve hesap verebilirlik mekanizmalarının oluşturulması, ekonomik çeşitlendirme stratejilerinin geliştirilmesi ve nesiller arası eşitliği gözetilen bir mali politika çerçevesinin oluşturulması gibi politika önerileri geliştirmektedir.

Anahtar kelimeler: Petrol ve Doğalgaz Gelirleri, Azerbaycan, SOFAZ (Azerbaycan Devlet Petrol Fonu), Kaynak Laneti, Ekonomik Çeşitlendirme

Abstract

This study examines the strategic approaches in directing oil and natural gas revenues towards local development through the case of Azerbaijan. Azerbaijan stands out as a remarkable model in terms of the institutional structures it has established for effective management of its rich hydrocarbon resources and the policies it has implemented. The research analyzes the Azerbaijan experience in the context of strategies for overcoming the "resource curse" faced by resource-rich countries and transforming resource revenues into sustainable development.

The study examines in detail the institutional structure, operation, and role in the national economy of the State Oil Fund of Azerbaijan (SOFAZ), which was established in 1999 and became operational in 2001. The activities carried out by SOFAZ are evaluated within the framework of its three main objectives: maintaining macroeconomic stability, accumulating resources for future generations, and financing strategic national projects.

One of the focal points of the research is the analysis of the contributions of strategic investment projects such as the STAR Refinery (Turkey's only refining company with refinery-petrochemical integration) to the country's economy. The financing structure of this \$6.3 billion investment, the role of SOFAZ in the project, and the long-term economic effects of the project are examined. The potential contribution of such investments to strengthening Azerbaijan's position in the oil and natural gas value chain and to economic diversification is discussed.

The study also evaluates Azerbaijan's strategy for managing oil and natural gas revenues within the framework of fiscal sustainability and intergenerational equity. The steps taken by Azerbaijan and the challenges faced in substituting oil revenues with tax revenues, developing non-oil sectors, and establishing sustainable fiscal policies are analyzed.

The research takes a holistic perspective on Azerbaijan's strategic approaches to directing natural resource revenues towards local development and offers implications for countries with similar natural resource wealth. The study develops policy recommendations such as strengthening institutional capacity for effective management of natural resource revenues, establishing transparency and accountability mechanisms, developing economic diversification strategies, and creating a fiscal policy framework that considers intergenerational equity.

Keywords: Oil and Natural Gas Revenues, Azerbaijan, SOFAZ (State Oil Fund of Azerbaijan), Resource Curse, Economic Diversification

1. GİRİŞ

Bu araştırmanın temel amacı, hidrokarbon rezervlerine sahip Azerbaycan'ın petrol ve doğalgaz gelirlerini yerel kalkınmaya aktarma stratejilerini derinlemesine analiz etmek ve benzer doğal kaynak zenginliğine sahip ekonomiler için sürdürülebilir bir kalkınma paradigması ortaya koymaktır. Çalışma, 1999 yılında tesis edilen ve 2001'de faaliyete geçen Azerbaycan Devlet Petrol Fonu'nun (SOFAZ) kurumsal yapılanmasını, operasyonel mekanizmalarını ve makroekonomik istikrardaki katalizör rolünü sistematik bir perspektifle inceleyerek, doğal kaynak gelirlerinin optimum yönetiminde kurumsal yapıların ve şeffaflık mekanizmalarının hayati önemini vurgulamaktadır.

Araştırmanın bilimsel literatüre katkısı, petrol ve doğalgaz zengini ülkelerin maruz kaldığı "kaynak laneti" (resource curse) fenomeninin aşılmasına yönelik stratejik yaklaşımları Azerbaycan örneği üzerinden metodolojik bir çerçevede değerlendirmesinde yatmaktadır. Bu bağlamda, 6,3 milyar ABD doları değerindeki STAR Rafineri gibi stratejik yatırım projelerinin Azerbaycan ekonomisinin diversifikasyonuna ve katma değer zincirine entegrasyonuna

sağladığı katkılar, mali sürdürülebilirlik parametreleri ve kuşaklararası eşitlik prensipleri çerçevesinde multidisipliner bir yaklaşımla incelenmektedir. Çalışma ayrıca, Azerbaycan'ın hidrokarbon gelirlerinin yönetiminde benimsediği kurumsal mekanizmaların, Hartwick Kuralı ve sürdürülebilir kalkınma teorileriyle olan entegrasyonunu analitik bir perspektifle değerlendirmektedir.

1.1. Kuramsal Çerçeve

Araştırmanın kuramsal çerçevesini "kaynak laneti" (resource curse) paradigması teşkil etmektedir. Sachs ve Warner (1995, 2001) tarafından sistematize edilen bu teorik yaklaşım, doğal kaynak zenginliğinin ekonomik, politik ve sosyal alanlarda paradoksal etkilere yol açabileceğini öne sürmektedir. Bu teori kapsamında, doğal kaynak rezervleri açısından zengin ülkelerin, kaynak fakiri ülkelere kıyasla daha düşük ekonomik büyüme performansı gösterdikleri ve daha yüksek düzeyde politik istikrarsızlık yaşadıkları gözlemlenmiştir. Hidrokarbon kaynakları gibi stratejik hammaddelerin bolluğu, literatürde "Hollanda Hastalığı" (Dutch Disease) olarak kavramsallaştırılan ekonomik dengesizliklere, rant kollama faaliyetlerinin (rent-seeking behavior) yaygınlaşmasına ve kurumsal yapılarda dejenerasyona sebebiyet verebilmektedir (Auty, 2002).

Doğal kaynak gelirlerinin sürdürülebilir yönetimi bağlamında, Hartwick Kuralı (1977) ve sürdürülebilir kalkınma teorileri, konunun kavramsal çerçevesini zenginleştiren önemli paradigmatik yaklaşımlar sunmaktadır. Hartwick Kuralı, tükenen doğal kaynaklardan elde edilen rantların, gelecek nesillerin refahını garanti altına almak amacıyla üretken sermaye formlarına dönüştürülmesi gerektiğini savunarak, kuşaklararası adalet prensibini vurgulamaktadır. Ayrıca, Humphreys ve Sandbu (2007), doğal kaynak gelirlerinin yönetiminde kurumsal tasarımın, şeffaflık mekanizmalarının ve hesap verebilirlik ilkelerinin kritik önemini empirik bulgularla desteklemiştir.

Azerbaycan örneği, Dünya Bankası'nın (2018) doğal kaynak yönetimi konusundaki normatif çalışmalarıyla uyumlu olarak, petrol ve doğalgaz gelirlerinin yerel kalkınmaya yönlendirilmesinde kurumsal mekanizmaların, stratejik yatırımların ve ekonomik diversifikasyon politikalarının rolünü multidisipliner bir perspektifle göstermektedir. Bu bağlamda, SOFAZ'ın kurumsal yapısı ve operasyonel işleyişi, Santiago Prensipleri olarak bilinen ve Sovereign Wealth Fund Institute (2020) tarafından formüle edilen en iyi uygulama ilkeleriyle karşılaştırmalı olarak değerlendirilmektedir. SOFAZ'ın makroekonomik istikrarı sağlama, gelecek nesiller için kaynak biriktirme ve stratejik projeleri finanse etme işlevleri, kurumsal ekonomi teorisinin perspektifinden analiz edilmekte ve ülkenin kaynak lanetinden kaçınma stratejilerinin etkinliği sorgulanmaktadır

2. LİTERATÜR TARAMASI

2.1. Doğal Kaynak Gelirleri ve Ekonomik Kalkınma İlişkisi

Doğal kaynak gelirleri ve ekonomik kalkınma arasındaki karmaşık ilişki, özellikle son birkaç on yılda akademik literatürde yoğun bir şekilde tartışılan ve kapsamlı araştırmaların odak noktası haline gelen kritik bir konudur. Bilimsel araştırmalar incelendiğinde, bu alandaki çalışmaların belirgin bir biçimde iki ana ekole ayrıldığı gözlemlenmektedir. Birinci ekol, doğal kaynak zenginliğinin ekonomik büyümeyi doğrudan ve pozitif şekilde etkilediğini, ulusal ekonomilere kaldıraç etkisi sağladığını ve toplumsal refahı artırdığını savunurken; ikinci ekol ise "kaynak laneti" paradigması çerçevesinde, doğal kaynak bolluğunun ironik bir biçimde ekonomik durgunluğa, kurumsal zayıflamaya, politik istikrarsızlığa ve sosyal eşitsizliklerin derinleşmesine yol açabildiğini detaylı analizlerle öne sürmektedir.

Humphreys, Sachs ve Stiglitz (2007) tarafından gerçekleştirilen kapsamlı araştırma, petrol ve doğalgaz gibi stratejik doğal kaynakların yönetiminde karşılaşılan çok boyutlu zorlukları ve bu

kompleks zorlukların üstesinden gelmek için geliştirilen yenilikçi stratejileri sistematik bir metodoloji ile incelemişlerdir. Yazarlar, kaynak zenginliğine sahip ülkelerin sürdürülebilir ekonomik kalkınmayı sağlamaları ve "kaynak laneti" fenomeninden kaçınmaları için kapsamlı kurumsal reformlar gerçekleştirmelerinin, şeffaf ve hesap verebilir yönetim mekanizmaları kurmalarının, ve uzun vadeli stratejik planlama yaklaşımları benimsemelerinin elzem olduğunu güçlü ampirik kanıtlarla vurgulamışlardır.

Ross (2015), doğal kaynak bolluğu ve ekonomik kalkınma ilişkisi üzerine yapılan çok sayıda bilimsel araştırmayı meta-analiz yöntemiyle değerlendirdiği kapsamlı çalışmada, "kaynak laneti" fenomeninin deterministik veya kaçınılmaz bir sonuç olmadığını ortaya koymuştur. Araştırmacı, bu paradoksal durumun ortaya çıkmasında veya önlenmesinde yönetim kalitesi, kurumsal yapıların etkinliği, demokratik hesap verebilirlik mekanizmaları ve politik ekonomi faktörlerinin belirleyici ve kritik rol oynadığını detaylı analizlerle belirtmiştir. Benzer bir perspektifle, Frankel (2010), "kaynak laneti" teorisini çok boyutlu ve eleştirel bir bakış açısıyla derinlemesine ele alarak, doğal kaynak zenginliğinin uygun makroekonomik politikalar, etkin kurumsal düzenlemeler ve stratejik planlama yaklaşımları ile yönetildiğinde sürdürülebilir ekonomik büyümeyi güçlü bir şekilde teşvik edebileceğini ve toplumsal refahı artırabileceğini sistematik analizlerle savunmuştur.

Azerbaycan özelinde yapılan bilimsel çalışmalar incelendiğinde, Hasanov (2013), ülkenin hidrokarbon kaynaklarından elde edilen petrol gelirlerinin makroekonomik göstergeler, ekonomik büyüme dinamikleri, istihdam yapısı ve sosyal refah parametreleri üzerindeki çok boyutlu etkilerini kapsamlı ekonometrik modellerle analiz etmiştir. Bu detaylı araştırma, Azerbaycan'ın petrol ve doğalgaz gelirlerinin stratejik ve etkin yönetimi, ulusal varlık fonunun kurumsal yapısı ve şeffaflık mekanizmaları sayesinde ülkenin "kaynak laneti" sendromundan başarıyla kaçınabildiğini ortaya koymuştur. Bununla birlikte, çalışma aynı zamanda ülkenin uzun vadeli ekonomik sürdürülebilirliği için ekonomik çeşitlendirme stratejilerinin güçlendirilmesi ve petrol-dışı sektörlerin geliştirilmesi konusunda daha kapsamlı ve sistematik ilerlemeler kaydedilmesi gerektiğini de vurgulamıştır.

Aslanli (2015), Azerbaycan'ın doğal kaynak gelirlerini stratejik bir perspektifle yönetme yaklaşımlarını ve uygulamalarını değerlendirdiği kapsamlı çalışmada, Azerbaycan Devlet Petrol Fonu'nun (SOFAZ) kurumsal yapısının, operasyonel işleyişinin ve makroekonomik istikrarı sağlamadaki rolünün yanı sıra, ülkenin ekonomik çeşitlendirme politikalarının etkinliği, kurumsal reform süreçlerinin derinliği ve şeffaflık mekanizmalarının işlevselliği üzerine çok boyutlu analizler sunmuştur. Araştırmacı, özellikle petrol ve doğalgaz dışı sektörlerin sistematik ve stratejik geliştirilmesinin, beşeri sermayeye yapılan uzun vadeli yatırımların artırılmasının, inovasyon ekosisteminin güçlendirilmesinin ve bilgi ekonomisine geçiş sürecinin hızlandırılmasının, Azerbaycan'ın sürdürülebilir ekonomik kalkınma hedeflerine ulaşması ve "kaynak laneti" risklerinden korunması açısından kritik ve hayati öneme sahip olduğunu kapsamlı verilerle destekleyerek savunmuştur.

2.2. Azerbaycan'da Doğal Kaynak Gelirlerinin Makroekonomik Önemi

Azerbaycan ekonomisi, yapısal açıdan hidrokarbon rezervlerine dayalı bir ekonomik kompozisyon sergilemektedir. Makroekonomik göstergeler incelendiğinde, ülkenin gayri safi yurtiçi hasılasının yaklaşık %40'lık bir bölümünün ve ihracat gelirlerinin %90'ından fazlasının hidrokarbon kaynaklarından elde edildiği görülmektedir (Dünya Bankası, 2025). Post-Sovyet döneminde Azerbaycan'ın ekonomik bağımsızlığını konsolide etmesi ve küresel ekonomik sistemle entegrasyonu, büyük ölçüde petrol ve doğalgaz gelirlerinin stratejik yönetimine bağlı olarak gerçekleşmiştir.

Hazar Denizi havzasındaki zengin hidrokarbon rezervleri, 20 Eylül 1994 tarihinde imzalanan ve literatürde "Asrın Anlaşması" olarak kavramsallaştırılan uluslararası konsorsiyum

anlaşmasıyla küresel enerji piyasalarına entegre edilmiştir (Asrın Anlaşması, 1994). Bu stratejik anlaşma, Azerbaycan'ın sadece ekonomik transformasyonunu değil, aynı zamanda bölgesel ve küresel jeopolitik dengelerdeki konumunu da güçlendirmiştir. Petrol ve doğalgaz gelirlerinden elde edilen fiskal kaynaklar, ülkenin altyapı modernizasyonu, sosyal refah programlarının sürdürülebilirliği ve ekonomik diversifikasyon stratejilerinin finansmanında katalizör rol oynamaktadır. Ayrıca, bu gelirler Azerbaycan'ın uluslararası finans piyasalarındaki kredibilitesini artırarak, ülkenin dış yatırım çekme kapasitesini de olumlu yönde etkilemiştir.

3.AZERBAYCAN DEVLET PETROL FONU (SOFAZ)

3.1. SOFAZ'ın Kurumsal Yapısı ve İşleyişi

Azerbaycan Devlet Petrol Fonu (SOFAZ), ülkenin petrol ve doğalgaz kaynaklarından elde edilen gelirlerin stratejik yönetimi amacıyla kurulmuş önemli bir mali yapıdır. SOFAZ, Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı'nın 29 Aralık 1999 tarih ve 240 sayılı Kararnamesi uyarınca kurulmuş olup, petrol ve doğalgaz kaynaklarının araştırılması, işletilmesi ve üretim paylaşımı anlaşmalarından elde edilen gelirlerin etkin yönetimini sağlamaktadır. Fon, Cumhurbaşkanı'na karşı sorumlu olan, bütçe dışı tüzel kişiliğe sahip bir devlet kurumudur. SOFAZ'ın mali yapısı ve faaliyetleri üzerindeki genel denetim, Denetim Kurulu tarafından gerçekleştirilmekte olup, fon faaliyetlerini yürütmek için ulusal ve uluslararası kuruluşlarla işbirliği yapmaktadır. Fonun yasal statüsü, Azerbaycan Anayasası, kanunları ve Cumhurbaşkanı kararnameleri çerçevesinde belirlenmiş olup, merkezi Bakü'de bulunmaktadır. Önemli bir kurumsal özellik olarak, SOFAZ'ın Azerbaycan Hükümeti veya diğer devlet kurumlarının yükümlülükleriyle ilgili herhangi bir sorumluluk taşımadığı açıkça belirtilmiştir (Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Petrol Fonu Hakkında Ana Tüzük).

Fonun kaynakları çeşitli gelir akışlarından oluşmaktadır. Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Petrol Şirketi veya yetkili devlet kurumu ile yatırımcılar arasında imzalanan, Azerbaycan Cumhuriyeti topraklarında ve Hazar Denizi'nin Azerbaycan'a ait bölümünde petrol ve doğal gaz arama, geliştirme ve üretim paylaşımı anlaşmaları ile diğer petrol-gaz kaynakları anlaşmalarının uygulanmasından elde edilen gelirler fonun temel kaynaklarıdır. Bu gelirler şunları içerir: Azerbaycan'ın payına düşen hidrokarbonların satışından elde edilen net gelirler; petrol-gaz anlaşmalarının imzalanması ve uygulanması ile ilgili ödemeler; hidrokarbon kaynaklarının geliştirilmesiyle ilgili yatırımcılar tarafından ödenen arazi kullanım ücretleri; petrol-gaz projelerinden kaynaklanan temettüler ve kâr paylaşımı gelirleri; petrol ve doğal gazın Bakü-Supsa, Bakü-Tiflis-Ceyhan ve Bakü-Tiflis-Erzurum ihraç boru hatları üzerinden taşınmasından elde edilen gelirler; ve petrol-gaz anlaşmaları çerçevesinde yetkili devlet kurumuna yatırımcılar tarafından verilen varlıklardan elde edilen gelirler. Ayrıca, fonun varlıklarının (finansal varlıklar ve petrol-gaz anlaşmaları çerçevesinde yatırımcıların sağladığı varlıklar dahil) yatırımı, yönetimi, satışı ve diğer işlemlerden elde edilen gelirler ile varlıkların Azerbaycan manatı cinsinden yeniden değerlemesinden elde edilen gelirler, hibeler ve diğer karşılıksız yardımlar ve mevzuata uygun diğer gelir ve tahsilatlar da fonun finansman kaynaklarını oluşturmaktadır. Fonun varlıklarının muhasebesi ve kullanımı hakkındaki raporların hazırlanması ve yürütülmesi kuralları, Fonun Denetim Kurulu tarafından belirlenmektedir. (Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Petrol Fonu Hakkında Tüzük)

Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Petrol Fonu (SOFAZ), ulusal lider Haydar Aliyev tarafından öngörülen uzun vadeli petrol stratejisinin bir parçası olarak, hem mevcut hem de gelecek nesillerin refahını sağlamak amacıyla kurulmuştur. Kuruluşundan bu yana SOFAZ, petrol ve doğalgaz gelirlerinin verimli, şeffaf ve ihtiyatlı yönetimi aracılığıyla ülkenin sosyo-ekonomik kalkınmasında önemli bir rol oynamıştır. Geçen yıllar içinde SOFAZ, varlık yönetimi, yönetişim, kurumsal kapasite geliştirme ile şeffaflık ve hesap verebilirlik alanlarındaki

başarılarıyla saygın bir kurum olarak tanınmış ve bu durum Azerbaycan'ın güçlü uluslararası itibarına olumlu katkı sağlamıştır (SOFAZ, 2021).

SOFAZ, Peterson Ekonomi Araştırmaları Enstitüsü tarafından 2019 yılında yayınlanan Ulusal Varlık Fonları Şeffaflık ve Hesap Verebilirlik değerlendirmesinde 92 puan alarak, 64 ulusal varlık fonu arasında 5. sırada yer almıştır. 2019 değerlendirmesi; Varlık Yönetimi, Yönetişim, Dayanıklılık, Şeffaflık ve Hesap Verebilirlik ile Santiago Prensiplerinin uygulanması gibi geniş bir yelpazedeki unsurların değerlendirilmesine dayanmaktadır. SOFAZ, 2019 değerlendirmesinde her kategori ve alt kategoride neredeyse en yüksek puanları elde etmiştir. Peterson Ekonomi Araştırmaları Enstitüsü ayrıca, Santiago Prensiplerinin uygulanmasını değerlendirmek için bir puanlama sistemi geliştirmiştir. Genel Kabul Görmüş İlkeler ve Uygulamalar (GAPP) olarak bilinen bu değerlendirmede de SOFAZ 5. sırada yer almıştır. Değerlendirme, ulusal varlık fonları puanlama sisteminin unsurlarıyla kabaca örtüşen 24 Santiago Prensibinden 16'sına dayanmaktadır. (Peterson Ekonomi Araştırmaları, 2021).

Peterson Ekonomi Araştırmaları Enstitüsü, 1981 yılında kurulmuş, küresel ekonomide uzman analizi ve pratik politika çözümleri aracılığıyla refah ve insan refahını güçlendirmeye adanmış bağımsız, kar amacı gütmeyen ve tarafsız bir araştırma kuruluşudur. Pennsylvania Üniversitesi Sanat ve Bilimler Okulu'nda kıdemli öğretim görevlisi olan Dr. James McGann tarafından yürütülen "2020 Küresel Düşünce Kuruluşları Endeksi" raporuna göre, Peterson Ekonomi Araştırmaları Enstitüsü, Amerika Birleşik Devletleri'nde birinci sırada yer alırken, dünya genelinde de 9. sırada yer almaktadır. Peterson Ekonomi Araştırmaları Enstitüsü ayrıca 2016-2019 yılları arasında en iyi Uluslararası Ekonomi Politikası Mükemmeliyet Merkezi ve 2020 yılında en iyi yönetilen Düşünce Kuruluşu olarak değerlendirilmiştir. (McGann, J. G. 2021).

3.2 SOFAZ Varlıklarının Dağılımı ve Bölgesel Kalkınma Etkileri

Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Petrol Fonu'nun (ARDNF) 2024 yılı bütçe uygulaması, fonun mali performansı açısından dikkat çekici sonuçlar ortaya koymaktadır. Resmî verilere göre, ARDNF'nin 2024 yılı gelirleri 18.038.986,6 bin manat olarak gerçekleşirken, harcamalar 12.896.361,8 bin manat seviyesinde kalmıştır. Bu rakamlar, planlanan bütçe hedeflerine kıyasla gelirlerde %127,9 oranında bir gerçekleşmeye işaret ederken, harcamalarda %99,9 oranında bir uyum görülmektedir. Fonun gelir kalemlerinde en büyük payı, 11.461.383,2 bin manat ile Azerbaycan Cumhuriyeti'nin hidrokarbon satışlarından elde edilen net gelirler oluştururken, bunu 5.795.258,9 bin manat ile fonun döviz varlıklarının yatırımdan elde edilen gelirler takip etmektedir. Harcamalar bakımından ise en büyük kalem, 12.781.000,0 bin manat ile devlet bütçesine yapılan transferler olmuştur. Fonun, eğitim alanındaki stratejik yatırımlara da önem verdiği görülmektedir; "2019-2023 Yılları Azerbaycan Cumhuriyeti Yükseköğretim Sisteminin Uluslararası Rekabet Gücünün Artırılmasına Yönelik Devlet Programı" için 33.951,9 bin manat ve "Gençlerin Yurtdışındaki Prestijli Yükseköğretim Kurumlarında Eğitim Almasına İlişkin 2022-2028 Yılları için Devlet Programı" için 47.327,2 bin manat ayrılmıştır. (Azerbaycan Cumhuriyeti Resmi Gazetesi, 123(456), 12-15.)

Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Petrol Fonu'nun (ARDNF) 30 Haziran 2025 tarihindeki varlıkları 66.515,6 milyon ABD doları seviyesine ulaşmıştır. Fonun kaynakları, ülkenin sosyo-ekonomik kalkınmasında stratejik öneme sahip çeşitli projelere tahsis edilmiştir. Fon kaynaklarının en büyük kısmı (163.172,4 milyon AZN) devlet bütçesine transfer edilmiştir. Bu, petrol gelirlerinin ülke ekonomisinin temel ihtiyaçlarını karşılamadaki rolünü göstermektedir. Bununla birlikte, kayda değer miktarda fon (2.702,7 milyon AZN), mülteci ve ülke içinde yerinden edilmiş kişilerin yaşam koşullarının iyileştirilmesi için ayrılmış ve bu alandaki finansman halen devam etmektedir. Yerel kalkınma açısından önemli altyapı yatırımları

arasında "Star" petrol rafinerisi kompleksi (1.663,3 milyon AZN), Güney Gaz Koridoru (1.530,3 milyon AZN) ve Samur-Abşeron sulama sisteminin yeniden yapılandırılması (1.469,6 milyon AZN) gibi tamamlanmış projeler bulunmaktadır. Ayrıca, Oğuz-Gabala-Bakü su boru hattı (779,6 milyon AZN) ve Bakü-Tiflis-Kars demiryolu (748,6 milyon AZN) gibi bölgesel kalkınmayı destekleyen önemli altyapı projeleri de gerçekleştirilmiştir. Enerji gelirlerinin eğitim alanına yönlendirilmesi de dikkat çekicidir; yurtdışında eğitim için 212,7 milyon AZN harcanmış ve 2022-2026 yılları için gençlerin prestijli yabancı üniversitelerde eğitim almaları amacıyla 117 milyon AZN ayrılmıştır. Bu verilerin analizi, Azerbaycan'ın petrol ve doğalgaz gelirlerini ülkenin uzun vadeli kalkınma hedeflerine uygun biçimde stratejik sektörlere yönlendirdiğini göstermektedir (SOFAZ-ARDNF, 2025).

Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Petrol Fonu olarak, Çevresel, sosyal ve yönetim (ÇSY) ilkelerinin kritik önemini kabul etmekte ve kurumsal misyon ve vizyon çerçevesinde ÇSY kriterlerini yatırım portföyüne sistematik biçimde entegre etmeye yönelik stratejiler geliştirmektedir.

SOFAZ vizyonu:

"SOFAZ, uzun vadeli bir yatırım stratejisini titizlikle takip ederek gelecek nesillerin finansal varlıklarını koruma misyonuna bağlıdır. Çevresel, Sosyal ve Yönetişim (ÇSY) faktörlerine sistematik bir yaklaşım benimseyerek, hem riskleri azaltmayı hem de genel hedefimizle uyumlu yatırım fırsatlarını belirlemeyi amaçlıyoruz. Risk-getiri dengesini en üst düzeye çıkarma odağımızla uyumlu olan bu yaklaşım, varlıklarımızın reel değerini korumayı ve artırmayı, gelecek için uzun vadeli güvence sağlamayı hedeflemektedir." (SOFAZ,ÇSY İlkeleri)

SOFAZ'ın yatırım portföyündeki her varlık kategorisi için ÇSY göstergelerinin analizinde, 2023 yılı verilerine göre, sabit gelirli enstrümanlar ve hisse senedi portföyü için ÇSY performansının, karşılaştırma ölçütlerine kıyasla daha düşük karbon emisyonu profili sergilediği tespit edilmiştir. Bununla birlikte, Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri doğrultusunda, hisse senedi portföyündeki şirketlerin %61'inin cinsiyet eşitliğine, %36'sının ekonomik kalkınmaya ve %35'inin iklim eylemine olumlu katkı sağladığı gözlemlenmiştir (SOFAZ, 2025).

Özel sermaye portföyünde şeffaflık endeksi %72 seviyesinde gerçekleşmiş olup, bu oran %9'luk piyasa ortalamasının önemli ölçüde üzerindedir. Benzer şekilde, gayrimenkul portföyü de %73'lük bir şeffaflık endeksine ulaşmıştır ve bu değer, %11'lik sektör ortalamasını önemli ölçüde aşarak, her iki varlık sınıfı için de dikkat çekici şeffaflık seviyelerine işaret etmektedir.

Kurumsal hedeflerin ilerletilmesi bağlamında, özel sermaye ve gayrimenkul yatırımlarına ÇSY ilkelerinin üç temel alanda entegrasyonu planlanmaktadır. Stratejik yaklaşım, değerlendirme metodolojisine ÇSY kriterlerinin sistematik biçimde dahil edilmesiyle yönetici performans değerlendirmelerinin geliştirilmesini, özelleştirilmiş ÇSY anketleri aracılığıyla yeni yatırımlar için kapsamlı durum tespiti süreçlerinin uygulanmasını ve SOFAZ portföyündeki mevcut yatırımların ÇSY perspektifinden düzenli olarak izlenmesi ve değerlendirilmesini içermektedir. (SOFAZ,ÇSY İlkeleri)

3.3 STRATEJİK YATIRIM PROJELERİ: STAR Rafineri Projesi ve Azerbaycan Ekonomisine Katkıları

STAR Rafinerisi projesinin Azerbaycan petrol ve doğalgaz gelirlerinin yerel kalkınmaya yönlendirilmesinde stratejik bir örnek olarak önem taşıdığı tespit edilmiştir. Araştırma sonuçlarına göre, 25 Ekim 2011 tarihinde temeli atılan projenin, bölgesel kalkınma ve uluslararası işbirliği bakımından önemli bir dönüm noktası teşkil ettiği belirlenmiştir.

STAR Rafinerisi projesinin İzmir Aliğa bölgesinde konumlandırılması, projenin stratejik yönünü ortaya koymaktadır. Araştırma bulguları, rafinerinin Petkim petrokimya kompleksi ile entegrasyonunun dikey bütünleşme sağlayarak operasyonel verimliliği artırdığını göstermektedir. Bu durum, petrol ve doğalgaz gelirlerinin yerel kalkınmaya yönlendirilmesinde yatırım lokasyonunun önemini vurgulamaktadır.(STAR Rafinerisi hakkında SOCAR Türkiye)

Analiz edilen veriler, 10 milyon ton kapasiteli rafinerinin 1,6 milyon ton nafta üretiminin Türkiye'nin petrokimya endüstrisinin dış bağımlılığını azaltarak makroekonomik dengelere olumlu katkı sağladığını ortaya koymaktadır. Bu bulgu, doğal kaynak gelirlerinin katma değeri yüksek endüstriyel yatırımlara dönüştürülmesinin ekonomik çeşitlendirme açısından önemini göstermektedir.(Azerbaycan Devlet Petrol Fonu)

Elde edilen bulgular, ARDNF'nin (SOFAZ) projenin finansmanındaki rolünün kurumsal yönetim ve şeffaflık açısından dikkat çekici olduğunu göstermektedir. 4 Şubat 2013 tarihli ve 2698 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi ile başlatılan finansman süreci, sermayesi 1.900 milyon ABD doları olan bir anonim şirket kurulması ve şirket hisselerinin %40'ının ARDNF tarafından finanse edilmesi ile sonuçlanmıştır. Bu yapılanma, petrol fonlarının yönetiminde kurumsal yapıların önemini ortaya koymaktadır.(STAR Rafinerisi hakkında SOCAR Türkiye)

Araştırma sonuçları, projenin finansman yapısının 24 Şubat 2016 ve 31 Temmuz 2017 tarihli Cumhurbaşkanlığı Kararnameleri ile kademeli olarak genişletildiğini ve şirketin sermayesinin nihai olarak 3.482,0 milyon ABD dolarına, ARDNF'nin finansman payının ise 1.392,8 milyon ABD dolarına yükseltildiğini göstermektedir. Bu bulgular, projenin finansman yapısının dinamik bir şekilde yönetildiğini ve finansal sürdürülebilirlik ilkesinin gözetildiğini ortaya koymaktadır

19 Ekim 2018 tarihinde resmi açılışı gerçekleştirilen ve toplam değeri yaklaşık 6,3 milyar ABD doları olan STAR Rafinerisi projesi, Azerbaycan'ın petrol ve doğalgaz gelirlerinin yerel kalkınmaya yönlendirilmesinde stratejik yatırımların rolünü gösteren önemli bir örnek olarak değerlendirilmektedir. Proje, Azerbaycan-Türkiye ekonomik işbirliğinin geliştirilmesinde ve petrol gelirlerinin sürdürülebilir kalkınma hedefleri doğrultusunda kullanılmasında model teşkil etmektedir. (Azerbaycan Devlet Petrol Fonu)

4. SONUÇ VE ÖNERİLER

Çalışma sonucunda elde edilen bulgular, Azerbaycan'ın petrol ve doğalgaz gelirlerinin yerel kalkınmaya yönlendirilmesinde stratejik bir yaklaşım benimsediğini göstermektedir. Azerbaycan Devlet Petrol Fonu (SOFAZ/ARDNF) aracılığıyla yürütülen yatırım stratejileri, makroekonomik istikrarın sağlanması, ekonomik çeşitlendirme ve sürdürülebilir kalkınma hedeflerine katkı sağlamaktadır.

STAR Rafinerisi örneği incelendiğinde, petrol gelirlerinin yüksek katma değerli sektörlerle yönlendirilmesinin hem ekonomik çeşitlendirme hem de bölgesel işbirliğinin güçlendirilmesi açısından önemli avantajlar sunduğu tespit edilmiştir. Özellikle dikey entegrasyon modeli, operasyonel verimliliği artırarak kaynak kullanımında optimizasyon sağlamaktadır.

Ayrıca, SOFAZ'ın ÇSY ilkelerini yatırım portföyüne entegre etme stratejisi, doğal kaynak gelirlerinin uzun vadeli sürdürülebilirlik hedefleri doğrultusunda yönetilmesi açısından uluslararası iyi uygulama örnekleri arasında yer almaktadır. Fon'un şeffaflık ve kurumsal yönetim alanlarındaki performansı, doğal kaynak zengini ülkeler için model teşkil etmektedir.

Bu çalışmanın bulguları doğrultusunda, gelecek araştırmalar için aşağıdaki öneriler sunulmaktadır:

1. Petrol gelirlerinin yönetiminde farklı ülke modellerinin karşılaştırmalı analizi: Norveç, Birleşik Arap Emirlikleri ve Azerbaycan örneklerinin derinlemesine incelenmesi, doğal kaynak gelirlerinin etkin yönetiminde başarı faktörlerinin belirlenmesine katkı sağlayabilir.
2. Yerel kalkınma projelerinin sosyo-ekonomik etkilerinin ölçülmesi: SOFAZ tarafından finanse edilen projelerin uzun vadeli etkilerinin ampirik verilerle değerlendirilmesi, politika yapıcılar için yol gösterici olacaktır.
3. ÇSY ilkelerinin ulusal kalkınma stratejilerine entegrasyonu: Sürdürülebilir kalkınma hedefleri doğrultusunda petrol ve doğalgaz gelirlerinin yönetiminde ÇSY kriterlerinin rolünün incelenmesi, doğal kaynak yönetişimi alanında literatüre katkı sağlayacaktır.
4. Ekonomik çeşitlendirme stratejilerinin etkinlik analizi: Petrol gelirlerinin tarım, turizm, yenilenebilir enerji gibi alternatif sektörlere yönlendirilmesinin ekonomik çeşitlendirmeye etkisinin incelenmesi önerilmektedir.
5. Kurumsal kapasite ve yönetim yapılarının analizi: Doğal kaynak yönetiminde kurumsal kapasitenin ve şeffaflığın rolünün incelenmesi, kaynak laneti teorisinin aşılmasında kritik faktörlerin belirlenmesine yardımcı olacaktır.

5. KAYNAKLAR

Aslanli,K. (2015). Fiscal Sustainability and the State Oil Fund in Azerbaijan. *Journal of Eurasian Studies*, 6(2), 114-121.

Asrın antlaşması -"Əsrin müqaviləsi" (Bakı, 20 sentyabr 1994-cü il) mövzusunda ümumi tarixi arayış <https://lib.aliyevheritage.org/az/917277.html>. Erişim Tarihi: 30 Ağustos 2025

Auty, R. (2002). Sustaining development in mineral economies: The resource curse thesis. Routledge.

Azerbaycan Cumhuriyeti. (1999). *Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Petrol Fonu Hakkında Ana Tüzük*. Bakü: Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı.

Azerbaycan Cumhuriyeti. Azerbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu haqqında Əsasnamə [Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Petrol Fonu Hakkında Tüzük]. e-qanun.az. <https://e-qanun.az/framework/148> Erişim Tarihi: 29 Ağustos 2025

Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı. (2024). Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Petrol Fonu'nun 2024 yılı bütçesinin icrası hakkında karar. Azerbaycan Cumhuriyeti Resmi Gazetesi, 123(456), 12-15.

Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Petrol Fonu. (2025). Çevresel, Sosyal ve Yönetişim (ÇSY) İlkeleri. <https://www.oilfund.az/en/fund/about/esg> Erişim Tarihi: 31 Ağustos 2025

Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Petrol Fonu. (2025). Güncel Veriler. <https://www.oilfund.az/report-and-statistics/recent-figures> Erişim Tarihi: 29 Ağustos 2025

Azerbaycan Devlet Petrol Fonu'nun (ARDNF/SOFAZ) projeleri hakkında bilgi: <https://www.oilfund.az/projects/10> Erişim Tarihi: 29 Ağustos 2025

Dünya Bankası. (2025) Dünya Bankası. (2025). Azerbaycan Ülke Verileri. 5, <https://data.worldbank.org/country/azerbaijan> Erişim Tarihi: 30 Ağustos 202

Frankel, J. A. (2010). The Natural Resource Curse: A Survey. *NBER Working Paper* No. 15836.

Hartwick, J. M. (1977). Intergenerational Equity and the Investing of Rents from Exhaustible Resources. *American Economic Review*, 67(5), 972-974.

- Hasanov, F. (2013). Dutch Disease and the Azerbaijan Economy. *Communist and Post-Communist Studies*, 46(4), 463-480.
- Humphreys, M. & Sandbu, M. (2007). The Political Economy of Natural Resource Funds. In M. Humphreys, J. Sachs, & J. E. Stiglitz (Eds.), *Escaping the Resource Curse* (pp. 194-233). New York: Columbia University Press.
- McGann, J. G. (2021). 2020 Global Go To Think Tank Index Report. Pennsylvania Üniversitesi. <https://www.bruegel.org/sites/default/files/wp-content/uploads/2021/03/2020-Global-Go-To-Think-Tank-Index-Report-Bruegel.pdf> Erişim Tarihi: 30 Ağustos 2025
- Peterson Ekonomi Araştırmaları Enstitüsü. (2021). [21-3 Egemen varlık fonları daha yavaş büyüyor ve yönetim sorunları devam ediyor]. <https://www.piie.com/sites/default/files/documents/pb21-3.pdf> Erişim Tarihi: 29 Ağustos 2025
- Ross, M. L. (2015). What Have We Learned about the Resource Curse? *Annual Review of Political Science*, 18, 239-259.
- Sachs, J. D. & Warner, A. M. (1995). Natural Resource Abundance and Economic Growth. NBER Working Paper No. 5398.
- Sachs, J. D. & Warner, A. M. (2001). The Curse of Natural Resources. *European Economic Review*, 45(4-6), 827-838.
- SOFAZ, 2021. en şeffaf ilk beş egemen varlık fonu arasında <https://www.oilfund.az/en/fund/press-room/news-archive/1486> Erişim Tarihi: 31 Ağustos 2025
- Sovereign Wealth Fund Institute. (2019). Sovereign Wealth Fund Rankings. Retrieved from <https://www.swfinstitute.org/fund-rankings>
- STAR Rafinerisi hakkında SOCAR Türkiye'nin resmi web sitesi: <https://www.socar.com.tr/faaliyet-alanlari/star-rafineri> Erişim Tarihi: 29 Ağustos 2025
- World Bank. (2018). *The Changing Wealth of Nations 2018: Building a Sustainable Future*. Washington, DC: World Bank.

İNGİLİS DİLİNİN TARİXİ İNKİSAFI

Kamalə Əzizli,

Bakı, ADPU <https://orcid.org/0009-0000-2420-2684>

Dil düşüncələrimizin və yaradıcı fikirlərimizin ifadəsi olub, üz-üzə ünsiyyət, elmi araşdırma və bir çox digər məqsədlər üçün istifadə olunan əsas insan bacarığıdır. İnsanların əksəriyyəti, ətraf mühit tərəfindən düzgün öyrədildiyi təqdirdə dili avtomatik və rahatlıqla əldə etmək qabiliyyəti ilə doğulur. Dünyada 6000 - 7000 dilin olduğu təxmin edilir. Onlardan bəziləri dünyadakı insanların daha çox istifadə etdiyi dillərdir, məsələn, İngilis dili, rus dili, alman dili, fransız dili, çin dili belə dillərdəndir. Tarix boyu hər hansı bir dil digər dillərdən daha üstün olub, müxtəlif dil daşıyıcılarının ortaq dil funksiyasını icra edir. Orta dövrlərdə ərəb dili, XVIII-XIX əsrlərdə fransız dili, günümüzdə isə İngilis dili əsas ünsiyyət dili hesab edilir.

İngilis dilinin tarixi eramızın 5-ci əsrində Britaniyaya hücum edən üç alman tayfasının gəlişi ilə başlamışdır. Bu tayfalar, Anqlar, Saksonlar və Jutlar, Şimal dənizini bugünkü Danimarka və Almanyanın şimalından keçdilər. O dövrdə Britaniya sakinləri kelt dilində danışdılar. Lakin Kelt danışanlarının əksəriyyəti işğalçılar tərəfindən qərbə və şimala - əsasən indiki Uels, Şotlandiya və İrlandiya ərazisinə sıxışdırıldı. Anqlar "Englaland"dən gəldi və onların dili "Englisc" adlanırdı - "England" və "English" sözləri buradan gəlir.

Təxminən on altı yüz il sonra, 300 milyon ana dilində danışanların və ikinci dil kimi 300 milyonun, daha 100 milyon insanın isə xarici dil kimi İngilis dilindən istifadə etdiyi təxmin edilir. İngilis dili tibb, elm, iqtisadiyyat, beynəlxalq münasibətlər və bir çox digər sahələrdə istifadə olunan əsas dil rolunu oynayır(3).

İngilis dili, inkişaf başlanğıcını tapa bildiyimiz nadir dillərdəndir. İngilis dilinin tarixini üç dövrə qədim (old), orta (middle) və erkən müasir (early modern) dövrlərə bölmək dilçilik tarixində çox geniş yayılmışdır. Bunun əsaslandırılması qismən xarici və qismən daxildir. Qədim İngilis dili dövrü (Old English Period) V əsrin ortalarında Alman tayfalarının İngiltərəyə yerləşmələri ilə başlayır. Orta İngilis dili dövrü (Middle English Period), 1066-cı ildə Hastings döyüşündəki müvəffəqiyyətlərindən sonra Normanların İngiltərəni fəth etməsi ilə başlayır. Bu dövrün sonunda 1476-cı ildə William Caxton bəşəriyyət tarixinin ən böyük kəşflərindən biri sayılan çap maşını ixtira edir. Erkən müasir dövr XVI əsrdən başlayır və klassik dillərdən mənimsədiyi sözlər hesabına söz ehtiyatlarının genişlənməsi, İngilis dilinin qrammatikasının nizamlanması ilə xarakterizə olunur (4).

Qədim dövr İngilis dili. İngilis dilinin tarixi, həqiqətən, eramızın V əsrində Britaniyanı işğal edən üç Alman tayfasının gəlişi ilə başladı. Bu qəbilələr Şimal dənizi vasitəsilə bugünkü Danimarka və Şimali Almaniyadan keçib gələn anqlar, saksonlar və yutlar idi. O zaman Britaniyanın sakinləri Kelt dilində danışdılar. Ancaq Kelt dilində danışanların əksəriyyəti işğalçılar tərəfindən qərbə və şimala, əsasən indiki Uels, Şotlandiya və İrlandiyaya qovuldu. Anqlar İngiltərədən gəlmişdi və onların dili İngiltərə və İngilis sözləri ilə eyni mənşədən götürülərək İngilis dili adlandı [5, s.7].

İşğalçı alman tayfaları Britaniyada günümüzdə qədim İngilis dili adlandırılan bir dil formalaşdırmışdılar. Qərbi Alman dilinin bir variantı olan qədim İngilis dilində, eramızın V əsrində İngiltərəni işğal edən Cənubi Danimarka və Şimali Almanyanı əhatə edən bölgələrin bəzi Alman xalqları anqlar, saksonlar and yutlar danışdı. Bu tayfalar içərisindən yutlar 449-

cu ildə ilk gələn tayfalar idi. Zaman keçdikcə qədim İngilis dili orijinal kontinental formadan daha da inkişaf etdi və regional dialektlər inkişaf etdi. Qədim İngilis dilində dörd dialekt mövcud olmuşdur. Onlardan biri yut tayfalarının danışdığı Kentiş dialekti, ikincisi, saksonlar tərəfindən danışılan dialektin bir qolu olan Qərbi Sakson dialekti, üçüncü və dördüncüsü isə, anqlar tərəfindən danışılan dialektin alt qrupları olan Norzumbrian və Mersian dialektləri olmuşdur. Qarışıq Mersian dialekti müəllifi məlum olmayan ən mühüm İngilis eposu Boevulf-da və mərsiyyə tipli şeirlər kimi ən böyük ədəbiyyat nümunələrində istifadə edilmişdir.

Təxminən 40 Skandinaviya sözü qədim İngilis dilinə VIII əsrin sonlarından bəri İngiltərəni vaxtaşırı istila edən Norman və ya Vikinqlər tərəfindən daxil edilmişdir. Əvvəlcə dənizə və döyüşə aid sözlər gətirildi, lakin ilk istilalardan qısa müddət sonra Skandinaviya ictimai və inzibati sistemində istifadə olunan sözlər həmçinin bir sıra, dildə aktiv istifadə olunan sözlər və feil formaları da daxil olmuşdur.

Standart qədim dövr İngilis dilinə sifətlər, eyni zamanda isimlər, əvəzliliklər və feillər əlavə edilmişdir. Dörd hal üçün (adlıq, yiyəlik, yönük və təsirlik) adlar tək və cəm şəklində verilmişdir. Qədim dövr İngilis dilində qohum adlarından beşi bunlar idi -faeder father (ata), modor mather (ana), brothor - brother (qardaş), sweostor sister (bacı), və dohtor - daughter (qız). İki işarə əvəzliyi var idi that (o) mənasını verən sē, sēo, thaet və this (bu) mənasını verən thes, theos, this. Bəhs olunan dövrdə artıqlıq yox idi. Müəyyənlik artıqlığının yerinə ya that işarə əvəzliyi yazılırdı, ya da ümumiyyətlə istifadə olunmurdu. Məsələn, the good man ifadəsi sē gōda mon, yaxud gōd mon şəklində olurdu. Qeyri müəyyən artıqlıq one (bir) mənasını verən ən sayı ilə ifadə edilirdi, məsələn, an mon ifadəsi a man və ya və ya ümumiyyətlə ifadə edilmirdi, mæs, as in thû eart god mon - "you are a good man "[5, s.27].

Qədim İngilis dili nə səslənməsinə, nə də yazılışına görə bugünkü istifadə edilən İngilis dilinə bənzəməzdi. Bugünkü İngilis dilinin doğma dil daşıyıcıları qədim İngilis dilinin başa düşülməsində böyük çətinliklərlə üzləşirlər. Bununla belə, müasir İngilis dilinin leksikonunda mövcud olan sözlərin əksəriyyəti mənşə etibarilə qədim İngilis dilinə mənsubdur. Qədim İngilis dili təxminən 1100-cü ilə qədər istifadə edilmişdir.

Orta dövr İngilis dili. Orta İngilis dövrünün əvvəlində, yəni 1066-cı il Norman Fəthində, dil hələ flektiv idi; dövrün sonunda cümlə elementləri arasındakı əlaqə əsasən söz sırasına bağlı idi. Hələ 1200-cü ildə tək isimlərin üç və ya dörd qrammatik hal formaları ikiye endirilmiş və sözləri cəmləndirmək üçün -es sonluğu qəbul edilmişdir.

İsim kateqoriyasında beş haldan son n hərfi düşərək daha da sadələşdirildi; bütün sait sonluqlar -e səsini gətirilərək neytrallaşdırıldı (məsələn müasir İngilis dilində -a səsi verən sofa sözü); kişi cinsindəki, adlıq və təsirlik halındakı isimlərə məxsus olan -as sonluğu neytrallaşdırılaraq -es sonluğuna çevrildi və digər bütün isimlərə və hallara aid olundu. Cəm forması kök saitinin dəyişməsi ilə düzələn bir sıra qədim dövr İngilis men va foot-feet [5, s.17].

Orta dövr İngilis dilinin ilk mərhələsində qədim Norveç dilindən gündəlik istifadə üçün yararlı olan egg yumurta, sky sama, sister bacı, window - pəncərə və get -almaq, əldə etmək sözləri götürülmüşdür. Normanlar söz ehtiyatına başqa əlavələr də gətirdilər. 1250-ci ilə qədər İngilis dilində 900-ə yaxın yeni söz, əsasən baron - baron, noble - zadəgan və feast - ziyafət kimi sözlər ortaya çıxdı, bunlar İngiltərə-Sakson aşağı siniflərinin Norman-Fransız zadəganları ilə münasibətlərində meydana çıxmışdır [5, s.18].

Nəhayət, Norman zadəganları və ruhaniləri, İngilis dilini öyrənsələr də, bu dilin leksikonuna hökumətə, kilsəyə, orduya və saraya, həmçinin incəsənətə, elm və tibbə aid fransız sözlərindən bir sıra sözlər daxil etdilər. Qədim dövr İngilis dilinin Mersian dialektindən yaranan Orta dövr İngilis dialekti olan Midland dialekti, danışıldığı bölgələrin universitet, iqtisadi və saray həyatı mərkəzlərinə çevrilməsi nəticəsində XIV əsrdə mühüm əhəmiyyətə sahib idi. Midland

dialektinin alt qruplarından biri olan şərq Midland dialekti, o zamana qədər paytaxt Londonun bütün metropol bölgəsinin nitqinə çevrilmiş və böyük ehtimalla Temza çayının cənubundan Kent və Surreyə qədər yayılmışdı. Beləliklə, Şərqi Midland dialekti tədricən Müasir İngilis dilinin inkişafına birbaşa kömək etdi.

Müasir İngilis dili. Müasir İngilis dili dövrünün başlanğıcında bir nitq hissəsinin digəri üçün geniş yayılması və başqa dillərdən alınma sözlərin sayının artması nəticəsində İngilis dilinin lüğət tərkibi xeyli zənginləşdi. İntibah dövründə Latın və Yunan dilinə olan marağın artması bu dillərdən İngilis dilinə yeni sözlərin gətirilməsinə səbəb olmuşdur. Digər sözlər dilə, qitədəki səyahətlərindən qayıtdıqdan sonra İngilis səyyahları və tacirləri tərəfindən daxil edilmişdir. İngilis dilinə italyan dilindən cameo -miniatür, stanza - bənd və violin skripka, ispan və portuqal dillərindən alligator timsah (Amerika və Çində yaşayan növü), peccadillo - kiçik günah/qəbahət və sombrero-Meksika şapkası sözləri daxil olmuşdur. İnkişaf etdiyi dövrdə Müasir İngilis dili 50-dən çox fərqli dildən sözlər götürmüşdür [5, s.18].

Müasir İngilis dilinin lüğətinin demək olar ki, yarısı alman, digər yarısı italyan və roman dillərindən alınmalardır. Elm və texnologiyanın inkişafı ilə yunan dilindən və sonralar alman, italyan, ispan, ərəb və digər dillərdən xeyli sayda sözlər mənimsəmişlər. Əsas anlayışların və obyektlərin adları qədim İngilis və ya Anglo-Saksonlardan gəlir: heaven and earth - cənnət və yer, love and hate - sevgi və nifrət, life and death - hayat və ölüm, beginning and end - başlanğıc və son, day and night - gündüz və gecə, month and year - ay və il, heat and cold - isti və soyuq, way and path - yol və cığır, meadow and stream - çəmənlik və çay və s [5, s.31].

Fransız dilindən İngilis dilinə keçən sözlərin də dairəsi xeyli genişdir. Məsələn, president - prezident, representative - nümayəndə, legislature - qanunverici, congress -kongres, constitution konstitusiya və parliament parlament terminləri fransız mənşəlidir. Duke - hersoq (ən yüksək zadəgan rütbəsi), marquis markiz (qrafdan yüksək, hersoqdan aşağı zadəgan rütbəsi), viscount - viskont (barondan yüksək, qrafdan aşağı zadəgan rütbəsi), and baron baron (ən kiçik zadəgan rütbəsi) fransız mənşəli olduğu halda, king- kral, queen - kraliça, lord - lord, lady xanım, earl - qraf və knight - cəngavər sözləri İngilis mənşəlidir [5, s.33].

20-ci əsr İngilis dili. Hazırda Böyük Britaniyada savadlı şəxslərin çıxışı qəbul olunmuş Standart İngilis dili kimi tanınır. Bölgə dialekti əvəzinə sinif dialekti, Eton və Harrow kimi məktəblərdə və Oxford və Cambridge kimi köhnə universitetlərdə inkişaf etdirilən danışq tipinə əsaslanır. Uşaq illərində regional dialektlərdə danışan bir çox İngilis, məktəbdə və universitetdə oxuyarkən Standart İngilis dilini öyrənir. British Broadcasting Corp kimi ictimai medianın istifadəsi ilə onun nüfuzu son illərdə daha da güclənmişdir.

Böyük Britaniyanın müxtəlif bölgələrində hələ də fərqli regional və yerli dialektlər işlənir. Digər mühüm regional ləhcələr də inkişaf etmişdir; məsələn, İrlandiyadakı İngilis dili leave feili üçün lave, flutter feili üçün fluther kimi sözlərdə fərdi tələffüz xüsusiyyətlərini, down sözü əvəzinə adown (aşağı) arxaik sözünün istifadəsini, banshee - ruh, ölüm mələyi kimi kelt sözlərini qoruyub saxlayır. Avstraliyada İngilis dili daşıyıcıları, saitlərin diqqətəlayiq diftonqlaşması ilə yanaşı, İngilis dili regional ləhcəsi tətbiqlərində saxlanılan və ya yerli Avstraliya terminlərindən götürülmüş xüsusi sözlərdən də istifadə edirlər.

İngilis dili yalnız ingilis xalqının deyil, eyni zamanda bir çox ölkələrdəki insanların danışdığı dil olaraq bilinir. İngilis dili tarixən və müasir dövrdə müxtəlif xarici və daxili amillərin təsiri nəticəsində inkişaf etmiş, daha da zənginləşmiş və dünyanın müxtəlif yerlərində onun bir çox növləri yaranmışdır.

Ədəbiyyat

1. Yunusov D. Mürəkkəb sintaktik vahidlərdə konstantlıq və variativlik. Bakı: E.L. nəşriyyatı. 2008, 164 s.

2. Бархударов Л.С., Штеллинг Д.А. Грамматика английского языка. Москва: Высшая школа. 1965, 432 с.
3. Бархударов Л.С., Штеллинг Д.А. Грамматика английского языка. Москва: Высшая школа. 1973, 423 с. Бондарко А.В. Инварианты и прототипы в системе функциональной грамматики. Проблемы функциональной грамматики: Семантическая инвариантность/вариативность. СПб., Наука. 2003, 358 с.
4. Abbasova M. The Impact of Social Networks on the Students' English Language in Azerbaijan. International Multidisciplinary Scientific Conferences on Social Sciences and Arts, 3, 2016.15 p.
5. Brook G.L. A History of the English Language. London: Andre Deutsch Ltd. 1958. pp.165
6. Bryant M. "English Language" in Encyclopedia International. Canada: Lexicon Publications. 1982.487 p.
7. Chambers J.K., Trudgill P., and Schilling-Estes N. The Handbook of Language Variation and Change. Malden, MA: Blackwell. 2002. pp 54

Xülasə

Dil düşüncələrimizin və yaradıcı fikirlərimizin ifadəsi olub, müxtəlif məqsədlər üçün istifadə olunan əsas insan bacarığıdır. Təxminən 100 milyon insanın İngilis dilindən istifadə etdiyi təxmin edilir. İngilis dili tibb, elm, iqtisadiyyat, beynəlxalq münasibətlər və bir çox digər sahələrdə istifadə olunan əsas dil rolunu oynayır. İngilis dilinin tarixini üç dövrə qədim , orta və erkən müasir dövrlərə bölünür. İngilis dili yalnız ingilis xalqının deyil, eyni zamanda bir çox ölkələrdəki insanların danışdığı dil olaraq bilinir. İngilis dili tarixən inkişaf etmiş, daha da zənginləşmiş və dünyanın müxtəlif yerlərində onun bir çox növləri yaranmışdır.

Açar sözlər: dil, ünsiyyət, tayfa, tarix, dövr, söz, dialekt, feil, artikl, isim, lüğət.

Summary

Historical development of the English language

Language is a fundamental human skill that is used to express our thoughts and creative ideas and also used for various purposes. It is thought that about 100 million people use English. English plays the main language role and used in medicine, science, economics, international relations and many other fields. The history of the English language is divided into three periods: ancient, medieval and early modern. English is known as the language spoken not only by the English people, but also by people in many countries. The English language has historically developed, enriched and many varieties have emerged in different parts of the world.

Key words: language, communication, tribe, history, period, word, dialect, verb, article, noun, dictionary.

Резюме

Историческое развитие английского языка

Язык – это основополагающий навык человека, который используется для выражения наших мыслей и творческих идей и используется в самых разных целях. По оценкам, около 100 миллионов человек используют английский язык. Английский язык играет роль основного языка, используемого в медицине, науке, экономике, международных отношениях и многих других областях. История английского языка делится на три периода: древний, средневековый и раннее-современный. Английский язык известен как язык, на котором говорят не только англичане, но и люди во многих других странах.

Английский язык исторически развивался, обогащался, и в разных частях света появилось множество его разновидностей.

Ключевые слова: язык, коммуникация, племя, история, период, слово, диалект, глагол, статья, существительное, словарь.

THE EFFECTIVENESS OF MOBILE APPLICATIONS IN ELIMINATING
PRONUNCIATION DEFICIENCIES IN AZERBAIJANI LANGUAGE CLASSES
AZERBAIJAN DİLİ DERSLERİNDE TELAFFUZ EKİİKLİKLERİNİN
GİDERİLMESİNDE MOBİL UYGULAMALARIN ETKİNLİĞİ

Lala MUSAYEVA

U. Hajibeyov 68, Azerbaijan State Pedagogical University, Department of Azerbaijani
Language and Educational Technology, ORCID: 0000-0002-7701-5716

Özet

Bu araştırmanın amacı, Azerbaycan dili derslerinde telaffuz eksikliklerinin giderilmesinde mobil uygulamaların etkinliğini belirlemektir. Fonetik hatalar öğrencilerin konuşma akıcılığına ve iletişim becerilerine olumsuz etki ettiğinden, bunların düzeltilmesi eğitim sürecinin temel görevlerinden biridir. Modern teknolojiler, özellikle mobil uygulamalar, interaktif alıştırmalar, oyunlaştırılmış sözlükler ve görsel-işitsel materyaller yoluyla öğrencilerin fonetik becerilerini geliştirmek için geniş olanaklar sunmaktadır. Araştırma yarı-deneysel desen temelinde yürütülmüş, 120 öğrenci (60 deney, 60 kontrol grubu) 12 hafta boyunca izlenmiştir. Deney grubuna mobil uygulamalarla alıştırmalar yaptırılmış, kontrol grubuna ise geleneksel yöntemlerle ders verilmiştir. Araştırmada tanılayıcı testler, gözlem ve kısa görüşmeler kullanılmış, sonuçlar istatistiksel ve nitel analiz yöntemleriyle değerlendirilmiştir. Sonuçlar, mobil uygulamalar kullanan öğrencilerin telaffuz becerilerinde önemli gelişme olduğunu göstermiştir. Deney grubunda ünlü ve ünsüz hataları %65-70'ten %18-25'e düşmüş, vurgu ve tonlama hataları da kayda değer ölçüde düzelmiştir. Aynı zamanda öğrencilerin motivasyonu ve öğrenme sürecine ilgisi artmış, günlük ek alıştırmalara katılım düzeyi %72'ye ulaşmıştır. Öğretmen gözlemleri, mobil uygulamaların öğrencilerin dikkatini artırdığını, bağımsız öğrenme ve özgüven becerilerini geliştirdiğini ortaya koymuştur. Tartışma bölümü, mobil uygulamaların sadece telaffuzu geliştirmede, aynı zamanda öğrencilerin psikolojik bariyerlerini azalttığını ve ders sürecini daha ilgi çekici ve etkili hale getirdiğini göstermiştir. Ancak uygulamaların kullanımı bazı sınırlılıklarla birlikte gelmektedir: mobil cihaz ve internet erişiminin kısıtlı olması, bazı öğrencilerin dijital araçlara aşırı bağımlılığı ve Azerbaycan dili için uygulamaların henüz yetersiz olması gibi. Araştırma sonuçları, mobil uygulamaların Azerbaycan dili derslerine sistematik entegrasyonunun eğitim sürecinin kalitesini artırdığını ve öğrencilerin fonetik becerilerini geliştirdiğini göstermektedir. Mobil uygulamaların müfredatın bir parçası olarak kullanılması, öğretmenler için teknoloji eğitimlerinin düzenlenmesi, öğrencilerin erişiminin sağlanması ve gelecekte daha fazla ulusal-kültürel bağlama uygun uygulamaların geliştirilmesi önerilmektedir. Sonuç olarak, mobil teknolojiler Azerbaycan dili derslerinde telaffuz eksikliklerinin giderilmesinde etkili bir araç olmakla birlikte, öğretim sürecine yenilik ve kişiselleştirilmiş öğrenme imkanları getirmektedir. Bu araştırma hem teorik hem de pratik açıdan Azerbaycan dili eğitiminde mobil uygulamaların potansiyelini ve önemini vurgulamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan dili, telaffuz eksiklikleri, mobil uygulamalar, fonetik gelişim, interaktif öğrenme, oyunlaştırma

Abstract

The purpose of this study is to determine the effectiveness of mobile applications in eliminating pronunciation deficiencies in Azerbaijani language classes. Since phonetic errors negatively affect students' speech fluency and communication skills, their correction is one of the main tasks of the pedagogical process. Modern technologies, especially mobile applications, create extensive opportunities to improve students' phonetic skills through interactive exercises, gamified dictionaries, and audiovisual materials. The research was conducted based on a quasi-experimental design, tracking 120 students (60 experimental, 60 control group) over 12 weeks. The experimental group practiced with mobile applications, while the control group was taught using traditional methods. Diagnostic tests, observations, and short interviews were used in the study, with results evaluated through statistical and qualitative analysis methods. Results showed significant improvement in pronunciation skills among students using mobile applications. In the experimental group, vowel and consonant errors decreased from 65-70% to 18-25%, and stress and intonation errors also improved noticeably. Additionally, students' motivation and interest in the learning process increased, with daily practice participation reaching 72%. Teacher observations revealed that mobile applications enhance students' attention and develop independent learning and self-confidence skills. The discussion indicated that mobile applications not only improve pronunciation but also reduce psychological barriers and make the learning process more engaging and effective. However, their use comes with certain limitations: restricted access to mobile devices and internet, some students' over-reliance on digital tools, and the still-limited availability of applications for Azerbaijani. The research results demonstrate that systematic integration of mobile applications into Azerbaijani language classes improves the quality of education and enhances students' phonetic skills. It is recommended that mobile applications be incorporated into the curriculum, technology training be organized for teachers, student accessibility be ensured, and more culturally appropriate applications be developed in the future. In conclusion, mobile technologies serve as effective tools for eliminating pronunciation deficiencies in Azerbaijani language classes while bringing innovation and personalized learning opportunities to the teaching process. This study highlights both theoretically and practically the potential and importance of mobile applications in Azerbaijani language education.

Keywords: Azerbaijani language, pronunciation deficiencies, mobile applications, phonetic development, interactive learning, gamification

1. INTRODUCTION

Correct pronunciation is considered one of the key indicators of speech culture. Phonetic norms in the Azerbaijani language have been the subject of numerous scholarly studies; however, their practical implementation remains an ongoing challenge. Experience shows that phonetic deficiencies are frequently observed, especially in the speech of secondary and higher education students. These deficiencies are sometimes influenced by dialects and regional accents, the dominant presence of foreign languages in educational and everyday environments, or the limited availability of methodological resources for phonetics.

Failure to maintain phonetic norms in the literary language not only complicates communication but also contributes to a decline in overall cultural standards. This is particularly significant in shaping the younger generation and their ability to communicate appropriately in social contexts. Phonetic errors are also more pronounced among learners of Azerbaijani as a second or foreign language, as specific features of the phonetic system—such as vowel harmony, the correct articulation of consonant clusters, intonation, and stress rules—pose additional challenges.

The rapid development of technology in the modern era has opened new possibilities for the education system. The application of information and communication technologies, especially mobile learning (m-learning) tools, complements traditional teaching methods and enhances their effectiveness. International research indicates that mobile resources increase learner motivation, support individualized learning, and provide favorable conditions for continuous practice (Godwin-Jones, 2017; Viberg & Grönlund, 2018).

1.1. Phonetic Errors and Their Causes

The study and remediation of phonetic errors is an important focus in linguistics and pedagogy. Scholars explain the occurrence of phonetic mistakes through various factors. Crystal (2003) notes that correct pronunciation is not only the result of direct mastery of phonetic rules but is also closely linked to social context and communicative needs. James (2014) emphasizes that phonetic errors often stem from deficiencies in learners' psycholinguistic mechanisms.

In Azerbaijani, the main causes of phonetic errors include dialectal and regional influences, the transfer of phonetic features from other languages (especially Russian and English), insufficient internalization of normative rules, and the repeated use of incorrect models commonly encountered in media (Aliyeva, 2019). These factors undermine the phonetic norms of the literary language and weaken speech culture.

1.2. Mobile Learning and Pronunciation Teaching

Over the last decade, mobile learning has become an important direction in language education. Kukulska-Hulme & Shield (2008) describe mobile technologies as tools that provide a flexible and personalized learning environment. These technologies allow learners to access materials anytime and anywhere, making language learning more continuous and dynamic.

The use of mobile applications in pronunciation instruction has been widely studied internationally. Derwing & Munro (2015) report that mobile apps enable learners to engage in repeated practice and interactive vocal exercises, positively affecting phonetic skill development. Wang & Chen (2020) highlight the importance of voice recognition technology in mobile apps, which provides immediate feedback and accelerates the correction of phonetic errors.

1.3. International Experience and Applications

Numerous studies have examined the effectiveness of mobile apps in language learning. Viberg & Grönlund (2018) demonstrated that mobile learning increases motivation and ensures continuous engagement compared to traditional methods. Applications such as Duolingo, Busuu, and Rosetta Stone offer specialized sections for pronunciation training, allowing learners to listen to correct pronunciation, record their own speech, and receive real-time feedback.

However, some scholars (Godwin-Jones, 2017; Stockwell, 2022) note that these apps are not fully comprehensive for phonetic training. They primarily focus on surface-level pronunciation of words, while deeper phonetic elements—such as intonation, stress, and rhythm—often remain underemphasized.

1.4. Current Situation in Azerbaijani Language Learning

Research on the use of mobile applications for Azerbaijani language learning remains limited. Local studies have primarily focused on explaining orthoepic norms and classifying phonetic errors (Huseynova, 2020; Mammadov, 2021). The interactive teaching of phonetic errors via mobile platforms has not yet been extensively studied.

Although some international platforms (e.g., Duolingo) offer limited support for learning Azerbaijani, they do not fully cover the language's phonetic system. Features such as vowel harmony, consonant clusters, and intonation are often inadequately addressed, highlighting the need for the development of new local mobile applications and the adaptation of existing international apps for Azerbaijani learners.

Research indicates that the integration of digital tools in modern education enhances motivation, accelerates learning, and improves overall learning quality. Studies in second language acquisition (Derwing & Munro, 2015; Levis, 2018) emphasize that correct pronunciation is a critical component of language competence and directly influences mutual comprehension in communication.

The unique phonetic characteristics of Azerbaijani necessitate additional pedagogical approaches. Features such as the absence of long and short vowels, consonant harmony rules, and certain phonetic transformations require specialized instructional support, further underlining the relevance of mobile applications.

Traxler (2016) notes that mobile learning allows education to continue beyond the traditional classroom, offering flexibility, accessibility, and personalization. Gamification, voice feedback, interactive dictionaries, and speech recognition technologies can make learning more effective (Godwin-Jones, 2017).

In conclusion, while preliminary steps have been taken to implement mobile learning in Azerbaijani language instruction, the lack of systematic research creates a significant gap. Detailed investigation into the types of phonetic errors, their causes, and how they can be addressed through mobile applications is of considerable theoretical and practical importance. International experience combined with local adaptation provides key guidance for developing more effective digital learning tools for Azerbaijani.

2. METHODOLOGY

The aim of this study is to empirically evaluate the effectiveness of mobile applications in developing students' pronunciation skills and addressing phonetic deficiencies in Azerbaijani language classes. The research was conducted within a mixed-methods framework, integrating both qualitative and quantitative approaches. This methodology allows for a comprehensive analysis of statistical results alongside observed qualitative changes in the pedagogical process.

The study employed a quasi-experimental design, involving two groups of students:

- Experimental group – students receiving supplementary instruction through mobile applications, including interactive dictionaries and pronunciation advisor programs.
- Control group – students learning pronunciation through traditional methods, such as teacher explanations, textbook materials, and oral exercises.

The research was carried out during the 2024–2025 academic year in four secondary schools in Baku. A total of 120 students, aged 10–14, participated in the study. The groups were randomly assigned as follows:

- Experimental group: 60 students;
- Control group: 60 students.

The primary criterion for student selection was the presence of observable phonetic and pronunciation difficulties in Azerbaijani language classes.

The main instruments used in the study included:

1. Mobile applications – a specially developed interactive dictionary and pronunciation program, featuring audio repetition, correct phoneme articulation models, gamified exercises, and individualized feedback mechanisms.
2. Diagnostic tests – pre-tests and post-tests to assess students' pronunciation skills.
3. Observation checklists – records of students' engagement, frequency of application usage, and motivation levels during lessons.
4. Interviews – short interviews with teachers and selected students to gather information on the practical benefits and challenges of the application.

The study spanned 12 weeks, divided into three phases:

- Phase 1 (Weeks 1–2): Administration of initial tests and group assignments.
- Phase 2 (Weeks 3–10): Intensive practice using mobile applications for the experimental group; traditional instruction for the control group.
- Phase 3 (Weeks 11–12): Administration of final tests, observations, and interviews.

Data analysis employed the following statistical methods:

- T-test – to determine whether there was a significant difference between the experimental and control group results.
- Pearson correlation analysis – to examine the relationship between application usage frequency and pronunciation outcomes.
- Thematic analysis – for qualitative evaluation of interview and observation data.

This methodology enabled the triangulation of findings, supporting results through both objective statistical measurements and subjective pedagogical observations.

130

3. RESULTS

The results of the study demonstrated that the use of mobile applications in Azerbaijani language classes is significantly effective in improving students' pronunciation skills. Data were analyzed for both the experimental group (students using mobile applications) and the control group (students learning through traditional methods).

By the end of the four-month instructional period, 78% of students in the experimental group showed substantial progress in adhering to orthoepic rules. The most notable improvements were observed in the following areas:

- Correct pronunciation of vowels (ə, ö, ü, ı): errors decreased from 65% to 20%.
- Consonant differentiation (ç-ş, q-k, x-h): errors decreased from 55% to 18%.
- Stress and intonation: errors decreased from 70% to 25%.

In the control group, overall improvement during the same period was relatively modest, approximately 15–20%.

Survey results indicated that 85% of students using mobile applications found the learning process more engaging and enjoyable. Moreover, 72% reported practicing with the applications for at least 15 minutes daily. In contrast, only 28% of students in the traditional-method group engaged in additional practice.

The majority of teachers (90%) emphasized that mobile applications facilitated the lesson process and allowed students to maintain focus for longer periods. They noted that interactive

pronunciation exercises and feedback mechanisms reduced the need for repeated explanations and enabled more individualized instruction.

Statistically significant differences were observed between the experimental and control groups ($p < 0.05$). These differences were particularly pronounced in phoneme pronunciation and intonation skills.

Additional observations revealed that students who regularly used the mobile applications also exhibited increased self-confidence. They participated more actively in classroom speaking and reading activities. Students who used the applications at home achieved higher results regardless of classroom conditions, confirming the effectiveness of mobile applications beyond formal educational settings.

4. CONCLUSION, DISCUSSION, AND RECOMMENDATIONS

The findings of this study indicate that mobile applications play a significant role in addressing pronunciation deficiencies in Azerbaijani language classes. Results from the experimental group clearly show that interactive pronunciation advisors, gamified vocabulary programs, and audiovisual materials not only enhance students' phonetic skills but also improve their speech fluency and self-confidence. The observed progress in stress, intonation, and articulation skills strongly confirms the effectiveness of integrating mobile applications into the learning process.

Moreover, the results demonstrate that mobile applications promote learner autonomy by providing opportunities for practice outside the classroom and supporting individualized learning trajectories. This approach facilitates greater personal development and motivation compared to traditional methods. The findings also emphasize that teachers remain crucial in the effective use of mobile applications; their observations confirm that these tools offer additional advantages during classroom instruction.

The study confirms that the integration of digital resources—such as interactive pronunciation advisors, gamified vocabulary programs, and audiovisual dictionaries—led to substantial improvements in students' accuracy, fluency, and motivation. These results are consistent with international studies that highlight the effectiveness of Mobile-Assisted Language Learning (MALL) in phonetic development (Kukulska-Hulme & Shield, 2019; Stockwell, 2022).

Another key outcome is the increase in learner autonomy. Mobile applications enabled students to practice independently outside of class, supporting Benson's (2017) assertion that self-directed learning enhances language acquisition. Unlike traditional methods, mobile-based pronunciation tools provide immediate feedback and repetition, thereby facilitating individualized learning paths.

Additionally, the study highlights the development of phonological awareness. Data indicate that students actively using mobile applications acquired a more precise understanding of stress, intonation, and articulation rules, aligning with Gilakjani's (2020) findings, which emphasized that digital pronunciation advisors significantly correct phonetic errors through auditory and visual reinforcement.

From a pedagogical perspective, this research suggests that incorporating mobile applications into Azerbaijani language teaching is not merely a supplementary tool but a transformative approach. Teachers observed that students with access to pronunciation apps displayed higher confidence in speech activities, particularly during group work and public speaking exercises. This indicates that mobile tools not only address linguistic challenges but also help overcome affective barriers such as anxiety and fear of making mistakes.

However, the study also identified certain limitations. First, access to smartphones and stable internet remains a challenge in some regions, especially in rural schools. Second, some students demonstrated excessive reliance on digital tools, neglecting teacher-led phonetic corrections and traditional exercises. Third, the number of pronunciation applications specifically designed for Azerbaijani remains limited compared to international languages, which may constrain large-scale implementation.

Overall, it is evident that mobile applications have innovative potential in Azerbaijani education. Yet, their effective implementation requires targeted curriculum integration, teacher training, and institutional support. Furthermore, collaboration among linguists, software developers, and educators is essential to develop advanced mobile tools adapted to national and cultural contexts.

This study also holds particular significance as an example of research conducted outside Western contexts, within the framework of a Turkic language. It demonstrates that mobile technologies, when adapted to local linguistic and cultural needs, can substantially enhance pronunciation teaching and learning outcomes.

Recommendations:

1. Expansion and development of mobile applications: It is recommended to create interactive applications specifically designed for Azerbaijani, covering all phonetic features, including vowel harmony, consonant clusters, intonation, and stress patterns.
2. Curriculum integration: Mobile applications should be systematically incorporated into lesson plans, not only as supplementary tools. Weekly sessions should include both in-class and out-of-class practice using mobile applications.
3. Teacher training: Professional development programs should be established to support effective integration of technology into the teaching process, ensuring productive use of mobile tools.
4. Ensuring accessibility: Access to mobile applications should be increased, particularly in rural and underprivileged regions, through government and non-governmental support programs.
5. Future research directions: Long-term studies with larger sample sizes should be conducted to examine the psychological impact, motivation, learning speed, and effects on other language skills.
6. Collaboration and innovation: Collaboration among linguists, software developers, and educators is recommended to develop advanced applications tailored to the national and cultural context.

In conclusion, mobile applications serve not only as technological tools but also as pedagogical innovations and strategic resources that enhance teaching quality. Their proper integration and sustained use can contribute to the development of students' phonetic skills, increased self-confidence, and the preservation of correct pronunciation in the Azerbaijani language.

5. KAYNAKLAR

1. Aliyeva, S. (2019). *Fonetik səhvlərin təhlili və aradan qaldırılması*. Baku: Elm Nəşriyyatı.
2. Benson, P. (2017). *Autonomy in Language Learning*. London: Routledge.
3. Crystal, D. (2003). *The Cambridge Encyclopedia of the English Language*. Cambridge: Cambridge University Press.

4. Derwing, T. M., & Munro, M. J. (2015). *Pronunciation fundamentals: Evidence-based perspectives for L2 teaching and research*. Amsterdam: John Benjamins.
5. Gilakjani, A. P. (2020). *The effectiveness of digital pronunciation tools in language learning*. *International Journal of English Linguistics*, 10(3), 45–55.
6. Godwin-Jones, R. (2017). *Emerging technologies: Mobile-assisted language learning*. *Language Learning & Technology*, 21(2), 3–17.
7. Hüseynova, N. (2020). *Azərbaycan dili fonetikasi və dərslik metodikası*. Baku: Azərbaycan Universitet Nəşriyyatı.
8. James, C. (2014). *Errors in Language Learning and Use*. London: Routledge.
9. Kukulska-Hulme, A., & Shield, L. (2008). *An overview of mobile assisted language learning: From content delivery to supported collaboration and interaction*. *ReCALL*, 20(3), 271–289.
10. Levis, J. (2018). *Intelligibility, oral communication, and the teaching of pronunciation*. Cambridge University Press.
11. Li, X. (2020). *Voice recognition technology in pronunciation learning: A review*. *Computer Assisted Language Learning*, 33(5-6), 571–591.
12. Məmmədov, R. (2021). *Azərbaycan dili dərslərində fonetik problemlərin həlli yolları*. Baku: Elm və Təhsil Nəşriyyatı.
13. Stockwell, G. (2022). *Mobile learning and language pedagogy*. London: Palgrave Macmillan.
14. Traxler, J. (2016). *Mobile learning: The next generation*. *Research in Learning Technology*, 24, 1–12.
15. Wang, Y., & Chen, N. (2020). *Mobile applications in L2 pronunciation learning: Effectiveness and challenges*. *Computer Assisted Language Learning*, 33(7), 804–828.
16. Zhang, L., & Xie, H. (2019). *Mobile pronunciation apps for EFL learners in China: An experimental study*. *Language Learning Journal*, 47(1), 1–14.

INCLUSIVITY IN MODERN EDUCATIONAL SETTINGS
ÇAĞDAŞ EĞİTİM ORTAMINDA KAPSAYICILIK

Natevan Paşayeva

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti ORCID: 0009-0001-4269-7681

ÖZET

Makalede çağdaş eğitim ortamında kapsayıcılığın mahiyeti ve önemi incelenmektedir. Kapsayıcı eğitim, her çocuğun bireysel özellikleri ve imkânları dikkate alınarak eşit haklarla öğretim sürecine dâhil edilmesini öngörmektedir. Özel gereksinimli çocukların genel eğitim ortamına entegrasyonu, onların sosyal adaptasyonu, bilgi ve becerilerinin gelişimi açısından büyük önem taşımaktadır. Makalede kapsayıcı eğitimin amaç ve ilkeleri, öğretmenlerin ve velilerin rolü, ayrıca Azerbaycan eğitim sisteminde kapsayıcılığın gelişim yönleri analiz edilmektedir. Araştırmanın sonucunda belirtilmektedir ki, kapsayıcı eğitim yalnızca pedagojik bir süreç değil, aynı zamanda sosyal adalet ve hümanizm değerlerinin bir yansımasıdır.

Anahtar kelimeler: Kapsayıcı eğitim, Özel gereksinimli çocuklar, Sosyal adaptasyon, Eşit imkânlar, Öğretmen ve veli.

ABSTRACT

The article examines the essence and importance of inclusivity in the context of contemporary education. Inclusive education envisions the participation of every child in the learning process with equal rights, taking into account their individual characteristics and abilities. The integration of children with special needs into the general education environment is of great significance for their social adaptation as well as the development of their knowledge and skills. The article analyzes the aims and principles of inclusive education, the roles of teachers and parents, and the directions of inclusivity development in the Azerbaijani education system. The study concludes that inclusive education is not only a pedagogical process but also a reflection of the values of social justice and humanism.

Keywords: Inclusive education, children with special needs, social adaptation, equal opportunities, teacher and parent.

GİRİŞ

Günümüzde eğitim sistemleri, küresel ölçekte meydana gelen ekonomik, teknolojik ve sosyal değişimlerden güçlü bir şekilde etkilenecek sürekli yenilenmektedir. Küreselleşme, dijitalleşme, çokkültürlülük ve insan haklarının daha fazla ön plana çıkması, eğitim sistemlerinin temel önceliklerini değiştirmiştir. Bu süreçler, eğitim kurumlarının yalnızca bilgi aktaran yapılar olmanın ötesinde, aynı zamanda sosyal adalet, eşitlik ve demokratik değerleri şekillendiren kurumlar olarak faaliyet göstermelerini gerekli kılmaktadır.

Eğitimin temel amaçlarından biri, tüm çocuklar için eşit fırsatlar yaratmak, onların fiziksel, psikolojik, sosyal ve entelektüel farklılıklarına bakılmaksızın kaliteli eğitim alma hakkını güvence altına almaktır. Bu bağlamda kapsayıcı eğitim anlayışı, çağdaş pedagojik teorilerde ve uygulamalarda özel bir önem kazanmıştır. Kapsayıcı eğitim, her çocuğun bireysel potansiyelini ortaya çıkarmayı hedefleyen hümanist bir yaklaşımdır (Azerbaycan Cumhuriyeti Eğitim Bakanlığı, 2018).

Kapsayıcılığın temel özelliği, eğitim sürecinde sosyal, psikolojik ya da fiziksel farklılıkların bir engel olarak değil, eğitim ortamını zenginleştiren bir unsur olarak kabul edilmesidir. Bu yaklaşım, çocuklar arasında eşitlik, hümanizm ve hoşgörü değerlerinin gelişimine hizmet etmektedir. Araştırmalar göstermektedir ki, özel gereksinimli çocukların genel eğitim ortamına entegrasyonu, onların akademik bilgi ve becerilerinin gelişmesini sağlamakla birlikte, sosyal adaptasyon ve iletişim becerilerini de güçlendirmektedir. Bu durum, onların gelecekte tam haklara sahip vatandaşlar olarak topluma etkin bir şekilde katılmaları için temel koşullardan biridir.

Eğitim kurumlarında kapsayıcı yaklaşımın uygulanması yalnızca pedagojik sonuçlar elde etmeye yönelik olmayıp; aynı zamanda sosyal adalet, eşit haklar ve hümanizm ilkelerinin hayata geçirilmesi için de önemli bir araçtır. Kapsayıcı eğitim ortamında çocuklar arasında karşılıklı saygı, iş birliği, dayanışma ve farklılıklara karşı hoşgörülü bir tutum daha güçlü biçimde oluşmaktadır. Bu da gelecekte daha demokratik, hümanist ve sosyal adalete dayalı bir toplumun inşasına zemin hazırlamaktadır.

Dolayısıyla kapsayıcı eğitim, yalnızca pedagojik bir yaklaşım olarak değil, aynı zamanda sosyal ve manevi değerlerin güçlendirilmesi bakımından da büyük önem taşımaktadır. Bu nedenle çağdaş pedagojinin en güncel araştırma alanlarından birine dönüşmüştür. Onun kuramsal temellerinin derinleştirilmesi, uygulama mekanizmalarının geliştirilmesi, öğretmenlerin mesleki yeterliliğinin artırılması, ebeveynlerin desteği ve eğitim altyapısının uyarlanması, kapsayıcı eğitimin gelişim perspektiflerinin temel yönlerini oluşturmaktadır.

YÖNTEM

Araştırmanın yürütülmesinde bilimsel-teorik analiz, karşılaştırmalı yaklaşım ve sentez yöntemlerinden sistemli bir şekilde yararlanılmıştır. İlk olarak, kapsayıcı eğitimin mahiyetini, amaçlarını ve ilkelerini daha derinlemesine açıklayabilmek amacıyla pedagojik, psikolojik ve sosyolojik literatür kapsamlı biçimde incelenmiştir. Bu aşamada kapsayıcı eğitimin tarihsel gelişimi, farklı ülkelerdeki uygulama modelleri, terminoloji ve kavramsal çerçeveler karşılaştırmalı şekilde analiz edilmiş, mevcut teorik yaklaşımların güçlü ve zayıf yönleri belirlenmiştir. Bununla birlikte kapsayıcılığın eğitim-öğretim sürecinde nasıl uygulandığı, öğretmen-öğrenci-veli ilişkilerine etkisi ve sosyal entegrasyon açısından rolü de ayrıntılı olarak incelenmiştir.

Ayrıca, kapsayıcı eğitimin hukuki-institüsyonel temellerinin analizi araştırmanın önemli yönlerinden birini oluşturmuştur. Bu amaçla Azerbaycan Cumhuriyeti'nin eğitim mevzuatı, devlet programları, stratejik gelişim konseptleri ve normatif-hukuki belgeleri incelenmiştir. Aynı zamanda Birleşmiş Milletler (BM), UNESCO, UNICEF ve Avrupa Özel Gereksinimler ve Kapsayıcı Eğitim Ajansı gibi uluslararası kuruluşların kabul ettiği sözleşmeler, bildirgeler ve tavsiyeler gözden geçirilmiştir. Böylelikle konuya yalnızca pedagojik açıdan değil, aynı zamanda hukuki ve sosyal yönlerden de bilimsel yaklaşım sağlanmıştır (UNESCO, 2005).

Araştırmanın metodolojik yaklaşımı hem ulusal hem de uluslararası deneyimin karşılaştırmalı analizine dayandırılmıştır. Bu çerçevede farklı ülkelerde kapsayıcı eğitimin uygulama modelleri, örgütsel mekanizmaları ve metodik yaklaşımları incelenerek Azerbaycan gerçekleriyle karşılaştırılmıştır. Karşılaştırmalı analiz sonucunda hem evrensel değerlere hem de ulusal-kültürel özelliklere uygun ortak noktalar belirlenmiştir.

Genel olarak araştırmada kullanılan yöntemler, kapsayıcı eğitim probleminin kapsamlı bir biçimde incelenmesini temin etmiş, konunun teorik ve pratik temellerinin net bir şekilde belirlenmesine ve gelecekteki gelişim perspektiflerinin gerekçelendirilmesine zemin hazırlamıştır.

Sentez yöntemi aracılığıyla elde edilen teorik ve pratik veriler sistemli biçimde bütünleştirilmiş, kapsayıcı eğitimin pedagojik, sosyal, psikolojik ve hukuki boyutları kapsamlı bir şekilde analiz edilmiştir. Bu yaklaşım sayesinde yalnızca kavramsal çerçevenin teorik açıdan açıklanmasıyla kifayet edilmemiş, aynı zamanda kapsayıcı eğitimin eğitim ortamlarında nasıl uygulanabileceği, hangi örgütsel ve metodolojik mekanizmalarla desteklenebileceği de ortaya konulmuştur. Böylelikle araştırma, yalnızca soyut fikirlerin incelenmesi düzeyinde kalmamış, aynı zamanda pratik çözümler ve öneriler geliştirmeye de hizmet etmiştir (Florian, L. 2014).

Metodolojik sürecin bu biçimde kurgulanması, kapsayıcı eğitimin bireysel, pedagojik ve toplumsal faydalarını daha geniş perspektifden değerlendirmeye imkan tanımış, özellikle öğretmenlerin hazırlığı, okul-aile iş birliği, sınıf içi uygulama modelleri ve sosyal entegrasyon mekanizmaları kimi mühüm meselelerin derinden tahlil edilmesini temin etmiştir. Ayrıca farklı ülkelerdeki başarılı uygulama örneklerinin incelenmesi, Azerbaycan eğitim sistemi için uyarlanabilecek pratik deneyimlerin belirlenmesine de imkân sağlamıştır.

Sonuç olarak, kullanılan yöntemler araştırmanın amacına uygun bir şekilde seçilmiş ve sistemli biçimde uygulanmıştır. Bu metodolojik çerçeve, kapsayıcı eğitimin mahiyetinin, temel ilkelerinin, uygulama imkânlarının ve gelecekteki gelişim perspektiflerinin çok yönlü bir biçimde incelenmesine zemin hazırlamıştır. Elde edilen sonuçlar yalnızca akademik bir değerlendirme olarak değil, aynı zamanda eğitim politikalarına ve pratik faaliyetlere yön verebilecek değerli katkılar olarak da önem taşımaktadır.

BULGULAR

Araştırmalar göstermektedir ki, kapsayıcı eğitim ortamının oluşturulması yalnızca çocukların akademik göstergelerine etki etmekle kalmamakta, aynı zamanda onların sosyal, duygusal ve hatta bilişsel gelişim süreçlerine de önemli katkılar sağlamaktadır. Özel gereksinimli çocukların genel eğitim sürecine dâhil edilmesi, onların iletişim becerilerinin gelişmesine, özgüvenlerinin güçlenmesine ve sosyal uyum yeteneklerinin daha kalıcı bir nitelik kazanmasına zemin hazırlamaktadır. Böyle bir ortam, çocukların gelecekte bağımsız bireyler olarak toplumsal yaşamda aktif rol almalarını, iş gücü piyasasına başarıyla entegre olmalarını ve toplumun tam haklı üyeleri gibi gelişim göstermelerini mümkün kılmaktadır. Kapsayıcı eğitim yalnızca bireysel gelişimi değil, aynı zamanda toplumun sürdürülebilir sosyal kalkınmasını da doğrudan etkilemektedir.

İncelenen pedagojik ve psikolojik kaynaklar ışığında kapsayıcı eğitimin etkileri şu şekilde özetlenebilir:

- **Kapsayıcı sınıflarda eğitim gören çocuklar arasında** karşılıklı saygı, hoşgörü, empati ve iş birliği ilişkilerinin daha hızlı geliştiği tespit edilmiştir. Aynı öğrenme ortamında farklı bireysel özelliklere sahip öğrencilerin bir araya gelmesi, çocuklarda sosyal sorumluluk bilincini artırmakta, dayanışma kültürünü ve hümanist değerleri güçlendirmektedir. Bu durum, uzun vadede demokratik bir toplum düzeninin oluşmasına katkı sağlamaktadır.
- **Öğretmenlerin bireysel yaklaşımı esas alan yöntemleri** uygulamaları, hem öğretim sürecinin niteliğini yükseltmekte hem de öğrencilerin öğrenmeye olan ilgisini ve içsel motivasyonunu artırmaktadır. Bu sayede her öğrenci, kendi öğrenme hızına ve bireysel özelliklerine uygun şekilde gelişme fırsatı bulmakta, potansiyelini en üst düzeyde gerçekleştirebilmektedir.
- **Velilerin aktif desteği** kapsayıcı eğitimin başarısında belirleyici bir rol oynamaktadır. Okul ve aile arasındaki iş birliği güçlendiğinde, çocukların eğitim sürecine uyum sağlaması kolaylaşmakta, aynı zamanda onların toplumsal entegrasyon süreçleri de daha sağlam bir zemine oturmaktadır.

- **Azerbaycan eğitim sisteminde son yıllarda kapsayıcı eğitimin geliştirilmesi adına** önemli adımlar atılmıştır. Hukuki-normatif çerçevenin güncellenmesi, pilot projelerin uygulanması ve kapsayıcı okulların sayısının artırılması bu sürecin olumlu yönlerini ortaya koymaktadır. Ancak buna rağmen, öğretmenlerin kapsayıcı eğitim konusunda profesyonel olarak yetiştirilmesi, metodik ve didaktik materyallerin zenginleştirilmesi, kaynak odalarının oluşturulması ve eğitim kurumlarının altyapısının herkes için erişilebilir hale getirilmesi gibi alanlarda bazı eksiklikler halen devam etmektedir.

Ayrıca, ulaşılan sonuçlar eğitim politikalarının hazırlanmasında karar vericilere rehberlik edebilecek nitelikte olup, kapsayıcı eğitimin uzun vadede toplumsal entegrasyonu, demokratik değerlerin gelişimini ve sosyal adaletin sağlanmasını destekleyeceğini göstermektedir. Bu bağlamda, araştırmanın bulguları yalnızca bilimsel bilgi üretimine katkı yapmakla kalmayıp, aynı zamanda eğitim alanındaki pratik uygulamaların iyileştirilmesine, stratejik planların hazırlanmasına ve sürdürülebilir kapsayıcı eğitim modellerinin geliştirilmesine de ışık tutmaktadır (Booth, T., & Ainscow, M. 2011).

Genel bir değerlendirme yapmak gerekirse, kapsayıcı eğitim yalnızca pedagojik bir yenilik veya metodolojik bir tercih değil, aynı zamanda toplumun sosyal gelişimi, kültürel çeşitliliğin korunması ve bireylerin eşit haklarla gelişim fırsatına sahip olması açısından sosyal ve manevi bir zorunluluktur. Kapsayıcılık, bireysel potansiyelin en üst düzeyde geliştirilmesine imkân tanırken; aynı zamanda daha adil, hoşgörülü, eşitlikçi ve hümanist bir toplumun inşasına da hizmet etmektedir. Uzun vadede kapsayıcı eğitim, yalnızca bireylerin değil, toplumun bütününe refahını, sürdürülebilir kalkınmasını ve demokratik değerler temelinde ilerlemesini destekleyen bir yapı olarak ön plana çıkmaktadır.

SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER

Günümüz eğitim ortamında kapsayıcılığın uygulanması, yalnız pedagojik bir yaklaşım olarak değil, aynı zamanda toplumsal kalkınma ve sosyal bütünleşme açısından da büyük önem taşımaktadır. Kapsayıcı eğitim, tüm çocukların bireysel özellikleri, yetenekleri ve ihtiyaçları gözetilerek öğrenim sürecine eşit imkânlarla dâhil edilmesini hedeflemektedir. Bu model, yalnızca bilgi aktarımını değil, aynı zamanda çocukların sosyal, duygusal ve iletişimsel gelişimlerini de desteklemektedir. Dolayısıyla kapsayıcı bir öğrenme ortamı, her öğrencinin potansiyelini en üst düzeyde gerçekleştirmesine zemin hazırlamakta ve onların topluma daha etkin biçimde entegre olmalarını mümkün kılmaktadır.

Araştırmalar, kapsayıcı yaklaşımın faydalarının yalnızca özel gereksinimli bireylerle sınırlı olmadığını, aynı zamanda tüm öğrenciler için önemli kazanımlar sağladığını ortaya koymaktadır. Kapsayıcı sınıflarda farklı bireysel özelliklere sahip çocukların bir arada bulunması, empati, dayanışma, hoşgörü ve karşılıklı saygı gibi değerlerin gelişimini hızlandırmaktadır. Bu da öğrencilerde demokratik düşüncüyü, sosyal adalet duygusunu ve insan haklarına dayalı bir yaklaşımı güçlendirmektedir. Böylelikle kapsayıcı eğitim, uzun vadede daha adil, barışçıl ve uyumlu bir toplumun inşasına katkıda bulunmaktadır.

Azerbaycan eğitim sisteminde de kapsayıcılığın geliştirilmesi yönünde son yıllarda önemli adımlar atılmıştır. Devlet programları, yasal düzenlemeler ve pilot projeler bu alanda olumlu sonuçlar doğurmuş, kapsayıcı okulların sayısı artırılmış ve bu yaklaşımın kavramsal temeli güçlendirilmiştir. Bununla birlikte, öğretmenlerin kapsayıcı eğitim konusunda yeterli donanıma sahip olmaması, yöntemsel ve didaktik materyallerin sınırlı oluşu ve eğitim kurumlarının altyapısının tüm öğrenciler için erişilebilir hale getirilmemesi gibi sorunlar hâlâ varlığını sürdürmektedir (Aliyeva, N. 2020).

Gelecek perspektifinde kapsayıcı eğitimin daha geniş ölçekte uygulanması, hem pedagojik sistemin çağdaş taleplere uyum sağlamasına hem de toplumsal eşitliğin güçlendirilmesine

hizmet edecektir. Bu süreç yalnızca bireysel gelişimi değil, aynı zamanda toplumun sürdürülebilir sosyal ve kültürel kalkınmasını da destekleyecek; insani değerlerin güçlenmesine ve demokratik bir toplumun oluşumuna önemli katkılar sunacaktır.

KAYNAKLAR

1. Azerbaycan Cumhuriyeti Eğitim Bakanlığı. “Kapsayıcı Eğitimin Gelişimi Üzere Devlet Programı (2018–2025)”. Bakü, 2018.
2. UNESCO. Guidelines for Inclusion: Ensuring Access to Education for All. Paris: UNESCO, 2005.
3. Florian, L. (2014). The SAGE Handbook of Special Education. Londra: SAGE Publications.
4. Booth, T., & Ainscow, M. (2011). Index for Inclusion: Developing Learning and Participation in Schools. Bristol: CSIE.
5. Aliyeva, N. (2020). Kapsayıcı Eğitim ve Pedagojik Yaklaşımlar. Bakü: Eğitim Yayınları.

PSYCHOLOGICAL PARALLELISM IN MODERN AZERBAIJAN CHILDREN'S
MÜASİR AZƏRBAYCAN UŞAQ ŞEİRİNDƏ PSİXOLOJİ PARALELİZM

Aygun Ahmadova Shukur kızı

Azərbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi (Ü. Hacıbəyov-68), 0000-0002-2464-2513

Aygün Ahmadova, Edebiyat Öğretim Teknolojileri Bölümü

Anahtar kelimeler: yaşlı, çocuk, edebiyat, şiir, zevk, tekrar, ortam, rol, stil

Keywords: old, child, literature, poetry, pleasure, repetition, medium, role, style

1970-1980-ci illərdə Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının ideya-bədii istiqamətləri barədə tədqiqat işi aparmış V.Əliyev göstərir ki, həmin illərdə Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının şeir qolu özünəməxsus olan ədəbi inkişafın ən yaxşı cəhətlərini, ideya-məzmun və yaradıcılıqlıq baxımından bir sıra yeniliklər ortaya çıxarmışdır.. Lakin nə V.Əliyevin, nə də uşaq ədəbiyyatı üzrə digər mütəxəssislərin əsərlərində 1980-ci illərdən etibarən uşaq poeziyasında gedən yaradıcılıq axtarışlarına, eləcə də həmin axtarışların güclü və zəif cəhətlərinə, keyfiyyətinə, əsas istiqamətlərinə və s. ətraflı diqqət yetirməmişdir.

Müasir Azərbaycan uşaq poeziyasının yaradıcılıq xüsusiyyətləri üzərində müşahidələr göstərir ki, bir tərəfdən, yeni süjet, orijinal kompozisiya, dövrün ideya-estetik zövqünə uyğun obrazlar, bədii təsvir vasitələri, digər tərəfdən isə ənənəvi köhnəlmiş, hətta solğun, uşaq təfəkküründə heç bir emosiya oyatmayan poetexnoloji priyomlar və vasitələr aparıcı rol oynayır. Azərbaycan uşaq poeziyasında aparıcı qüvvə sayılan orijinal ifadə tərz, “zamanla səsləşən” obrazlı deyimlər, çevik poetik-üslubi maneralar uşaq zövqünün formalaşmasına təkan verən amillərin daxili yaradıcılıq prinsipləridir.

Uşaq poeziyasında intonasiyanın elastikliyində, intonasiyanın ahəngdarlığına, ritmik vasitələrdən-alliterasiya, eləcə də təkrarın digər poetik baxımdan effektiv formalarından istifadəyə həmişə diqqət yetirilmişdir. Lakin müşahidələr göstərir ki, 1970-1980-ci illərin Azərbaycan uşaq poeziyası haqqında söhbət gedən maneralardan daha sıx-sıx faydalanmışdır. Xüsusilə Mirmehdi Seyidzadə, Mikayıl Rzaquluzadə, İlyas Tapdıq, Fikrət Sadıq, Zəhid Xəlil, Rafiq Yusifoğlu, Məmməd Namazın, Məmməd Aslanın, şeirlərində intonasiyaya, poetik ritmikaya xüsusi fikir verildiyini, həmin şairlərin bu baxımdan xüsusi mərhələ təşkil etdiklərini görürük. Uşaq nitqinin intonativ əlamətlərini nəzərə alan müəlliflər şeirin məzmunu ilə yanaşı yəni məzmunun mükəmməlliyinə, aktuallığına xələl gəlmədən həmişə formanın çevikliyində də diqqət yetirmişlər.

Müasir uşaq şeirinin forma və yaradıcılıq axtarışlarında diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri şeirin kimin dilindən deyilməsidir. Bu baxımdan aparılan müşahidələr aşağıdakı variantları ayırmağa imkan verir: uşağın öz dilindən deyilən şeirlər; valideynin, yaxud böyüklərin dilindən deyilən şeirlər; bu və ya digər təbiət hadisələrinin “dilindən deyilən şeirlər və s.

Uşağın öz dilindən deyilən şeirlərin müasir dövrdə yaranmış ən yaxşı nümunələri göstərir ki, həmin şeirlərdə, hər şeydən əvvəl, çox böyük səmimiyyət, emosional saflıq, həzırcaavablılıq, lirizm olur. Ata-anası, ətraf mühit, müəllimləri, bu və ya digər münasibət barədə danışan uşağa həyata öz “məntiq”ini diqtə etməyə, özünü “təsdiq eləməyə” çalışır:

Anamın əllərindən

İstədim çıxıb qaçım.
Birdən yığıldım yerə.
Yaman siyrildi qıçım.
Bərk dəysəm də yerə mən.
Ancaq heç ağlamadım.
- Qorxdum.
Əgər ağlasam.
“Ağlağan” qalar adım.
Saçım sıgal-sığaldır,
Anam çəkən sığaldı...
Ağrımadı dizlərim.
Anam öpdü, sağaldı.

Validənlərin, yaxud böyüklərin dilindən deyilmiş şeirlərin müəyyən qismi birbaşa konkret detallar, məsələlər, münasibətlər üzərində qurulur ki, həmin şeirlərdə yaradıcılıq axtarırları diqqəti cəlb edir. Lakin bu qəbildən olan uşaq şeirlərində bəzən ritorika konkret təsviri üstələyir. Bu zaman şeir, təbii ki, gənc oxucunun ruhuna yol tapa bilmir... Səməd Vurğun deyirdi: “Uşaq qəlbinə tərbiyə etdiyimiz zaman o qəlbə həyat və təbiətin həqiqətləri ilə qanad verməliyik. Bu həqiqət o qədər zəngin, rəngarəng, mənalı və gözəldir ki, onun heç bir boyğa, rəng və uydurmalarla ehtiyacı yoxdur” Böyük şair əlavə edirdi: “Uşaq hər şeydə bir növ nəşə, bir sevinc, hər kəsdə hörmət və nəvaziş görür. Uşaq humanistdir. Onun ruhu ən xeyirxah hisslər yuvasıdır” Uşağı öyrətmək, tərbiyə etmək lazımdır və təbii ki, ədəbiyyat da bundan kənarda qala bilməz. Ancaq şüar söyləməklə, yalnız tənbeh etməklə, “bunu belə elə, onu elə elə” deməklə, göstərişlər verməklə uşaq qəlbinə, hissini, intellektini tərbiyə etmək mümkün deyil. “Bəzən bizim yazıçılarımız yeddi-səkkiz yaşında uşağa hərbi paltar geydirir, tüfəng və patronlaş verir, onun böyründən bomba da asır, dilinə isə şüarlar verir: “Yaşasın azadlıq! Yaşasın vətən! Məhv olsun zalımlar və qəsbkarlar!” Bütün bunlarla biz uşaqlarımızda vətənpərvərlik və qəhrəmanlıq hissləri yarada bilmərik. Bu yol ilə yazılan əsərlər şübhəsiz ki, uşaq təbiətini zorlamış olar, ona vətəni və xalqı sevirə bilməz”

Səməd Vurğunun tənqidi qeydləri son dövr uşaq poeziyasında maraq doğuran amillərə aiddir. Həqiqətən, bizim bir sıra şairlər uşaqlara öyüd-nəsihət verməkdən irəli gedə bilmirlər. Bununla belə konkret detallar üzərində düşünən poeziya nümunələri də az deyil.

Çəkmələrin təptəzə,
Şalvarın lap təzədir.
Mübarək!
Çantan xoş gəlir gözə.
Dəftər-kitab təzədir.
Mübarək!
Qəşəng oğlan olmusan.
Yaraşır sənə köynək.
...Bir “iki” də almısan.

İndi buna nə deyək?

Mübarək?!

Göründüyü kimi, burada kiçik yaşlı məktəblinin çox zərif şəkildə tənbeh olunması təsvir edilir. Həmin tənbehdəki səmimiyyət dərhal diqqəti cəlb etdiyindən o, quru didaktika təsiri bağışlayır. Uşaq psixologiyasını (ümumən insan psixologiyasını!) çox hallarda nəzərə alan bəzi şairlərin elə şeirlərinə də rast gəlirik ki, verilən bədii informasiya sxematikdir, gənc oxucunu cəlb etmir, onun ruhunu oxşamır. Məsələn, R.Yusifoglunun “Qorqud baba” şeirində olduğu kimi:

Ürəkləri ovsunlayan

Bir qopuzu-sazı olub.

Ağsaqqal bir

Kişiimiş.

Hamı ondan razı olub.

Məclislərdə saz çalanda

Dinləməkdən kim doymuş?

Ərənlər, igidlər

Adı ilə fəxr eləyir

Bu el-oba.

Babaların babasıdır

Qorqud baba.

İstedadlı, artıq böyük sənətkarlıq təcrübəsinə malik bir şairin bu cür soyuq rəngsiz, bırıq hallarda isə tamamilə köhnəlmiş ifadələrlə danışması, bırıq dənə də olsa təşbehdən, metaforadan, epiteidən istifadə etməməsi sadəcə sönük bir söz yığınının yaranmasına gəlirib çıxarmışdır. Halbuki Dədə Qorqudu bu şəkildə uşaqlara tanımaq uşaq poeziyasında yanlış addımdır.

Azərbaycan uşaq poeziyasında təbiətdə baş verən hadisələrin “dili”ndən deyilən şeirlərdə, bir qayda olaraq, həmin hadisə canlandırılır, ona insan xüsusiyyətləri qazandırılır: Milvarid Dilbazinin “Çiçəklərin şikayəti” şeirində deyildiyi kimi;

Bizi çəməndə görənlər,

Ay kökümüzdən dərənlər!..

Siz bizi kökdən dərməyin.

Bu çiçəkli torpaqları

Boz səhraya döndərməyin!

Bağsız, meşəsiz olmasın

Bu meşəli, bağlı dağlar.

Çılpaq qalsa, torpaq ağlar...

Hər şey kökü üstə bitir –

Yer üzündən nəsli itir.

Bu bir həqiqətdir ki, təbiət, ətraf mühitin hadisələri uşağa həmişə canlı və sirli görünür. Uşaq xəyalı isə təbiətdə, ətraf mühitdə həmişə canlılıq və ruh axtarır. Bizim uşaq şairlərimiz bu cəhətə adətən həssas yanaşmağa çalışır, maraqlı assosiativ təsəvvürlər üzərində düşünürlər:

Ağaca bax, ağaca.

Yaraşıqdır yamaca.

Külək əsir astaca.

Yarpaqları oynayır.

Uşağa ancaq vətənpərvərlik, tərbiyəlilik, cəmiyyətdə özünü aparmaq dərsi keçmək olmaz, uşaq özünü təbiətdən daha az ayırır, ətraf mühit hadisələri ilə öz hərəkətləri arasında paralellik tapır və buna psixoloji paralelizm deyilir, insanla təbiəti eyniləşdirir, həmin eyniliyi görməyəndə təəccüblənir:

Keçimiz süd verir mənə -

bir qəpik pul istəmir.

Qoçum ət verir mənə -

bir qəpik pul istəmir.

Çay deyir: “Balığımı

tut apar elə-belə” –

bir qəpik pul istəmir.

Ağac deyir: “Qab gətir,

tut apar elə-belə” –

bir qəpik pul istəmir...

Bəs bu dükançı xala?

Niyə “ətə, balığa

yağa, südə, qatığa

pul ver, - deyir, - ay bala,

pul ver. – deyir, - bir belə”?’

Psixoloji paralelizm müasir dünya uşaq ədəbiyyatında, xüsusilə poeziyada geniş yayılmış ifadə-inikas formalarından, üsullarından biridir. Bu bərdə İqor Motyaşov, Serqey Baruzdin, Yuri Brondis kimi mütəxəssislər, uşaq ədəbiyyatına həsr olunmuş əsərlərində bu formalardan ətraflı bəhs edirdilər. Təbiətlə cəmiyyət, təbiət hadisələri ilə cəmiyyət hadisələri arasında paralellik görülməsi uşaq təfəkkürü üçün xarakterikdir.

Görkəmli poetika mütəxəssisi Aleksand Veselovski dünya xalqlarının, o cümlədən türk xalqlarının şifahi ədəbiyyatından gətirdiyi çoxlu sayda nümunələr əsasında analiz, yəni təbiət qüvvələrinin canlandırılmasını psixoloji paralelizmə aid edir. Roman Yakobson, Viktor Jirmunski, Yuri Lotman, Osip Brik, Xəliq Koroğlu və başqaları da təbiətlə cəmiyyət arasında paralelliğin bədii təfəkkür üçün maraqlı olduğunu konkret faktlarla göstərmişlər. Azərbaycan folklor abidələrində xüsusilə atalar sözlərində, “Kitabi-Dədə Qorqud”da, nağıllarda, xalq nəğmələrində bu cür paralelizmin nümunələrinə olduqca sıx-sıx rast gəlinir; məsələn, bəzi atalar sözlərinə diqqət edək

Dağ yeri duman yeri, yurd yeri - güman yeri.

Əski pambıq bez olmaz, düşməndən dost olmaz

Müasir Azərbaycan uşaq şeirində psixoloji paralelizmin geniş yayılması, bir tərəfdən, uşaq şeirinin təbiətindən irəli gəlsə, digər tərəfdən, son dövrlərdə ümumən Azərbaycan poeziyasında “folklora qayıdış” adlanan hərəkətin nəticəsidir. “Folklora qayıdış” uşaq poeziyasına yalnız folklor mövzuları gətirməklə kifayətlənməmişdir. Xalq şeirinin bir sıra forma-poetik xüsusiyyətləri uşaq poeziyası tərəfindən mənimsənilmiş, müasir tələblər səviyyəsində işlənərək qəbul edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Aygün Əhmədova Müasir uşaq poeziyası,(monoqrafiya) ADPU-nun mətbəəsi.Bakı-2001, 116 s.
- 2.Aygün Əhmədova. “Azərbaycan Uşaq Ədəbiyyatı”, (dərs vəsaiti) Bakı-Elm və təhsil-2012. Səh,120
- 3.Aygün Əhmədova.” Uşaq şeirinin inkişaf yolları” (1980-1990) (dərs vəsaiti) Bakı-Mütərcim-2018,səh,126
- 4.Aygün Əhmədova.”XX əsr müasir Azərbaycan ədəbiyyatında uşaq oxusu nümunələri”(monoqrafiya) Bakı-Müəllim-2022, səh-220
- 5.Aygün Əhmədova.”Abdulla Şaiqin bədii yaradıcılığı” ADPU-nəş. Bakı,2023, səh-536

ÖZET

MODERN AZERBAIJAN ÇOCUK ŞİİRİNDE PSİKOLOJİK PARALLELISM

1970-1980'li yıllarda Azerbaycan çocuk edebiyatının ideolojik ve sanatsal yönleri üzerine araştırmalar yapan V. Aliyev, bu yıllarda Azerbaycan çocuk edebiyatının şiir kolunun o döneme kadarki edebi gelişimin en iyi yönlerini, fikir-içerik ve yaratıcılık açısından bir dizi yeniliği ortaya koyduğunu göstermektedir. Ancak ne V. Aliyev ne de çocuk edebiyatı alanındaki diğer uzmanlar, 1980'lerden bu yana çocuk şiirinde devam eden yaratıcı arayışlara, bu arayışların güçlü ve zayıf yönlerine, niteliklerine, ana yönlerine vb. ayrıntılı bir şekilde değinmemişlerdir. Çağdaş Azerbaycan çocuk şiirinin yaratıcı özelliklerine ilişkin gözlemler, bir yandan yeni bir olay örgüsünün, özgün bir kompozisyonun, dönemin ideolojik ve estetik zevkine uygun imgelerin, sanatsal tasvir araçlarının, diğer yandan çocukların düşüncesinde hiçbir duygu uyandırmayan geleneksel, eski, hatta solmuş şiirsel ve teknolojik yöntem ve araçların öncü rol oynadığını göstermektedir. Azerbaycan çocuk şiirinin öncü gücü olarak kabul edilen özgün ifade tarzı, "zamanla yankılanan" mecazi ifadeler, esnek şiirsel-üslupsal tavırlar, çocuk zevkinin oluşumunu teşvik eden etkenlerin içsel yaratıcı ilkeleridir.

Çocuk şiirinde her zaman tonlama esnekliğine, tonlama uyumuna, ritmik araçların - alliterasyon- kullanımına ve şiirsel açıdan etkili diğer tekrar biçimlerine dikkat edilmiştir. Ancak gözlemler şunu göstermektedir ki, 1970'ler-1980'ler Azerbaycan çocuk şiirinde ele alınan tavırlar daha yoğun bir şekilde kullanılmıştır. Özellikle Mirmehdi Seyidzade, Mikayil Rzaguluzade, İlyas Tapdık, Fikret Sadig, Zahid Halil, Rafiq Yusifoglu, Mammad Namaz, Mammad Aslan'ın şiirlerinde tonlama ve şiirsel ritme özel bir önem verildiğini ve bu şairlerin bu konuda özel bir aşama oluşturduğunu görmekteyiz. Çocuk konuşmasının tonlama

özelliklerini göz önünde bulunduran yazarlar, şiirin içeriğiyle birlikte biçim esnekliğine, yani içeriğin mükemmelliğinden ve güncelliğinden ödün vermeden her zaman dikkat etmişlerdir.

Modern çocuk şiirinin biçim ve yaratıcılık arayışında dikkat çeken konulardan biri, şiirin hangi dilde anlatıldığıdır. Bu bağlamda yapılan gözlemler, şu seçenekleri ayırt etmemizi sağlar: Çocuğun kendi dilinde anlatılan şiirler; ebeveynin veya yetişkinlerin dilinde anlatılan şiirler; belirli doğa olaylarının "dilinde" anlatılan şiirler vb.

Modern çağda ortaya çıkan, çocuğun kendi dilinde anlatılan şiirlerin en iyi örnekleri, her şeyden önce bu şiirlerin büyük bir samimiyet, duygusal saflık, zekâ ve lirizm içerdiğini göstermektedir. Ebeveynler, çevre, öğretmenler ve şu veya bu ilişkiden bahseden çocuk, hayata kendi "mantıklarını" dikte etmeye, kendilerini "onaylamaya" çalışırlar.

ABSTRACT

POETRY

V. Aliyev, who conducted research on the ideological and artistic directions of Azerbaijani children's literature in the 1970s-1980s, shows that in those years the poetry branch of Azerbaijani children's literature revealed the best aspects of the literary development up to that time, a number of innovations in terms of idea-content and creativity. However, neither V. Aliyev nor other specialists in children's literature paid detailed attention to the creative searches that have been going on in children's poetry since the 1980s, as well as the strengths and weaknesses of those searches, their quality, main directions, etc. Observations on the creative features of modern Azerbaijani children's poetry show that, on the one hand, a new plot, original composition, images corresponding to the ideological and aesthetic taste of the era, means of artistic depiction, and on the other hand, traditional outdated, even faded, poetic and technological methods and means that do not arouse any emotions in children's thinking play a leading role. The original style of expression, figurative expressions that "sound with time", flexible poetic-stylistic manners, which are considered the leading force in Azerbaijani children's poetry, are the internal creative principles of the factors that stimulate the formation of children's taste.

In children's poetry, attention has always been paid to the flexibility of intonation, harmony of intonation, the use of rhythmic means - alliteration, as well as other poetically effective forms of repetition. However, observations show that. The manners discussed in the Azerbaijani children's poetry of the 1970s-1980s were used more intensively. In particular, we see that special attention is paid to intonation and poetic rhythm in the poems of Mirmehdi Seyidzadeh, Mikayil Rzaguluzadeh, Ilyas Tapdig, Fikret Sadig, Zahid Khalil, Rafig Yusifoglu, Mammad Namaz, Mammad Aslan, and that these poets formed a special stage in this regard. Taking into account the intonation features of children's speech, authors have always paid attention to the flexibility of form along with the content of the poem, that is, without compromising the perfection and relevance of the content.

One of the issues that attracts attention in the search for form and creativity of modern children's poetry is whose language the poem is told in. Observations made in this regard allow us to distinguish the following options: poems told in the child's own language; poems told in the language of the parent or adults; poems told in the "language" of certain natural phenomena, etc.

The best examples of poems told in the child's own language that have emerged in the modern era show that, first of all, these poems contain great sincerity, emotional purity, wit, and lyricism. Parents, the environment, teachers, and the child, who speaks about this or that relationship, try to dictate their "logic" to life, to "affirm" themselves.

SPEECH CULTURE IN THE AZERBAIJANI LANGUAGE AND ITS PROMOTION
AZƏRBAYCAN DİLİNDE KONUŞMA KÜLTÜRÜ VE ONUN TANITIMI

Arzu Kərimova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti (Ü. Hacıbəyov-68),
ORCID:0000-0002-2662-6015

ÖZET

Konuşma kültürü, her milletin ulusal kimliğinin, kültürel mirasının, entelektüel potansiyelinin ve sosyal ilişkiler sisteminin ayrılmaz bir parçasıdır. Azerbaycan halkı zengin dil geleneklerine sahiptir ve bu geleneklerin korunması, geliştirilmesi, özellikle de genç nesillere doğru konuşma becerilerinin kazandırılması günümüzün önemli görevlerinden biridir. Dilin sadece bir iletişim aracı değil, aynı zamanda ulusal düşünce tarzının bir ifade biçimi olduğu dikkate alındığında, konuşma kültürünün tanıtımı yalnızca filoloji alanla sınırlı kalmaz; toplumsal, kültürel, pedagojik ve psikolojik boyutları da kapsar.

Makalede konuşma kültürünün teorik mahiyeti, Azerbaycan dilinde konuşma kültürünün oluşumu, tarihsel gelişim aşamaları ve modern toplum için önemi geniş bir şekilde ele alınmaktadır. Ayrıca, eğitim sürecinde konuşma kültürünün öğretilmesi, kitle iletişim araçlarının ve sosyal medyanın bu yöndeki rolü, günümüzün çağrıları ve sorunları incelenmektedir. Dilin saflığının korunması, yabancı unsurların etkisinden korunması ve aynı zamanda zengin edebî, gazetecilik ve bilimsel üslup örnekleri aracılığıyla geliştirilmesi konuları da özel olarak vurgulanmaktadır.

Konuşma kültürünün tanıtımı hem formal hem de informal eğitim ortamında gerçekleştirilmeli; gençlerde doğru yazma ve konuşma becerilerinin oluşması için modern yöntemlerden ve bilgi teknolojilerinden faydalanılmalıdır. Bunun yanı sıra, aile ve toplumsal çevrenin rolü de büyüktür. Azerbaycan dilinin devlet dili statüsü ve yasalarla belirlenmiş hukuki temeli, konuşma kültürünün gelişmesi için geniş imkânlar sunmaktadır.

Araştırmanın sonuçları göstermektedir ki, konuşma kültürünün tanıtımı sadece dilbilim ve pedagoji ile sınırlı kalmamalı, kültürün tüm alanlarını kapsamalı ve her bir vatandaşın dile karşı sorumluluk hissini güçlendirmelidir. Bu ise hem millî değerlerin korunması hem de Azerbaycan dilinin uluslararası ölçekte prestijinin artırılması açısından büyük önem taşımaktadır.

Anahtar kelimeler: Azerbaycan dili, konuşma kültürü, dilin saflığı, iletişim, tanıtım, ulusal kimlik.

ABSTRACT

Speech culture is an integral part of every nation's national identity, cultural heritage, intellectual potential, and system of social relations. The Azerbaijani people possess rich linguistic traditions, and the preservation and development of these traditions, particularly the instilling of proper speech skills in the younger generation, is one of the crucial tasks of the modern era. Considering that language is not only a means of communication but also a form of expressing national thinking, the promotion of speech culture is not confined to philology alone but also encompasses social, cultural, pedagogical, and psychological dimensions.

This article discusses in detail the theoretical essence of speech culture, the formation of speech culture in the Azerbaijani language, its historical development stages, and its significance for modern society. It also examines the teaching of speech culture in the educational process, the role of mass media and social networks in this regard, as well as contemporary challenges and problems. Special emphasis is placed on preserving the purity of the language, protecting it from foreign influences, and fostering its development through rich examples of literary, journalistic, and scientific styles.

The promotion of speech culture should be carried out both in formal and non-formal educational environments, and modern methods and information technologies should be employed to foster proper writing and speaking skills among young people. In addition, the role of the family and social environment is of great importance. The status of Azerbaijani as the state language and its legally established framework create broad opportunities for the development of speech culture.

The findings of the study show that the promotion of speech culture should not be limited to linguistics and pedagogy but should encompass all spheres of culture and strengthen the sense of responsibility of every citizen towards the language. This is of great importance both for preserving national values and for enhancing the prestige of the Azerbaijani language at the international level.

Keywords: Azerbaijani language, speech culture, language purity, communication, promotion, national identity.

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ VƏ ONUN TƏBLİĞİ

XÜLASƏ

Nitq mədəniyyəti hər bir xalqın milli kimliyinin, mədəni irsinin, intellektual potensialının və sosial münasibətlər sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Azərbaycan xalqı zəngin dil ənənələrinə malikdir və bu ənənələrin qorunması, inkişaf etdirilməsi, xüsusən də gənc nəsillərə düzgün nitq bacarıqlarının aşılınması müasir dövrün mühüm vəzifələrindən biridir. Dilin sadəcə ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də milli düşüncə tərzinin ifadə forması olduğu nəzərə alınsa, nitq mədəniyyətinin təbliği yalnız filoloji sahə ilə məhdudlaşmır, ictimai, mədəni, pedaqoji və psixoloji aspektləri də əhatə edir.

Məqalədə nitq mədəniyyətinin nəzəri mahiyyəti, Azərbaycan dilində nitq mədəniyyətinin formalaşması, tarixi inkişaf mərhələləri və müasir cəmiyyət üçün əhəmiyyəti geniş şəkildə şərh olunur. Həmçinin, tədris prosesində nitq mədəniyyətinin öyrədilməsi, kütləvi informasiya vasitələrinin və sosial medianın bu istiqamətdəki rolu, müasir çağırışlar və problemlər araşdırılır. Dilin saflığının qorunması, yad üsürlərin təsirindən müdafiəsi, eyni zamanda, zəngin bədii, publisistik və elmi üslub nümunələri vasitəsilə inkişaf etdirilməsi məsələləri də xüsusi diqqət mərkəzinə çəkilir.

Nitq mədəniyyətinin təbliği həm formal, həm də qeyri-formal təhsil mühitində həyata keçirilməli, gənclərdə düzgün yazı və danışq bacarıqlarının formalaşdırılması üçün müasir metodlardan, informasiya texnologiyalarından istifadə olunmalıdır. Bununla yanaşı, ailə və ictimai mühitin rolu da böyükdür. Azərbaycan dilinin dövlət dili statusu, qanunvericilikdə təsbit olunmuş hüquqi bazası nitq mədəniyyətinin inkişafı üçün geniş imkanlar açır.

Araşdırmanın nəticələri göstərir ki, nitq mədəniyyətinin təbliği yalnız dilçilik və pedaqogika ilə məhdudlaşmamalı, mədəniyyətin bütün sahələrini əhatə etməli, hər bir vətəndaşın dilə münasibətində məsuliyyət hissini gücləndirməlidir. Bu isə həm milli dəyərlərin qorunması, həm də Azərbaycan dilinin beynəlxalq miqyasda nüfuzunun artırılması baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, nitq mədəniyyəti, dilin saflığı, ünsiyyət, təbliğ, milli kimlik.

Giriş. Azərbaycan dili xalqımızın tarixi, mədəniyyəti və mənəvi dəyərlərinin əsas daşıyıcısıdır. Bu dil vasitəsilə milli düşüncə tərz, adət-ənənələr, bədii yaradıcılıq və elmi fikir nəsil-dən-nəslə ötürülmüşdür. Dilin düzgün və gözəl şəkildə işlədilməsi, ünsiyyət prosesində ifadə imkanlarının dolğunluğu nitq mədəniyyətinin səviyyəsi ilə ölçülür. Nitq mədəniyyəti yalnız dilin qrammatik normalarına əməl etməklə məhdudlaşmır, eyni zamanda məntiqi ardıcılığı, üslub uyğunluğunu, etik normaları və estetik zövqü özündə birləşdirir.

Müasir dövrdə Azərbaycan dilində nitq mədəniyyətinin formalaşması və təbliği xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Qloballaşma, informasiya bolluğu, sosial şəbəkələrin təsiri fonunda dilin saflığının qorunması və gənc nəsilə sağlam ünsiyyət vərdişlərinin yaradılması vacib vəzifələrdəndir. Bu baxımdan nitq mədəniyyətinin öyrənilməsi və təbliği pedaqoji, psixoloji və ictimai baxımdan mühüm mövzu olaraq aktuallığını qoruyur.[1, 116]

Əsas hissə. 1. Nitq mədəniyyətinin mahiyyəti və nəzəri əsasları. Nitq mədəniyyəti yalnız ünsiyyətin düzgün qurulması deyil, eyni zamanda şəxsiyyətin intellektual səviyyəsinin, estetik zövqünün və mədəniyyətə münasibətinin göstəricisidir. Mütəxəssislərin fikrincə, nitq mədəniyyəti insanın sosial statusunu, ictimai münasibətlərdə mövqeyini müəyyənləşdirən əsas göstəricilərdən biridir. Azərbaycan dilində nitq mədəniyyətinin mahiyyətini araşdırarkən bir neçə mühüm komponenti nəzərə almaq lazımdır:

- Fonetik normalar: Sözlərin düzgün tələffüzü, səs harmoniyasına əməl olunması;
- Leksik normalar: Sözlərin üslubi çalarlarına uyğun şəkildə işlədilməsi, məna qarışıqlığından qaçılması;
- Qrammatik normalar: Cümlə quruluşunun qanunauyğunluqlarına riayət edilməsi;
- Üslubi normalar: Mövzuya, şəraitə, auditoriyaya uyğun nitq formalarının seçilməsi;
- Etik normalar: Qarşı tərəfə hörmət, milli-mənəvi dəyərlərə sadıqlıq, ünsiyyətdə etik davranış qaydaları.

Bu prinsiplərin hər birinə əməl olunması yalnız dilçilik baxımından deyil, həm də cəmiyyətin mədəni inkişafı baxımından vacibdir.

2. Tarixi inkişaf və nitq mədəniyyətinin formalaşması. Azərbaycan dilində nitq mədəniyyətinin inkişafını qədim yazılı abidələrdən izləmək mümkündür. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı Azərbaycan xalqının söz sənətinə, ifadə imkanlarına yüksək qiymət verməsinin bariz nümunəsidir. Orta əsrlərdə M. Füzuli, İ. Nəsimi, Q. Burhanəddin kimi söz ustalarının yaradıcılığı ədəbi dilin estetik gücünü, poetik imkanlarını ortaya qoymuşdur.

Maarifçilik dövründə M.Ə.Sabir, C. Məmmədquluzadə kimi ziyalıların fəaliyyəti nitqin sadəliyi, aydınlığı və xalqın başa düşəcəyi üslubda ifadə olunmasının vacibliyini gündəmə gətirmişdir. Sovet dövründə nitq mədəniyyəti dilçilik elminin ayrıca istiqaməti kimi formalaşmış, məktəb proqramlarında xüsusi mövzuya çevrilmişdir.

Müstəqillik illərində Azərbaycan dilinin dövlət dili statusu qazanması, "Dövlət dili haqqında" Qanunun qəbul olunması nitq mədəniyyətinin inkişafı üçün yeni mərhələ açmışdır. Hazırda bu mövzu yalnız dilçiliklə məhdudlaşmayaraq, pedaqogika, psixologiya və kommunikasiya elmlərinin də öyrənmə sahəsinə çevrilmişdir. [3, 88]

3. Təhsil sistemində nitq mədəniyyətinin tədrisi. Nitq mədəniyyətinin formalaşmasında məktəbin və ali təhsil müəssisələrinin rolu əvəzsizdir. İbtidai siniflərdən başlayaraq şagirdlərə düzgün oxu, yazı və danışmaq bacarıqları aşılanmalı, onların nitqində orfoqrafiya və orfoepiya normalarına əməl olunmasına diqqət yetirilməlidir.

Müasir dövrdə ənənəvi metodlarla yanaşı interaktiv təlim üsulları – debatlar, rol oyunları, müzakirələr, təqdimatlar, nitq yarışmaları – şagirdlərin ifadə imkanlarını genişləndirməyə xidmət edir. Ali məktəblərdə isə tələbələrin peşəkar fəaliyyətinə uyğun nitq mədəniyyəti vərdişlərinin formalaşdırılması mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Bundan başqa, müəllimlərin peşəkar nitq bacarığı şagirdlər üçün nümunə rolunu oynayır. Ona görə də pedaqoji kadr hazırlığında nitq mədəniyyəti xüsusi yer tutmalıdır.

4. Nitq mədəniyyəti və kütləvi informasiya vasitələri. Kütləvi informasiya vasitələri (KİV) və sosial media müasir dövrdə dilin inkişafında mühüm təsir gücünə malikdir. Televiziya və radio verilişlərində aparıcıların, jurnalistlərin, ekspertlərin düzgün nitq normalarına riayət etməsi geniş auditoriya üçün nümunə təşkil edir. Əksinə, qrammatik səhvlər, yad sözlərin həddindən artıq işlədilməsi, üslubi uyğunsuzluqlar nitq mədəniyyətinə mənfi təsir göstərir.

Son illərdə sosial şəbəkələrdə gənclərin ünsiyyət tərzində qısaldılmış sözlərdən, yad dillərin elementlərindən geniş istifadə edilməsi müşahidə olunur. Bu isə Azərbaycan dilinin saflığı üçün müəyyən təhlükələr yaradır. Ona görə də media qurumlarının, ictimai təşkilatların dil normalarının təbliğinə yönəlmiş layihələr həyata keçirməsi vacibdir.

5. Müasir çağırışlar və problemlər. Qloballaşma və texnologiyaların sürətli inkişafı dil siyasətinə yeni çətinliklər gətirir. Azərbaycan gəncləri çox vaxt xarici dillərdə kontent izləyir, internetdə ünsiyyət zamanı qarışıq kodlaşdırmadan (code-switching) istifadə edirlər. Bunun nəticəsində Azərbaycan dilində bəzi sözlər yaddan çıxır, üslub normaları pozulur.

Başlıca problemləri belə ümumiləşdirmək olar:

- Sosial mediada Azərbaycan dilinin normativ işlədilməməsi;
- Xarici dillərin təsiri ilə lüzumsuz alınma sözlərin artması;
- Orfoepik normalara əməl olunmaması;
- Məktəbdənkənar mühitdə dil mədəniyyətinə yetərinə diqqət göstərilməməsi.

Bu problemlərin həlli üçün dövlət siyasəti ilə yanaşı, vətəndaş cəmiyyətinin, elm adamlarının və medianın birgə fəaliyyəti vacibdir.

6. Nitq mədəniyyətinin təbliği yolları. Nitq mədəniyyətinin geniş şəkildə təbliği üçün bir sıra istiqamətlər mövcuddur: [2, 41]

- Təhsil sahəsində: Məktəblərdə nitq mədəniyyəti dərslərinin praktik yönümlə aparılması, ali məktəblərdə bu fənnin interdisiplinar formada tədrisi;
- Media sahəsində: Televiziya və radioda ədəbi dil normalarını təbliğ edən xüsusi proqramların, müsabiqələrin təşkili;
- İctimai mühitdə: Debat klubları, ədəbi müsabiqələr, nitq yarışmaları vasitəsilə gənclərdə nitq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi;
- Ailədə: Uşaqlara körpəlikdən düzgün dil nümunələrinin verilməsi, valideynlərin nitq mədəniyyətinə diqqət göstərməsi;
- Qanunvericilik və dövlət siyasəti: Dövlət dilinin tətbiqinə dair nəzarətin gücləndirilməsi, dilin saflığının qorunması məqsədilə ictimai kampaniyaların təşkili.

Belə tədbirlər yalnız Azərbaycan dilinin qorunmasına deyil, həm də gənc nəslin milli-mənəvi dəyərlərə bağlılığının gücləndirilməsinə xidmət edəcəkdir. [4, 201]

Nəticə. Nitq mədəniyyəti hər bir insanın şəxsi inkişafında, milli dəyərlərin qorunmasında və dövlətin mədəni imicinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Azərbaycan dilinin dövlət dili statusu onun inkişafına geniş imkanlar açır. Lakin qloballaşma və texnoloji təsirlər fonunda dilin saflığının qorunması, gənclərdə sağlam ünsiyyət vərdişlərinin aşılınması daha da vacibdir.

Nitq mədəniyyətinin təbliği yalnız məktəb və ali təhsil müəssisələrinin işi olmamalıdır. Bu prosesdə media, ictimai təşkilatlar, ailə və bütövlükdə cəmiyyət iştirak etməlidir. Yalnız bu halda Azərbaycan dili öz saflığını qoruyaraq həm milli, həm də beynəlxalq miqyasda nüfuzunu artıracaqdır.

Anahtar kelimələr: Azərbaycan dili, konuşma kültürü, dilin saflığı, iletişim, tanıtım, ulusal kimlik.

Keywords: Azerbaijani language, speech culture, language purity, communication, promotion, national identity.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

- 1.Quliyev, N. (2012). Azərbaycan dilində nitq mədəniyyəti. Bakı: Elm və Təhsil.
- 2.Məmmədov, R. (2015). Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı: Təhsil Nəşriyyatı.
- 3.Əliyev, F. (2018). Dil və mədəniyyət. Bakı: Elm.
- 4.Əlizadə, S. (2020). Müasir Azərbaycan dili və nitq normaları. Bakı: Şərq-Qərb.
- 5.Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 2020.
- 6.Azərbaycan Respublikasının "Dövlət dili haqqında" Qanunu. Bakı, 2002.

ERKIN VAHIDOV'S LYRICS
ERKİN VAHİDOVUN LİRİKASI

Prof. Dr. Elman Quliyev

Azərbaycan, Bakı Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Türkoloji mərkəzin Türk ədəbiyyatı bölməsinin müdiri Orcid: 0000-0001-5413-9479

Özet

Özbək ədəbiyyatının tanınmış şairlərindən biri də Erkin Vahidov olmuşdur. Şairin yaradıcılığı mövzu ideya baxımından istər onun yaşadığı zamanda, istərsə də bugünkü zaman üçün də aktual olmuşdur. Çünki E.Vahidov köhnə düşüncədən uzaq, hər zaman yenilik axtaran milli dəyərləri qoruyub saxlayan bir sənətkar olmuşdur. Onun yaradıcılığında klassik ədəbiyyatın ənənələrini görmək mümkündür. Şair klassik poeziyadan bəhrələnərək yeniliyi yaratmışdır. E.Vahidovun yaradıcılığında vətənpərvərlik motivli, ictimai məzmunlu, milli-əxlaqi dəyərləri və s. təbliğ edən şeirlər xüsusi yer tutur.

Anahtar kelimeler: E.Vahidov, özbək, şeir, poeziya, ictimai

Summary

One of the well-known poets of Uzbek literature was Erkin Vahidov. The poet's creativity has been relevant both in his time and today in terms of subject ideas. Because E. Vahidov was an artist who preserved national values, always looking for innovation, far from old thinking. It is possible to see the traditions of classical literature in his work. The poet created innovation by benefiting from classical poetry. In the work of E. Vahidov, patriotic motive, social content, national-moral values, etc. preaching poems have a special place.

Key words: E. Vahidov, Uzbek, poetry, poetry, public

GİRİŞ

Erkin Vahidovun ədəbiyyata gəlişi 60-cı illərə təsadüf edir. Ar tıq bu illərdən başlayaraq müasir özbək poeziyasında özünü göstərən vətənpərvərlik motivi bir çox şairlər kimi E.Vahidovun da yaradıcılığında möhkəmlənməyə başladı. “Gözəllik”, “Gənclik divanı”, “Şirin”, “Gəncliyim, gəl” və digər şeirləri yeni mövzu və ideya sahəsində şairin uğurlu axtarırlarının məhsuluna çevrilmişdir. Erkin Vahidov klassik ədəbiyyata yaxşı bələd olduğu üçün yaradıcılığında həmin ədəbiyyatın təsiri yüksək planda hiss olunur. O, daha çox Nəvai və Füzuli poeziyasından bəhrələnmiş və onların sənətində olduğu kimi, sözün ifadə və işlənmə imkanlarının müxtəlifliyini yaradıcılığında təmin edə bilmişdir. Bu səbəbdəndir ki, E.Vahidov poeziyasında fəlsəfilik, sadəlik və musiqilik nəzərə çarpan cəhətlərdən biridir.

70-80-cı illərdə Erkin Vahidovun yaradıcılığının ictimai mahiyyətli güclənməyə başlamışdır. Şairin “Nida” (1965), “İndiki gənclər” (1974), “Məhəbbətnamə” (1986), “Sədaqətnamə” (1986) kimi kitablarında toplanan bir çox şeirlərində özbək xalqının əsasən zəhmət-sevərliyi, insanpərvərliyi və s. təsvir olunmuşdur. Onun “Qətrələr”, “Ürək və ağıl”, “Şahmat və şeir” adlı parçaları, “Nida” poeması özbək gəncliyinin çağdaş düşüncə tərzini əks etdirir” (X.R.Ulutürk). Demək olar ki, Vahidovun şeirlərində xalq arzularının tərənnümü ön plana keçir. Məs., “İndiki gənclər” şeirində müdrik bir qocanın keçdiyi ömür yoluna baxış fonunda bu günkü həyatın reallıqlarına münasibət əks etdirilir. Bu baxışda arxayınçılıq və qürur

duyulmaqla yanaşı, həm də bir narahatçılıq özünü göstərir. Şeirdə şairi ölkənin, xalqın şərəfli gələcəyi düşündürür. Ona görə də müəllif müdrik, dün- yagörmüş qocanın fikirlərində indiki gəncliyi gələcək tarixin qoru- yucuları və layiqli övladları şəklində təqdim edir. Lakin qoca nara- hatdır ki, indiki gənclik belə tarixi missiyanın həyata keçirilməsinə hazır deyildir:

Cavanlar gözümə dəyir bir təhər.

Biz də gənc olmuşuq, Bilmirəm nədən

Axı belə oldu indiki gənclik.

Şeir bu günkü gənclərə öyüd-nəsihət vermək baxımından olduqca qiymətlidir. Əsərdə gənclərə vətəni sevmək, elm, mərifət öyrənmək, xalqa bağlı olmaq və s. cəhətlər aşılır. Asan yolla elm, mənsəb və vəzifə qazanmaq istəyənlərə tənqidi münasibət bildirilir:

Ancaq narazıdır o, nəvəsindən, Qocanın könlünü dərd-qəm alıbdır:

“Uşaq imtahanından kəsilib nədən?

Niyə yaxşı-yaxşı hazırlaşmır o?

Belə imkan yoxdu biz oxuyanda. Niyə çətinliyə heç qatlaşmır o? Görən, qeyrət hissi yoxdumu onda?”

Müdrək qoca mənsəb olduğu nəslin uşaqlıq, gənclik, kamillik dövrünün zəhmətə və xalqa bağlılığını indiki gənclərə örnək kimi nü- munə gətirir. Lakin əsərdə müasir gəncliyin həyat baxışları və əməl- ləri tənqid olunsa da, burada düzgün yola, əməyə bağlılığa, gələcəyə layiqli övlad olmağa çağırış olduqca güclüdür. Ona görə də “Özbə- yim” şerində zəhmətkeş xalqın obrazını yaratmaqla şair həyatın daha lazımlı örnək ola biləcək xüsusiyyətlərindən danışmışdır. Bir sənət- kar kimi Erkin Vahidovun poeziyasında səmimi hiss və duyğuların yüksələn xətt boyu inkişafı müşahidə olunur. Belə halda mədəniyyət- yət məsələləri, fəlsəfilik sadə poetik tərz deyimindədir. “İş görürük biz” şeirində şair zəhmətin, əməyin istər cəmiyyətdə, istərsə də insan həyatında oynadığı rolun əhəmiyyətindən söhbət açır. Şeirdə obyekt- tivlik, hər şeyin düzgün, yerli-yerində dərk və qiymətləndirilməsi ən vacib tələb kimi ortaya atılır. Ona görə də zəhmət adamının əməyini qiymətləndirərkən müxbirin müsahibəsində işlənən bəlağətli ifadələr zəhmətkeş kəndlinin əməyinin həyatı yox, nəzəri aspektdən təhlili kimi səciyyələndirilərək tənqid olunur:

Bizi vəsf edirsən: “Köhlən çaparlar!” “Zəfər mərasinə gedib çatanlar!” Vallah, bu mədhiyyəni yaraşmır bizə, Bizim cadar-cadar əllərimizə.

Şeirdə ağır iş şəraitindən, çətin əməklərindən həm zövq alan, həm də inciyən sadə özbək xalqının arzu və istəyi də məcburiyyət şəklində süni deyilmişlərin poetik ifadəsi deyil, ömrünü torpağa bağlamış insanların, çox işləyib az qazanan adamların mənən zənginliklərinin və yüksək təmənnada olmamalarının əksidir.

Qonaq-qara gülsə gülər üzümüz, Bir toğlu kəsməyə çatar gücümüz,

Bircə əhdimiz var: dava olmasın, Azad nəfəs alsın bu tarla, bu düz.

“Bir damcı göy yaşı” şeri isə sırf səmimi duyğuların, insani hiss- lərin yüksək fəlsəfi tərzdə ifadəsini əks etdirir. Həyatda insanın yerini, mövqeyini, adamların bir-birinə münasibətlərini müəyyənləşdirir:

Qayadan bir kiçik daş yumalansa, Dağlara iz salar – demə neyləyər. Gözündən bir damcı yaş yumalansa, Könlünü dağlayar, viran eyləyər.

Köksümə düşərsə, inanın ki, mən Qadirəm qaldıram dağlar daşını. Qaldıra bilmərəm kirpiklərimdən Üzülən bir damcı qayğı yaşını.

“Şeir və şahmat” və “Alimlər-şairlər” şeirləri Erkin Vahidovun bi-lavasitə elm-sənət görüşlərinin tərənnümünə daha çox yaxınlaşır. Bu vəziyyətdə şair həm də şeirin məqsəd və vəzifələri, həyat problemləri barədə təsirli fikirlərini oxucu ilə bölüşmək imkanı əldə edir:

Sənət, mübarizə, gözəllik, cürət, Şeirdə, şahmatda daim yanaşı. Min ildən bəridir: köksündə qüdrət Onlar çarpışılar şahlara qarşı.

Sözün meydanında söz gərək olsun, Şahmat taxtasında zəka şöləsi.

Burda sərrast gərək, düz gərək olsun, Hər fiqur addımı, hər söz zərbəsi.

“Şeir və şahmat” şeirində irəli atılan ideyalardan biri də budur ki, əsərlərinin gələcəkdə yaşamaq ehtimalı çox olan sənətkarlar xoşbəxtdirlər:

Bircə əsərimi, bircə şeirimi Sabaha üzüağ çıxara bilsəm.

Şahmatı yaratmış o hindli kimi, Mən xoşbəxt sayardım özümü əslən.

Erkin Vahidov bir çox poemalar müəllifidir. Onun “Arzu çeşməsi”, “Nida”, “Palatkada yazılan dastan”, “Nəğmə diyarı”, “Çıraqban”, “Ruhlar üsyanı” və s. kimi çoxsaylı poemaları istər mövzu, istərsə də ideya baxımından diqqətəlayiqdir.

“Nida” poeması Böyük Vətən müharibəsində həlak olan adamların qəhrəmanlıqlarından, vətənsəvrliklərindən bəhs açır. Onların yollarının övladları tərəfindən davamı böyük fərəh və ümid hissi ilə qeyd olunur.

“Ruhlar üsyanı” poemasının mövzusu Hindistanın inqilabçı şairi Narzul İslamın həyat və fədakarlığının tərənnümü təşkil edir. Əsərin ideyası isə azadlıq, ədalət və həqiqət prinsiplərinə əsaslanır.

Erkin Vahidovun dramaturji fəaliyyəti də təqdirəlayiqdir. Onun “Qızıl divar” (1970) komediyası və “İstanbul faciəsi” (1985) mənzum dramı sənətkara uğur qazandırmış əsərlərindəndir.

KAYNAKLAR

1. Quliyev E. Şərq xalqları ədəbiyyatı (müntəxəbat). 2 cildə, Bakı, 2011.
2. Quliyev E. Türk xalqları ədəbiyyatı. Bakı, 2011
3. Quliyev E. Türk xalqları ədəbiyyatı. Bakı, 2014
4. Vahidov Erkin. Əsərləri, 2 cildə, Daşkənd, 1986.

THE EVOLUTIONARY NATURE OF CARING FOR OFFSPRING IN ANIMALS
HEYVANLAR ARASINDA NƏSİL QAYĞISININ TƏKAMÜL XARAKTERİ

Hasanova Amalia Murad

ORCID: 0000-0002-2196-3215

PhD in Biology, Azerbaijan State Pedagogical University, Baku, Azerbaijan,

Abstract. Caring for offspring is a form of biological existence in animals that has developed further in the process of the struggle for existence. The characteristics of parental care in animals are determined by their evolutionary level. The process of parental care represents the zoopsychology of an animal and accurately characterizes its life processes. Parental care is manifested in the sounds made by animals, changes in coloration, and self-expression in movements. In invertebrates, caring for offspring manifests itself in the form of elements of varying levels. The cyst of single-celled organisms is considered a spontaneous primitive element of caring for offspring. In many multicellular organisms, laying eggs in a cocoon creates favorable conditions for the preservation and maturation of eggs (milk planaria, earthworms, lizard snails, etc.). It is considered important for parasites to lay a large number of eggs for the development of their offspring. Providing food for their young is the main task of the parent species. As we have already mentioned, not all animals care for their offspring. Most invertebrates, fish, many amphibians, and some reptiles do not fulfill their parental responsibilities immediately after the birth of their young. Among fish, caring for offspring is not widespread; it is observed in fish that live in reefs at the bottom of rivers, bays, and lakes. Many species of fish choose safe places to spawn, traveling long distances to do so. Amphibians and reptiles care for their offspring, as there are few species of these animals. The prolonged coexistence of bird and mammal chicks with their parents is a process of upbringing, during which parents teach them their own experience and way of life. During this time, they teach their young about food, water, even medicinal plants, and ways to protect themselves from adverse conditions. For elephants and apes, parental care lasts 8-10 years. In the process of raising and feeding puppies, not only parents but also older brothers and sisters help. This type of collective upbringing exists among many animal groups. Female bears absorb the scent of at least 3-4 male bears in the territory where they live during the mating season. After the birth of a cub, male bears consider it their own and protect it, thus demonstrating a kind of “matriarchal” form. Bears rank third in caring for their cubs, after primates and humans.

In their study, Swiss scientists proved that animal species in which males often help their offspring and mothers tend to have larger brains in terms of energy. Achieving a high level of brain development is considered a serious factor in a species' struggle for survival and care for its offspring.

Keywords: caring for offspring, zoopsychology, struggle for survival, evolution, form of biological existence

Xülasə: Nəsil qayğısı heyvanların bioloji mövcudolma forması olub yaşayış uğrunda mübarizə nəticəsində daha da təkmilləşmişdir. Heyvanların nəsil qayğısına qalma xüsusiyyətləri onların təkamül səviyyəsi ilə ölçülür. Nəsil qayğısına qalma prosesi heyvanın zoopsixologiyası olub onun həyatı proseslərini dəqiq xarakterizə edir. Nəsil qayğısına qalma xüsusiyyətləri

heyvanların çıxardığı səslər, rəng dəyişmələri, hərəkətlərində özünü nümayiş etdirmə halları ilə müşahidə olunur.

Onurğasız heyvanlarda nəsil qayğısı müxtəlif səviyyəli elementlər formasında təzahür edir. Birlüceyrəliyə nisbətən nəsil qayğısına qalmanın kortəbii primitiv elementi hesab olunur. Bir çox çoxhüceyrəliyə yumurtanın baramanın içərisinə qoyulması yumurtanın mühafizə olunması və yetişməsi üçün əlverişli şərait yaradır (süd planarisi, yağış qurdu, tənək ilbizi və s.). Parazitlərin külli miqdarda yumurta qoyması onların nəslinin inkişafı üçün vacib hesab olunur.

Balaları qida ilə təmin etmək valideyn növün əsas vəzifəsidir. Dediymiz kimi, bütün heyvanlar nəsil qayğı ilə xarakterizə olunur. Əksər onurğasızlar, balıqlar, bir çox amfibiya və bir sıra sürünənlər balalar doğulduqdan dərhal sonra valideynlik vəzifələrini yerinə yetirmirlər. Balıqlar arasında nəsil qayğısı kütləvi xarakterli deyil, nəsil qayğısı dillərdəki qayalıqlarda, çaylarda, körfəzlərdə, göllərdə yaşayan balıqlarda müşahidə olunur. Bir çox balıq növləri kürü tökmək üçün təhlükəsiz yerlər seçir, uzun məsafə qət edirlər. Amfibilər və sürünənlər öz balalarına az növlərdə olmaqla nəsil qayğısı göstərirlər. Quşlar və məməlilərin balalarının uzun müddət onlarla birlikdə yaşaması valideynlərin öz təcrübələrini və həyat tərzini onlara öyrətməsi – tərbiyə prosesidir. Onlar bu müddətdə balalarına qida, su, hətta şəfalı bitkilər, əlverişsiz şəraitdən qorunmaq yollarını öyrədirlər. Fillər və insanabənzər meymunlar arasında valideyn qayğısı 8-10 il davam edir. Bu müddətdə nəinki valideynlər, böyük qardaş və bacılar balaların tərbiyəsi və qidalanmasına kömək edirlər. Bu cür kollektiv tərbiyə bir çox heyvan qrupları arasında mövcuddur. Dişi ayılar cütləşmə dövründə yaşadığı ərazidə ən azı 3-4 erkək ayının iyini öz bədənində hopdurur, bala doğulduqdan sonra erkək ayılar onun balasını öz balası hesab edib onu qoruyurlar, bununla bir növ “matriarxal” forma nümayiş etdirirlər. Ayılar öz balalarının qayğısına qalmaqla primatlar və insandan sonra üçüncü yerdə dururlar.

İsveçrə alimləri apardıqları araşdırmada sübut etdilər ki, erkək fərdlərin balalarına və analarına köməyi çox olan heyvan növləri enerji baxımından daha böyük bir beyinə sahib olurlar. Beyinin inkişafının yüksək səviyyəyə çatması növlərin yaşayış uğrunda mübarizəsində və nəsil qayğısına qalmalarında ciddi faktor hesab olunur.

Açar sözlər: nəsil qayğısı, zoopsixologiya, yaşayış uğrunda mübarizə, təkamül, biologiya mövcudolma forması

Резюме

ЭВОЛЮЦИОННЫЙ ХАРАКТЕР ЗАБОТЫ О ПОТОМСТВЕ У ЖИВОТНЫХ

Забота о потомстве это форма биологического существования животных, получившая дальнейшее развитие в процессе борьбы за существование. Особенности родительского воспитания у животных определяются их эволюционным уровнем. Процесс родительского воспитания представляет собой зоопсихологию животного и точно характеризует его жизненные процессы. Родительская забота проявляется в издаваемых животными звуках, изменении окраски и самовыражении в движениях. У беспозвоночных животных забота о потомстве проявляется в виде элементов разного уровня. Циста одноклеточных считается спонтанным примитивным элементом ухода за потомством. У многих многоклеточных откладывание яйца в кокон создает благоприятные условия для сохранения и созревания яйца (планария молочная, дождевой червь, улитка-ящерица и др.). Считается важным, чтобы паразиты откладывали большое количество яиц для развития своего потомства. Обеспечение потомков пищей-основная задача родительского вида. Как мы уже говорили, не всем животным свойственна забота о потомстве. Большинство беспозвоночных, рыб, многих земноводных и некоторых рептилий не выполняют своих родительских обязанностей

сразу после рождения детенышей. Среди рыб забота о потомстве не носит массового характера, забота о потомстве наблюдается у рыб, обитающих в рифах на дне, в реках, заливах, озерах. Многие виды рыб выбирают безопасные места для нереста, они преодолевают большие расстояния. Амфибии и рептилии заботятся о своем потомстве, будучи немногочисленными видами. Длительное сосуществование птенцов птиц и млекопитающих с ними – это процесс воспитания, когда родители учат их собственному опыту и образу жизни. За это время они приучают своих птенцов к пище, воде, даже целебным растениям, способам защиты от неблагоприятных условий. У слонов и человекообразных обезьян родительская забота длится 8-10 лет. В процессе воспитания и кормлению щенков помогают не только родители, но и старшие братья и сестры. Этот тип коллективного воспитания существует среди многих групп животных. Самки медведей впитывают в свое тело запах не менее 3-4 медведей-самцов на территории, где они живут во время брачного периода, после рождения детеныша медведи-самцы считают его своим детенышем и защищают его, демонстрируя тем самым своего рода «матриархальную» форму. Медведи занимают третье место в уходе за своими детенышами после приматов и человека.

В своем исследовании швейцарские ученые доказали, что виды животных, которым самцы часто помогают своим детенышам и матерям, как правило, имеют больший мозг с точки зрения энергии. Достижение высокого уровня развития мозга считается серьезным фактором в борьбе вида за выживание и заботе о потомстве.

Ключевые слова: забота о потомстве, зоопсихология, борьба за выживание, эволюция, форма биологического существования

**A MODERN APPROACH TO THE FORMATION OF LIFE ON EARTH IN
BIOLOGY CLASSES****BİOLOGİYA DƏRSLƏRİNDƏ YER ÜZƏRİNDƏ HƏYATIN ƏMƏLƏ GƏLMƏSİNƏ
MÜASİR YANAŞMA****Hasanova Amalia Murad****ORCID: 0000-0002-2196-3215****PhD in Biology, Azerbaijan State Pedagogical University, Baku, Azerbaijan,**

Abstract. The modern approach to the theory of evolution requires completely new approaches to the process of the formation of life on Earth, or abiogenesis (from the Greek negative particle, biogenesis), the transformation of inanimate nature into living nature. Abiogenesis is also understood as the formation of organic compounds that spread beyond the organism in living nature without the participation of enzymes. According to modern models of the origin of life on Earth, life on Earth arose approximately 4.1-3.8 billion years ago. Scientific sources note that the planet Earth was formed about 4.5 billion years ago. It is known that discussions about the formation of life are among the most valuable knowledge, and to date there is no fully confirmed theory about them. Discussing all the ideas on this subject is no longer a relevant issue, but it is worth noting the views on the theory in the fundamental textbooks by Alexander Oparin and Holding. This theory has been repeatedly tested experimentally by NASA, but it has been possible to obtain results in vitro. In vivo, these experiments were called an absurd theory because they did not produce results. Since modern knowledge requires completely different approaches to the formation of life on Earth, biology teachers should bring this issue to the attention of students with new explanations and evidence at the scientific level.

156

Global evolution requires new research, exploring various outcomes of evolution and emphasizing the importance of analyzing research related to the formation of life in a completely different direction. In modern natural sciences, one of the most complex and at the same time interesting questions is the origin of life. It is complex because when science considers development problems as the creation of a new phenomenon, it cannot explain this question as a field of research based on evidence and experimental verification of statements. Today, scientists cannot conduct experiments that reproduce the process of the origin of life with the same accuracy as several billion years ago. Even the most carefully structured experiment can only be a model experiment, deprived of a number of factors accompanying the emergence of life on Earth. Organisms have developed the ability to be relatively independent of the external environment. One of the main characteristics of every living organism is metabolism. However, important signs of life are irritability, growth, reproduction, variability, and heredity. Life is one of the most complex phenomena in nature. Since time immemorial, there has been a fierce struggle between materialists and idealists over this mysterious and unknown question.

Keywords: modern evolutionary theory, the formation of life, Oparin's experiments, idealism, materialism

Xülasə: Təkamül təliminə müasir yanaşma Yer üzərində həyatın əmələ gəlməsi və ya abiogenez (yunan dilində a-mənfi hissəcik, *bio-genesis*), cansız təbiətin canlıya çevrilməsi prosesinə tamamilə yeni yanaşmalar tələb edir. Abiogenez, canlı təbiətdə, fermentlərin iştirakı

olmadan orqanizm xaricində yayılmış üzvi birləşmələrin əmələ gəlməsi kimi də başa düşülür. Yer üzərində həyatın mənşəyinə aid müasir modellərə görə, yer üzərində həyat təxminən 4.1-3.8 milyard il əvvəl meydana gəlmişdir. Elmi mənbələrdə Yer planetinin təxminən 4.5 milyard il əvvəl meydana gəldiyi qeyd olunur. Məlumdur ki, həyatın əmələ gəlməsi barədə mülahizələr ən qiymətli biliklər sırasına daxil edilmişdir və bu barədə hələ də tam təsdiq olunmuş bir nəzəriyyə mövcud deyildir. Bununla bağlı olan bütün fikirləri müzakirə etmək artıq aktual bir məsələ deyil, amma, əsaslı dərslərdə sovet ideyaları nöqteyi-nəzərindən tədris olunan Aleksandr Oparin və Haldinq nəzəriyyəsi barədə fikirləri qeyd etmək lazımdır. Bu nəzəriyyə dəfələrlə NASA tərəfindən təcrübə yolu ilə həyata keçirilmiş, lakin, *In vitro* şəraitdə nəticə almaq mümkün olmuşdur. *In vivo* şəraitdə bu təcrübələr nəticə vermədiyi üçün absurd nəzəriyyə adlandırılmışdır. Müasir biliklər Yer üzərində həyatın əmələ gəlməsinə tam fərqli yanaşmalar tələb etdiyi üçün biologiya müəllimləri bu məsələni elmi səviyyədə yeni izahatlarla və isbatlarla tələbələrə nəzərinə çatdırmalıdır. Qlobal təkamül yeni tədqiqatlar tələb edir, təkamülün fərqli nəticələrini araşdıraraq, həyatın əmələ gəlməsinə aid tədqiqatların tamamilə başqa istiqamətdə təhlil olunmasının vacibliyini vurğulayır. Müasir təbiət elmlərində ən çətin və eyni zamanda maraqlı məsələlərdən biri həyatın mənşəyi məsələsidir. Çətinidir, çünki elm inkişaf problemlərinə yeni bir hadisə yaratmaq kimi yanaşdıqda, sübutlara və ifadələrin eksperimental yoxlanılmasına əsaslanan bir tədqiqat sahəsi olaraq bu məsələni izah edə bilmir. Alimlər bu gün həyatın yaranması prosesini bir neçə milyard il əvvəl olduğu kimi dəqiqliklə təkrarlayan təcrübələr apara bilmirlər. Ən diqqətlə qurulmuş təcrübə belə, yer üzündə həyatın görünüşünü müşayiət edən bir sıra amillərdən məhrum olan yalnız bir model təcrübəsi ola bilər. Orqanizmlər xarici mühitdən nisbi müstəqillik qabiliyyətini inkişaf etdirdilər. Hər canlı orqanizmin əsas xüsusiyyətlərindən biri maddələr mübadiləsidir. Bununla yanaşı, həyatın əhəmiyyətli əlamətləri qıcıqlanma, böyümə, çoxalma, dəyişkənlik, irsiyyətdir. Həyat təbiətin ən mürəkkəb hadisələrindən biridir. Qədim dövrlərdən bəri sirli və bilinməyən bu məsələyə materialistlər və idealistlər arasında həmişə kəskin mübarizə getmişdir.

Açar sözlər: müasir təkamül təlimi, həyatın əmələ gəlməsi, Oparin təcrübələri, idealizm, materializm

СОВРЕМЕННЫЙ ПОДХОД К ФОРМИРОВАНИЮ ЖИЗНИ НА ЗЕМЛЕ НА УРОКАХ БИОЛОГИИ

Современный подход к учению об эволюции требует совершенно новых подходов к процессу формирования жизни на земле, или абиогенезу (от греч.-отрицательная частица, биогенез), превращению неживой природы в живую. Под абиогенезом также понимается образование органических соединений, которые распространяются за пределы организма в живой природе без участия ферментов. Согласно современным моделям происхождения жизни на Земле, жизнь на Земле возникла примерно 4,1-3,8 миллиарда лет назад. В научных источниках отмечается, что планета Земля образовалась около 4,5 млрд. лет назад. Известно, что рассуждения о формировании жизни входят в число наиболее ценных знаний, и до сих пор не существует полностью подтвержденной теории о них. Обсуждение всех мыслей по этому поводу уже не является актуальным вопросом, но, следует отметить взгляды на теорию в принципиальных учебниках Александра Опарина и Холдинга. Эта теория неоднократно была экспериментально реализована НАСА, однако, получить результаты в условиях *In vitro* удалось. В условиях *In vivo* эти эксперименты были названы абсурдной теорией, потому что они не дали результатов. Поскольку современные знания требуют совершенно разных подходов к формированию жизни на земле, преподаватели биологии должны довести этот вопрос до сведения студентов с новыми объяснениями и доказательствами на научном уровне. Глобальная эволюция требует новых исследований, исследуя различные результаты эволюции, подчеркивая важность анализа исследований, связанных с формированием

жизни, в совершенно другом направлении. В современных естественных науках одним из самых сложных и в то же время интересных является вопрос о происхождении жизни. Это сложно, потому что, когда наука рассматривает проблемы развития как создание нового явления, она не может объяснить этот вопрос как область исследования, основанную на доказательствах и экспериментальной проверке утверждений. Сегодня ученые не могут проводить эксперименты, которые с той же точностью воспроизводят процесс зарождения жизни, что и несколько миллиардов лет назад. Даже самый тщательно структурированный эксперимент может быть только модельным экспериментом, лишенным ряда факторов, сопровождающих появление жизни на земле. Организмы развили способность к относительной независимости от внешней среды. Одной из основных характеристик каждого живого организма является обмен веществ. Однако важными признаками жизни являются раздражительность, рост, размножение, изменчивость, наследственность. Жизнь-одно из самых сложных явлений природы. С незапамятных времен между материалистами и идеалистами всегда шла острая борьба за этот загадочный и неизвестный вопрос.

Ключевые слова: современное эволюционное учение, формирование жизни, опыты Опарина, идеализм, материализм

**EFFECTS OF RATIONAL DRUG MANAGEMENT EDUCATION PROGRAM ON
THE ATTITUDES OF PARENTS OF HOSPITALIZED CHILDREN TOWARDS
RATIONAL DRUG USE: A RANDOMIZED CONTROLLED STUDY**

**AKILCI İLAÇ YÖNETİMİ EĞİTİM PROGRAMININ HASTANEYE YATAN
ÇOCUKLARIN EBEVEYNLERİNİN AKILCI İLAÇ KULLANIMINA YÖNELİK
TUTUMLARINA ETKİSİ: RANDOMİZE KONTROLLÜ ÇALIŞMA***

Sude ÖZTÜRK¹, Ash AKDENİZ KUDUBEŞ²

**¹Öğrenci Hemşire, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi,
Hemşirelik Bölümü,0009-0008-2251-2644**

**²Doçent Doktor, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi,
Hemşirelik Bölümü, Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Hemşireliği Anabilim Dalı, 0000-
0002-0911-8182**

Özet

Amaç: Bu araştırma akılcı ilaç yönetimi eğitim programının ebeveynlerin akılcı ilaç kullanımına yönelik tutumlarına etkisinin belirlenmesi amacıyla randomize kontrollü bir çalışma olarak yürütülmüştür.

Gereç-Yöntem: 0-12 yaş arasında çocuğu olan, çocuk servisine yatışı yapılan, daha önce akılcı ilaç kullanımına yönelik eğitim almayan 30'u deney grubu ve 30'u kontrol grubu olmak üzere toplam 60 ebeveyn ile randomize kontrollü bir çalışma olarak yürütülmüştür. Veriler Ebeveyn Bilgi Formu ve Akılcı İlaç Kullanımına Yönelik Ebeveyn Tutum Ölçeği (AİKYETÖ) kullanılarak toplanmıştır. Verileri analiz etmek için ortalama, yüzde hesaplamaları, çok yönlü analiz ve doğrusal regresyon analizi kullanılmıştır.

Bulgular: Ebeveynlerin yer aldığı deney ve kontrol gruplarının AİKYETÖ toplam puan ortalamaları arasında fark olup olmadığı incelenmiş ve puan ortalamaları arasında grup (F= 47.756), zaman (F= 27.825) ve grup*zaman (F= 25.150) etkileşimi açısından istatistiksel olarak anlamlı düzeyde fark olduğu belirlenmiştir (p<0.001). Grupların AİKYETÖ Doğru ve Bilinçli Kullanım alt boyutu puan ortalamaları arasında fark olup olmadığı incelenmiş ve puan ortalamaları arasında grup (F= 47.571), zaman (F= 29.880) ve grup*zaman (F= 26.259) etkileşimi açısından istatistiksel olarak anlamlı düzeyde fark olduğu belirlenmiştir (p<0.001). Grupların AİKYETÖ Etkili ve Güvenli Kullanım alt boyutu puan ortalamaları arasında fark olup olmadığı incelenmiş ve puan ortalamaları arasında grup (F= 48.474), zaman (F= 27.282) ve grup*zaman (F= 26.608) etkileşimi açısından istatistiksel olarak anlamlı düzeyde fark olduğu belirlenmiştir (p<0.001). Eğitim programı AİKYETÖ düzeyindeki artışın % 58'ini (R²=0.580) açıklarken, eğitim almak AİKYETÖ puanını 0.884 kat (β =0.884) arttırmaktadır. Çalışmanın gücü ve etki büyüklüğü regresyon analizine göre değerlendirilmiştir. AİKYETÖ için çalışma gücü 0.94 etki büyüklüğü (f^2) 0.890 olarak belirlenmiştir.

Sonuç: Bu çalışma, ebeveynlere yönelik uygulanan akılcı ilaç kullanımı eğitim programının ebeveynlerin akılcı ilaç kullanımına yönelik olumlu tutum geliştirmede etkili olduğunu ortaya koymaktadır. Bu çalışma, sağlık kurumlarında ebeveynlere yönelik akılcı ilaç kullanımı eğitim programlarının yaygınlaştırılması ve birinci basamak sağlık hizmetlerine entegrasyonu için güçlü bir kanıt sunmaktadır.

Anahtar kelimeler: Ebeveyn, akılcı ilaç kullanımı, eğitim, hemşire

* Bu çalışma “TÜBİTAK 2209-A - Üniversite Öğrencileri Araştırma Projeleri Destekleme Programı” kapsamında 1919B012317512 nolu “Akılcı İlaç Yönetimi Eğitim Programının Hastaneye Yatan Çocukların Ebeveynlerinin Akılcı İlaç Kullanımına Yönelik Tutumlarına Etkisi: Randomize Kontrollü Çalışma” projesinden üretilmiştir.

Abstract

Objective: This study was conducted as a randomized controlled trial to determine the effect of a rational drug management training program on parents' attitudes towards rational drug use.

Materials-Methods: A randomized controlled trial was conducted with a total of 60 parents, 30 in the experimental group and 30 in the control group, who had children between the ages of 0-12, who were admitted to the pediatric ward, and who had not previously received training on rational drug use. Data were collected using the Parent Information Form and the Parent Attitude Scale Towards Rational Drug Use (PAUD). Mean, percentage calculations, multi-way analysis of variance and linear regression analysis were used to analyze the data.

Findings: It was examined whether there was a difference between the total mean scores of the experimental and control groups including parents and it was determined that there was a statistically significant difference between the mean scores in terms of group ($F=47.756$), time ($F=27.825$) and group*time ($F=25.150$) interaction ($p<0.001$). It was examined whether there was a difference between the mean scores of the groups in the Correct and Conscious Use sub-dimension and it was determined that there was a statistically significant difference between the mean scores in terms of group ($F=47.571$), time ($F=29.880$) and group*time ($F=26.259$) interaction ($p<0.001$). It was examined whether there was a difference between the groups' mean scores on the Effective and Safe Use of the AİKYETÖ subscale and it was determined that there was a statistically significant difference between the mean scores in terms of group ($F=48.474$), time ($F=27.282$) and group*time ($F=26.608$) interaction ($p<0.001$). While the training program explains 58% of the increase in the AİKYETÖ level ($R^2=0.580$), receiving training increases the AİKYETÖ score by 0.884 times ($\beta=0.884$). The power and effect size of the study were evaluated according to regression analysis. The power of the study for AİKYETÖ was determined as 0.94 and the effect size (f^2) as 0.890.

Conclusion: This study reveals that the rational drug use training program applied to parents is effective in developing positive attitudes towards rational drug use in parents. This study provides strong evidence for the dissemination of rational drug use education programs for parents in health institutions and their integration into primary health care services.

Keywords: Parent, rational drug use, education, nurse

1. GİRİŞ

İlaçla tedavi, günümüzdeki çağdaş tıp uygulamalarında en önemli tedavi şekillerinden birisidir. İlaçlar uygun yöntemlerle kullanılmadığı zaman ciddi olumsuz sonuçlar oluşturabilen ve bireyin ölümüne sebep olabilen bir madde iken doğru kullanıldığında ise, insan sağlığını olumsuz etkileyen tehlikeleri engelleyebilmektedir (Toulmin, 2020). Bu istenmeyen sonuçlar akılcı ilaç kullanımı (AİK) ile en aza indirilebilir (Adisa ve ark., 2018). AİK; doğru tedavi yöntemi seçildikten sonra kullanılan ilacın, hastanın bireysel ihtiyacına uygun dozda, yeterli süre içinde ve en düşük maliyetle verilmesidir (Kar ve ark., 2010). Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) AİK’ni “kişilerin klinik bulgularına ve bireysel özelliklerine göre uygun ilacı, uygun süre ve dozda, en düşük fiyata ve kolayca sağlayabilmeleri” olarak tanımlamaktadır (World Health Organization, 2006). Bu doğrultuda AİK ilkeleri; belirlenen doğru ilacın, doğru uygulama yoluyla, doğru miktarda, yeterli bilgilendirme yapılarak, doğru zamanda ve maliyet uygunluğu

da dikkate alınarak kullanılmasıdır. Bu ilkelerin gerektirdiği kurallara uyulmaması, ilaçların kullanımını dolaylı veya doğrudan ilgilendiren yanlışlıklar Akılcı Olmayan İlaç Kullanımı (AOİK) olarak tanımlanmaktadır (Chaturvedi ve ark., 2012; Yang et al., 2022).

Yanlış, gereksiz, etkisiz ve yüksek maliyetli ilaç kullanımı bütün dünyada, özellikle de gelişmekte olan ülkelerde sağlık sektörünün en temel sorunlarından birisidir (Chaturvedi ve ark., 2012; Yang ve ark., 2022). Türkiye İstatistik Kurumu 2021 verilerine göre, hanhalkları tarafından tedavi, ilaç vb. amaçlı yapılan cepten sağlık harcaması 2021 yılında bir önceki yıla göre %40,5 artmıştır (Türkiye İstatistik Kurumu, 2021). Türkiye İlaç Sanayi Derneği 2023 analizine göre ise, İlaç harcamalarının bir önceki yıla göre artış oranı %91,82'dir (Türkiye İlaç Sanayi Derneği, 2023). Türkiye'de her yıl akılcı olmayan ilaç kullanımına bağlı olarak büyük miktarda ilaç israf edilmektedir. Ülkemizde AOİK sorunları arasında; hastalanınca doktora danışmadan ilaç kullanma, evde ilaç saklama, başkalarına ilaç önerme ve başkalarından ilaç önerisi alma, benzer şikayetler yaşandığında daha önceki tecrübelerle göre evde bulunan ilaçlardan doktora danışmadan kullanma, reçetenin zamanında alınmaması, ilacın doğru dozda ve hekimin önerdiği zaman içinde kullanılmaması yer almaktadır (Altındış, 2017). Yapılan bir çalışmada katılımcıların %77,3'ünün hekim önermeksizin ilaç kullandıkları ve hekimin önerdiği zamandan önce ilacı kestikleri, %26,2'sinin hekimden habersiz ilaç miktarlarında değişiklik yaptıkları, %66'sının akraba tavsiyesine göre ilaç kullandıkları ve %93,6'sının sakladıkları ilacı kullandıkları saptanmıştır (Ekenler & Koçoğlu, 2016). Yapıcı ve arkadaşlarının (2011) çalışmasında katılımcıların %26'sının hekim önerisi olmadan ilaç kullandıkları, analjeziklerin en sık kullanılan ilaç olduğu (%90,4), %15'inin evlerinde bulunan ilaçları kullandıkları ve %43,7'sinin ilaçları kullanılması gereken zamandan önce bıraktıkları vurgulanmaktadır (Yapıcı ve ark., 2011). Yapılan başka bir çalışmada ise, katılımcıların %16,2'sinin komşu/yakınlarının önerisi ile ilaç kullandıkları, %32,4'ünün bazen hekime başvurmadan kendi kendine ilaç kullandıkları, %21,8'inin aynı türden yakınmaları olan yakınlarına ilaç önerisinde bulundukları ve %64,8'inin tedavide geleneksel yöntemler kullandıkları belirtilmektedir (Yılmaz ve ark., 2014). Diğer bir çalışmada ise bireylerin %35,4'ünün reçetesiz ilaç kullandığı, %9,4'ünün reçeteyi kontrol etmedikleri, %18,2'sinin doğru zaman kuralına uymadığı, %25,7'sinin ilaç miktarını doğru ayarlamadığı ve %27'sinin öneri doğrultusunda ilaç kullandığı belirtilmektedir (Kaya ve ark., 2015). Bu veriler toplumda var olan AOİK yönelik müdahalelerin planlanmasının önemini ortaya koymaktadır (Altındış, 2017).

Çocuklarda ilaç uygulamaları ise yetişkinden farklıdır ve pek çok sorumluluğu da beraberinde getirmektedir. İlaçlar çocukluk dönemi hastalıklarının tedavisi (antibiyotikler, analjezik ve antipiretikler) ve vitamin/mineral takviyesi (gıda takviyesi, balık yağı vb.) için çok fazla, düzensiz ve bilinçsiz kullanılmaktadır. Çocuklardaki ilaç emilimi, dağılımı, metabolizması, atılımındaki farklılıklar çocukları ilaç kullanımında yüksek riskli popülasyondan biri haline getirmektedir (Mahmood, 2014; Mi ve ark., 2018). Bütün yaş gruplarında, ortalama bir ilaç dozu hesaplanmakla birlikte her çocuk için ilacın dozu farklılık gösterebilmektedir (Mahmood, 2014). Bu farklılıklar çocuklardaki metabolik kapasite değişiklikleri, eklem gelişimi, ilk 18 ayda böbrek ve gastrointestinal fonksiyon gelişimindeki farklılıklar olarak belirtilmektedir (Filler & Bravo, 2018). Çocuklarda fiziksel gelişim ile organların, taşıyıcıların ve enzimlerin olgunlaşmasını içeren fizyolojik gelişim, farmakokinetik parametrelerinde değişkenlik yaratabilmektedir. Bu yüzden farmakokinetik ölçümler; yetişkinlerden farklı olarak yaş, kilo veya vücut yüzey alanı olmak üzere büyüme ölçütleriyle ilgili olmalıdır (Holford ve ark., 2013). Bu sebeple AİK tüm bireylerde önemli iken çocuklarda çok daha kayda değer hale gelmektedir (Sarılíoğlu & Çelebioğlu, 2022). Ülkemizde ebeveynlerin çocuklarına ilaç verirken yaptıkları hatalı uygulamalar; ilacın; fazla veya yetersiz dozda verilmesi, doz aralıklarının ayarlanamaması, uygun olmayan koşullarda saklanması, zamanından önce bırakılması, ishal

olan çocukların antibiyotik ile tedavisi, fonksiyonel konstipasyon durumlarında laksatif alışkanlığı, yeni çıkmış ilaçların bilinçsiz şekilde kullanımı, analjeziklerin yanlış kullanılması, etkileşime açık ilaçları kombine bir şekilde kullanmak, vitaminlerin gereksiz ve yanlış kullanılması, grip, nezle gibi hastalıklarda antibiyotik kullanılması gibi durumlardır (Çalışır & Çalışkan, 2020; Çiftçi & Aksoy, 2017; Utli & Turan, 2020). Ayrıca, reçete edilmeyen ilaçların kullanımı, anne baba ve sağlık çalışanı arasında sağlıklı ve anlaşılabilir iletişim, tüm hastalıklar için tedavi edici antibiyotik algısı, yanlış ilaç kullanımları, ilaç yazdırma isteği ve tedaviye uyum sağlayamama gibi durumlarda çocuklarda akılcı olmayan ilaç kullanımları arasındadır (Çalışır & Çalışkan, 2020; Sarılioğlu & Çelebioğlu, 2022; Utli & Turan, 2020). Literatürde, çocuklarda AİK'daki en önemli problemlerin antipiretik, antibiyotik ve öksürük ilaç gruplarının kullanımı sırasında ortaya çıktığı vurgulanmaktadır (Rose ve ark., 2019). Yapılan bir çalışmada, ebeveynlerin çocuklarının ateşi yükseldiğinde endişeye kapıldıkları, gereksiz telaş ile çocuğa zarar verebilecek ateş düşürme tekniklerini kullandıkları vurgulanmaktadır (Çataklı ve ark., 2012; Özkan & Öztürk, 2013). Ayrıca yapılan çalışmalarda, annelerin %75'inin antipiretik ilacı doktor önerisi olmadan kullandığı (Eliacık ve ark., 2012; Halicioğlu ve ark., 2011) ve ailelerin antipiretiklerin uygun şekilde kullanılması konusunda bilgilerinin yeterli olmadığı (Purssell & Collin, 2016) belirtilmektedir. Çocuklarda sık görülen ve çoğu zaman viral enfeksiyon belirtisi olan öksürük aileler açısından sıkıntı oluşturan bir bulgudur ve bu semptomla baş ederken ebeveynler AOİK'na neden olabilmektedir (Ginis ve ark., 2013). Yapılan bir çalışmada, annelerin çocuklarına doktor önerisi olmadan öksürük ilacı verdikleri belirtilmektedir (Akıcı ve ark., 2015). Ayrıca AOİK'nın bir göstergesi olan evde ilaç bulundurmamak; hekim önerisi olmadan ilaç kullanımını kolaylaştırmakta ve özellikle çocuklarda ilaç kaynaklı zehirlenmelere neden olabilmektedir (Saygı ve ark., 2014).

Hemşirelerin, sağlık hizmetinde hastalar ile yakın ilişkide olmaları sebebiyle tedavi ve bakım uygulamalarında ve dolayısıyla AOİK sorununun azaltılmasında önemli sorumlulukları bulunmaktadır (Akıcı ve ark., 2015; Çiftçi & Aksoy, 2017). AİK konusunda hemşirenin sorumlulukları; giderek artışta olan ilaç kullanım oranlarını düşürmek, ilaç yan etkileri yönünden gerekli izlemleri yapmak, nonfarmakolojik uygulanabilecek yöntemleri kazandırmak, antipiretiklerin uygun zaman da kullanılması ve gereksiz antibiyotik kullanılmaması konularında ailenin eğitimini arttırmaktır (Çiftçi & Aksoy, 2017). Ebeveynlerin akılcı ilaç kullanımına yönelik tutumları kapsamında literatür incelendiğinde, konuyla ilgili yürütülen araştırmaların sıklıkla tanımlayıcı araştırmalar olduğu ancak (Çataklı ve ark., 2012; Kuloğlu & Ekici, 2022; Utli & Turan, 2020; Yılmaz, 2020) akılcı ilaç kullanımına yönelik müdahale çalışmalarının ise yeterli olmadığı görülmektedir.

2. YÖNTEM

Araştırmanın amacı, akılcı ilaç yönetimi eğitim programının ebeveynlerin akılcı ilaç kullanımına yönelik tutumlarına etkisinin belirlenmesi amacıyla deneysel yöntemlerden biri olan paralel gruplu (deney-kontrol) randomize kontrollü bir tasarım kullanılarak yürütülmüştür.

Araştırmanın Evren ve Örneklemi

Araştırmanın Bilecik Eğitim ve Araştırma Hastanesi'nde çocuk servisine yatışı yapılan 0-12 yaş grubu çocukların ebeveynleri ile Mart 2024 – Mart 2025 tarihleri arasında yürütülmüştür. Hastanenin eğitiminde programında ebeveynlere yönelik bir akılcı ilaç eğitim programı bulunmamaktadır. Çalışma için gerekli olan örneklem hesaplaması G*Power (3.1.9.4) bilgisayar programında (Faul et al. 2007) Tip I hata 0.05, Tip II hata 0.20 (gücü 0.80) alınarak Sarılioğlu ve arkadaşlarının (2023) çalışmasındaki puan ortalamalarının karşılaştırılmasında kullanılan bağımlı gruplarda t testi analizi tablosu sonuçları kullanılarak her bir grup için 27 ebeveynin alınması gerektiği belirlenmiştir. Çalışmadaki olası kayıp oranları dikkate alınarak bu çalışma için uygun örneklem büyüklüğü 60 (deney grubunda 30 ve kontrol grubunda 30

ebeveyn) olarak belirlenmiştir. Araştırmaya deney grubu için 30 ve kontrol grubu için 30 olmak üzere toplam 60 ebeveyn dahil edilmiştir.

Araştırmaya dâhil edilme kriterleri;

Örnekleme alınacak ebeveynler için; 0-12 yaş arasında çocuğu olan, çocuk servisine yatışı yapılan, daha önce akılcı ilaç kullanımına yönelik eğitim almayan ve araştırmaya katılmaya gönüllü olan ebeveynlerin araştırmaya dahil edilmiştir.

Araştırmaya dışlanma kriterleri;

Örnekleme alınacak ebeveynler için; okuma yazma bilmeyen ve zihinsel gerilik, görme ve işitme bozukluğu olan ebeveynler dahil edilmemiştir.

Randomizasyon

Veri toplama döneminde dahil edilme kriterlerini karşılayan toplam 60 ebeveyn çalışmaya dahil edilmiştir. 60 rastgele sayının listesi bilgisayar rastgeleleştirme programı (www.randomizer.org) tarafından oluşturulmuştur. Program, 1-60 arasında herhangi bir sayıyı çoğaltmadan otomatik olarak 30'luk bir sayı kümesi oluşturabilmektedir. Her ebeveyne rastgele 1 ile 60 arasında bir sayı verilecektir. Tek sayı verilen ebeveynler deney grubuna, çift sayı verilen ebeveynler ise deney grubuna dahil edilmiştir. Bu araştırmanın clinical trial kayıt numarası NCT06495320 olarak kaydedilmiştir.

Araştırmanın Hipotezleri

H1: Deney grubundaki ebeveynlerin akılcı ilaç kullanımına yönelik tutum ölçeği puan ortalamaları yönünden girişim öncesi ve sonrası arasında fark vardır.

H2: Deney grubundaki ebeveynlerin akılcı ilaç kullanımına yönelik tutum ölçeği puan ortalamaları, kontrol grubundaki ebeveynlerin puan ortalamasından yüksektir.

Veri Toplama Araçları ve Özellikleri

Araştırma verilerinin toplanmasında Ebeveyn Bilgi Formu ve Akılcı İlaç Kullanımına Yönelik Ebeveyn Tutum Ölçeği kullanılmıştır. Veri toplama araçları ile uygulanacak girişimin başlangıcında ve sonunda veriler toplanmıştır.

Ebeveyn Bilgi Formu: Bu form on dokuz sorudan oluşmaktadır, çocuğa, ebeveyne ve akılcı ilaç kullanımına yönelik tanımlayıcı verileri elde etmek için kullanılan sorulardan oluşmaktadır (Kuloğlu & Ekici, 2022; Sarılioğlu et al., 2023; Sarılioğlu & Çelebioğlu, 2022; Utli & Turan, 2020; Yılmaz, 2020).

Akılcı İlaç Kullanımına Yönelik Ebeveyn Tutum Ölçeği (AİKYETÖ): Çelebi (2018) tarafından geliştirilmiş ve geçerlik ve güvenirliliği yapılmıştır. Ölçek “Doğru ve Bilinçli Kullanım” (29 madde), “Etkili ve Güvenli Kullanım” (11 madde) olmak üzere 2 alt boyut ve toplam 40 maddeden oluşmaktadır. AİKYETÖ “(1) Kesinlikle Katılmıyorum, (2) Katılmıyorum, (3) Kararsızım, (4) Katılıyorum, (5) Tamamen Katılıyorum” olarak 5’li likert tipinde bir ölçektir. Ölçekteki 40 maddenin 12 maddesi olumsuz iken, 28 maddesi olumlu ifadedden oluşmaktadır. Ölçeğin Cronbach α katsayısı 0.887 olup, alt boyut Cronbach α katsayıları 0.894 (Doğru ve Bilinçli Kullanım), 0.771 (Etkili ve Güvenli Kullanım)’dır. Ölçekten alınan puan yükseldikçe ebeveynlerin akılcı ilaç kullanımına yönelik olumlu tutumu yükselmektedir (Sarılioğlu & Çelebioğlu, 2022).

Ebeveynlere Yönelik Akılcı İlaç Kullanımı Eğitim Programı

Ebeveynlere Yönelik Akılcı İlaç Kullanımı Eğitim Programı içeriği araştırmacılar tarafında literatüre dayalı bir şekilde oluşturulmuştur (Akıcı ve ark., 2015; Altındış, 2017; Çalışır & Çalışkan, 2020; Chaturvedi ve ark., 2012; Çiftçi & Aksoy, 2017; Ekenler & Koçoğlu, 2016;

Filler & Bravo, 2018; Holford ve ark., 2013; Mahmood, 2014; Mi ve ark., 2018; Rose ve ark., 2019; Sarıalioğlu ve ark., 2023). Eğitim programına yönelik hemşirelik alanında çalışan beş uzmandan görüş alınmıştır. Eğitim programı 30 dakikadan oluşmaktadır. Eğitim programı yüz yüze eğitim modeli kullanılarak powerpoint sunum ile 30 dakikalık eğitim oturumu şeklinde ebeveynlere aktarılmıştır. Ebeveynlerin katılımlarını sağlayan interaktif eğitim yöntemler kullanılmıştır. Ayrıca eğitimin kalıcılığını arttırmak için eğitim içeriği ebeveynlere eğitim kitapçığı şeklinde de verilmiştir.

Prosedür

Girişim Öncesi

Çalışmaya katılacak ebeveynler bilgisayar rastgeleleştirme programı (www.randomizer.org) kullanılarak iki gruba (deney ve kontrol) ayrılmıştır. Araştırmacılar ebeveynleri çalışma hakkında bilgilendirerek sözlü ve yazılı onamlarını aldıktan sonra ölçek formları 5-10 dakikalık sürede uygulanmıştır.

Girişim sırası

Araştırmacılar ebeveynlere akılcı ilaç kullanımı eğitim programını yaklaşık 30 dakikalık sürede uygulamıştır. Araştırmanın yürütüleceği birimde uygulanan bir eğitim programı bulunmadığı için, deney grubunda yer alan ebeveynlere müdahale uygulandıktan ve proje sonuçlandırıldıktan sonra kontrol grubunda yer alan ebeveynlere de aynı eğitim programı uygulanmıştır.

Girişim sonrası

Araştırmaya dahil edilen ebeveynlere 5-10 dakikalık sürede ölçek formları uygulanmıştır.

Araştırmanın Değişkenleri

Bağımsız Değişkenler

Araştırmanın bağımsız değişkenleri; ebeveynlere uygulanacak eğitim programıdır.

Bağımlı Değişkenler

Araştırmanın bağımlı değişkenleri; ebeveynlere uygulanacak akılcı ilaç kullanımına yönelik tutum ölçeğinden alınan puan ortalamalarıdır.

Verilerin Analizi

Tanımlayıcı verilerin değerlendirilmesinde ortalama ve yüzdelik hesaplamalar kullanılmıştır. Akılcı İlaç Kullanımına Yönelik Ebeveyn Tutum Ölçeği puan ortalamalarının grup, zaman ve grup*zaman etkileşimine göre karşılaştırılmasında tekrarlı ölçümlerde çok yönlü varyans analizi kullanılmıştır. Girişimin ebeveynlerin akılcı ilaç kullanımına yönelik tutum düzeyindeki değişimi yordama oranı çoklu regresyon analizi ile değerlendirilmiştir. Girişim programı ile Akılcı İlaç Kullanımına Yönelik Ebeveyn Tutum Ölçeği arasında çoklu bağıntı olup olmadığı, değişkenlerle regresyon analizi yapıp yapılamayacağına karar vermede tolerans ve varyans inflamasyon değerleri (VIF) kullanılmıştır. VIF değerinin 10 altında, tolerans değerinin 0.2 üstünde ve condition index değerlerinin 15 altında olan bağımsız değişkenler regresyon analizine dâhil edilmiştir. Çalışmanın gücü ve etki büyüklüğü ise regresyon analizi baz alınarak hesaplanmıştır. Anlamlılık düzeyi 0.05 olarak kabul edilmiştir.

Araştırmanın Etiği

Araştırmanın gerçekleştirilebilmesi için, araştırmanın yürütüldüğü ilin İl Sağlık Müdürlüğünden yazılı izin ve bir üniversitenin Girişimsel Olmayan Klinik Araştırmalar Etik Kurulu'ndan 27.12.2023 tarihli ve 9/6 sayılı etik kurul izni alınmıştır. Ayrıca araştırmada

kullanılacak ölçeklerin sahiplerinden mail aracılığı ile izin alınmıştır. Ayrıca ebeveynlerle görüşülerek araştırmanın amacı hakkında bilgi verilerek, yazılı ve sözlü izinleri alınmıştır.

3. BULGULAR

Çalışmaya katılan ebeveynlerin yaş ortalaması incelendiğinde, deney grubunda 32.10 ± 5.50 ve kontrol grubunda 32.27 ± 4.03 olduğu saptanmıştır. Ebeveynlerin toplam çocuk sayısı incelendiğinde; deney grubunda 1.86 ± 0.62 ve kontrol grubunda 1.87 ± 0.63 olduğu saptanmıştır. Hastanede yatan çocuğunun yaşı (ay olarak) incelendiğinde ise; deney grubunda 7.47 ± 1.71 ve kontrol grubunda 7.23 ± 1.03 olduğu saptanmıştır. Deney grubundaki ebeveynlerin %87.7'sinin ve kontrol grubundaki ebeveynlerin ise %88.3'sinin kadın olduğu belirlenmiştir. Yapılan analizler sonucunda grupların tanımlayıcı özellikler açısından birbirlerinden farklı olmadığı, grupların homojen olduğu saptanmıştır ($p>0.05$). Çalışmaya katılan deney grubundaki ebeveynlerin %12.1'inin çocuğunun kronik hastalığının olduğu, %89.8'inin gerekli olabileceği düşüncesiyle evde ilaç bulundurduğu ve %85.6'sının gerekli olabileceği düşüncesiyle ilaç yazdırdığı/satın aldığı saptanmıştır. Ayrıca, ebeveynlerin %90.8'i çocuğu hastalandığında ilk olarak doktora götürdüğünü ve %69.1'i reçetesiz olarak çocuğuna ateş düşürücü verdiğini belirtmiştir. Çalışmaya katılan kontrol grubundaki ebeveynlerin ise %11.8'inin çocuğunun kronik hastalığının olduğu, %87.1'inin gerekli olabileceği düşüncesiyle evde ilaç bulundurduğu ve %88.6'sının gerekli olabileceği düşüncesiyle ilaç yazdırdığı/satın aldığı saptanmıştır. Ayrıca, ebeveynlerin %89.8'i çocuğu hastalandığında ilk olarak doktora götürdüğünü ve %70'i reçetesiz olarak çocuğuna ateş düşürücü verdiğini belirtmiştir.

Girişim ve kontrol grubu ebeveynlerin AİKYETÖ toplam ve alt boyut puan ortalamaları Tablo 1'de sunulmuştur. Ebeveynlerin yer aldığı deney ve kontrol gruplarının AİKYETÖ toplam puan ortalamaları arasında fark olup olmadığı incelenmiş ve puan ortalamaları arasında grup ($F=47.756$), zaman ($F=27.825$) ve grup*zaman ($F=25.150$) etkileşimi açısından istatistiksel olarak anlamlı düzeyde fark olduğu belirlenmiştir ($p<0.001$). Grupların AİKYETÖ Doğru ve Bilinçli Kullanım alt boyutu puan ortalamaları arasında fark olup olmadığı incelenmiş ve puan ortalamaları arasında grup ($F=47.571$), zaman ($F=29.880$) ve grup*zaman ($F=26.259$) etkileşimi açısından istatistiksel olarak anlamlı düzeyde fark olduğu belirlenmiştir ($p<0.001$). Grupların AİKYETÖ Etkili ve Güvenli Kullanım alt boyutu puan ortalamaları arasında fark olup olmadığı incelenmiş ve puan ortalamaları arasında grup ($F=48.474$), zaman ($F=27.282$) ve grup*zaman ($F=26.608$) etkileşimi açısından istatistiksel olarak anlamlı düzeyde fark olduğu belirlenmiştir ($p<0.001$; Tablo 1).

Tablo 1. Deney ve kontrol grubu ebeveynlerin Akılcı İlaç Kullanımına Yönelik Ebeveyn Tutum Ölçeği toplam ve alt ölçek puanlarının karşılaştırılması

Grup	Time	Pre-test X $\pm$ SS	Post-test X $\pm$ SS	F Eta ²	p	Partial	Observe d Power
AİKYETÖ	Kontrol grubu	90.59 $\pm$ 9.44	90.86 $\pm$ 9.48	Grup	47.756	0.000	0.676
				Zaman	27.825	0.000	0.669
	Deney grubu	90.46 $\pm$ 9.15	150.48 $\pm$ 14.51	Grup* Zaman	25.150	0.000	0.628
AİKYETÖ Doğru ve Bilinçli Kullanım	Kontrol grubu	60.49 $\pm$ 4.04	61.76 $\pm$ 4.14	Grup	47.571	0.000	0.666
				Zaman	29.880	0.000	0.643
	Deney grubu	60.22 $\pm$ 4.08	110.06 $\pm$ 10.07	Grup* Zaman	26.259	0.000	0.656
AİKYETÖ Etkili ve	Kontrol grubu	30.10 $\pm$ 2.35	29.1 $\pm$ 2.14	Grup	48.474	0.000	0.689

Güvenli Kullanım	Deney grubu	30.24 ± 3.04	40.42 ± 8.54	Zaman	27.282	0.000	0.696	0.960
				Grup* Zaman	26.608	0.000	0.667	0.960

AİKYETÖ: Akılcı İlaç Kullanımına Yönelik Ebeveyn Tutum Ölçeği; SS: Standart sapma

Girişim programında yer alan ebeveynlerin AİKYETÖ düzeyindeki değişimin etkilenme oranı incelenmiştir (Tablo 2). Eğitim programı AİKYETÖ düzeyindeki artışın %58'ini ($R^2=0.580$) açıklarken, eğitim almak AİKYETÖ puanını 0.884 kat ($\beta=0.884$) arttırmaktadır.

Çalışmanın gücü ve etki büyüklüğü regresyon analizine göre değerlendirilmiştir. AİKYETÖ için çalışma gücü 0.94 etki büyüklüğü (f^2) 0.890 olarak belirlenmiştir.

Tablo 2. Eğitim programının ebeveynlerde akılcı ilaç kullanımına yönelik tutumundaki değişimi yordama gücü

Model 1					
Değişken	AİKYETÖ				
	B	SE	β	t	p
Eğitim*	0.808	0.012	0.884	69.695	0.000
R	0.564				
R ²	0.580				
F	429.578				
P	0.000				
DW	1.880				

166

B: Standardize Edilmemiş Beta; SE: Standart Hata; β : Standardize Beta β ; R: Korelasyon; R²: Korelasyon katsayısı (açıklanan varyans oranı);

F: Model istatistikleri; p: Anlamlılık düzeyi; DW: Durbin Watson; AİKYETÖ: Akılcı İlaç Kullanımına Yönelik Ebeveyn Tutum Ölçeği;

*Çalışma programı kodlanırken müdahale grubu "1", kontrol grubu ise "0" olarak kodlanmıştır.

4. SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER

Bu araştırma, ebeveynlere yönelik akılcı ilaç yönetimi eğitim programının, ebeveynlerin akılcı ilaç kullanımına ilişkin tutumları üzerinde anlamlı bir etkisi olduğunu göstermektedir. Randomize kontrollü tasarım, elde edilen bulguların güçlü bir şekilde yorumlanmasına olanak sağlamaktadır. Araştırma sonuçları, deney grubunda yer alan ebeveynlerin eğitim sonrasında akılcı ilaç kullanımına ilişkin daha olumlu tutumlar geliştirdiğini ve bu etkinin hem ölçek toplam puanında hem de alt boyutlarda belirgin biçimde ortaya çıktığını göstermektedir. Bu bulgu, literatürde yer alan ve eğitim programlarının bireylerin sağlık davranışlarını olumlu yönde değiştirdiğini gösteren çalışmalarla paralellik göstermektedir (Çataklı ve ark., 2012; Kuloğlu & Ekici, 2022; Utli & Turan, 2020; Yılmaz, 2020; Sarıaloğlu ve ark., 2023).

Araştırmada elde edilen bulgular, özellikle "Doğru ve Bilinçli Kullanım" ile "Etkili ve Güvenli Kullanım" alt boyutlarında anlamlı gelişmeler olduğunu ortaya koymaktadır. Bu durum, ebeveynlerin yalnızca ilaçları doğru biçimde kullanma eğilimlerinin değil, aynı zamanda ilaç güvenliği ve etkinliği konusunda bilinçlenmelerinin de sağlandığını göstermektedir. Bu sonuç, Dünya Sağlık Örgütü'nün akılcı ilaç kullanımına ilişkin temel ilkeleriyle uyumludur ve ebeveynlerin çocuk sağlığı açısından kritik rolünü vurgulamaktadır (World Health Organization, 2006).

Elde edilen yüksek etki büyüklüğü ve çalışma gücü, uygulanan eğitim programının güçlü bir müdahale olduğunu desteklemektedir (Cohen, 1988). Bu yönüyle çalışma, klinik uygulamalarda ebeveynlere yönelik ilaç kullanım eğitimlerinin yaygınlaştırılması gerektiğine dair güçlü bir kanıt sunmaktadır. Özellikle çocuk sağlığı alanında ilaçların yanlış veya gereksiz kullanımının yol açabileceği riskler göz önüne alındığında, bu tür eğitimlerin çocuk servislerinde rutin bakım süreçlerine entegre edilmesi önemli bir gereklilik olarak değerlendirilebilir.

Araştırmanın güçlü yönlerine rağmen bazı sınırlılıkları bulunmaktadır. Çalışma tek merkezde yürütülmüş olup örneklem büyüklüğü sınırlıdır; bu nedenle sonuçların genellenebilirliğinin kısıtlı olabileceği düşünülmektedir. Ayrıca ebeveynlerin tutumları kısa dönemli olarak değerlendirilmiştir. Gelecek araştırmalarda, farklı sosyo-demografik gruplarla yapılacak geniş ölçekli çalışmaların ve uzun dönemli takiplerle uygulanacak benzer eğitim programlarının sonuçları karşılaştırılabilir. Ayrıca, akılcı ilaç kullanımına yönelik farklı eğitim yöntemlerinin (yüz yüze, çevrim içi, hibrit vb.) etkinliği karşılaştırılarak en uygun modelin belirlenmesi sağlanmalıdır.

Akılcı ilaç kullanımı eğitim programları, ulusal sağlık politikaları kapsamında ele alınmalı ve birinci basamak sağlık hizmetlerine entegre edilmelidir. Hastanelerde, özellikle çocuk kliniklerinde ebeveynlere yönelik ilaç kullanım eğitimleri rutin bakım süreçlerinin bir parçası haline getirilmelidir. Eğitimlerin yalnızca hastane süreçleri ile sınırlı kalmaması; aile sağlığı merkezleri ve toplum sağlığı merkezleri aracılığıyla toplum geneline yaygınlaştırılması sağlanmalıdır. Hemşireler, ebeveynlere danışmanlık ve eğitim vererek akılcı ilaç kullanımında rehberlik etmeli; bu programların uygulanmasında liderlik rolünü üstlenmelidir. Eğitimlerin kısa süreli etkilerinin kalıcılığını sağlamak için düzenli aralıklarla pekiştirme eğitimleri planlanmalıdır. Eğitimlerin erişilebilirliğini artırmak için mobil uygulamalar, çevrim içi modüller ve görsel materyaller kullanılarak ebeveynlere kolay ulaşılabilir kaynaklar sunulmalıdır.

Sonuç olarak, bu çalışma ebeveynlere yönelik akılcı ilaç kullanımı eğitim programlarının etkili ve uygulanabilir olduğunu göstermekte; hemşirelerin ebeveyn eğitiminde oynadığı merkezi rolü ortaya koymaktadır. Bu bulgular, çocuk sağlığı hizmetlerinde hemşirelerin danışmanlık, eğitim ve koruyucu sağlık rolleri kapsamında akılcı ilaç yönetimi programlarının sistematik olarak uygulanması gerektiğini güçlü biçimde desteklemektedir.

5. KAYNAKLAR

Adisa, R., Orherhe, O. M., & Fakeye, T. O. (2018). Evaluation of antibiotic prescriptions and use in under-five children in Ibadan, SouthWestern Nigeria. *African Health Sciences*, 18(4), 1189. <https://doi.org/10.4314/AHS.V18I4.40>

Akıcı, N., Gelal, A., Gürbüz, T., Ceran, Ö., & Akıcı, A. (2015). Self-medication in children. Article in *Anatolian Journal of Clinical Investigation*9, 9(1), 10–18. <https://www.researchgate.net/publication/281959116>

Altındış, S. (2017). Akılcı İlaç Kullanımına Sistematik Bir Bakış. *Journal of Biotechnology and Strategic Health Research*, 1(2), 34–38. <https://dergipark.org.tr/en/pub/bshr/issue/31524/345359>

Cohen, J. (1988). *Statistical power analysis for the behavioral sciences*. Routledge.

Çalışır, Ö., & Çalışkan, Z. (2020). Çocuklarda Akılcı İlaç Kullanılmasının Önemi ve Ebeveynlere Öneriler. *Nevşehir Bilim ve Teknoloji Dergisi*, 9(1), 32–38. <https://doi.org/10.17100/NEVBILTEK.689123>

- Çataklı, T., Can, V., & Dallar, Y. (2012). Annelerin ateş düşürücü kullanma bilgileri yeterli mi? Çocuk Enfeksiyon Dergisi, 6(4), 139–143. <http://search/yayin/detay/154425>
- Chaturvedi, V. P., Mathur, A. G., & Anand, A. C. (2012). Rational drug use – As common as common sense? Medical Journal Armed Forces India, 68(3), 206–208. <https://doi.org/10.1016/J.MJAFI.2012.04.002>
- Çiftçi, B., & Aksoy, M. (2017). Çocuklarda Akılcı İlaç Kullanımı ve Hemşirelerin Sorumlulukları. Gümüşhane Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi, 6(3), 191–194. <https://dergipark.org.tr/en/pub/gumussagbil/issue/31206/368252>
- Ekenler, Ş., & Koçoğlu, D. (2016). Bireylerin Akılcı İlaç Kullanımıyla İlgili Bilgi ve Uygulamaları. Hacettepe Üniversitesi Hemşirelik Fakültesi Dergisi, 3(3), 44–55. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/hunhemsire/issue/27605/331964>
- Eliaçık, K., Kanık, A., Oyman, G., Rastgel, H., Güngör, S., Anıl, M., Helvacı, M., & Bakiler, A. R. (2012). Knowledge, Belief and Misconceptions of the Parents About Fever. Meandros Medical And Dental Journal, 13(1), 5–7. <https://dergipark.org.tr/en/pub/meandrosmdj/issue/44202/545530>
- Filler, G., & Bravo, M. (2018). Appreciating the need for greater understanding of the pharmacokinetics of drugs in children and adolescents. Pediatric Transplantation, 22(8). <https://doi.org/10.1111/PETR.13312>
- Ginis, T., Dogru, M., Ozmen, S., & Bostanci, I. (2013). Cough in childhood. Journal of Child, 10(3), 110–115. <https://doi.org/10.5222/J.CHILD.2010.110>
- Halıcioğlu, O., Koç, F., Akman, S. A., & Teyin, A. (2011). In feverish children; mothers' knowledge and home management about fever and its relationship with sociodemographical characteristics. Journal of Dr. Behcet Uz Children's Hospital, 1(1), 13–19. <https://doi.org/10.5222/BUCHD.2011.013>
- Holford, N., Heo, Y. A., & Anderson, B. (2013). A pharmacokinetic standard for babies and adults. Journal of Pharmaceutical Sciences, 102(9), 2941–2952. <https://doi.org/10.1002/JPS.23574>
- Kar, S. S., Pradhan, H. S., & Mohanta, G. P. (2010). Concept of Essential Medicines and Rational Use in Public Health. Indian Journal of Community Medicine : Official Publication of Indian Association of Preventive & Social Medicine, 35(1), 10. <https://doi.org/10.4103/0970-0218.62546>
- Kaya, H., Turan, N., Keskin, Ö., Tencere, Z., Uzun, E., Demir, G., & Yılmaz, T. (2015). Üniversite Öğrencilerinin Akılcı İlaç Kullanma Davranışları. Anadolu Hemşirelik ve Sağlık Bilimleri Dergisi, 18(1), 35–42. <https://doi.org/10.17049/AHSBD.67643>
- Kuloğlu, Ç., & Ekici, E. (2022). Ebeveynlerin Akılcı İlaç Kullanım Tutumlarının İncelenmesi. Türkiye Çocuk Hastalıkları Dergisi, 16, 107–116. <https://doi.org/10.12956/tchd.860536>
- Mahmood, I. (2014). Dosing in children: a critical review of the pharmacokinetic allometric scaling and modelling approaches in paediatric drug development and clinical settings. Clinical Pharmacokinetics, 53(4), 327–346. <https://doi.org/10.1007/S40262-014-0134-5>
- Mi, X., Li, W., Zhang, L., Li, J., Zeng, L., Huang, L., Chen, L., Song, H., Huang, Z., & Lin, M. (2018). The drug use to treat community-acquired pneumonia in children: A cross-sectional study in China. Medicine, 97(46). <https://doi.org/10.1097/MD.00000000000013224>

- Özkan, H., & Öztürk, S. (2013). The applications made by mothers applying to two family health centres in Eastern Anatolia region when their children had fever. *Journal of Dr. Behcet Uz Children's Hospital*, 3(2), 121–126. <https://doi.org/10.5222/BUCHD.2013.121>
- Purssell, E., & Collin, J. (2016). Fever phobia: The impact of time and mortality--a systematic review and meta-analysis. *International Journal of Nursing Studies*, 56, 81–89. <https://doi.org/10.1016/J.IJNURSTU.2015.11.001>
- Rose, K., Neubauer, D., & Grant-Kels, J. M. (2019). Rational Use of Medicine in Children—The Conflict of Interests Story. A Review. *Rambam Maimonides Medical Journal*, 10(3). <https://doi.org/10.5041/RMMJ.10371>
- Sarialioğlu, A., & Çelebioğlu, A. (2022). Development of a Parental Attitude Scale for Rational Drug Use. *Clinical and Experimental Health Sciences*, 12(2), 352–359. <https://doi.org/10.33808/CLINEXPHEALTHSCI.862272>
- Sarialioğlu, A., Sarialioğlu, A., Köse, S., & Çelebioğlu, A. (2023). The Effect of Rational Drug Use Training Given To Parents On Parental Attitudes. *East J Med*, 28(4), 548–555. <https://doi.org/10.5505/ejm.2023.47639>
- Saygı, Ş., Battal, D., & Şahin, N. (2014). Çevre ve insan sağlığı yönünden ilaç atıklarının önemi. *Marmara Pharmaceutical Journal*, 16(2), 82–90. <https://doi.org/10.12991/MPJ.12782>
- Toulmin, S. (2020). How Medicine Saved the Life of Ethics. In *New Directions in Ethics* (Vol. 1th). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003031475-16>
- Türkiye İlaç Sanayi Derneği. (2023). Sosyal Güvenlik Kurumu (SGK) ilaç ve tedavi harcamaları. <https://www.tisd.org.tr/ilacTedavi.aspx>
- Türkiye İstatistik Kurumu. (2021). Sağlık Harcamaları İstatistikleri, 2021. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Saglik-Harcamalari-Istatistikleri-2021-45728>
- Utli, H., & Turan, M. (2020). 0-12 Yaş Arası Çocuğa Sahip Ebeveynlerin Akılcı İlaç Kullanımına Yönelik Tutumlarının İncelenmesi. *Journal of Ege University Nursing Faculty*, 36(2), 87–95. <https://dergipark.org.tr/en/pub/egehemsire/issue/56454/649308>
- World Health Organization. (2006). Rational use of medicines: progress in implementing the WHO medicines strategy Report by the Secretariat.
- Yang, J., Zheng, L., Guan, Y. yao, Li, P. bao, & Lv, Y. tao. (2022). Evaluating the effectiveness of drug and therapeutics committees (DTCs) in controlling irrational drug use: A retrospective analysis. *Journal of Clinical Pharmacy and Therapeutics*, 47(7), 995–1001. <https://doi.org/10.1111/JCPT.13634>
- Yapıcı, G., Balıkçı, S., & Uğur, Ö. (2011). Birinci basamak sağlık kuruluşuna başvuranların ilaç kullanımı konusundaki tutum ve davranışları. *Dicle Tıp Dergisi*, 38(4), 458–465. <https://doi.org/10.5798/DICLEMEDJ.0921.2011.04.0066>
- Yılmaz, D. (2020). Çocuğu Hastanede Yatan Ebeveynlerin Akılcı İlaç Kullanımına Yönelik Tutumlarının Belirlenmesi. *Health Sciences Journal of Nursing*, 2(2), 129–136. <https://doi.org/10.48071/sbuhemsire>
- Yılmaz, M., Kırbıyıkoglu, F. İ., Arıç, Z., & Kurşun, B. (2014). Bir Diş Hekimliği Fakültesi Hastanesi'ne Başvuran Bireylerin Akılcı İlaç Kullanımlarının Belirlenmesi. *ERÜ Sağlık Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 2(1), 39–47. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/erusaglik/issue/5987/79609>

**THE ROLE OF NURSES IN STRENGTHENING CARE IN FAMILIES WITH
CHILDREN DIAGNOSED WITH CYSTIC FIBROSIS**

**KİSTİK FİBROZİS TANILI ÇOCUĞU OLAN AİLELERDE BAKIMIN
GÜÇLENDİRİLMESİNDE HEMŞİRENİN ROLÜ**

Aslı AKDENİZ KUDUBEŞ¹

**¹Doçent Doktor, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi,
Hemşirelik Bölümü, Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Hemşireliği Anabilim Dalı,**

0000-0002-0911-8182

Özet

Bu derlemenin amacı kistik fibrozis tanılı çocuğu olan ailelerde bakımın güçlendirilmesinde hemşirenin rolünü inceleyen çalışmaları derlemektir. Çalışma geleneksel bir derleme çalışması olduğu için metodolojiden söz edilemez/uygulanamaz. Kistik fibrozis (KF), yaşam boyu devam eden ve başta solunum ve sindirim sistemi olmak üzere birçok organ sistemini etkileyen genetik, kronik bir hastalıktır. Hastalığın karmaşık seyri ve multidisipliner yönetim gereksinimi, yalnızca bireyin değil, aynı zamanda tüm ailenin yaşamını doğrudan etkilemektedir. Özellikle çocukluk çağında tanı alan bireylerde bakımın büyük bir bölümü aile tarafından sağlanmakta, bu nedenle ailenin bilgi düzeyi, öz yeterliliği ve psikolojik dayanıklılığı, bakımın niteliğini belirleyen temel faktörler arasında yer almaktadır. Aile merkezli bakım yaklaşımı kapsamında hemşireler, KF tanılı çocukların aileleri ile sürekli etkileşim halinde olan sağlık profesyonelleri olarak önemli sorumluluklar üstlenmektedir. Hemşireler, ailenin hastalığa ilişkin bilgi gereksinimlerini karşılamada, bakım becerilerini kazandırmada ve hastalık yönetimi sürecine aktif katılımını sağlamada kritik bir role sahiptir. Özellikle taburculuk sonrası dönemde, hemşirenin rehberliğinde sunulan yapılandırılmış eğitim programları ve izlem desteği; aile bireylerinin öz yeterliliğini artırmakta, komplikasyonların erken fark edilmesini sağlamakta ve yeniden hastaneye yatış oranlarını azaltmaktadır. Literatürde, KF tanılı çocuğa sahip ailelerin özellikle solunum fizyoterapisi, beslenme yönetimi, ilaç uygulamaları ve enfeksiyonlardan korunma konularında bilgi eksikliği yaşadığını ve profesyonel desteğe ihtiyaç duyduğunu göstermektedir. Bu noktada hemşire, yalnızca bilgi sağlayıcı değil, aynı zamanda psikososyal destek sunan, aileyi savunan ve bakımın sürekliliğini sağlayan bir rol üstlenmektedir. Günümüzde teknolojik gelişmeler, KF tanılı çocukların bakım süreçlerinde hemşirelik uygulamalarını önemli ölçüde dönüştürmektedir. Mobil sağlık uygulamaları, dijital eğitim materyalleri ve uzaktan izlem sistemleri sayesinde hemşireler, ailelere hastalık yönetimi konusunda sürekli destek sunabilmekte, tedaviye uyumu artırabilmektedir. Ayrıca tele-sağlık ve video danışmanlık hizmetleri, taburculuk sonrası dönemde bilgiye erişimi kolaylaştırmakta ve bakımın sürekliliğini sağlamaktadır. Bu teknolojik araçlar, hemşirelik bakımını daha erişilebilir, kişiselleştirilmiş ve etkin hale getirerek ailelerin öz yeterliliğini güçlendirmektedir. KF tanılı çocukların bakımında hemşirelik müdahalelerinin sadece bireysel değil, aile bütününde güçlendirmeyi hedeflemesi ve teknolojik gelişmelerle bütünleşerek sunulması büyük önem taşımaktadır. Bu yaklaşım hem ailelerin yaşam kalitesini artırmakta hem de sağlık hizmetlerinin etkinliğine katkı sağlamaktadır. Kistik fibrozis tanılı çocuğu olan ailelerde bakımın güçlendirilmesinde hemşirenin rolü kapsamında literatür

incelendiğinde, konuyla ilgili yürütülen araştırmaların sıklıkla tanımlayıcı araştırmalar olduğu ve müdahale çalışmalarının ise yeterli sayıda olmadığı görülmektedir.

Anahtar kelimeler: Kistik Fibrozis, Aile, Hemşire, Bakım Gücü

Abstract

Cystic fibrosis (CF) is a genetic, chronic disease that affects many organ systems, primarily the respiratory and digestive systems, and persists throughout life. The complex course of the disease and the need for multidisciplinary management directly affect not only the individual but also the entire family. Especially in individuals diagnosed during childhood, a large part of care is provided by the family, so the family's level of knowledge, self-efficacy, and psychological resilience are among the key factors determining the quality of care. Within the family-centered care approach, nurses assume important responsibilities as healthcare professionals who are in constant interaction with the families of children diagnosed with CF. Nurses play a critical role in meeting the family's need for information about the disease, teaching them care skills, and ensuring their active participation in the disease management process. Especially in the post-discharge period, structured education programs and follow-up support provided under the guidance of nurses increase the self-efficacy of family members, ensure the early detection of complications, and reduce readmission rates. The literature shows that families with children diagnosed with CF experience a lack of knowledge, particularly in the areas of respiratory physiotherapy, nutrition management, medication administration, and infection prevention, and require professional support. At this point, nurses take on a role that is not only to provide information, but also to offer psychosocial support, advocate for the family, and ensure continuity of care. Today, technological advancements are significantly transforming nursing practices in the care processes of children diagnosed with CF. Thanks to mobile health applications, digital educational materials, and remote monitoring systems, nurses can provide continuous support to families in disease management and increase treatment compliance. In addition, telehealth and video counseling services facilitate access to information and ensure continuity of care in the post-discharge period. These technological tools make nursing care more accessible, personalized, and effective, thereby strengthening families' self-reliance. It is of great importance that nursing interventions in the care of children diagnosed with CF aim to empower not only the individual but the entire family and are delivered in integration with technological developments. This approach improves the quality of life for families and contributes to the effectiveness of healthcare services. When reviewing the literature on the role of nurses in strengthening care for families with children diagnosed with cystic fibrosis, it is evident that studies on this topic are often descriptive in nature and that there are insufficient intervention studies.

Keywords: Cystic Fibrosis, Family, Nurse, Care Power

1. GİRİŞ

Kistik fibrozis (KF), otozomal resesif kalıtılan, hayat boyu devam eden, kronik ve ilerleyici bir hastalıktır. KF, Cystic Fibrosis Transmembrane Conductance Regulator (CFTR) genindeki mutasyon nedeniyle ortaya çıkan, otozomal resesif geçişli, kronik, ilerleyici ve çok sistemli bir hastalıktır. Mukus, ter ve sindirim enzimlerinin taşınmasını düzenleyen CFTR proteininin fonksiyon bozukluğu nedeniyle vücutta yoğun, yapışkan salgılar oluşmaktadır. Bu nedenle özellikle solunum ve gastrointestinal sistemde ciddi fonksiyon kayıplarına neden olmaktadır. KF, dünya genelinde en sık görülen yaşamı tehdit eden kalıtsal hastalıklardan biri olup, yaşam süresini ve kalitesini ciddi şekilde etkileyen klinik sonuçlara yol açmaktadır (Ong & Ramsey, 2023). Günümüzde gelişmiş yenidoğan tarama programları sayesinde hastalık erken dönemde tanılanmakta, bu durum çocukların tedaviye erken başlamasını ve komplikasyonların önlenmesini mümkün kılmaktadır. Bu sayede büyüme geriliği, solunum yolu enfeksiyonları,

pankreatik yetmezlik ve yetersiz kilo alımı gibi komplikasyonların erken dönemde önlenmesi hedeflenmektedir. Ancak hastalığın erken tanınması, yalnızca tıbbi müdahalelerin zamanında başlanması anlamına gelmemekte; aynı zamanda aileyi uzun süreli, karmaşık ve çok boyutlu bir bakım sürecine hazırlama sorumluluğunu da beraberinde getirmektedir (Ong & Ramsey, 2023).

KF tanısı alan çocukların aileleri, tanı anından itibaren hem duygusal hem de işlevsel düzeyde ciddi bir yük altına girmektedir. Tanının kronik, yaşam boyu sürececek olması, aile bireylerinde yoğun kaygı, suçluluk, korku ve belirsizlik duygularına neden olmaktadır. Hastalığın yönetimi ise yalnızca tıbbi bilgiyle sınırlı olmamakla birlikte günlük yaşamda sürekli bir bakım sürecini, takip programını ve psikolojik sağlamlılığı gerektirmektedir. Aile bireylerinin bu zorlu süreçte, hastalığı anlaması, yönetebilmesi, bakım sorumluluklarını üstlenebilmesi ve sağlık sistemine etkin biçimde dahil olabilmesi büyük ölçüde bilgiye erişimi, öz yeterliliği ve profesyonel destekle ilişkili bir durumdur. Bu noktada hemşire, aileye bilgi, beceri ve duygusal destek sunarak, bakımın niteliğini artırmada anahtar rol üstlenmektedir (Fitzgerald ve ark., 2018). Hemşire, hastane ortamında başlayan ve taburculuk sonrası dönemde de devam eden bakım sürecinde, aileye en yakın sağlık profesyoneli olarak devreye girmektedir. Hemşirelik mesleği, yalnızca semptomların takibi ya da ilaç uygulamaları ile sınırlı kalmamakla birlikte eğitici, rehberlik eden, savunucu ve psikososyal destek sağlayıcı rolleri de kapsamaktadır (McCullough & Price, 2011). KF gibi yaşam boyu süren, karmaşık bir hastalığın yönetiminde hemşire, aileyi güçlendiren ve bakım süreçlerinde yalnız bırakmayan kritik bir roledir. Bu nedenle, KF tanılı çocuğa sahip ailelerin bakımda güçlenebilmesi için hemşirelerin sunacağı yapılandırılmış destek programlarının önemi giderek artmaktadır. Bu programlar aracılığıyla ailelerin bilgi düzeylerinin artırılması, öz yeterliliklerinin desteklenmesi ve sağlık hizmetlerine etkin katılımın sağlanması mümkün hale gelmektedir (McCullough & Price, 2011). Bu çalışmada ele alınan konu, sadece bireysel sağlık sonuçlarına değil, aynı zamanda aile dinamiklerine, sağlık sisteminin etkinliğine ve uzun vadeli bakımın sürdürülebilirliğine katkı sağlayabilecek çok yönlü bir alana işaret etmektedir.

Kistik fibrozis tanılı çocuğu olan ailelerde bakımın güçlendirilmesinde hemşirenin rolü kapsamında literatür incelendiğinde, konuyla ilgili yürütülen araştırmaların sıklıkla tanımlayıcı araştırmalar olduğu ve müdahale çalışmaların ise yeterli sayıda olmadığı görülmektedir. Bu derlemenin amacı kistik fibrozis tanılı çocuğu olan ailelerde bakımın güçlendirilmesinde hemşirenin rolünü inceleyen çalışmaları konuyla ilgili başlıklar altında derlemektir. Çalışma geleneksel bir derleme çalışması olduğu için metodolojiden söz edilemez/uygulanamaz.

1.1. Ailelerin Yaşadığı Zorluklar ve Bakımın Karmaşıklığı

KF tanısı alan bir çocuğun bakım süreci oldukça karmaşıktır ve günlük yaşamın birçok alanında düzenleme gerektirmektedir. Bu bakım; solunum fizyoterapisi, düzenli ilaç uygulamaları (inhaler tedaviler, pankreatik enzim takviyeleri gibi), yüksek kalorili diyet uygulamaları, enfeksiyonlardan korunma ve izlem randevularına düzenli katılım gibi çok boyutlu görevleri içermektedir. Bu durum aileler için önemli bir bakım yükü oluşturmaktadır (Sawicki & Tiddens, 2012). Literatürde yer çalışmalarda, KF tanılı çocukların ailelerinde sıklıkla tükenmişlik, anksiyete, depresyon, çaresizlik ve yetersizlik duygularının görüldüğünü ortaya koymaktadır. Tanı zamanı genellikle bir kriz dönemi olarak yaşanmakta, hastalığın kalıcılığı ve tedavisinin zorluğu aile üzerinde uzun dönemli bir stres kaynağı oluşturmaktadır. Bu bağlamda, özellikle taburculuk sonrası dönemde ailelerin yalnız bırakılması hem bakım kalitesini düşürmekte hem de çocuğun sağlığı üzerinde olumsuz etkiler yaratmaktadır. KF’li çocuğun süreci, ailedeki her birey için farklı düzeyde zorluklara neden olmaktadır (Hente ve ark., 2021). Literatürde aile üyelerinin ayrı ayrı yaşadığı zorlukları inceleyen çalışmalara rastlanmaktadır. Bu çalışmalarda annelerin hem fiziksel bakımın (ilaçların verilmesi, solunum egzersizlerinin yapılması, özel diyetin hazırlanması gibi) yürütücüsü hem de duygusal destek

sağlayıcı olarak rol aldığı vurgulanmakta, buna bağlı annelerde sıklıkla tükenmişlik sendromu, anksiyete bozuklukları ve depresif belirtiler görülebilmektedir. Ayrıca anneler, çocuklarının hastalık seyrini ve geleceğini düşünürken suçluluk, kaygı ve çaresizlik duygularıyla baş etmeye çalışmaktadır. Hastalığın genetik geçişli olması, annede kendini suçlama eğiliminde artışa ve psikososyal yüke neden olabilmektedir. Ek olarak, hastalıkla ilgili bilgi eksikliği ve bakım konusunda yalnız hissetme durumu, annelerin öz yeterlilik algısını azaltmakta ve profesyonel desteğe olan ihtiyacı artırmaktadır (Ullrich ve ark., 2016; Fitzgerald ve ark., 2018; Daly ve ark., 2022). KF’li çocuğu olan babalarla yürütülen çalışmalarda ise, babaların, çoğu zaman bakım sürecinin dışında kalıyor gibi görünse de, özellikle ekonomik ve duygusal destek sağlama görevini üstlendiği vurgulanmaktadır. Ailedeki artan sağlık giderleri, işten izin alma zorunluluğu, ev içi rollerin yeniden dağılımı gibi nedenlerle babalar da önemli düzeyde stres yaşamaktadır. Bununla birlikte, birçok baba duygularını açıkça ifade etmede zorlanmakta ve bu durum içsel bir yalnızlığa yol açabilmektedir. Bazı babalar, hastalığın kronik yapısı karşısında çaresizlik duygusu yaşarken, bazıları ise durumla başa çıkmak için bakım sürecinden uzak durmayı bir savunma mekanizması olarak geliştirebilmektedir. Bu durum ebeveynler arasında bakım yükünün dengesiz dağılmasına ve anne-baba ilişkilerinde çatışmalara neden olabilmektedir (Fitzgerald ve ark., 2018; Shardonofsky ve ark., 2019; Daly ve ark., 2022). KF’li kardeşi olan çocuklarla yürütülen çalışmaların ise oldukça sınırlı olduğu görülmektedir. KF tanımlı bir çocukla aynı evde yaşayan kardeşler, genellikle göz ardı edilen bir grup olmakla birlikte, bu süreçten derin şekilde etkilenmektedir. Aile içi ilginin büyük ölçüde hasta çocuğa yönelmesi, sağlıklı kardeşlerde ihmal edilmişlik duygusuna, kıskançlığa, suçluluk hissine ve davranışsal sorunlara yol açabilmektedir. Bu durum, kardeşlerin psikososyal gelişimini olumsuz etkileyebilmekte ve aile içi dinamiklerde uzun vadeli dengesizlikler yaratabilmektedir (Chudleigh ve ark., 2019; Milo ve ark., 2021).

1.2. Ailelerin Bilgi ve Öz Yeterlilik Düzeyi

Bandura’nın sosyal bilişsel kuramına göre, bireyin bir davranışı gerçekleştirme konusundaki inancı (öz yeterlilik algısı), o davranışı uygulamadaki başarısını belirleyen temel faktörlerden biridir. KF gibi karmaşık ve sürekli yönetim gerektiren bir hastalıkta, ailenin öz yeterliliği, bakımın sürekliliği, etkinliği ve çocuğun sağlığı açısından oldukça önemlidir. Ancak bilgi eksikliği, belirsizlik ve destek yetersizliği ise özyeterliliğin gelişmesini engelleyebilmektedir. Bilgi düzeyi ve öz yeterlilik kavramları arasında güçlü bir etkileşim bulunmaktadır (McDonald ve ark., 2013; Faint ve ark., 2017; Lonabaugh ve ark., 2018). Yeterli, güncel ve güvenilir bilgiye sahip bireylerin, bu bilgiyi uygulamaya dönüştürme konusunda daha özgüvenli oldukları; buna karşılık bilgi eksikliğinin öz yeterlilik algısını zayıflattığı görülmektedir. Ayrıca bu etkileşimin tek yönlü değil, döngüsel olduğu belirtilmektedir. Öz yeterliliği yüksek bireyler, öğrenmeye daha istekli olurken, öğrendiklerini daha kolay içselleştirmekte ve sürdürülebilir bakım davranışları geliştirebilmektedir. Literatürde KF’li çocuğu olan ailelerin bilgi düzeyine yönelik yürütülen çalışmalar hastalığa dair bilgi düzeyinin genellikle yetersiz olduğunu göstermektedir. Özellikle hastalığın genetik temeli, semptom yönetimi, beslenme düzeni, solunum fizyoterapisi ve ilaç uygulamaları gibi temel konularda ailelerin eksik ya da yanlış bilgiye sahip olabildiği bildirilmektedir (McDonald ve ark., 2013; Faint ve ark., 2017; Lonabaugh ve ark., 2018). Nicolais ve arkadaşlarının çalışmasında (2018), ailelerin yarısından fazlasının KF ile ilgili temel tıbbi bilgileri eksik ya da hatalı bildiği; özellikle yeni tanı almış çocukların ailelerinde bu oranın daha yüksek olduğu vurgulanmaktadır. Benzer şekilde, Türkiye’de yürütülen bir çalışmada ise annelerin büyük bir kısmının, çocuklarının hastalığına ilişkin bilgiye yalnızca sağlık profesyonellerinden değil, internet gibi kontrolsüz kaynaklardan ulaştıkları, bu durumun bilgi kirliliğine ve kafa karışıklığına yol açtığı belirtilmektedir (Ayvaz ve ark., 2023). Literatürde KF’li çocuğu olan ailelerin özyeterliliğine yönelik yürütülen çalışmalar, KF’li çocukların annelerinde öz yeterlilik düzeylerinin sıklıkla orta veya düşük düzeyde olduğunu

göstermektedir (McDonald ve ark., 2013; Faint ve ark., 2017; Lonabaugh ve ark., 2018). Bu durum genellikle bilgi eksikliği, deneyim yetersizliği, sosyal destek azlığı ve duygusal tükenmişlik ile ilişkilendirilmektedir. Dönmez ve Taş Arslan'ın çalışmasında (2024), yapılandırılmış eğitim programına katılan aile bireylerinin öz yeterlilik puanlarında istatistiksel olarak anlamlı düzeyde artış gözlemlendiği, bu artışın doğru bakımın uygulamasını da etkilediği belirtilmektedir. Bir başka çalışmada ise, öz yeterliliği yüksek annelerin çocuklarının acil başvuru sıklığı ve hastaneye yeniden yatış oranlarının daha düşük olduğu bildirilmektedir (Faint ve ark., 2017).

KF'li çocukların bakımında bilgi ve öz yeterliliğin birlikte değerlendirilmesi, hemşirelik uygulamaları açısından da önemlidir. Eğitim programlarının yalnızca bilgi aktarımıyla sınırlı kalmaması; bakım vericilerin uygulama becerilerini geliştirmeyi, özgüven kazandırmayı ve duygusal dayanıklılığı artırmayı hedeflemesi gerekmektedir. Hemşire, ailedeki bilgi ve özyeterlilik eksikliklerini giderecek şekilde eğitici, rehber, güçlendirici ve savunucu roller üstlenerek aileyi bakım sürecine aktif şekilde dahil etmeye aracılık etmelidir. Eğitimlerin yalnızca hastane ortamında değil, taburculuk sonrası dönemde de sürdürülmesi, bilginin pekiştirilmesi ve beceriye dönüştürülmesi açısından kritik önem taşımaktadır (Ali ve ark., 2024; Dönmez & Taş Arslan, 2024).

1.3. Tekrarlı Yatışlar

KF'li çocuklarda tekrarlayan hastane yatışları hem çocuğun sağlığı hem de sağlık sisteminin sürdürülebilirliği açısından önemli bir sorundur. Literatürde, aile eğitimi ve izlem desteği ile tekrarlı yatışların anlamlı ölçüde azaltılabileceği belirtilmektedir. Özellikle solunum yolu enfeksiyonlarının erken fark edilmesi ve evde uygun önlemlerin alınabilmesi, hastaneye yatışı engelleyici bir faktördür. Hemşirelik temelli taburculuk sonrası destek programları hem tekrarlı yatış oranını azaltmakta hem de ailenin sağlık hizmetine olan güven ilişkisini pekiştirmektedir. Aile, kendisini sistemin içinde aktif ve desteklenen bir aktör olarak gördükçe, bakımda daha özverili ve bilinçli bir rol üstlenmektedir (Schmidt ve ark., 2022). Literatürde yer alan bir çalışmada, yapılandırılmış aile eğitimi ve hemşirelik destek programlarının uygulandığı deney grubunda, bir yıl içinde hastaneye yeniden yatış oranlarında önemli bir oranda azalma olduğu belirtilmektedir. Bu bulgu, taburculuk sonrası destek ve eğitimin yatışları azaltmada etkili bir araç olduğunu göstermektedir (Dönmez & Taş Arslan, 2024).

1.4. Taburculuk Sonrası Süreç

Taburculuk sonrası dönem, ailelerin en çok zorlandığı dönemlerden birisidir. Bu süreçte aile, çocuğun bakım sorumluluğunu tümüyle devralmakta ve çoğu zaman yalnız bırakılmaktadır. Bu noktada hemşirelik mesleği, taburculuk sonrası destek programları ile devreye girmeli ve aileye yapılandırılmış, sistematik bir rehberlik sunmalıdır. Bu programlarda hemşire hastalığın temel özelliklerini yeniden açıklayarak bilgiyi pekiştirmeli, solunum fizyoterapisi gibi uygulamalı bakımlarda model olmayı sürdürmeli, beslenme yönetimi, ilaç zamanlaması gibi günlük bakım süreçlerinde aileyi organize etmeli, enfeksiyon riskini azaltmaya yönelik çevresel ve hijyenik öneriler sunmalı, aileye psikososyal destek sağlayarak tükenmişliği önlemeye çalışmalı, yapılandırılmış hemşirelik müdahaleleri ile çocuğun bakım kalitesini artırmalı ve ailenin psikolojik sağlamlılığını desteklemelidir (Sanjuán ve ark., 2019). Literatürde taburculuk sonrası süreçte ailelerin en çok zorlandıkları alanların; tedavi planına uyum, solunum fizyoterapisinin düzenli uygulanması, beslenme yönetimi, ilaç takibi, enfeksiyonlardan korunma önlemlerinin uygulanması ve acil durumları fark etme olduğunu göstermektedir. Özellikle anneler, taburculuğu izleyen ilk haftalarda bilgi eksikliği ve yalnızlık duygusuyla baş etmeye çalışırken çocuklarının sağlığına zarar verme korkusu yaşamaktadırlar. Literatürde ailelerin büyük bir çoğunluğunun, taburculuk sonrası dönemde bir rehberliğe ve düzenli iletişime ihtiyaç duydukları vurgulanmaktadır. (Khan ve ark., 2017; Douglas ve ark., 2023).

Başka bir çalışmada, yapılandırılmış hemşirelik izlem programına katılan ailelerde öz yeterlilik puanlarının arttığı ve tedaviye uyumun iyileştiği belirtilmektedir (Ali ve ark., 2024).

KF gibi yoğun bakım gerektiren kronik hastalıklarda, hastane ile ev arasındaki geçiş süreci “bakım sürekliliği” açısından organize edilmelidir. Literatürde hastaneden eve geçiş programlarının, ailelerin taburculuk sonrası sürece daha hazır hale gelmelerini sağladığı ve bakımın kalitesini arttırdığı belirtilmektedir. Bu modeller, özellikle hemşire liderliğinde yapılandırılmış eğitim, izlem ve danışmanlık bileşenlerini içermektedir. Sonuç olarak, taburculuk sonrası süreç yalnızca bir “taburcu etme” eylemi değil; aynı zamanda aileyle sürdürülebilir bir bakım ortaklığı kurmanın başlangıcı olarak görülmelidir. Hemşirelik bu sürecin merkezinde yer almalı, bilgi aktarımının ötesine geçerek güven, destek ve rehberlik sunmalıdır (Okumura ve ark., 2014; Singh ve ark., 2022).

1.5. Teknolojinin Entegre Edilmesi: Dijital Sağlık ve Hemşirelik

Dijital sağlık teknolojilerinin gelişimi, hemşirelik bakımına da önemli katkılar sunmaktadır. KF gibi sürekli izlem gerektiren hastalıklarda mobil uygulamalar, bakım vericilere ilaç hatırlatıcıları, semptom izleme araçları ve fizyoterapi rehberleri sunabilmektedir. Ayrıca video görüşmeler aracılığıyla hemşirelerin ailelerle düzenli temas kurması mümkün olmakta ve bakımın sürekliliği sağlanmaktadır. Tele-sağlık uygulamaları ile KF’li çocukların aileleri, hemşirelerle görüntülü olarak bağlanarak sorularına yanıt bulabilmekte, uygulama hatalarını anında düzeltebilmekte ve aileler destek hissetmektedir. Bu tür teknolojik müdahaleler, bilgi düzeyini artırmakta, bakım becerilerini güçlendirmekte ve ailelerin öz yeterliliğini pekiştirmektedir. Literatürde KF’li hastalar ve aileleri ile yürütülen teknoloji tabanlı uygulamaların etkinliğine yönelik bazı çalışmalar bulunmaktadır (Almughem ve ark., 2020; Calthorpe ve ark., 2020; Fainardi ve ark., 2023). Bir çalışmada, mobil uygulama destekli izlem yapılan ailelerin hastaneye başvuru oranlarının kontrol grubuna göre daha düşük olduğu ve ailelerin öz yeterlilik puanlarında daha yüksek olduğu belirtilmektedir (Rudolf ve ark., 2019). Farklı bir çalışmada ise, haftalık video tabanlı hemşirelik izlem desteği alan KF’li çocukların ailelerinde, tedaviye uyum oranının anlamlı biçimde yükseldiği ve ebeveyn anksiyetesinin azaldığı bildirilmektedir (O'Donovan ve ark., 2014). Dijital sağlık teknolojilerinin hemşirelik bakımıyla bütünleştirilmesi, KF gibi kompleks hastalıkların yönetiminde bakım vericilerin bilgiye erişimini kolaylaştırmakta, öz yeterliliklerini desteklemekte ve bakım kalitesini artırmaktadır. Hemşirelerin bu teknolojileri rehberlik ve danışmanlıkla entegre etmesi, bakımın sürekliliğini ve etkinliğini güçlendirmektedir. Bu doğrultuda, hemşirelik eğitimi ve hizmet içi programlara dijital sağlık okuryazarlığının dâhil edilmesi önemli bir gereklilik olarak ortaya çıkmaktadır (Almughem ve ark., 2020; Calthorpe ve ark., 2020; Fainardi ve ark., 2023).

2. SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER

Kistik fibrozis (KF), yalnızca fizyolojik değil aynı zamanda sosyal, psikolojik ve bakım temelli yönleriyle de ele alınması gereken, yaşam boyu süren bir hastalıktır. Bu çalışmada, KF tanılı çocukların bakımında ailenin karşılaştığı zorluklar, bilgi ve öz yeterlilik düzeyleri, taburculuk sonrası süreçte yaşanan güçlükler, tekrarlayan hastane yatışları ve bu sürece dijital sağlık teknolojilerinin entegrasyonu başlıkları altında ele alınmıştır. Bu çalışmanın sonucunda, özellikle anneler başta olmak üzere ailelerin, tanı anından itibaren yoğun bir bilgi yükü, psikolojik stres ve bakım sorumluluğu ile karşı karşıya kaldığı görülmektedir. Ailelerin bilgi eksikliği ve düşük öz yeterlilik algısı, bakım sürecinin sürdürülebilirliğini olumsuz yönde etkilemektedir. Taburculuk sonrası dönemde ailelerin sistematik bir desteğe erişememesi hem bakımın niteliğini düşürmekte hem de komplikasyonların artmasına neden olmaktadır. Bu süreç, hastaneye tekrarlayan yatışların başlıca nedenlerinden biri olarak öne çıkmaktadır. Hemşirelik mesleği bütüncül bakım zincirinde önemli bir rol oynamaktadır. Eğitim, danışmanlık, psikososyal destek ve dijital rehberlik yoluyla hemşireler, ailenin bilgi ve

uygulama kapasitesini güçlendirebilmekte, bakım kalitesini artırabilmektedir. KF tanılı çocukların bakımında aile bireylerini merkeze alan, katılımcı, güçlendirici hemşirelik yaklaşımları yaygınlaştırılmalı ve bu yaklaşımlar hemşirelik eğitiminde yer almalıdır. Ailelere yönelik, hemşire liderliğinde planlanmış, çok boyutlu eğitim ve izlem programları oluşturulmalı; bu programlar bireyselleştirilmiş ve kültürel bağlama duyarlı olmalıdır. Ailelerin bilgi ve öz yeterlilik düzeylerini ölçmeye yönelik geçerli ve güvenilir ölçekler klinik ortamlarda sistematik olarak kullanılmalı ve bu durum hemşirelik girişimlerini yönlendirmelidir. Mobil uygulamalar, video görüşme sistemleri ve dijital rehberler hemşirelik bakımının ayrılmaz bir parçası haline getirilmeli; bu araçların içerikleri hemşireler tarafından bilimsel temele dayalı şekilde hazırlanmalıdır. Hemşirelik lisans ve lisansüstü eğitim programlarında dijital sağlık uygulamalarının kullanımı, hasta-aile eğitimi ve kronik hastalık yönetimi odaklı ders içeriklerine yer verilmelidir.

3. KAYNAKLAR

- Ong, T., & Ramsey, B. W. (2023). Cystic fibrosis: a review. *Jama*, 329(21), 1859-1871.
- Fitzgerald, C., George, S., Somerville, R., Linnane, B., & Fitzpatrick, P. (2018). Caregiver burden of parents of young children with cystic fibrosis. *Journal of Cystic Fibrosis*, 17(1), 125-131.
- McCullough, C., & Price, J. (2011). Caring for a child with cystic fibrosis: the children's nurse's role. *British Journal of Nursing*, 20(3), 164-167.
- Sawicki, G. S., & Tiddens, H. (2012). Managing treatment complexity in cystic fibrosis: challenges and opportunities. *Pediatric pulmonology*, 47(6), 523-533.
- Hente, E., Weiland, J., Mullen, L., Hawke, J., Schuler, C. L., Filigno, S. S., & Siracusa, C. (2021). Assessment of treatment burden and complexity in cystic fibrosis: A quality improvement project. *Pediatric pulmonology*, 56(7), 1992-1999.
- Daly, C., Ruane, P., O'Reilly, K., Longworth, L., & Vega-Hernandez, G. (2022). Caregiver burden in cystic fibrosis: a systematic literature review. *Therapeutic Advances in Respiratory Disease*, 16, 17534666221086416.
- Ullrich, G., Bobis, I., & Bewig, B. (2016). Parenting stress in mothers with cystic fibrosis. *Disability and Rehabilitation*, 38(2), 174-179.
- Shardonofsky, J., Cesario, S. K., Fredland, N., Landrum, P., Hiatt, P. W., & Shardonofsky, F. R. (2019). The Lived Experience of Fathers Caring For a Child with Cystic Fibrosis. *Pediatric Nursing*, 45(2).
- Chudleigh, J., Browne, R., & Radbourne, C. (2019). Impact of cystic fibrosis on unaffected siblings: a systematic review. *The Journal of pediatrics*, 210, 112-117.
- Milo, F., Ranocchiari, S., Lucidi, V., & Tabarini, P. (2021). Coping with cystic fibrosis: An analysis from the sibling's point of view. *Child: Care, Health and Development*, 47(6), 825-833.
- McDonald, C. M., Haberman, D., & Brown, N. (2013). Self-efficacy: empowering parents of children with cystic fibrosis. *Journal of Cystic Fibrosis*, 12(5), 538-543.
- Faint, N. R., Staton, J. M., Stick, S. M., Foster, J. M., & Schultz, A. (2017). Investigating self-efficacy, disease knowledge and adherence to treatment in adolescents with cystic fibrosis. *Journal of Paediatrics and Child Health*, 53(5), 488-493.

- Lonabaugh, K. P., O'Neal, K. S., McIntosh, H., & Condren, M. (2018). Cystic fibrosis-related education: Are we meeting patient and caregiver expectations?. *Patient Education and Counseling*, 101(10), 1865-1870.
- Nicolais, C. J., Bernstein, R., Riekert, K. A., & Quittner, A. L. (2018). Parent knowledge of disease management in cystic fibrosis: assessing behavioral treatment management. *Pediatric pulmonology*, 53(2), 162-173.
- Ayvaz, I., Karavuş, M., Hidiroğlu, S., Taşcan, D., Atici, F., Özyildirim, N., ... & Karadağ, B. (2023). P356 A qualitative study on awareness, attitudes, behaviors and social adaptation of mothers of children with cystic fibrosis. *Journal of Cystic Fibrosis*, 22, S173.
- Donmez, H., & Tas Arslan, F. (2024). The Effectiveness of a Parent Empowerment Intervention for Caregivers of Children with Cystic Fibrosis: A Randomized Controlled Trial. *Comprehensive Child and Adolescent Nursing*, 47(4), 267-283.
- A Ali, E., Ragab Mohamed, H., & Ali Kunswa, M. (2024). Effect of Nursing Intervention on Parents Awareness Regarding Health Problems of their Children Suffering from Cystic Fibrosis. *Egyptian Journal of Health Care*, 15(1), 1809-1824.
- Schmidt, C. N., Friedman, A. M., DiMango, E. A., Linder, A. H., Sobhani, N. C., D'Alton, M. E., & Wen, T. (2022). Trends in and Outcomes of Deliveries Complicated by Cystic Fibrosis. *Obstetrics & Gynecology*, 140(5), 861-868.
- Sanjuán, M. M., Chorro-Mari, V., Nwokoro, C., Christiansen, N., Pao, C., Duran, D. G. P., & Marti, M. C. (2019). Quality improvement project to evaluate discharge prescriptions in children with cystic fibrosis. *Pediatric Quality & Safety*, 4(5), e208.
- Khan, A. A., Nash, E. F., Whitehouse, J., & Rashid, R. (2017). Improving the care of patients with cystic fibrosis (CF). *BMJ open quality*, 6(2), e000020.
- Douglas, T. A., Mulrennan, S., Fitzgerald, D. A., Prentice, B., Frayman, K., Messer, M., ... & Wark, P. (2023). Standards of care for cystic fibrosis. Sydney, Cystic Fibrosis Australia.
- Okumura, M. J., Ong, T., Dawson, D., Nielson, D., Lewis, N., Richards, M., ... & Kleinhenz, M. E. (2014). Improving transition from paediatric to adult cystic fibrosis care: programme implementation and evaluation. *BMJ quality & safety*, 23(Suppl 1), i64-i72.
- Singh, J., Towns, S., Jayasuriya, G., Hunt, S., Simonds, S., Boyton, C., ... & Fitzgerald, D. A. (2022). Transition to adult care in cystic fibrosis: The challenges and the structure. *Paediatric respiratory reviews*, 41, 23-29.
- Calthorpe, R. J., Smith, S., Gathercole, K., & Smyth, A. R. (2020). Using digital technology for home monitoring, adherence and self-management in cystic fibrosis: a state-of-the-art review. *Thorax*, 75(1), 72-77.
- Fainardi, V., Capoferri, G., Tornesello, M., Pisi, G., & Esposito, S. (2023). Telemedicine and its application in cystic fibrosis. *Journal of Personalized Medicine*, 13(7), 1041.
- Almughem, F. A., Aldossary, A. M., Tawfik, E. A., Alomary, M. N., Alharbi, W. S., Alshahrani, M. Y., & Alshehri, A. A. (2020). Cystic fibrosis: overview of the current development trends and innovative therapeutic strategies. *Pharmaceutics*, 12(7), 616.
- Rudolf, I., Pieper, K., Nolte, H., Junge, S., Dopfer, C., Sauer-Heilborn, A., ... & Dittrich, A. M. (2019). Assessment of a mobile app by adolescents and young adults with cystic fibrosis: pilot evaluation. *JMIR mHealth and uHealth*, 7(11), e12442.
- O'Donovan, C., Grealley, P., Canny, G., McNally, P., & Hussey, J. (2014). Active video games as an exercise tool for children with cystic fibrosis. *Journal of Cystic Fibrosis*, 13(3), 341-346.

THE EFFECT OF ELLAGIC ACID AND DAIDZEIN COMBINATION ON CELL
VIABILITY AND COMBINATION ANALYSIS IN TRIPLE-NEGATIVE BREAST
CANCER CELLS

TRİPLE NEGATİF MEME KANSERİ HÜCRELERİNDE ELLAGİK ASİT VE
DAİDZEİN KOMBİNASYONUNUN CANLILIK ÜZERİNE ETKİSİ VE
KOMBİNASYON ANALİZİ

Betül Vera GEDİK¹, İbrahim Halil KAVAK¹, Merve Gulsen BAL ALBAYRAK²,
Tuğcan KORAK²

¹Kocaeli Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Kocaeli, Türkiye

²Kocaeli Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Tıbbi Biyoloji Anabilim Dalı, Kocaeli, Türkiye

Amaç: Triple negatif meme kanseri (TNBC), tedaviye dirençli yapısı ve kötü prognozuyla dikkat çeken agresif bir meme kanseri alt tipidir. Hedefe yönelik tedavi seçeneklerinin sınırlı olması, yeni terapötik yaklaşımlara duyulan ihtiyacı artırmaktadır. Bu çalışmanın amacı, doğal kökenli iki fitokimyasal olan ellagik asit (EA) ve daidzein (DZ) bileşiklerinin TNBC hücre hattı olan MDA-MB-231 üzerindeki etkilerini incelemek ve bu bileşiklerin kombinasyon halinde potansiyel sinerjistik etkilerini değerlendirmektir.

Yöntem: MDA-MB-231 hücrelerine farklı konsantrasyonlardaki EA (5–240 µM) ve DZ (25–800 µM), 24, 48 ve 72 saat süreyle uygulandı. Hücre canlılığı WST-1 protokolü (Roche, ABD) ile ölçüldü ve doz-süre bağımlılığı doğrusal regresyon analizi ile değerlendirildi. Kombinasyon uygulamaları belirlenen %60–65 canlılık düzeyine karşılık gelen dozlarla gerçekleştirildi ve sinerjistik etki Chou–Talalay yöntemi ile CompuSyn v.10 yazılımı kullanılarak CI (Kombinasyon İndeksi) ve DRI (Doz Azaltma İndeksi) değerleri ile analiz edildi.

Bulgular: EA ve DZ, MDA-MB-231 hücre canlılığında doza ve süreye bağlı anlamlı azalma sağlamıştır ($p < 0.05$). Kombinatif uygulamalar, tekli uygulamalara göre daha fazla canlılık azalması sağlamış; en düşük canlılık $47,63 \pm 0,65$ ile DZ₁ (425 µM) + EA₂ (147 µM) kombinasyonunda gözlemlendi. Tüm kombinasyonlar için CI > 1 bulundu ve bu durum antagonistik etkileşimi işaret etmiştir. Buna karşın, DRI > 1 değerleri, her iki ajan için doz azaltma avantajı sunduğunu göstermiştir.

Sonuç: EA ve DZ'nin birlikte uygulanması, MDA-MB-231 hücre canlılığında tekli uygulamalara göre daha fazla azalma sağlasa da, kombinasyon indeksi değerleri bu etkinin sinerjik değil, antagonistik olduğunu göstermektedir. Yani, iki bileşik birlikte kullanıldığında birbirlerinin etkisini azaltmaktadır. Bu durum, etki artışının gerçek bir sinerjiden değil, iki zayıf etkinin toplamından kaynaklandığını düşündürmektedir. Terapötik açıdan ideal kombinasyonlar sinerjistik etki göstermelidir; bu nedenle EA ve DZ'nin birlikte kullanımı önerilebilir bir yaklaşım sunmamaktadır. Gelecekte, doz oranı, uygulama sırası ya da farklı bileşiklerle yapılacak kombinasyon çalışmaları daha etkili stratejilerin belirlenmesine katkı sağlayabilir.

Anahtar Kelimeler: Triple Negatif Meme Kanseri, Ellagik Asit, Daidzein, Kombinasyon İndeksi, Hücre Canlılığı

Objective: Triple-negative breast cancer (TNBC) is an aggressive subtype of breast cancer characterized by poor prognosis and resistance to conventional therapies. Due to the lack of specific molecular targets, the current treatment options remain limited, highlighting the need

for novel therapeutic strategies. This study aimed to investigate the effects of two naturally derived phytochemicals, ellagic acid (EA) and daidzein (DZ), on the TNBC cell line MDA-MB-231, and to evaluate their potential synergistic effects when applied in combination.

Methods: MDA-MB-231 cells were treated with various concentrations of EA (5–240 μM) and DZ (25–800 μM) for 24, 48, and 72 hours. Cell viability was assessed using the WST-1 assay (Roche, USA), and dose- and time-dependent effects were analyzed. Combination treatments were applied at doses corresponding to 60–65% viability levels. The potential synergistic interaction between EA and DZ was evaluated using the Chou–Talalay method, and Combination Index (CI) and Dose Reduction Index (DRI) values were calculated via CompuSyn v.10 software.

Results: Both EA and DZ significantly reduced cell viability in a dose- and time-dependent manner ($p < 0.05$). Combination treatments produced greater reductions in viability compared to single-agent treatments; the most pronounced decrease was observed with the DZ₁ (425 μM) + EA₂ (147 μM) combination, resulting in $47.63 \pm 0.65\%$ viability. However, all CI values were greater than 1, indicating antagonistic interactions. Despite this, DRI values were above 1 for both compounds, suggesting a potential dose-sparing benefit.

Conclusion:

Although EA and DZ co-administration reduced MDA-MB-231 cell viability more than individual treatments, CI values indicated antagonism rather than synergy. These findings imply that the increased cytotoxic response may result from the combined but independent actions of EA and DZ, rather than a genuine synergistic interaction. Given that effective therapeutic combinations are defined by synergistic interactions that enhance efficacy while minimizing required dosages, the EA–DZ combination does not fulfill the criteria of an optimal pharmacological strategy. Future studies involving alternative dosing ratios, sequential applications, or different phytochemical pairings may yield more favorable therapeutic outcomes.

Key words: Triple-Negative Breast Cancer, Ellagic Acid, Daidzein, Combination Index, Cell Viability

**EFFECTS OF PELARGONIUM SIDOIDES EXTRACT ON SOME BIOCHEMICAL
AND ANTIOXIDANT PARAMETERS IN RATS WITH EXPERIMENTAL
POLYCYSTIC OVARIAN SYNDROME**

**DENEYSEL POLİKİSTİK OVER SENDROMU OLUŞTURULAN RATLARDA
PELARGONIUM SIDOIDES EKSTRESİNİN BAZI BİYOKİMYASAL VE
ANTİOKSİDAN PARAMETRELER ÜZERİNE ETKİSİ**

Emre KAYA¹, Maide Nur MAMUR¹

**¹Doç. Dr., Fırat Üniversitesi Veteriner Fakültesi Biyokimya Anabilim Dalı, Elazığ,
Türkiye, 0000-0002-7445-3091**

**¹Yük. Lis. Öğr., Fırat Üniversitesi Veteriner Fakültesi Biyokimya Anabilim Dalı, Elazığ,
Türkiye, , 0009-0000-7069-3744**

Özet

Çalışmada, deneysel polikistik over sendromu (PKOS) oluşturulan ratlarda oksidatif stres üzerine pelargonium sidoides (PS) ekstresinin potansiyel terapötik etkisini değerlendirmek amaçlanmıştır. Çalışmada 2,5 aylık otuz beş dişi Sprague Dawley rat beş gruba ayrılmıştır. Birinci gruba herhangi bir tedavi uygulanmamıştır. 2. gruba karboksimetil selüloz (CMC) (%1'lik, 1 mL) uygulanmıştır. 3. gruba 3 gün boyunca gavaj yoluyla 30 mg/kg/gün vücut ağırlığı dozunda PS ekstresi uygulanmıştır. 4. gruba 21 gün boyunca gavaj yoluyla 1 mg/kg/gün letrozol (PKOS ajanı) %1 CMC'de çözülerek uygulanmıştır. 5. gruba letrozol ve PS ekstresi birlikte uygulanmıştır. 5. grupta PS ekstresi uygulamasına letrozol uygulamasının 19. gününde başlanmış ve 3 gün boyunca uygulanmıştır. Çalışmada, ovaryum dokusunda malondialdehit (MDA), redukte glutatyon (GSH), katalaz (KAT), glutatyon peroksidaz (GSH-Px), glutatyon-S-transferaz (GST) ve süperoksit dismutaz (SOD) gibi antioksidan parametrelerdeki değişiklikler ile otoanalizörde serum luteinleştirici hormon (LH), folikül stimulan hormon (FSH), testosteron, glikoz, insülin ve kolesterol düzeylerindeki değişiklikler incelenmiştir. Çalışma sonunda ovaryum dokusunda, kontrol grubuna kıyasla PKOS grubunda, MDA düzeyleri daha yüksek bulunurken ($p<0.001$), GSH ($p<0.001$) düzeyleri ile KAT ($p<0.001$), GSH-Px ($p<0.001$), GST ($p<0.001$) ve SOD ($p<0.001$) aktiviteleri daha düşük bulunmuştur. PKOS+PS grubu, PKOS grubu ile karşılaştırıldığında GSH ($p<0.001$) düzeyleri ile KAT ($p<0.05$), GSH-Px ($p<0.001$), GST ($p<0.05$) ve SOD ($p<0.001$) aktivitelerinde artış tespit edilmiş olup, MDA düzeyleri bakımından istatistiksel olarak ($p<0.001$) düşüş gözlenmiştir. Kontrol grubu ile karşılaştırıldığında, PKOS grubunda serum LH ($p<0.001$), testosteron ($p<0.001$), insülin ($p<0.001$) ve kolesterol ($p<0.05$) düzeylerinin yüksek olduğu, FSH düzeylerinin ise düşük olduğu saptanmış olup glikoz düzeylerinde istatistiksel bir fark belirlenmemiştir ($p>0.05$). PKOS grubu ile karşılaştırıldığında, PKOS+PS grubunda serum LH ($p<0.05$), testosteron ($p<0.05$) ve insülin ($p<0.05$) düzeylerinin düşük olduğu, FSH ($p<0.001$) düzeylerinin ise yüksek olduğu saptanmış olup glikoz düzeylerinde istatistiksel bir fark belirlenmemiştir ($p>0.05$). Çalışmanın sonuçlarından PKOS'un ovaryum dokusunda oksidatif strese neden olabileceği, PKOS'un değerlendirilmesinde önemli biyobelirteçler olan LH, FSH, testosteron, insülin ve kolesterol düzeylerinde önemli değişiklikler yapabileceği, antioksidan özelliklerini değerlendirdiğimiz PS ekstresinin ise meydana gelen değişiklikleri hafifleterek PKOS'un neden olduğu yan etkilerin giderilmesine yardımcı olabileceği sonucuna varılmıştır.

Anahtar kelimeler: PKOS, pelargonium sidoides, malondialdehit, FSH, LH, insülin, antioksidan

Abstract

The aim of the study was to evaluate the potential therapeutic effect of pelargonium sidoides (PS) extract on oxidative stress in rats with experimentally induced polycystic ovary syndrome (PCOS). Thirty-five 2.5-month-old female Sprague Dawley rats were divided into five groups. The first group did not receive any treatment. The second group received carboxymethyl cellulose (CMC) (1%, 1 mL). The third group received 30 mg/kg/day body weight PS extract via gavage for 3 days. The fourth group received 1 mg/kg/day letrozole (PCOS agent) dissolved in 1% CMC via gavage for 21 days. Letrozole and PS extract were administered together in Group 5. In Group 5, PS extract administration was started on the 19th day of letrozole administration and continued for 3 days. In this study, changes in antioxidant parameters such as malondialdehyde (MDA), reduced glutathione (GSH), catalase (CAT), glutathione peroxidase (GSH-Px), glutathione-S-transferase (GST), and superoxide dismutase (SOD) in ovarian tissue were investigated, as were changes in serum luteinizing hormone (LH), follicle-stimulating hormone (FSH), testosterone, glucose, insulin, and cholesterol levels using an autoanalyzer. At the end of the study, MDA levels were higher ($p<0.001$), GSH ($p<0.001$) levels, and KAT ($p<0.001$), GSH-Px ($p<0.001$), GST ($p<0.001$), and SOD ($p<0.001$) activities in the PCOS group were found to be lower in ovarian tissue compared to the control group. When the PCOS+PS group was compared with the PCOS group, increases were found in GSH ($p<0.001$) levels and in CAT ($p<0.05$), GSH-Px ($p<0.001$), GST ($p<0.05$) and SOD ($p<0.001$) activities, while a statistically significant decrease ($p<0.001$) was observed in MDA levels. Compared with the control group, serum LH ($p<0.001$), testosterone ($p<0.001$), insulin ($p<0.001$) and cholesterol ($p<0.05$) levels were higher in the PCOS group, while FSH levels were lower. No statistically significant difference was found in glucose levels ($p>0.05$). Compared to the PCOS group, the PCOS+PS group had lower serum LH ($p<0.05$), testosterone ($p<0.05$), and insulin ($p<0.05$) levels, while FSH ($p<0.001$) levels were higher. No statistical difference was found in glucose levels ($p>0.05$). The study results suggest that PCOS may cause oxidative stress in ovarian tissue and may cause significant changes in LH, FSH, testosterone, insulin, and cholesterol levels, which are important biomarkers in the assessment of PCOS. The antioxidant properties of the PS extract, which we evaluated, may help alleviate the side effects of PCOS by mitigating these changes.

Keywords: PCOS, pelargonium sidoides, malondialdehyde, FSH, LH, insulin, antioxidant

**SHORT TERM PRESERVATION OF RAM SEMEN WITH DIFFERENT DOSES OF
FERULA HERMONIS**

**FERULA HERMONIS'İN FARKLI DOZLARIYLA KOÇ SPERMASININ KISA
SÜRELİ SAKLANMASI**

**Şeyma Özer Kaya^{1*}, Emre Kaya², Halil İbrahim Güngör¹, Tutku Can Acısu¹, Aslıhan
Çakır Cihangiroğlu³, Seyfettin Gür¹, Mustafa Sönmez¹, Gaffari Türk¹**

**¹ Fırat Üniversitesi, Veteriner Fakültesi, Dölerme ve Suni Tohumlama Anabilim Dalı,
Elazığ, Türkiye**

² Fırat Üniversitesi, Veteriner Fakültesi, Biyokimya Anabilim Dalı, Elazığ, Türkiye

**³ Siirt Üniversitesi, Veteriner Fakültesi, Dölerme ve Suni Tohumlama Anabilim Dalı,
Siirt, Türkiye**

*** Sorumlu Yazar: Seyma Ozer Kaya, Doç.Dr., Fırat Üniversitesi Veteriner Fakültesi
Dölerme ve Suni Tohumlama Anabilim Dalı, Elazığ, Türkiye.**

Özet

Çalışmanın amacı, Ferula Hermonis (FH) Ekstraktının (FHE) farklı dozlarının 5°C'de soğuk depolama sırasında koç sperması üzerindeki etkisini belirlemektir. Üreme sezonu dışında (Nisan) 7 sağlıklı Akkaraman koçundan suni vajina yoluyla semen örnekleri iki hafta boyunca 3 kez (3 tekrarlı) toplandı ve başlangıç sperm hareketliliği (>%70) ve sayısı (>3 milyar / mL) olan örnekler bir araya getirilerek 37°C'de tris-yumurta sarısı bazlı sulandırıcı ile seyreltildi. Daha sonra, seyreltilmiş semen örnekleri kontrol ve 3 farklı FHE grubuna (%12, %25 ve %50) ayrıldı ve 96. saate kadar 5°C'de saklandı. Hareketlilik (toplam ve progresif) ve kinematik parametreler (VCL, VSL, VAP, LIN, STR, WOB, ALH ve BCF) 24. ve 96. saatlerde incelendi. Ayrıca bu örneklerde malondialdehit (MDA), redükte glutatyon (GSH) düzeyleri ve katalaz (CAT), glutatyon peroksidaz (GSH-Px), glutatyon S-transferaz (GST), süperoksit dismutaz (SOD) aktiviteleri gibi oksidatif stresle ilişkili biyobelirteçlerdeki değişimler karşılaştırmalı gruplar halinde değerlendirildi. Kontrol ile karşılaştırıldığında gruplar arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmamasına rağmen %12 ve %25 FHE dozları sayısal olarak daha yüksek toplam hareketliliğe sahipken, %12, %25 ve %50 FHE dozları sayısal olarak daha yüksek progresif hareketliliğe sahipti. Her grup kendi içerisinde değerlendirildiğinde tüm gruplarda 96. saatte toplam ve progresif hareketlilik değerlerinde istatistiksel olarak anlamlı azalmalar gözlemlendi (24. ve 96. saatler karşılaştırıldığında). Tüm gruplar karşılaştırıldığında kinematik parametrelerden hiçbirinde istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmadı. Ancak sadece kontrol grubunda 96. saatlerde, 24. saate göre VSL, VAP ve WOB değerlerinde azalmalar gözlemlendi. GSH düzeyleri, CAT, GSH-Px, SOD ve GST aktivitelerinde hem tedavi grupları arasında hem de 24. ve 96. saatler arasında istatistiksel olarak bir fark saptanmadı. Ancak lipid peroksidasyonunun bir göstergesi olan MDA düzeyleri 24. saatte %25 FHE uygulanan grupta kontrol grubuna göre düşüktü. 96. saatte ise hem %12 hem de %25 doz uygulanan gruplarda düşüktü. Ayrıca 24. ve 96. saatler karşılaştırıldığında tüm gruplarda 96. saatte MDA düzeylerinin daha yüksek olduğu görüldü. Sonuç olarak, çalışmada belirlenen FHE dozlarının koç spermasının 5°C'de kısa süreli depolanması sırasında bazı spermatolojik parametrelerin yüksek düzeyde tutulmasında çok etkili olmadığı, ancak farklı dozlarla yeni çalışmaların denenebileceği sonucuna varılmıştır.

Anahtar kelimeler: Ferula Hermonis, soğuk depolama, motilite, kinematik parametreler, oksidatif stres

Abstract

The aim of the study was to determine the effect of different doses of Ferula Hermonis (FH) Extract (FHE) on ram semen during cool storage at 5°C. Semen samples were collected from 7 healthy Akkaraman rams by artificial vagina during non-breeding season (April) 3 times for two weeks (3 replications), and samples having initial sperm motility (>70 %) and count (>3 billion / mL) were pooled and diluted with tris-egg yolk based extender at 37°C. Then, the diluted semen samples were divided into control and 3 different FHE groups (12%, 25% and 50%), and stored at 5°C up to 96th h. The motility (total and progressive) and kinematic parameters (VCL, VSL, VAP, LIN, STR, WOB, ALH, and BCF) were examined at 24th and 96th h. In addition, in these samples, changes in oxidative stress-related biomarkers such as malondialdehyde (MDA), reduced glutathione (GSH) levels and catalase (CAT), glutathione peroxidase (GSH-Px), glutathione S-transferase (GST), superoxide dismutase (SOD) activities were evaluated in comparative groups. Compared to the control, although there were no statistically significant differences between the groups, while %12 and %25 FHE doses had numerically higher total motility, %12, %25 and %50 FHE had numerically higher progressive motility. When each group was evaluated within itself, statistically significant decreases were observed in the total and progressive motility values at the 96th h in all groups (comparing the 24th and 96th hours). When all groups were compared, no statistically significant difference was found in any of the kinematic parameters. However, only in the control group, decreases were observed in VSL, VAP and WOB values between 24th and 96th hours at different 96th h compared to 24th h. There was no statistical difference in GSH levels, CAT, GSH-Px, SOD and GST activities both between the treatment groups and between 24th and 96th hours. However, MDA levels, which is an indicator of lipid peroxidation, were lower in the group administered 25% dose of FHE at 24th h compared to the control group. At 96th h, it was lower in the groups in which both 12% and 25% doses were administered. Furthermore, when 24th and 96th hours were compared, it was observed that MDA levels were higher at 96th hour in all groups. In conclusion, it was concluded that the doses of FHE determined in the study were not very effective in keeping some spermatological parameters at a high level during short-term storage of ram semen at 5 °C, but new studies with different doses can be tried.

Keywords: Ferula Hermonis, cool storage, motility, kinematic parameters, oxidative stress

EVALUATION OF PANETH CELL DISTRIBUTION IN BIOPSY SAMPLES OF
CELIAC PATIENTS AND CONTROL GROUP INDIVIDUALS

ÇÖLYAK HASTALARI VE KONTROL GRUBU BİREYLERİN BİYOPSİ
ÖRNEKLERİNDE PANETH HÜCRE DAĞILIMININ DEĞERLENDİRMESİ

Zübeyde BİNBÜĞA¹, Serpil ÜNVER SARAYDIN², Fatma İlknur VAROL³, Şükrü
GÜNGÖR⁴

¹(Yüksek Lisans Öğrencisi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Tıbbi Histoloji ve
Embriyoloji ABD, ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-1384-1903>)¹

²(Prof. Dr., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Tıbbi Histoloji ve Embriyoloji ABD,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7639-7487>)²

³(Doç. Dr., İnönü Üniversitesi Tıp Fakültesi, Çocuk Gastroenteroloji, Hepatoloji Ve
Beslenme BD, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5212-218X>)³

⁴(Doç. Dr., İnönü Üniversitesi Tıp Fakültesi, Çocuk Gastroenteroloji, Hepatoloji Ve
Beslenme BD, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0433-5970>)⁴

Özet

Sindirim sistemi, besinlerin mekanik ve kimyasal olarak parçalanarak vücut tarafından emilmesini ve atıkların uzaklaştırılmasını sağlayan sistemdir. Sindirim olayı ince bağırsak epitel hücrelerinin kritik rol oynadığı temel fizyolojik bir süreçtir. Bu süreçte ince bağırsak; besin maddelerinin enzimatik olarak parçalanması, metabolitlerin emilimi, bazı hormonların salgılanması ve bağışıklık yanıtlarının düzenlenmesi gibi temel işlevleri üstlenmektedir. Duodenum, jejunum ve ileumdan oluşur; histolojik olarak tek katlı prizmatik epitelden oluşan mukozasında; enterositler ve goblet hücreleri, lieberkühn kriptlerinde ise kök hücreler, enteroendokrin, goblet ve paneth hücreleri yer alır. İnce bağırsak (duodenum) kriptinde ortalama 5–12 Paneth hücresi vardır. Lieberkühn bezinin bazalinde yerleşmiş piramidal seröz hücrelerdir. Hematoksilen-Eozin boyaması ile ışık mikroskopisinde incelendiğinde, sitoplazmalarında yoğun eozinofilik granülleriyle ayırt edilir. Ortalama yaşam süreleri yaklaşık 20 gün olan Paneth hücreleri; lizozim, α -defensin ve TNF- α gibi antimikrobiyal peptidler içeren granüller salgılar.

Çölyak hastalığı, genetik olarak yatkın olan bireylerde gluten alımıyla tetiklenen ; villus atrofisi, kript hipertrofisi ve intraepitelyal lenfosit artışı ile seyreden, iltihaplanma gibi spesifik belirtilerle emilim yeteneğini olumsuz etkileyen otoimmün bir enteropatidir. Duodenumun II. kütasından alınan biyopsi tanıda altın kriterdir. Paneth hücrelerinin duodenum yerleşimi, antimikrobiyal peptitler ve bağışıklık fonksiyonları ile olan ilişkisi, bağırsak sağlığı ve bağışıklık yanıtlarını doğrudan etkilemesi nedeniyle araştırmamızın odak noktasıdır. Bu etkenlerden dikkatle çalışmamızda (0-18 yaş); çölyak hastalığı olan ve sağlıklı bireylerden alınan biyopsilerden paneth hücre dağılımının ve morfolojisinin semikantitatif olarak değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Etik kurul onayı sonrası, bilgilendirilmiş gönüllü onamı alınarak çölyak tanılı(n=17) ve sağlıklı bireylerden kontrol(n=17) duodenum biyopsileri elde edilmiştir. Örnekler %10 nötral tamponlu formalinde fikse edilerek parafine gömülmüş, Leica mikrotomla 4-5 μ m kesitler hazırlanıp hematoksilen-eozinle boyanmıştır. Paneth hücreleri ışık mikroskopisinde; her örnekten sıralı 10 kript seçilip; hücre sayısı, granül yoğunluğu, granül dağılımı, boyanabilirlik/ kontrast, çekirdek morfolojisi ve yerleşim düzeni semikantitatif olarak

incelenmiş, puanlanarak toplam skor (0–15) belirlenmiştir. Veriler SPSS22.0 programı ile analiz edilmiş, normal dağılım Kolmogorov-Smirnov ve Shapiro-Wilk testi ile doğrulanmış, bağımsız örneklem t testi uygulanmıştır. Bulgulara göre çölyak grubunda Paneth hücre sayısı ortalaması ($1,79 \pm 1,11$), kontrol grubunda ise ($2,86 \pm 1,45$) bulunmuş, bu fark istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. ($t=-2,415$; $p=0,022$). Tip III çölyak hastalarının %35,3'ünde hafif atrofi, %41,2'sinde subtotal atrofi ve %23,5'inde total atrofi izlenmiştir. Sonuç olarak çölyak hastalarında paneth hücre sayısının anlamlı düzeyde azaldığı, morfolojisinin değiştiği gösterilmiştir. Bu bulgu, Paneth hücrelerinin fonksiyonlarından hareketle, çölyak patogeneğinde mukozal bariyer bütünlüğü, epitel revizyonu, antimikrobiyal savunma ve mikrobiyota etkileşiminde kritik bir role sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca paneth hücrelerindeki değişikliklerin çölyak hastalığının patofizyolojik mekanizmalarının anlaşılmasında değerli bir parametre olabileceği düşünülmektedir. Bu hücrelerin semikantitatif ve morfolojik özelliklerinin değerlendirilmesi, çölyak hastalığının erken tanısına katkı sağlayabilir ve mukozal iyileşmenin takibinde kullanılabilecek potansiyel göstergeler sunabilir.

Anahtar Kelimeler: Çölyak, Paneth Hücre, Sindirim Sistemi, İnce Bağırsak

Abstract

The digestive system is the system that mechanically and chemically decomposes nutrients to be absorbed by the body and the removal of waste. Digestion is a basic physiological process in which small intestine epithelial cells play a critical role. In this process, the small intestine undertakes basic functions such as the enzymatic breakdown of nutrients, the absorption of metabolites, the secretion of some hormones and the regulation of immune responses. It consists of duodenum, jejunum and ileum; in its mucosa, which consists of a histologically single-layered prismatic epithelium; enterocytes and goblet cells, and in lieberkühn crypts, stem cells, enteroendocrine, goblet and paneth cells. The duodenum crypt has an average of 5–12 paneth cells. They are pyramidal serous cells located in the basal of the lieberkühn gland. When examined in light microscopy with Hematoxylen-Eosin (H&E) staining, it is distinguished by dense eosinophilic granules in cytoplasm. Paneth cells, which have an average lifespan of about 20 days, secrete granules containing antimicrobial peptides such as lysozyme, α -defensin and TNF- α .

Celiac disease is an autoimmune enteropathy triggered by gluten intake in genetically predisposed individuals; villus atrophy, crypt hypertrophy and increased intraepithelial lymphocytes, and negatively affecting the ability to be absorbed by specific symptoms such as inflammation. Biopsy taken from the II continent of the duodenum is the golden criterion in diagnosis. The relationship of paneth cells with duodenal settlement, antimicrobial peptides and immune function is the focus of our research because it directly affects gut health and immune responses. In our careful study (0-18 years); It was aimed to evaluate the distribution and morphology of paneth cells from biopsies received from healthy individuals with celiac disease and semiquantitatively. After the approval of the ethics committee, informed voluntary consent was obtained by obtaining celiac diagnosis ($n=17$) and controlled ($n=17$) duodenal biopsies from healthy individuals. The samples were fixed in paraffine by fixing forma with 10% neutral buffer, 4-5 μ m sections were prepared with a Leica microtome and painted with hematoxylen-eosin. In the light microscopy of paneth cells; 10 crypts were selected from each sample; the number of cells, granule density, granule distribution, stainability/contrast, nuclear morphology and settlement order were examined semi-quantitatively, and the total score (0–15) was determined by scoring. The data were analyzed with the SPSS22.0 program, the normal distribution was confirmed by Kolmogorov-Smirnov and Shapiro-Wilk test, and independent samples t test was applied. According to the results, the average number of Paneth cells was found in the celiac group (1.79 ± 1.11) and the control group (2.86 ± 1.45), and this difference was statistically significant. ($t=-2.415$; $p=0.022$). Light atrophy was observed in 35.3%, subtotal

atrophy in 41.2% and total atrophy in 23.5% of Type III celiac patients. As a result, it has been shown that the number of Paneth cells in celiac patients has decreased significantly and their morphology has changed. This finding reveals that based on the functions of Paneth cells, mucosal barrier integrity, epithelial revision, antimicrobial defense and microbiota interaction in celiac pathogenesis have played a critical role. It is also thought that changes in paneth cells may be a valuable parameter in understanding the pathophysiological mechanisms of celiac disease. Evaluation of the semiquantitative and morphological properties of these cells may contribute to the early diagnosis of celiac disease and provide potential indicators that can be used in the follow-up of mucosal healing.

Keywords: Celiac, Paneth Cell, Digestive System, Small Intestine

1. GİRİŞ

İnsan sağlığı, gastrointestinal sistemde yer alan organların fizyolojik, anatomik ve hormonal olarak bütüncül bir uyum içinde çalışmasına bağlıdır. Bağırsak sağlığı, sistemik etkileri nedeniyle diğer organların fonksiyonlarını doğrudan ya da dolaylı olarak etkileyebildiğinden günümüzde önemli bir araştırma alanı haline gelmiştir. Bağırsak sağlığını olumsuz etkileyen hastalıklardan biri olan çölyak hastalığı, genetik yatkınlığı bulunan bireylerde gluten alımına bağlı olarak ince bağırsak mukozasında inflamasyon, villus atrofisi, kript hipertrofisi ve intraepitelyal lenfosit artışı gibi karakteristik histopatolojik bulgularla seyretmektedir. Bu yapısal değişiklikler, özellikle epitel hücrelerinin bütünlüğünü ve işlevselliğini bozarak mukozal hasara yol açmaktadır. İnce bağırsak epitel hücrelerinden mukozal bağışıklığın sürdürülmesinden sorumlu paneth hücresi, bağırsak mikrobiyotasının dengelenmesi, doku hasarına karşı rejeneratif yanıtın düzenlenmesi, epitel hücre proliferasyonunun desteklenmesi ve mukozal bariyerin korunması gibi birçok fizyolojik süreçte önemli rol üstlenmektedir. Çölyak hastalığında, paneth hücrelerinin bu işlevleri hastalığın patofizyolojisinin anlaşılmasında önemli bir yere sahiptir. Bu doğrultuda, paneth hücrelerinin fonksiyonel bütünlüğü, hastalığın ilerlemesi ve olası komplikasyonların gelişimini etkileyebilmektedir. Sayısal azalma, granül içeriğinde değişiklikler ve metaplazik dönüşümler gibi yapısal bozukluklar, hastalık süreciyle ilişkili olduğu düşünülmektedir. Bu nedenle, paneth hücrelerinin yapısal ve işlevsel bütünlüğünün korunması, çölyak hastalığının yönetimi ve tedavi stratejileri açısından önem taşımaktadır. Çölyak hastalarında paneth hücrelerinin rolü, kript başına sayısı, yerleşimi ve morfolojik özellikleri konusunda literatürde net bir görüş birliği bulunmamaktadır. İnflamasyonu tetikleyebilir veya bastırabilir şeklinde kritik role sahiptir. Bu çalışma da, çölyak hastaları ve sağlıklı bireylerden elde edilen duodenal biyopsi örnekleri gerekli histolojik aşamalardan geçirildikten sonra hematoksilin-eozin boyama yöntemiyle boyanmıştır, ışık mikroskopisi ile kript başına düşen paneth hücre sayısı, granül-çekirdek morfolojisi ve hücre yerleşimi değerlendirilmiştir. Bu konuda değerlendirme yapmadan önce ince bağırsak (duodenum) histolojisini gözden geçirmek faydalı olacaktır. Histolojik olarak içten dışa doğru;

1. Mukoza:

Epitel Tabakası: Tek katlı prizmatik mikrovillu epitel hücrelerinden oluşur. Enterositler ve goblet hücreleri bu tabakada bulunur. Epitel tabakası, bağırsak içeriğini dokulardan ayıran önemli bir bariyerdir. (Allaire JM. et al., 2018).

Lamina Propria: Bağ dokusundan oluşur ve içinde Lieberkühn kriptleri bulunur. Bu kriptlerde kök hücreler, goblet hücreleri, enteroendokrin hücreler ve Paneth hücreleri yer alır.

Muscularis Mukoza: İnce bir düz kas tabakasıdır; lamina propria ile submukoza arasında sınırlar. İnce bağırsak mukozasında bulunan plika sirkularis, villus ve mikrovillus gibi yapılar emilim yüzey alanını artırarak besin maddelerinin etkin bir şekilde emilmesini sağlar.

2.Submukoza: Gevşek bağ dokusundan oluşur ve Brunner bezlerini içerir. Brunner bezleri, bikarbonat açısından zengin alkali mukus salgılar. Bu salgı, mide asidini nötralize eder ve duodenum mukozasını korur.

3. Muscularis Externa: İki katmanlı düz kas yapısından oluşur; iç sirküler ve dış longitudinal kas tabakaları. Bu kaslar, peristaltik hareketlerle içeriğin ilerlemesini sağlar. İki kas tabakası arasında Auerbach (myenterik) pleksusu bulunur.

4. Serosa/Adventisya: Duodenumun peritoneal örtüsüne bağlı olarak seroza veya adventisya ile kaplıdır (Martín-Cardona, A. et al., 2025).

Epitel hücrelerinden paneth hücresi; yapmış olduğumuz literatür taramaları neticesinde son yıllarda çalışmaların odak noktası olmuş, hücrenin fonksiyonlarından yola çıkarak bağırsak sağlığı üzerine etkilerinin değerlendirildiği birçok çalışma yapılmıştır. Paneth hücreleri ilk olarak 1872'de Gustav Schwalbe tarafından belirgin eozinofilik granüllere dayanarak tanımlanmıştır ve daha sonra , Paneth hücrelerinin isim babası olan Joseph Paneth tarafından derinlemesine tanımlanmıştır (Cui C. et al., 2023). İnce bağırsağın duodenum bölümünde, lieberkühn kriptalarının bazal kısmında yer alan paneth hücreleri, piramidal biçimli seröz hücrelerdir. Her bir kriptada ortalama 5 ila 12 adet paneth hücresi bulunur (Ergün et al., 2009). Işık mikroskopisi ile hematoksilin-eozin (H&E) boyası kullanılarak incelendiğinde, bu hücreler sitoplazmalarındaki yoğun eozinofilik granüller ile kolaylıkla ayırt edilebilmiştir (Clevers & Bevins, 2013).

Paneth hücreleri, sağlıklı bir duodenum örneğinde H&E boyası ile aşağıdaki şekilde tanımlanmaktadır.

Granüllerin dağılımı ve yoğunluğu; paneth hücrelerinin sitoplazması, H&E boyasında parlak pembe ya da kırmızı renktedir ve bu yoğun granüllerin düzenli bir şekilde apikal kısımda sıralandığı gözlemlenmiştir. Normal koşullarda bu granüller yoğun ve belirgin bir şekilde dağılmıştır.

Çekirdek ve sitoplazma; paneth hücrelerinde küçük, koyu, bazal yerleşimli çekirdekler vardır. Hücrenin apikal kısmında granüller yoğunlaşırken, çekirdek bazal alanda belirgin şekilde yer alır ve bazofilik boyanır (Ozcan ve ark., 2024).

Semikantitatif Analizde Kullanım: Normal durumda paneth hücrelerinin sayısal dağılımı ve granüllerinin yoğunluğu, semikantitatif değerlendirme için önemli bir parametre olmaktadır. Granüllerin görünürlüğü ve hücrelerin yoğunluğu bu analizde incelenebilmektedir.

Normal duodenal mukozada, emici enterositler ve goblet hücreleri kök hücrelerden yukarıya doğru göç ederken, paneth hücreleri aşağı doğru, kriptlerin tabanına doğru göç eder (Rubio CA.et al., 2011). Yaklaşık 20 günlük bir yaşam süresine sahip olan paneth hücreleri; lizozim, α -defensin ve TNF- α gibi antimikrobiyal peptidleri içeren granüller salgılayarak intestinal mikrobiyal dengeyi koruma ve mukozal bağışıklığı destekleme görevini üstlenmektedir (Bevins & Salzman, 2011; Wehkamp et al., 2005). Protein sentezlemek ve işlemek için geniş endoplazmik retikulum ve trans-golgi ağına (TGN) sahiptir, bu da salınan granüllerin hızla tamamlanmasını sağlamaktadır. Bağırsak mikrobiyotasını şekillendirme, rejenerasyonu teşvik etme ve inflamasyonu kontrol etme gibi birçok işleve sahip olan paneth hücreler tarafından; kriptlerden apoptotik hücrelerin temizlenmesini ve inflamasyonun oluşumunu önlemektedir. Bu gibi görevleriyle doğuştan gelen bağışıklık sisteminin önemli bir parçasını oluşturmaktadır. Dahası, granüllerinde yüksek düzeyde çinkonun (Mmp7'nin bir kofaktörü) varlığı, Mmp7 aktivitesi ve AMP stabilizasyonu için gerekmektedir. Ayrıca yapılan çalışmalarda Paneth hücre bozulması potansiyel olarak kriptlerde bakteriyel kolonizasyona hatta bağırsaktaki mukozanın bakteriyel penetrasyonuna neden olduğu bildirilmiştir. Bu hücrelerin, lamina propriada bulunan kript tabanında yer aldığı düşünüldüğünde; proinflamatuvar paneth hücre ölümünün, bağırsak

iltihabı üzerindeki etkisinin gelecekteki çalışmalarda önemli bir araştırma konusu olabileceği bildirilmiştir (Cui C. et al., 2023).

Çölyak hastalığı, genetik yatkınlığı olan bireylerde, gluten adı verilen bir protein grubunun (buğday, arpa ve çavdar vb tahılların) alımıyla tetiklenen, ince bağırsak mukozasında immün aracılı inflamatuvar bir yanıtla karakterize, kronik, sistemik bir otoimmün enteropatidir. Bu immün yanıt sonucu villus atrofi, kript hiperplazisi ve intraepitelyal lenfosit infiltrasyonu gibi histolojik değişiklikler meydana gelir ve bu durum çölyak hastalığının spesifik belirtilerindendir (Lebwohl et al., 2018). Tanı; klinik belirtiler, serolojik testler (anti-tTG IgA, EMA IgA gibi), genetik testler (HLA-DQ2/DQ8) ve histopatolojik değerlendirme kombinasyonu sonucunda konulmaktadır (Ludvigsson et al., 2013). Çölyak hastalığının tanısında duodenumun ikinci (infrapapiller) kısmından alınan biyopsi, histopatolojik değerlendirme açısından altın standart olarak kabul edilmektedir. Bu bölgeden alınan biyopsilerde; villus atrofi, kript hiperplazisi ve intraepitelyal lenfosit artışı gibi bulgular Marsh-Oberhuber sınıflamasına göre değerlendirilmektedir (Lebwohl, B.et al., 2018).

Paneth hücrelerinin; duodenum yerleşimi, antimikrobiyal peptitler ve bağışıklık fonksiyonları ile olan ilişkisi, bağırsak sağlığı ve bağışıklık yanıtlarını doğrudan etkilemesi gibi etkenlerden hareketle araştırmamızın odak noktası olmuştur. Paneth hücrelerinin bu çoklu işlevlerinin ilerde yapılacak olan çalışmalara katkısı düşünüldüğünde, çölyak hastalığının bağırsak mukozasına olan etkisinden yola çıkarak bu çalışma da paneth hücrelerinin histolojisi ve morfolojisinin çölyak hastaları ve kontrol grubu(sağlıklı) bireylerinden alınan duodenal biyopsi örneklerinden semikantitatif dağılımının değerlendirilmesi amaçlanmıştır.

2.YÖNTEM

Çalışmamız gerekli izinler alındıktan sonra, İnönü Üniversitesi Turgut Özal Tıp Merkezi ve Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Histoloji Ve Embriyoloji ABD işbirliğinde çok merkezli olarak yürütülmüştür.

Çalışma grupları: Kontrol ve deney grubu olmak üzere iki gruba ayrıldı. Kontrol grubu: 17 sağlıklı bireyden endoskopik yöntemle alınan duodenal biyopsi dokusu. Deney grubu:17 Çölyak hastalığı tanısı almış bireylerden alınan duodenal biyopsi dokusu (Marsh-Oberhuber klasifikasyonuna göre sınıflandırılmış) kendi içinde gruplandırılmıştır. Toplam 34 duodenal biyopsi dokusu incelenmiştir.

- Grup 1(Deney grubu):17 birey
 1. Çölyak hastası tip 1
 2. Çölyak hastası tip 2
 3. Çölyak hastası tip 3
- 3A)hafif
- 3B)belirgin
- 3C)tamamen düzleşmiş mukoza
- 4. Çölyak hastası tip 4
- Grup 2(Kontrol grubu):17 birey
 - 1.Sağlıklı bireyler

Tablo 1. Marsh-Oberhuber Sınıflaması

Tip	İntraepitelyal Lenfosit Sayısı (IEL)	Kript Morfolojisi	Villüs Yapısı	Açıklama
Tip 0	<40/100 enterosit	Normal	Normal	Pre-infiltratif; patolojik bulgu yok
Tip 1	≥40/100 enterosit	Normal	Normal	İnfiltratif; sadece IEL artışı
Tip 2	≥40/100 enterosit	Hiperplazi	Normal	İnfiltratif-hiperplastik; IEL artışı + kript hiperplazisi
Tip 3a	≥40/100 enterosit	Hiperplazi	Hafif atrofi	Destrüktif; hafif villüs kısalması
Tip 3b	≥40/100 enterosit	Hiperplazi	Belirgin atrofi	Destrüktif; belirgin villüs kısalması
Tip 3c	≥40/100 enterosit	Hiperplazi	Total atrofi	Destrüktif; villüsler tamamen yok
Tip 4	≥40/100 enterosit	Atrofik +hipoplazi	Total atrofi	Hipoplastik; nadir, genetik dirençli vakalarda

Tablo 1: (Oberhuber, G., Granditsch, G., & Vogelsang, H. (1999). 1185–1194).

Kontrol ve deney gruplarından alınan duodenum biyopsi dokuları %10'luk tamponlanmış nötral formalinde en az 48 saat 4°C'de 24 saat süre ile fikse edilmiştir. Doku takip cihazı ile artan dereceli etanol ile dehidrasyon yapıldıktan sonra ksilolele şeffaflandırılıp parafin içinde bloklanmıştır. Işık mikroskopisinde paneth hücrelerinin dağılımını incelemek üzere parafin bloklara gömülen duodenal dokular, Leica marka mikrotom ile alınan 4-5 µm kalınlığında seri kesitler alınmıştır. Genel morfolojiyi göstermek amacıyla hematoksilin-eozin boyama uygulaması yapıp ksilenle kapatılmıştır. Bu şekilde preparatlar hazır hale getirilmiştir. Olympus BX51 (Tokyo, Japan) mikroskopu ile uygun görüntüler alınmıştır. Hematoksilin-eozin ile boyama yapıldığında eozinofilik granüller kırmızımsı-pembe renkte görüntülenirken, çekirdekler bazal bölgelerde mor renkte görüntülenmektedir.

(Yaptığımız ön çalışmalar esnasında, hematoksilin&eozin boyama yönteminde kullanılan hematoksilin boyası; Mayer's hematoksilini paneth hücre granüllerini, Harris hematoksilini ise çekirdekleri daha iyi boyadığı/ daha iyi görüntü sağladığı saptanmıştır.)

Işık mikroskopisinde preparatların genel alan taraması yapılmıştır. Yaptığımız literatür taraması sonucunda sıralı 10 kript değerlendirmesine karar verilmiştir.

(Rastgele seçilmiş 10 veya daha fazla iyi korunmuş kript alanı incelenir. Her örnekten 5–10 kript incelenmesi önerilir (Duley et al., 2018). (Bazı çalışmalarda 20 kript alan değerlendirmeleri de mevcuttur). Ardından kript başına düşen paneth hücresi sayılmıştır ve bu hücrelerin granül yoğunluğu, granül dağılımı, boyanabilirlik/ kontrast, çekirdek morfolojisi ve yerleşim düzeni histolojik açıdan semikantitatif olarak incelenmiştir.

(Wehkamp et al., 2005), (VanDussen et al., 2014), (Ergün et al., 2009) ve (Fasano et al., 2012) gibi birçok çalışmadan elde ettiğimiz verilerden oluşturulan skorlama şablonu doğrultusunda puanlama yapılmıştır, genel ortalama alınmıştır ve kript başına düşen paneth hücre sayısı belirlenmiştir. Sağlıklı bireyler ve çölyak hastalığı olan bireylerin doku örneklerinden paneth hücre dağılımı histolojik açıdan semikantitatif olarak değerlendirilmesi yapılmıştır.

Tablo 2: Skorlama Tablosu

Elde edilen verileri istatistiksel analizlerle değerlendirerek, çölyak hastalığı olan doku örnekleri ile çölyak hastalığı olmayan doku örnekleri arasında hücre yoğunluğu arasındaki farkların anlamlı olup olmadığını belirlenmektedir.

3.BULGULAR

Çalışmanın verileri SPSS “Statistical Package For Social Sciences (SPSS22.0)” programı aracılığı ile değerlendirilmiştir. Nitel değişkenlerde oran, nicel değişkenlerde ortalama, standart sapma, değerleri hesaplanmıştır. Sonuçlar %95’lik güven aralığında, istatistiksel anlamlılık düzeyi $p < 0.05$ alınmıştır. Veri setinin dağılım özellikleri Kolmogorov-Smirnov ve Shapiro-Wilk testleri ile incelenmiştir. Grup1 için Shapiro-Wilk testi sonucu $p = 0,710$; Grup 2 için ise $p = 0,055$ olarak bulunmuştur. Her iki grupta da p değerleri 0,05’ten büyük olduğundan, normal dağılım varsayımı sağlanmıştır. Bu doğrultuda, iki grup arasındaki farkın belirlenmesinde parametrik testlerin kullanılmasının uygun olacağı değerlendirilmiştir.

Tablo 3: Paneth hücre sayısı istatistiği

Örnek No	Grup	Hücre Sayısı	Granül Yoğunluğu	Granül Dağılımı	Granül Belirginliği, Kontrast, Boyanabilirlik	Hücre Çekirdek Morfolojisi	Hücre Yerleşim Düzeni	Toplam Skor
								190
1.	Kontrol Grubu	0: Paneth hücresi yok	0: granül yok veya tespit edilemedi	0: granül yok	0: granül tespit edilemedi	0: hücre yok	+1: kript tabanında	0-15
2.	1. Çölyak hastası olmayan (sağlıklı bireyler)	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----
3.	-----	1: 1-2 Paneth hücresi/ kript: az	1: düşük granül yoğunluğu	1: granüller düzensiz ve dağınık	1: granül soluk	1: dejenere, şişkin, piknotik	-1: ektopik, yüzeye yakın	0-5: şiddetli paneth hücre kaybı
...	Deney Grubu	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----
...	1. Çölyak hastası tip 1	2: 3-5 Paneth hücresi/ kript: orta	2: orta yoğunluk	2: kısmen düzenli	2: granüller belirgin	2: düzenli (bazalde ve sınırları belirgin)	-----	6-10: orta düzey paneth disfonksiyonu
33.	2. Çölyak hastası tip 2	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----
34.	3. Çölyak hastası tip 3	3: 6 ve üzeri Paneth hücresi/ kript: çok	3: yoğun granül	3: tipik görünüm, apikal bölgede ve düzenli	3: tipik görünüm	-----	-----	11-15: normal paneth hücresi yapısı
	3A) hafif 3B) belirgin 3C) tamamen düzleşmiş mukoza	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----
	4. Çölyak hastası tip 4	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----
			Grup1 Çölyak Hastaları	Grup2 Kontrol grubu	Test istatistiği		P	

	n=17	n=17		
	ort±standart sapma	ort±standart sapma		
Paneth hücre sayısı	1,7882±1,10955	2,8588±1,45261	t=-2,415	0,022

Independent Samples Test $p < 0,05$ anlamlı

Çölyak hastaları (Grup 1) ile kontrol grubu (Grup 2) arasında paneth hücre sayısı açısından anlamlı bir fark saptanmıştır. Çölyak grubunun paneth hücre sayısı ortalaması $1,79 \pm 1,11$ iken, kontrol grubunun ortalaması $2,86 \pm 1,45$ olarak bulunmuştur. Bağımsız örneklem t testi sonuçlarına göre bu fark istatistiksel olarak anlamlıdır ($t = -2,415$, $p = 0,022$). Bu bulgu, çölyak hastalarında paneth hücre sayısının kontrol grubuna kıyasla anlamlı düzeyde daha düşük olduğunu göstermektedir. Ayrıca deney grubu dokuları patoloji sonucuna göre Tip 3 grubunda değerlendirilmiş olup buna göre analizi yapıldığında;

Tablo 4:Tip 3 çölyak hastalarında villus atrofi dağılımı

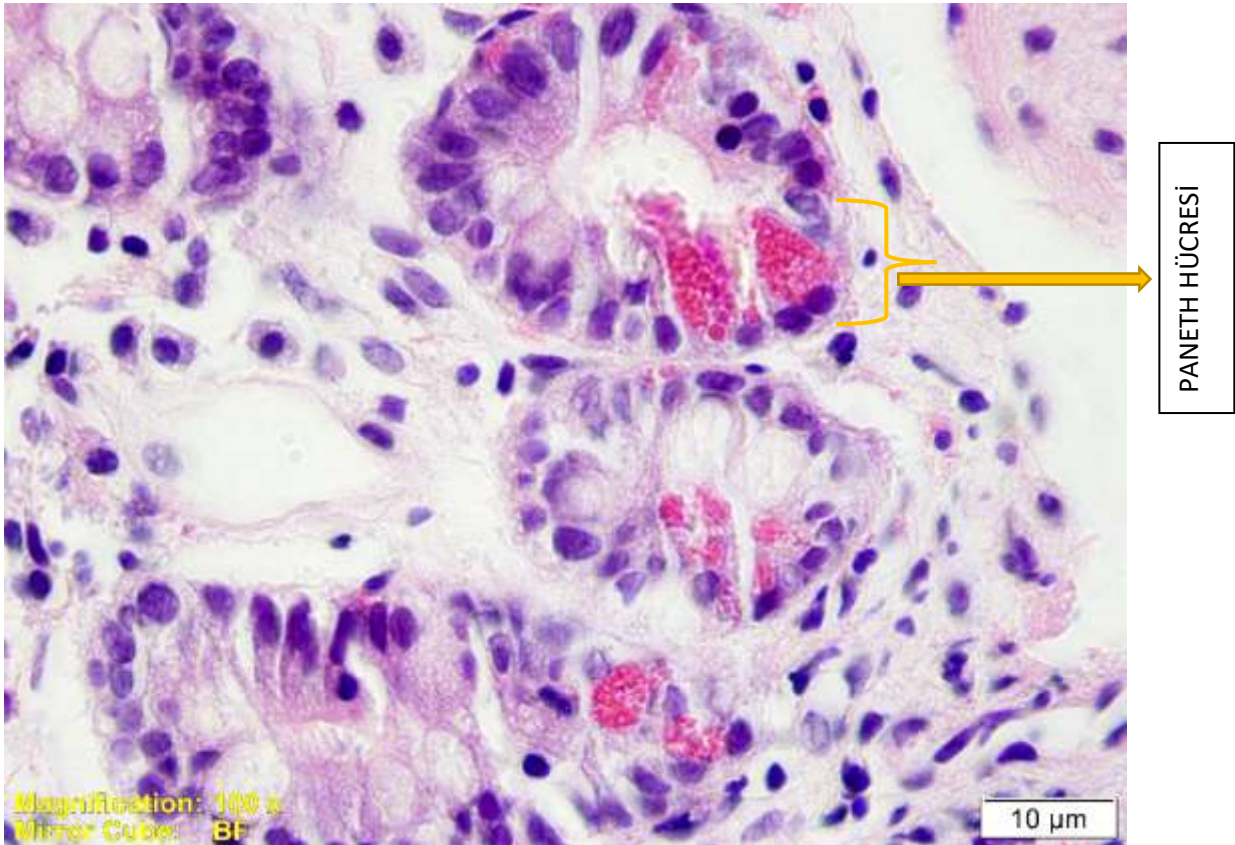
Tip 3 Çölyak hastası	N	%
3A:Hafif (parsiyel) atrofi	6	35,3
3B:Belirgin (subtotal) atrofi	7	41,2
3C:Tam (total) atrofi	4	23,5
Total	17	100,0

Tablo 4'e göre "Tip 3 çölyak hastalarına ait endoskopik inceleme bulgularına göre, olguların %35,3'ünde hafif atrofi, %41,2'sinde belirgin atrofi , %23,5'inde ise tam atrofi gözlemlenmiştir (n=17)."

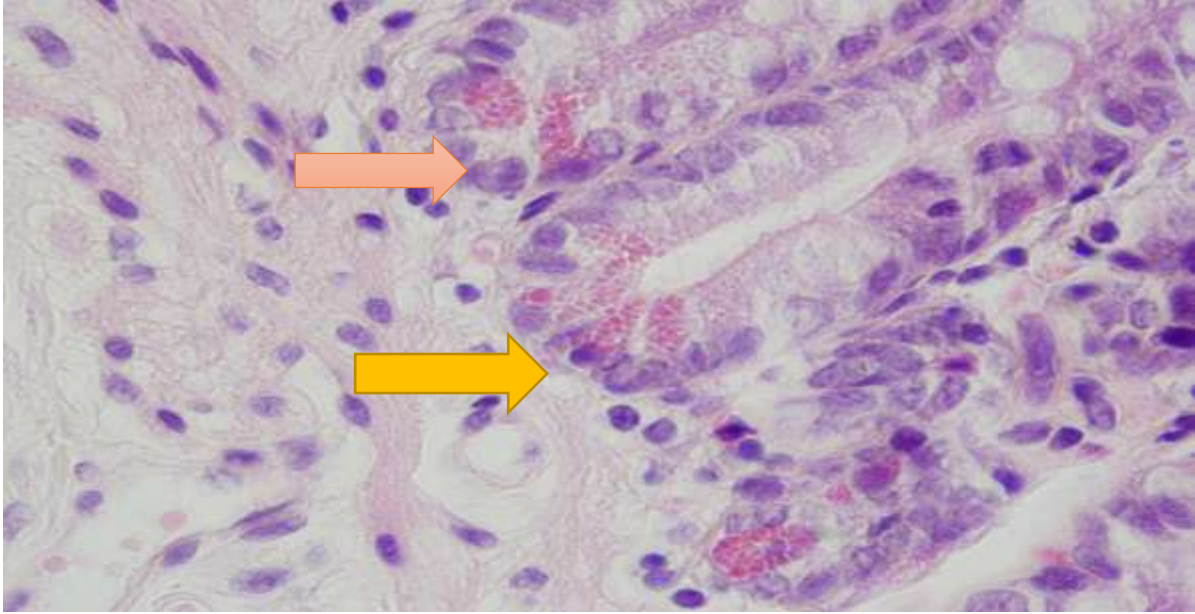
Aşağıda çalışmamızdan elde ettiğimiz; hematoksilen&eoziin boyaması yapılan duodenal biyopsi dokularından paneth hücre morfolojisinin semikantitatif olarak değerlendirmesi için Olympus BX51 (Tokyo, Japan) mikroskobu ile alınan görüntüler eklenmiştir.

Şekil 1: Hematoksilen& eozin boyası ile boyanmış sağlıklı bireyden alınan duodenal doku, 10X büyütme.

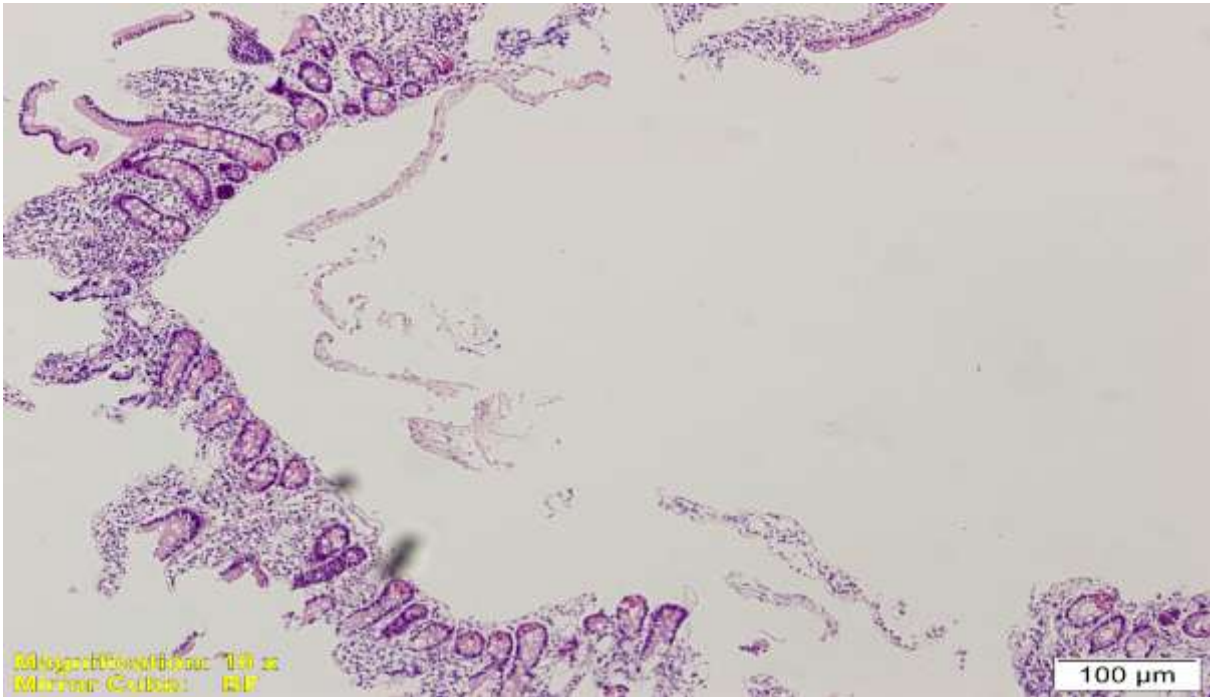
Şekil 2. Hematoksilen& eozin boyası ile boyanmış sağlıklı bireyden alınan duodenal doku, 100X büyütme. Kripta tabanında konumlanmış apikalinde bol eozinofilik granüllü. Bazalde bazofilik çekirdek yapısına sahip paneth hücresi.

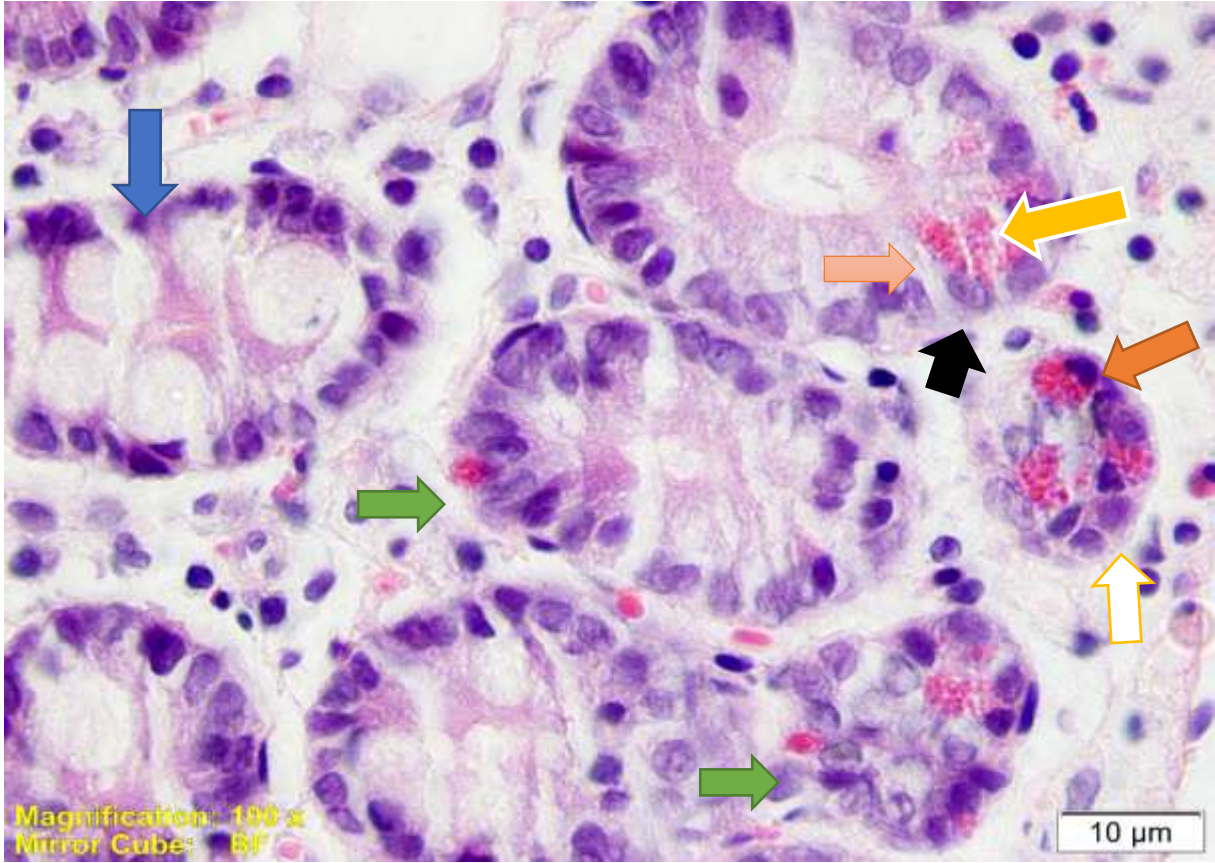
Şekil 3. Hematoksilen& eozin boyası ile boyanmış sağlıklı bireyden alınan duodenal doku, 100X büyütme. Kripta tabanında konumlanmış apikalinde az ve orta granül yoğunluklu paneth hücresi.

→ Orta granül yoğunluklu düzenli dağılımı olan paneth hücresi

→ Düşük granül yoğunluklu düzenli dağılımı olan paneth hücresi

Şekil 3. Hematoksilen&Eozin boyası ile boyanmış çölyak hastalığı olan bireyden alınan duodenal doku, 10X büyütme.

Şekil 2. Hematoksilen& eozin boyası ile boyanmış çölyak hastalığı olan bireyden alınan duodenal doku, 100X büyütme. Karma yapıda ektopik yerleşimli paneth hücreleri.

Blue arrow: Paneth cell not present, inflammatory areas (Lieberkühn crypt).

Green arrow: Paneth cell with low granule density

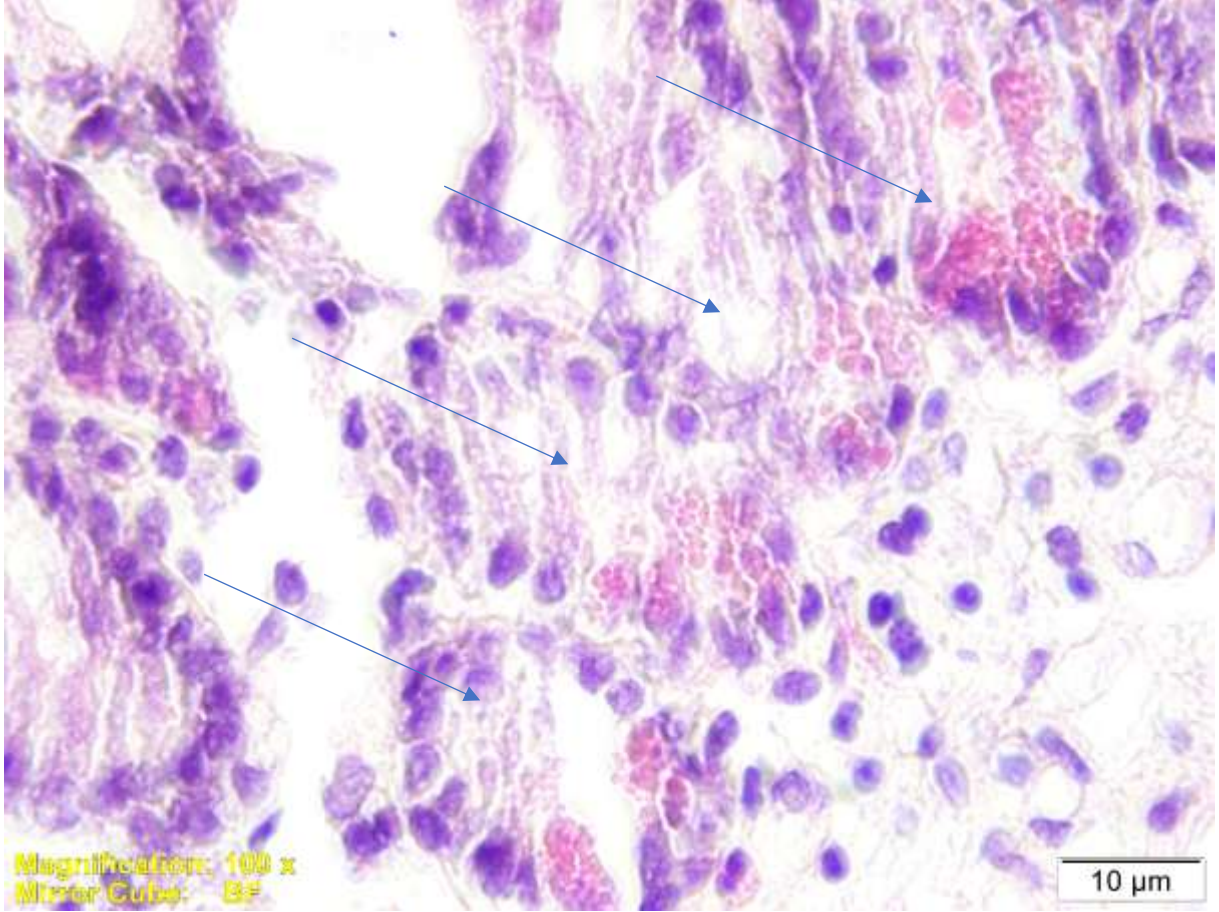
Yellow arrow: Paneth cell with low granule density

Orange arrow: Paneth cell with medium granule density

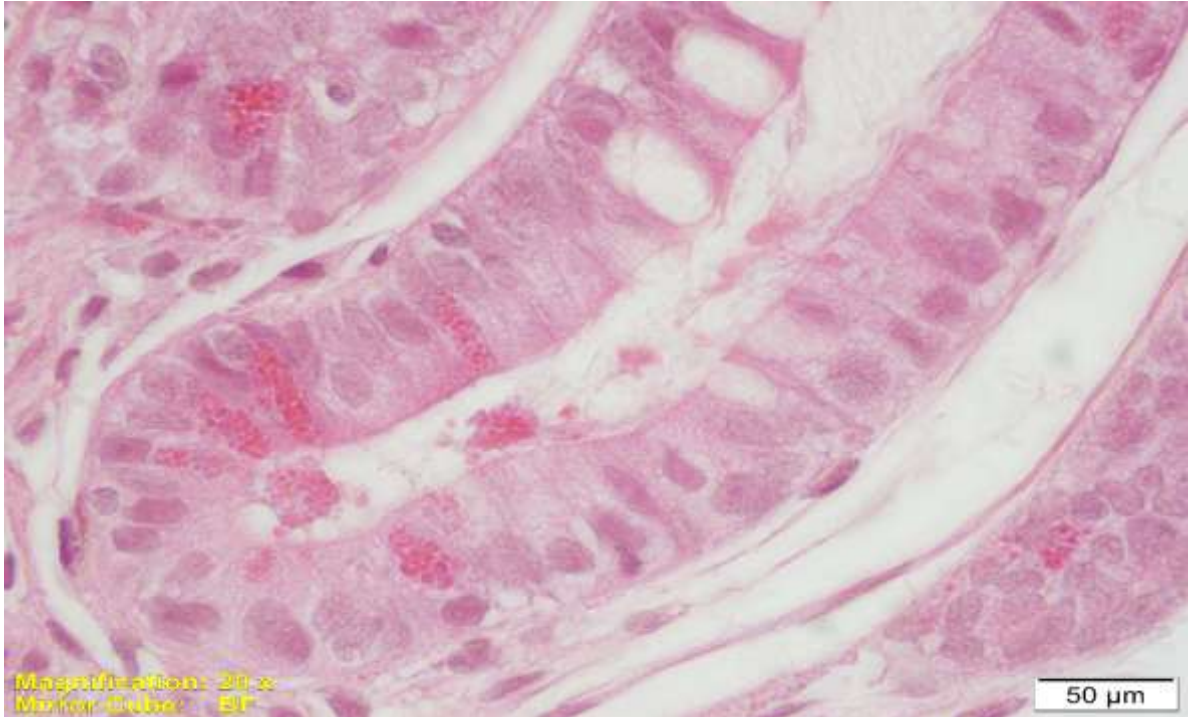
Dark orange arrow: Paneth cell with high granule density

Black arrow: Pyknotic nucleus

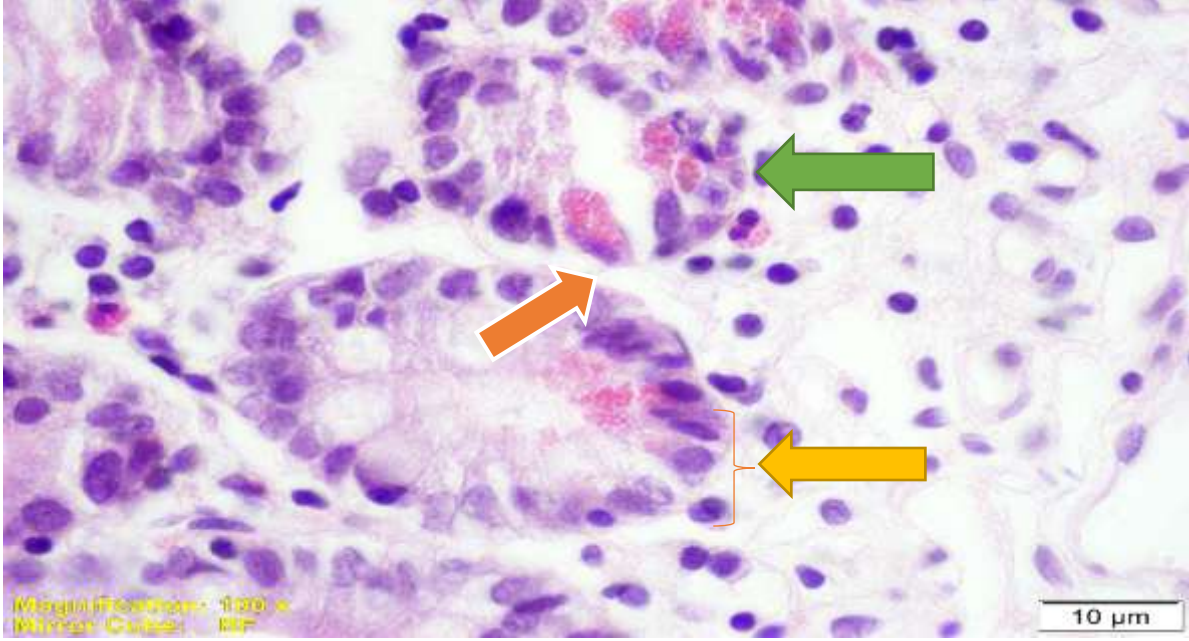
White arrow: Degenerated nucleus

Şekil4. Hematoksilen& eozin boyası ile boyanmış çölyak hastalığı olan bireyden alınan duodenal doku, 100X büyütme. Karma yapıda, bol inflamasyonlu görünümü olan kriptalarda düzensiz granül dağılımlı paneth hücreleri.

Şekil . Mayer's hematoksilen& eozin boyası ile boyanmış çölyak hastalığı olan bireyden alınan duodenal doku, 20X büyütme.yoğun granül yapısına sahip lümene infiltre olmuş ektopik yerleşimli paneth hücresi.

Şekil. hematoksilin& eozin boyası ile boyanmış çölyak hastalığı olan bireyden alınan duodenal doku, 100X büyütme. yoğun granül yapısına sahip düzenli, düzensiz dağılımlı (piknotik,dejenere, şişmiş) paneth hücresi.

- ➡ Düzensiz dağılımlı, piknotik, dejenere, şişmiş çekirdeklere ve düşük granül yoğunluğuna sahip paneth hücresi
- ➡ Düzenli dağılımlı, piknotik, çekirdeğe ve yoğun granül yoğunluğuna sahip paneth hücresi..
- ➡ Düzensiz dağılımlı, dejenere çekirdeklere ve orta granül yoğunluğuna sahip paneth hücreleri.

4. TARTIŞMA, SONUÇ, ÖNERİLER

Bağırsak sağlığı popüler bir konudur. Bağırsak sağlığını olumsuz etkileyen çölyak hastalığı ve bağırsak mukozal bağışıklıkta etkili görev üstlenen paneth hücresi, geçmişten günümüze birçok çalışmaya konu olmuştur ancak net bir görüş birliğine varılamamıştır. Bu çalışma da çölyak hastalığında paneth hücre sayısının anlamlı düzeyde azaldığı tespit edilmiştir. Birçok çalışmacının da elde ettiği sonuç gibi granül ve çekirdek morfolojisinin değiştiğini gözlenmiştir. Hücre yerleşim yeri kript tabanında olmadığı gibi bazı örneklerde lümeneye infiltre pozisyonunda tespit edilmiştir. İnflamasyonlu dokularda epitel tabakasında harabiyet mevcut olup bu görüntü kriptlerde de etkili olduğu görülmüştür. Paneth hücreleri inflamasyonu tetikleyebilir veya bastırabilir şeklinde kritik role sahiptir. Çölyak hastalığında paneth hücreleri, fagositik hücreler gibi davranarak bağırsak kriptlerinde ki apoptotik hücreleri uzaklaştırarak inflamasyonu önlediği yönünde yapılan çalışmalar mevcuttur. Ancak çölyak hastalığında paneth hücre kaybı kriptlerde ki apoptotik hücrelerin fagosite edilmesini ve uzaklaştırılmasını zayıflatabilmektedir. Bu da inflamasyona yol açarak çölyak hastalığının seyrini kötüleştirebilmektedir yönünde çalışmalar da mevcuttur. (Peng J. Et al., 2021) yaptığı çalışmadan da yola çıkarak, son yıllarda mukozal bağışıklık konusunda paneth hücresinin önemini vurgulayan çalışmalar ilgi görmeye devam ettiğini birçok çalışmada görmekteyiz.

Son yıllara kadar işlevleri bir muamma olarak kalmış olsa da, (Elphick DA et al., 2005) yaptığı çalışmada artık ince bağırsaktaki mikrobiyal yoğunluğun düzenleyicileri ve yakındaki kök hücrelerin korunmasında, doğuştan gelen bağırsak savunmasında önemli olduğunu düşündüklerini belirtmişlerdir. Bu hücrelerin işlevi ve granüllerini boşaltma biçimleri daha önceki çalışmalarda tam olarak bilinmediğinden bahsedilse de yeni çalışmalar da hücrenin birçok işlevlerine ışık tutan örneklerden bahsedilmiştir. Son yapılan çalışmalardan bahseden (Clevers HC. et al., 2013) bu hücrelerin önemli miktarda antimikrobiyal peptit ve protein sentezleyip salgıladığını belirlemiştir. Güncel çalışmalar, bu antimikrobiyal moleküllerin,

kolonize olan mikrobiyota ile homeostatik denge ve enterik patojenlere karşı doğuştan gelen bağışıklık koruması da dahil olmak üzere konak-mikrop etkileşimlerinin temel araçları olduğunu belirlemiştir. Bu özelliklerin yanında ilgi çeken bir nokta da paneth hücrelerinin, kriptlerde birlikte yaşayan ve ince bağırsak epitelini gençleştiren epitel kök ve progenitör hücrelerin devamlılığını ve modülasyonunu sağlayan faktörler salgıladığından bahsetmişler ve paneth hücre biyolojisindeki işlev bozukluğu, kronik inflamatuvar bağırsak hastalıklarının patogeneze katkıda bulunacağını öne sürmüşlerdir. McCole ve arkadaşları (2005), paneth hücrelerinin, mikroorganizmalarla savaşırken bağışıklık hücreleriyle etkileşime girerek bağışıklık tepkilerini düzenlediğini belirtmişlerdir. Ayrıca, bu hücrelerin mikrobiyota dengesinin sağlanmasında ve enfeksiyonların kontrol altına alınmasında kritik bir rol oynadığını açıklamışlardır. Bu konuyla ilgili ilerleyen yıllarda benzer çalışmalar yapılmış ve (Gänzle et al. (2017), paneth hücrelerinin bağırsak mikrobiyotasının düzenlenmesinde ki rolünü vurgulamış ve bu hücrelerin salgıladığı antimikrobiyal peptitlerin bakteriyel patojenlerin çoğalmasını engelleyen önemli faktörler olduğunu belirtmiştir. Çalışmada ayrıca, defensinlerin bağırsakta önemli bir bariyer fonksiyonu üstlendiği gösterilmiştir. Paneth hücre işlev bozukluğu modelleri, α -defensin ekspresyonunda ve bağırsak iltihabında azalmaya neden olur; bu da α -defensinlerin mikrobiyotaya karşı lokal bağışıklık tepkilerini düzenlediğini göstermektedir. Cadwell ve arkadaşları (2008), paneth hücrelerinin bağırsak epitel hücrelerinin proliferasyonunu teşvik ettiğini ve epitel hücrelerinin onarımını desteklediğini açıklamışlardır. Aradan uzun yıllar geçtikten sonra (Patel et al., 2024), paneth hücrelerinin yalnızca antimikrobiyal özelliklere değil, aynı zamanda bağırsak epitel hücrelerinin proliferasyonunu ve yenilenmesini sağlayan faktörlerin salınımına katkı sağladığını belirtmişlerdir. Bu özellikleri sayesinde paneth hücreleri bağırsak bariyerinin sağlıklı bir şekilde işlev görmesini sağlamakta, bağırsakların sağlık ve bütünlüğünü koruyabilmekte ve sindirim sisteminin doğru çalışmasını desteklemektedir. İnflamasyon içeren çölyak hastalığı gibi hastalıklarda bu özellik önem arz etmektedir. (Park, S. ve arkadaşları 2020). araştırmalarında günümüzde paneth hücreleri, mikrobiyomu düzenlemede temel bir rol oynamaları, doğuştan gelen bağışıklık tepkisinin önemli bir bölümünü oynamaktadır ve bağırsak epitelinin çoğalmasına ve farklılaşmasına yardımcı olmaları nedeniyle hala araştırmacıların dikkatini çektiği üzerine odaklanmıştır. Aynı yıl yapılan bir diğer çalışmada ise Gründling ve arkadaşları (2020), paneth hücrelerinin bağışıklık sistemini ve inflamasyonu düzenleyen temel işlevlerini açıklamışlardır. Çalışmada, bu hücrelerin mikrobiyal enfeksiyonları engellemeye yönelik önemli bir savunma fonksiyonu üstlendiği, ayrıca inflamasyonun başlatılması ve kontrol edilmesinde kritik bir rol oynadığı vurgulanmıştır. Çalışmamızın odak noktalarından biri olan çölyak hastalığında bu özellik araştırılmaya değer bulunmuştur ve ileride yapılacak olan çalışmalara katkı sağlamasını beklenmektedir. Birçok çalışmadan esinlenerek belirttiğimiz özelliklerden yola çıktığımızda; (Cui et al., 2023)' nın yapmış olduğu çalışmada belirttiği gibi paneth hücrelerinin bağırsak sağlığını çeşitli şekillerde koruduğu düşünüldüğünde, paneth hücre işlev bozukluğu genellikle bağırsak bozukluklarında ve hatta inflamasyon oluşturan hastalıklarda, enteropatilerde rol oynadığı çıkarımını yapmaktayız. (Cui et al., 2023)'nin yaptığı çalışma sonucunda son çalışmaların, fagositik hücreler gibi davranan paneth hücrelerin bağırsak kriptlerindeki apoptotik hücreleri uzaklaştırarak inflamasyon oluşumunu önlediğini gösterdiğini belirtmişlerdir. Kriptlerde apoptotik hücrelerin birikmesi de inflamasyona yol açarak ISC nişini bozabilmekte ve çölyak hastalığının seyrinin kötüleşmesine sebep olabileceğini düşünmekteyiz. Son yıllarda yapılan araştırmalar, paneth hücrelerinin işlev bozukluklarının inflamatuvar bağırsak hastalıklarının patogenezinde önemli bir faktör olabileceğini ortaya koymuştur.

Çölyak hastalığı, ince bağırsakta villusların atrofiye uğramasına yol açmaktadır. Paneth hücrelerinin de içinde bulunduğu kriptler bu süreçten etkilenmektedir. Paneth hücrelerinin sayısındaki azalma ile birlikte, epitelyal hücrelerdeki değişiklikler gözlenebilmektedir. Çölyak hastalığındaki aşırı inflamasyon paneth hücrelerini etkileyebilir. Bağışıklık hücreleri, paneth

hücrelerinin normal işlevlerini bozan maddeler salgılayabilmektedir.. İmmün yanıtın aktif olduğu durumlarda, infiltrasyon gösteren lenfositler ve monositler paneth hücreleriyle etkileşime girerek granüllerinin yapısını değiştirebilir. Bu durumu hematoksilen-eozin boyasıyla izlemek, bu hücrelerin morfolojik değişimlerini tanımlamak için faydalı olabilmektedir. (Alharbi ve arkadaşları (2024). 349 duodenum biyopsisini hematoksilen-eozin boyalı kesitler de analiz ederek derin öğrenme tabanlı bir yaklaşım kullanarak paneth hücrelerinin granül alanlarını değerlendirmişlerdir ve çölyak hastalarında paneth hücrelerinin granül alanlarının azaldığını göstermiştir.

Elphick DA. et al., (2005) tarafından yapılan çalışmada ortalama kript başına 5-12 adet hücre bulunduğu bildirilmiştir.

Kobayashi, T., et al., (2020) tarafından yapılan bir çalışmada, duodenum kriptlerinde ortalama $2,0 \pm 1,2$ Paneth hücresi bulunduğu bildirilmiştir.

Ozcan, A. at al.(2024) tarafından yapılan bir çalışmada, her örnekten seçilen 20 iyi oryante edilmiş kript üzerinde yapılan incelemeler sonucunda, normal ince bağırsak mukozasında kript başına ortalama 3,9 Paneth hücresi (dağılım aralığı: 3–8) saptanmıştır. Ancak paneth hücreleriyle ilgili hematoksilen-eozin ile yapılan çalışmalar genel olarak incelendiğinde paneth hücrelerini tek tek incelemek zor olduğundan paneth hücre granülleri skorlandırılmıştır.

Bu çalışmada; çölyak hastalığı olan deney grubu ve sağlıklı bireylerden oluşan kontrol grubunun duodenal endoskopik biyopsi örneklerinin hematoksilen-eozin boyaması sonrasında ışık mikroskopisinde yapılan paneth hücresinin morfolojisinin, histolojik semikantitatif incelemesi sonucunda, çölyak hastalarında paneth hücre sayısının anlamlı düzeyde azaldığı, morfolojisinin değiştiği görülmüştür. Granül yoğunluğu azalmıştır ve düşük-orta granül yoğunluğuna sahip hücreler tespit edilmiştir. Granül dağılımı kısmen düzenli seyretmiş olup genellikle düzensiz dağılıma sahip, soluk boyanmış olarak tespit edilmiştir. Granül boyanabilirlik/ kontrast düzeyi azalmış olup soluk boyanmıştır. Hücre çekirdek morfolojisine baktığımızda az sayıda bazele yerleşen çekirdek yapısı olsa da genel olarak piknotik, dejenere ya da şişkin çekirdek yapısına sahip hücre çekirdek yapısı tespit edilmiştir. Hücre yerleşimi kript içinde az sayıda bazalde ve çoğunlukla apikale yakın ya da lümene infiltre olmuş şekilde konumlanmıştır. Preparatın tamamını taradığımızda kript sayısının anlamlı düzeyde azalmadığını ancak inflamasyonlu yapıda olduğunu, epitelinin bozulduğunu saptanmıştır. Bu bulgu, paneth hücrelerinin fonksiyonlarından dikkatle, çölyak patogeneğinde mukozal bariyer bütünlüğü, epitel revizyonu, antimikrobiyal savunma ve mikrobiyota etkileşiminde kritik bir role sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca paneth hücrelerindeki değişikliklerin çölyak hastalığının patofizyolojik mekanizmalarının anlaşılmasında değerli bir parametre olabileceği düşünülmektedir. Bu hücrelerin semikantitatif ve morfolojik özelliklerinin değerlendirilmesi, çölyak hastalığının erken tanısına katkı sağlayabilir ve mukozal iyileşmenin takibinde kullanılabilecek potansiyel göstergeler sunabilir.

Paneth hücrelerinin bağırsak sağlığı üzerindeki kritik rolleri, literatürde giderek artan bir ilgiyle incelenmektedir. Paneth hücrelerinin morfolojisi, salgıladığı biyolojik içerikler ve immünolojik etkileri üzerine pek çok araştırma yapılmış olsa da, işlevlerinin tüm yönleriyle aydınlatılamadığı açıktır. Bu nedenle, geçmişten günümüze pek çok çalışmanın odak noktası haline geldiği görülen paneth hücreleri bağırsak fizyolojisinin anlaşılması açısından hâlen araştırmacıların ilgisini çeken ve yeni bulgulara açık bir konu olmayı sürdürmektedir. Güncel araştırmalar, paneth hücrelerinin henüz tam olarak aydınlatılamamış biyolojik özellikleri ve potansiyel fonksiyonlarının, gelecekteki çalışmalar açısından önemli bir araştırma alanı oluşturacağını göstermektedir. İleride yapılacak olan çalışmalarda daha çok sayıda doku örneğinin ve çölyak hastalığının sınıflandırılmasına bağlı tüm tiplerinin dahil edilmesinin çalışmalara katkı sağlayacağını ve daha etkili sonuçlar elde edilmesini sağlayacağını

düşünüyoruz. Paneth hücre morfolojisinin semikantitatif değerlendirmeler sonucunda ulaşılan verilerin çölyak hastalığının erken teşhisi ya da patogenezinin genişletilmesine, tedavi yöntemlerine ışık tutmasını temenni ediyoruz.

5.KAYNAKLAR

- Alharbi, E., Rajaram, A., Côté, K., Farag, M., Maleki, F., Gao, Z.-H., Maedler-Kron, C., Marcus, V., & Fiset, P. O. (2024). A deep learning–based approach to estimate Paneth cell granule area in celiac disease. *Archives of Pathology & Laboratory Medicine*, 148(7), 828–835. <https://doi.org/10.5858/arpa.2023-0074-oa>
- Allaire JM, Crowley SM, Law HT, Chang S-Y, Ko H-J, Vallance BA. The intestinal epithelium: Central coordinator of mucosal immunity. *Trends Immunol* (2018) 39(9):677–96. doi: 10.1016/j.it.2018.04.002
- Bevins, C. L., & Salzman, N. H. (2011). Paneth cells, antimicrobial peptides and maintenance of intestinal homeostasis. *Nature Reviews Microbiology*, 9(5), 356–368. <https://doi.org/10.1038/nrmicro2546>
- Cadwell, K., Patel, K. K., Malvin, N. P., et al. (2008). Paneth cells provide a vital role in the defense against microbial infection. *Nature*, 452(7186), 233–237. <https://doi.org/10.1038/nature06711>
- Clevers, H. C., & Bevins, C. L. (2013). Paneth cells: maestros of the small intestinal crypts. *Annual Review of Physiology*, 75, 289–311. <https://doi.org/10.1146/annurev-physiol-030212-183744>
- Cui, C., Wang, F., Zheng, Y., Wei, H., & Peng, J. (2023). From birth to death: The hardworking life of Paneth cell in the small intestine. *Frontiers in immunology*, 14, 1122258. <https://doi.org/10.3389/fimmu.2023.1122258>
- Elphick DA, Mahida YR. Paneth cells: their role in innate immunity and inflammatory disease. *Gut*. (2005) Dec;54(12):1802-9. doi: 10.1136/gut.2005.068601. PMID: 16284290; PMCID: PMC1774800.
- Ergün, E., Ergün, L., Özen, A., & Kürüm, A. (2009). Ankara tavşanı ince bağırsağında Paneth hücrelerinin morfolojisi, histokimyası ve ince yapısı üzerinde çalışmalar. *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, 56(1), 25–30. https://doi.org/10.1501/Vetfak_00000002181
- Fasano, A., & Catassi, C. (2012). Celiac disease: A hidden epidemic. *Clinical Gastroenterology and Hepatology*, 10(9), 987-993.
- Gänzle, M. G., & So, J. M. (2017). Antimicrobial peptides in gastrointestinal health. *Frontiers in Immunology*, 8, 270. <https://doi.org/10.3389/fimmu.2017.00270>
- Gründling, M., Hartl, F. D., & Abels, A. (2020). Immunomodulatory role of Paneth cells in gut immunity. *Frontiers in Immunology*, 11, 779. <https://doi.org/10.3389/fimmu.2020.00779>
- Kobayashi, T., et al. (2020). Expression and Localization of Paneth Cells and Their α -Defensins in the Small Intestine of Adult Mouse. *The Anatomical Record*, 303(12), 3136–3146.
- Lang, I. M., & Tansy, M. F. (1983). Brunner's glands. *International Review of Physiology*, 28, 85–102. <https://doi.org/10.3109/10611868309053242>
- Lebwohl, B., Sanders, D. S., & Green, P. H. R. (2018). Coeliac disease. *The Lancet*, 391(10115), 70–81. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(17\)31796-8](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(17)31796-8)
- Ludvigsson, J. F., Leffler, D. A., Bai, J. C., Biagi, F., Fasano, A., Green, P. H., ... & Murray, J. A. (2013). The Oslo definitions for coeliac disease and related terms. *Gut*, 62(1), 43–52. <https://doi.org/10.1136/gutjnl-2011-301346>
- McCole, D. F., Geem, D., & Trow, T. E. (2005). Role of Paneth cells in intestinal immunity. *Gastroenterology Research and Practice*, 2014, 957842. <https://doi.org/10.1155/2014/957842>

- Martín-Cardona, A., Carrasco, A., Ferrer, C., González-Mínguez, C., Luizaga-Velasco, L., Tarroch, X., Gonzalez-Puglia, G., Tristán, E., Cardozo-Rembado, N. B., Pallarès, N., Tebé, C., Arau, B., Salvador, I., Fajardo, I., Rifà, R., Ruiz, L., Ruiz-Ramírez, P., Fernández-Herrera, S., Raga, A., ... Esteve, M. (2025). Histology of the Upper Gastrointestinal Tract, Morphometry and Lymphocyte Subpopulations of the Duodenal Mucosa: Insights from Healthy Individuals. *International Journal of Molecular Sciences*, 26(3), 1349. <https://doi.org/10.3390/ijms26031349>
- Oberhuber, G., Granditsch, G., & Vogelsang, H. (1999). The histopathology of coeliac disease: Time for a standardized report scheme for pathologists. *European Journal of Gastroenterology & Hepatology*, 11(10), 1185–1194. <https://doi.org/10.1097/00042737-199910000-00019>
- Ozcan, A., Pham, C., Johnson, D., Grabsch, H. I., & Hartley, I. (2024). A deep learning–based approach to estimate Paneth cell granule area in celiac disease. *Archives of Pathology & Laboratory Medicine*, 148(7), 828–835. <https://doi.org/10.5858/arpa.2023-0074-OA>
- Park, S., & Hwang, I. (2020). Paneth cell biology and mucosal immunity. *Frontiers in Immunology*, 11, 587. <https://doi.org/10.3389/fimmu.2020.00587>
- Patel, K. K., Miyoshi, H., & Stappenbeck, T. S. (2024). Paneth cells and their role in gastrointestinal health. *Trends in Immunology*, 45(3), 298-309. <https://doi.org/10.1016/j.it.2024.02.002>
- Peng J, Tang Y, Huang Y. Gut health: The results of microbial and mucosal immune interactions in pigs. *Anim Nutr*. 2021;7(2):282–94. <https://doi.org/10.1016/j.aninu.2021.01.001>
- Rubio CA. Lysozyme-rich mucus metaplasia in duodenal crypts supersedes Paneth cells in celiac disease. *Virchows Arch*. 2011 Sep;459(3):339-46. doi: 10.1007/s00428-011-1129-3. Epub 2011 Jul 18. PMID: 21769618.
- Wehkamp, J., Harder, J., Weichenthal, M., Mueller, O., Herrlinger, K. R., Fellermann, K., ... & Stange, E. F. (2005). Paneth cell antimicrobial peptides and their role in inflammatory bowel disease. *Gastroenterology*, 129(5), 1437–1448. <https://doi.org/10.1053/j.gastro.2005.09.002>

APPLICATION OF GAME-BASED TEACHING METHODS IN AZERBAIJANI
LANGUAGE LESSONS IN PRIMARY GRADES
AZERBAIJAN DİLİ DERSLERİNDE OYUNLA ÖĞRETİM METOTLARININ
İLKOKULLARA UYGULANMASI

DOSENT, PEDAQOĞİKA ÜZRƏ FƏLSƏFƏ DOKTORU PƏRİ PAŞAYEVA

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT PEDAQOJİ UNİVERSİTETİ

ORCID: 0000-0002-8332-3387

ÖZET

İlkokullarda Azərbaycan dili dersinin öğretimi, çocukların dil becerilerinin gelişmesinde, yaratıcı düşüncelerinin şekillenmesinde ve bağımsız öğrenme alışkanlıklarının kazanılmasında önemli rol oynamaktadır. Bu süreçte geleneksel öğretim yöntemleriyle birlikte oyunla öğretim yöntemlerinin uygulanması da özel bir öneme sahiptir. Oyunlar öğrencilerin ilgisini artırmakla kalmaz, aynı zamanda onların ders sürecindeki etkinliğini, dikkatini, düşünme yeteneğini, konuşma kültürünü ve iletişim becerilerini geliştirir. Azərbaycan dili derslerinde oyun metotları hem fonetik, hem leksik hem de gramer konularının kavranmasında önemli bir araçtır. Oyun sırasında öğrenciler öğrendikleri bilgileri pratik olarak uygular, aynı zamanda grup çalışmasına, iş birliğine ve birbirine saygılı davranmaya alışırlar.

Makalede oyun metotlarının mahiyeti, Azərbaycan dili derslerinde uygulama biçimleri, çeşitli oyun örnekleri ve bu metotların öğrencilerin entelektüel ve sosyal gelişimine etkisi geniş bir şekilde incelenmiştir. Ayrıca öğretmenlerin oyun metotlarını ders sürecinde daha verimli kullanabilmeleri için öneriler verilmiştir. Sonuç bölümünde vurgulanmaktadır ki, oyun metotları yalnızca eğlence aracı değil, aynı zamanda öğretme, öğrenmeye teşvik etme ve çocukların yaratıcılık kabiliyetlerini geliştirme aracıdır. Bu açıdan, ilkokulda Azərbaycan dili dersinde oyun metotlarının uygulanması pedagojik, psikolojik ve sosyal bakımdan büyük bir öneme sahiptir.

Anahtar kelimeler: Azərbaycan dili, oyunla öğretim, ilkokul, öğretim yöntemleri, yaratıcı düşünce.

Abstract

Teaching the Azerbaijani language in primary school plays a crucial role in the development of children's language skills, the formation of their creative thinking, and the acquisition of independent learning habits. Alongside traditional teaching methods, the application of game-based teaching methods holds particular importance in this process. Games not only increase students' interest but also enhance their participation, attention, thinking ability, speech culture, and communication skills during lessons. In Azerbaijani language classes, game methods serve as an essential tool for mastering phonetics, vocabulary, and grammar. Through games, students apply the knowledge they acquire in practice while also becoming accustomed to teamwork, collaboration, and mutual respect.

This article extensively explores the essence of game methods, their application forms in Azerbaijani language lessons, various examples of games, and the impact of these methods on students' intellectual and social development. Additionally, recommendations are provided to help teachers use game methods more effectively in the classroom. The conclusion emphasizes that game methods are not merely a source of entertainment but also a means of teaching,

motivating learning, and developing children's creative abilities. From this perspective, the application of game methods in primary Azerbaijani language teaching holds invaluable pedagogical, psychological, and social significance.

Keywords: Azerbaijani language, game-based teaching, primary school, teaching methods, creative thinking.

AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ OYUNLA TƏLİM METODLARININ İBTİDAİ SINIFLƏRƏ TƏTBİQİ

XÜLASƏ

İbtidai siniflərdə Azərbaycan dili fənninin tədrisi uşaqların dil bacarıqlarının formalaşmasında, yaradıcı təfəkkürlərinin inkişafında və müstəqil öyrənmə vərdişlərinin yaranmasında mühüm rol oynayır. Bu prosesdə ənənəvi təlim üsulları ilə yanaşı oyunla təlim metodlarının tətbiqi də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Oyunlar şagirdlərin maraqlarını artırmaqla yanaşı, onların dərs prosesində fəallığını, diqqətini, təfəkkürünü, nitq mədəniyyətini və ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirir. Azərbaycan dili dərslərində oyun metodları həm fonetika, həm leksika, həm də qrammatika mövzularının mənimsədilməsində mühüm vasitədir. Oyun zamanı şagirdlər öyrəndikləri bilikləri praktik şəkildə tətbiq edir, eyni zamanda kollektiv fəaliyyətə, əməkdaşlığa və bir-birinə hörmətlə yanaşmağa alışırlar.

Məqalədə oyun metodlarının mahiyyəti, onların Azərbaycan dili dərslərində tətbiq formaları, müxtəlif oyun nümunələri, bu metodların şagirdlərin intellektual və sosial inkişafına təsiri geniş şəkildə araşdırılmışdır. Əlavə olaraq, müəllimlərin oyun metodlarını dərs prosesində daha səmərəli istifadə etməsi üçün tövsiyələr verilmişdir. Nəticə hissəsində vurğulanır ki, oyun metodları yalnız əyləncə vasitəsi deyil, həm də öyrətmə, öyrənməyə həvəsləndirmə və uşaqların yaradıcılıq qabiliyyətini inkişaf etdirmə vasitəsidir. Bu baxımdan ibtidai təhsildə Azərbaycan dili fənnində oyun metodlarının tətbiqi həm pedaqoji, həm psixoloji, həm də sosial baxımdan əvəzsiz əhəmiyyət daşıyır.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, oyunla təlim, ibtidai sinif, təlim metodları, yaradıcı təfəkkür.

Giriş. İbtidai təhsil mərhələsi uşaqların şəxsi inkişafı və gələcək təhsil uğurları üçün əsaslı baza yaradır. Bu mərhələdə Azərbaycan dili fənninin öyrədilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Dil yalnız ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də milli-mədəni dəyərlərin daşıyıcısıdır. Buna görə də Azərbaycan dili dərslərinin müasir pedaqoji yanaşmalarla, xüsusilə oyunla təlim metodları ilə zənginləşdirilməsi mühüm pedaqoji zərurət hesab olunur.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, oyun uşaqlar üçün təbii öyrənmə vasitəsidir. Oyun zamanı uşaqlar həm əylənir, həm də öyrənirlər. Azərbaycan məktəblərində də bu yanaşmadan səmərəli istifadə etmək ibtidai sinif şagirdlərinin dərs prosesinə marağını artırmaq, öyrənilənləri praktik tətbiq etmək baxımından olduqca əhəmiyyətlidir.

Əsas hissə. 1. Oyunla təlim metodlarının mahiyyəti. Oyun təlim metodları pedaqoji prosesdə şagirdlərin idrak fəaliyyətini stimullaşdıran, onları öyrənməyə həvəsləndirən, dərs prosesinə daha fəal qoşulmalarını təmin edən innovativ üsullardan hesab olunur. Pedaqoji nəzəriyyələrə görə oyun uşağın həyat tərzinin təbii bir hissəsidir və onun şəxsiyyət kimi formalaşmasında mühüm rol oynayır. Təlim prosesində oyunlardan istifadə şagirdin passiv dinləyici mövqeyindən aktiv öyrənci mövqeyinə keçidini təmin edir. Oyun vasitəsilə şagirdlər dərs prosesinə könüllü və maraqla qoşulur, öyrəndiklərini praktiki fəaliyyətlərdə tətbiq etmə imkanları qazanırlar. [2, 71]

Psixoloji araşdırmalar göstərir ki, oyun zamanı şagirdlərdə diqqət, hafizə, təfəkkür, emosional sabitlik və yaradıcı düşüncə daha intensiv inkişaf edir. Belə ki, oyun uşaqlar üçün məcburi

öyrənmə deyil, əyləncəli və könüllü fəaliyyət formasına çevrilir. Ona görə də oyun metodları həm idrak, həm də emosional inkişaf baxımından pedaqoji prosesin ən səmərəli üsullarından sayılır.

2. Azərbaycan dili dərslərində oyun metodlarının rolu. Azərbaycan dili dərslərində oyunlardan istifadə şagirdlərin dil bacarıqlarını inkişaf etdirmək, onlarda nitq mədəniyyəti formalaşdırmaq, həmçinin dərsə maraq yaratmaq baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Dil öyrənmək yalnız qrammatik biliklərin mənimsənilməsi ilə məhdudlaşmır, həm də ünsiyyət, söz ehtiyatının zənginləşməsi, düzgün tələffüz, emosional və səlis nitqin inkişafı kimi kompleks bacarıqlar tələb edir. Bu baxımdan oyun metodları:

- Fonetik bacarıqların inkişafına imkan yaradır. Şagirdlər oyun vasitəsilə səsləri daha düzgün tələffüz edir, intonasiya qaydalarını mənimsəyir, fonetik fərqləri ayırd edə bilirlər.
- Leksik biliklərin möhkəmlənməsini təmin edir. Oyun şəraitində söz ehtiyatı artır, uşaqlar yeni sözlərin mənasını daha tez yadda saxlayır və onları danışqda tətbiq etməyi öyrənirlər.
- Qrammatik qaydaların mənimsənilməsini asanlaşdırır. Quru qayda əzbərləmək əvəzinə şagirdlər oyun vasitəsilə qrammatik formaları təcrübədə tətbiq edir və daha yaxşı qavrayırlar.
- Nitq mədəniyyətini və ünsiyyət bacarığını inkişaf etdirir. Oyunlar şagirdlər arasında dialoqu, müzakirəni, əməkdaşlığı və qarşılıqlı hörməti gücləndirir.
- Yaradıcı təfəkkürü və məntiqi düşüncəni formalaşdırır. Oyun prosesində şagirdlər qeyri-adi situasiyalar qarşısında öz yaradıcılıqlarını nümayiş etdirir, alternativ həll yolları tapır, müstəqil qərar verməyi öyrənirlər. [1, 12]

3. Oyun metodlarının tətbiq formaları. Azərbaycan dili dərslərində oyunların müxtəlif növlərindən istifadə olunur və hər biri konkret pedaqoji məqsədə xidmət edir:

- Fonetika üzrə oyunlar: “Səsləri tap”, “Sözün ilk səsini de” və s. oyunlar vasitəsilə şagirdlər düzgün tələffüzü və fonetik fərqləri öyrənirlər.
- Leksik oyunlar: “Artıq sözü tap”, “Sinonimlər zənciri”, “Söz axtar” və digər oyunlar şagirdlərin lüğət ehtiyatını artırır, sözlərin mənalərini dəqiqləşdirməyə kömək edir.
- Qrammatik oyunlar: “Cümləni tamamla”, “Söz birləşməsini qur”, “Doğru şəkilçi seç” və s. oyunlar vasitəsilə şagirdlər qrammatik formaları praktik tətbiq etməyi öyrənirlər.
- Yaradıcı oyunlar: “Nağıl davam etdir”, “Şeiri tamamla”, “Rol oyunu” və s. oyunlar uşaqlarda yaradıcılığı, estetik zövqü, təxəyyülü inkişaf etdirir və onları kollektiv yaradıcılığa cəlb edir.

Bu oyun formalarının hər biri həm bilik, həm də bacarıq qazandırmaqla yanaşı, şagirdlərdə müstəqil və yaradıcı fəaliyyət vərdisləri də formalaşdırır.

4. Oyun metodlarının üstünlükləri. Oyunla təlim metodlarının pedaqoji prosesdə bir sıra mühüm üstünlükləri vardır:

- Maraq və fəallığı artırır. Şagirdlər dərs prosesinə həvəslə qoşulur, öyrənmə onlar üçün daha cəlbəedici olur.

–Tədrisi əyləncəli və yadda qalan edir. Oyun əsasında əldə olunan biliklər uzun müddət yadda qalır.

–Kollektiv iş vərdişlərini formalaşdırır. Oyunlar şagirdlər arasında əməkdaşlıq və komanda ruhunu gücləndirir.

–Müstəqil düşünmə və qərar vermə bacarığını inkişaf etdirir. Oyun zamanı uşaqlar qarşıya çıxan problemlərin həllini özləri tapmağa çalışır.

–Motivasiya gücünü artırır. Oyun dərsi monotonluqdan uzaqlaşdırır və şagirdlərin dərse marağını davamlı saxlayır. [3, 33]

5. Oyun metodlarının tətbiqində müəllimin rolu. Oyun metodlarının tədris prosesində səmərəli nəticə verməsi müəllimin yanaşma tərzindən çox asılıdır. Müəllim oyunları sadəcə əyləncə vasitəsi kimi deyil, təlimin məqsəd və məzmununa uyğun olaraq seçməlidir. Bunun üçün müəllimdən:

–Təlim məqsədlərinə uyğun oyun növünü müəyyənləşdirmək,

–Şagirdlərin yaş və psixoloji xüsusiyyətlərini nəzərə almaq,

–Oyun qaydalarını aydın və konkret izah etmək,

–Oyun zamanı şagirdlər arasında əməkdaşlıq və sağlam rəqabət mühiti yaratmaq,

–Nəticələri qiymətləndirərkən obyektiv olmaq və hər bir şagirdin iştirakını nəzərə almaq tələb olunur.

Beləliklə, oyun metodlarının uğurlu tətbiqi həm şagirdlərin dərse marağını artırır, həm də onların intellektual, emosional və sosial inkişafına əhəmiyyətli töhfə verir. [4, 15]

Nəticə. Azərbaycan dili dərslərində oyun metodlarının tətbiqi ibtidai sinif şagirdlərinin dərş prosesinə marağını artırır, onların dil bacarıqlarının daha səmərəli inkişafına şərait yaradır. Oyunlar vasitəsilə şagirdlər öyrəndiklərini praktik tətbiq edir, ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirir və kollektiv işə alışırlar. Beləliklə, oyun metodları sadəcə dərş əyləncəli etmək üçün deyil, həm də pedaqoji məqsədlərə çatmaq üçün mühüm vasitədir.

Nəticə olaraq demək olar ki, Azərbaycan dili fənnində oyun metodlarının istifadəsi tədris prosesinin keyfiyyətini yüksəldir, şagirdlərin intellektual və yaradıcı inkişafına müsbət təsir göstərir. Müasir təlim yanaşmalarında oyun metodları ibtidai siniflərdə əvəzolunmaz pedaqoji vasitə kimi qəbul edilməlidir.

Anahtar kelimələr: Azərbaycan dili, oyunla ögretim, ilkokul, ögretim yöntemleri, yaratıcı düşünce.

Keywords: Azerbaijani language, game-based teaching, primary school, teaching methods, creative thinking.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Əliyev Ə. “Müasir təlim metodları və onların tətbiqi”. Bakı, 2015.
2. Məmmədova S. “İbtidai siniflərdə oyun metodlarının pedaqoji əhəmiyyəti”. Bakı, 2018.
3. Quliyev M. “Dil təlimində innovativ yanaşmalar”. Gəncə, 2020.
4. Həsənova R. “Azərbaycan dili tədrisinin metodik əsasları”. Bakı, 2021.
5. Vaqifova N. “İbtidai siniflərdə yaradıcı təlim metodları”. Bakı, 2022.

ANTIQUAE METER AS A TYPE OF METER DETERMINED BY QUANTITY

**ANTIQUAE METER AS A TYPE OF METER DETERMINED BY QUANTITY
ANTİK VƏZN KƏMİYYƏT ÜZRƏ TƏYİN EDİLƏN VƏZNİN BİR NÖVÜ KİMİ**

Ulduz Fərhad Qəhrəmanova, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,

**Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, “Ədəbiyyat” kafedrasında dosent əvəzi
Orcid ID: 0009-0003-4418-9319**

Abstrakt:

Vəzn ahəngin daxili təşkili, ahəngin cüzləridir. “Vəzn” sözünün terminoloji mənası şeirin misralarındakı səslərin düzülüşündən və kəmiyyətindən yaranan ritm və ahəngin ölçüsü deməkdir. “Vəzn” sözünün lüğəvi mənası isə ölçü deməkdir. Şeiri şeir edən, nəzmi nəsrdən ayıran ən əsas, fərqləndirici cəhətlərdən biri vəznidir. Dünya ədəbiyyatında müxtəlif vəzn sistemləri vardır.

İstər Şərq, istər Qərb ədəbiyyatında mövcud olan nəzm sistemləri əsasən iki hissəyə bölünür.

1. Kəmiyyət üzrə təyin edilən vəznələr: Hecaların uzanması əsasında yaranır. Bura daxildir. Antik (metrik) vəzn, əruz vəzni

2. Keyfiyyət üzrə təyin edilən vəznələr: Hecaların vurğulu və ya vurğusuz olması, sayılması əsas götürülür. Bura daxildir: sillabik vəzn, heca vəzni, sillabik-tonik vəzn, tonik vəzn

Kəmiyyət üzrə təyin edilən vəzn musiqi yaradıcılığına yaxındır. Buradakı heca musiqidəki nota bənzəyir. Bu tipli nəzmlər adətən nəğmə ilə əlaqədardır. Bu nəzm yarandığı zaman hələ nəğmə musiqi ilə vəhdət təşkil edirdi. Adətən kəmiyyət üzrə düzülmüş nəğmələri xor oxuyurdu. Antik vəzn qısa və uzun hecalar üzərində qurulurdu. Uzun və qısa hecaların tənəsübü stopa (bəhr) adlanırdı. Tələffüz üçün ayrılan vaxta mora (fasilə) demişlər. Antik vəzndə qısa hecaların tələffüzü üçün 1 mora, uzun hecaların tələffüzü üçün 2 moradan istifadə olunmuşdur. Stopaları (bəhrləri) qısa və uzun hecaların çarpazlaşması əmələ gətirmişdir.

Açar sözlər: Kəmiyyət üzrə təyin edilən vəznələr , antik vəzn, stopa, mora

Abstract:

Meter is the internal organization of harmony, the components of harmony. The terminological meaning of the word “meter” means the rhythm and measure of harmony arising from the arrangement and quantity of sounds in the verses of a poem. The lexical meaning of the word “meter” means measure. One of the most basic, distinguishing features that makes a poem a poem and distinguishes verse from prose is meter. There are various meter systems in world literature.

The meter systems that exist in both Eastern and Western literature are mainly divided into two parts.

1. Quantitative measures: They are based on the length of syllables. These include: Antique (metric) measure, aruz measure

2. Qualitative measures: They are based on the stress or unstressedness of syllables, and their counting. These include: syllabic measure, syllabic measure, syllabic-tonic measure, tonic measure

Quantitative measures are close to musical creativity. The syllable here is similar to a note in music. This type of poetry is usually related to a song. When this poetry was created, the song was still a unity with the music. Usually, the choir sang songs arranged in quantity. Antique measures were based on short and long syllables. The ratio of long and short syllables was called a stop (bahr). The time allocated for pronunciation was called a mora (pause). In ancient meter, 1 mora was used for the pronunciation of short syllables, and 2 mora for the pronunciation of long syllables. The stops (bahrs) were formed by the intersection of short and long syllables.

Keywords: Quantitative meters, ancient meter, stop, mora

Vəzn ahəngin daxili təşkili, ahəngin cüzləridir. “Vəzn” sözünün terminoloji mənası şeirin misralarındakı səslərin düzlüyündən və kəmiyyətindən yaranan ritm və ahəngin ölçüsü deməkdir. “Vəzn” sözünün lüğəvi mənası isə ölçü deməkdir. Şeiri şeir edən, nəzmi nəsrədən ayıran ən əsas, fərqləndirici cəhətlərdən biri vəznidir. Poeziya vəznə, daxili bölgüsüz, qafiyəsiz təsəvvürə gəlir. Vəzn və qafiyə forma elementi olsa da, məzmunun təqdiminə aparıcı təsir göstərir. Vəznin ritmikliyi, qafiyənin gözəlliyi əsərin ideya-məzmununun daha da asanlıqla qavranılmasına yardımçı olur. Vəzn və qafiyə hər dilin özünəməxsus qayda-qanunlarına uyğun şəkildə özünü göstərir. Vəzn, ritm heç də hər hansı şeir nəzəriyyəçiləri tərəfindən yaradılan hazır poetika elementləri deyildir. Dünya ədəbiyyatında müxtəlif vəzn sistemləri vardır.

İstər Şərq, istər Qərb ədəbiyyatında mövcud olan nəzm sistemləri əsasən iki hissəyə bölünür.

1.Kəmiyyət üzrə təyin edilən vəznlər: Hecaların uzanması əsasında yaranır. Bura daxildir. Antik (metrik) vəzn, əruz vəzn

2.Keyfiyyət üzrə təyin edilən vəznlər: Hecaların vurğulu və ya vurğusuz olması, sayılması əsas götürülür. Bura daxildir: sillabik vəzn, heca vəzn, sillabik-tonik vəzn, tonik vəzn

Kəmiyyət üzrə təyin edilən vəzn:

Kəmiyyət üzrə təyin edilən vəzn musiqi yaradıcılığına yaxındır. Buradakı heca musiqidəki nota bənzəyir. Bu tipli nəzmlər adətən nəğmə ilə əlaqədardır. Bu nəzm yarandığı zaman hələ nəğmə musiqi ilə vəhdət təşkil edirdi. Adətən kəmiyyət üzrə düzülmüş nəğmələri xor oxuyurdu. Nəzmi xordan ayrı təsəvvür etmək mümkün deyildi. Yazılı ədəbiyyatın inkişaf etməsi nəticəsində nəzm xordan ayrılmış və eyni vəznlər ortalığa çıxmışdır.

1.Antik (metrik) vəzn: Hecaların uzanmasına görə qurulan vəznərdən biri antik vəznidir. Antik vəznə eyni zamanda metrik vəzn də deyirlər. Metr ölçü mənasındadır. Uzun və qısa hecaların bir-birini əvəz etməsi, tənəsübü stopa (bəhr) adlanır. Antik vəzn şeirləri də uzun və qısa hecaların bir-birini əvəz etməsi, tənəsübü nəticəsində formalaşan stopalar əsasında yaranırdı. Antik vəzn b.e.ə. VIII əsrdə Yunanıstanda yaranmışdır. Y.e. III əsrdə Roma sonralar isə Avropa şeirinin işlək vəzn olmuştur. Homer, Aristofan, Esxil, Evripid, Sofokl, Pindar antik vəznin təcrübəsini öyrənmiş, ənənəsini dərinləşdirmişlər. Onlar hecanı poetik, xüsusi ahənglə tələffüz etmişlər.

Antik vəzn qısa və uzun hecalar üzərində qurulurdu. Uzun və qısa hecaların tənəsübü stopa (bəhr) adlanırdı. Tələffüz üçün ayrılan vaxta mora (fasilə) demişlər. Antik vəznə qısa hecaların tələffüzü üçün 1 mora, uzun hecaların tələffüzü üçün 2 moradan istifadə olunmuşdur. Stopaları (bəhləri) qısa və uzun hecaların çarpazlaşması əmələ gətirmişdir. Qısa heca “U” işarə edilir. Uzun heca “_” işarə edilir. Metr (ölçü) bir neçə stopanın birləşməsi yolu yaranmışdır. Antik vəznə yarananlar yunan dilinin fonetik-morfoloji və sintetik xüsusiyyətlərini əsas götürmüşdür. Avropalılar antik vəznin xüsusiyyətlərini Yunan və Roma ədəbiyyatından öyrənmişlər. Antik vəznin təsiri altında sonralar ərəblər də əruz vəznini yaratmışlar. Əruzun da ərəbcə mənası metrik deməkdir.

Ədəbiyyat:

1. Xəlid Əlimirzəyev, (2008) “Ədəbiyyatşünaslığın elmi-nəzəri əsasları”, Bakı
2. Mir Cəlal, Pənah Xəlilov,(2005) “Ədəbiyyatşünaslığın əsasları”, Bakı, Çarşıoğlu
3. Məmməd Əliyev, (2012) “Ədəbiyyat nəzəriyyəsinin əsasları”, Bakı
4. Məhəmmədli Mustafayev, (2021) Ədəbiyyat nəzəriyyəsi, Bakı
5. Nizaməddin Şəmsizadə, (2012) “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi”, Bakı
6. Rəfiq Yusifov, (2001) “Ədəbiyyatşünaslığın əsasları”, Bakı

TEACHING ART ACTIVITIES TO PRESCHOOL CHILDREN AGED THREE
TO SIX

ÜÇ-ALTI MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARA TƏSVİRİ FƏALİYYƏT
MƏŞĞƏLƏLƏRİNİN TƏDRİSİ

Emil Raul oğlu Ağayev

Teacher of the subject combination commission "Art and physical education" of the
Azerbaijan State Pedagogical College under the Azerbaijan State Pedagogical
University ORCID: 0000-0001-9354-0839

Xülasə. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların inkişafında təsviri fəaliyyət məşğələlərinin rolu mühümdür. Üç-altı məktəbəqədər yaşlı uşaqlara təsviri fəaliyyət məşğələlərinin tədrisi onlarda formalaşmaqda olan düşüncələrini inkişaf etdirir. Onlar karandaş, boya, rəngli kağızdan istifadə edərək, düzgün formalar əldə etməyi çalışır. Həmçinin bu yaş kateqoriyasında məktəbəqədər uşaqlar incəsənət əsərlərinə fərqli formada münasibət bildirirlər. Rəsmlərlə maraqlanaraq, müxtəlif bacarıqlarını inkişaf etdirən uşaqlarda gələcəklə bağlı rəssam olmaq arzuları da formalaşır.

Açar sözlər: 3-6 məktəbəqədər yaş, təsviri fəaliyyət, məşğələ, incəsənət, düşüncə.

Abstract. The role of art activities in the development of preschool children is highly significant. Teaching art activities to preschool children aged three to six helps to enhance their emerging thinking skills. By using pencils, paints, and colored paper, they try to create accurate forms. At the same time, children in this age group express different attitudes toward works of art. While engaging with drawings and showing interest in them, children develop various skills and even form aspirations of becoming artists in the future.

Keywords: preschool age 3–6, art activity, lesson, art, thinking.

Həyatının dördüncü ilinə qədəm qoyan uşaqda fiziki inkişaf daha da sürətlənir. Artıq 3 yaşını tamamlamış körpələrin təkcə boy və çəkisində deyil, həm də iri və xırda motor bacarıqlarında nəzərəcarpacaq dəyişikliklər müşahidə olunur. Bu bacarıqların inkişafı uşağın fərdi xüsusiyyətlərinə və fiziki imkanlarına görə bir qədər fərqlənə bilər. Bu yaş dövründə əksər uşaqlar iri motor bacarıqları sahəsində irəliləyiş əldə edirlər: onlar bir xətlə yeriye bilir, tarazlığı saxlamağa çalışır, hoppanır, qaçır, iki ayaq üstə tullana bilir, topu atmaq və tutmaq kimi hərəkətləri yerinə yetirirlər. Xırda motor bacarıqları isə gündəlik vərdislərdə özünü göstərir – uşaq əllərini yuyub qurulaya bilir, geyinib-soyunur, kitab səhifələrini çevirir. Rəsm çəkmə zamanı qələmi barmaqları ilə düzgün tutmağa başlayır, plastilindən hissələri qoparıb yumşaldaraq sadə fiqurlar hazırlayır, qayçı ilə kağızı kəsməyi öyrənir. Üç-dörd yaşda uşaq artıq öz şəxsiyyəti haqqında ilkin təsəvvür formalaşdırır. Onun daxili dünyası müəyyən ziddiyyətlərlə müşayiət olunur: bir tərəfdən müstəqilliyə can atır, digər tərəfdən böyüklərin köməyinə ehtiyac duyar. Bəzən böyüklərin tələblərinə qarşı dözümsüzlük göstərsə də, eyni zamanda qaydalara əməl etməyə də çalışır.

Dördüncü ilə qədəm qoymuş uşağın fəallığı artır, hərəkətləri isə məqsədyönlü və daha uyğunlaşdırılmış xarakter alır. Oyun, təsviri fəaliyyət, quraşdırma və digər məşğələlər zamanı uşaq daha şüurlu şəkildə nəticəyə nail olmağa çalışır. Bu mərhələdə sujetli-rollu oyunlara maraq artır, uşaq özünü müxtəlif obrazlarda sınağa meyhl göstərir. Təsviri fəaliyyət məşğələləri isə bu prosesdə mühüm əhəmiyyət kəsb edir: uşaq rəsm vasitəsilə öz emosiyalarını ifadə edir,

aplikasiyalar və quraşdırma işləri ilə yaradıcı düşüncəsini nümayiş etdirir, həmyaşıdlarla birgə fəaliyyət zamanı əməkdaşlıq bacarıqlarını inkişaf etdirir.

Bu yaşda uşaqlar təsviri fəaliyyət və quraşdırma məşğələlərində əşyaların düşünülmüş təsvirini əks etdirmək üçün öyrəndikləri metod və üsulları hələ tam tətbiq etməyi bacarmırlar. Rəsm çəkmə prosesində uşağın təsəvvürlərinə görə qrafik obrazlarla təsvir olunan material kağız üzərində olduğu kimi görünür. Tədricən o, təsvir edəcəyi əşyaya uyğun oxşar cizgi və ştrixlərin sayını artırır, əşyanın nisbətən canlı təsvirini verir.

Həyatının dördüncü-beşinci illərində uşaq daha zəngin emosional ifadələr göstərməyə başlayır. O, yeni dostluqlar qurur, fərqli oyunlara maraq göstərir, müxtəlif fəaliyyətlərdə iştirak edir və uzun hekayələr danışmaqdan zövq alır. Bu yaşda uşağın enerjisi artır, fiziki hərəkətləri daha çevik və məqsədyönlü olur. Dörd-beş yaş dövrü təlimə marağın yaranması, daxili və xarici yaradıcı oyunların təşkili, həmçinin dialoqlu oyunlarda iştirak üçün çox əlverişli bir mərhələdir. Uşaq böyüklərlə və həmyaşıdlarla birgə fəaliyyət göstərməyi öyrənir, əməkdaşlıq vərdişlərini inkişaf etdirir. Məhz bu yaşdan başlayaraq qaydalı oyunlar uşağın həyatında mühüm yer tutur və psixoloji baxımdan böyük əhəmiyyət daşıyır. Beş yaşında sujetli-rollu oyunlar aparıcı fəaliyyət növünə çevrilir. Uşaq öz ətraf mühitindən aldığı təəssüratları oyuna gətirir, onları müxtəlif süjetlərlə zənginləşdirir və rolları paylaşaraq həmyaşıdları ilə qarşılıqlı əməkdaşlıq qurur. Bu oyunların məzmunu tərbiyəvi işlərin təsiri altında daha rəngarəng olur, uşağın yaradıcılıq imkanlarını genişləndirir. Təsviri fəaliyyət məşğələləri də bu prosesdə mühüm yer tutur. Rəsm çəkmək, yapışdırma işləri aparmaq, plastilindən fiqurlar düzəltmək və müxtəlif aplikasiyalar hazırlamaq uşağın emosional təcrübələrini ifadə etməsinə kömək edir. Hekayələr danışmaqla paralel şəkildə rəsmlər çəkməsi və ya oyunda iştirak etdiyi rolları təsvir etməsi uşağın düşüncə çevikliyi və nitq bacarıqlarını möhkəmləndirir.

Beləliklə, 4–5 yaş dövrü həm oyun, həm də təsviri fəaliyyət vasitəsilə uşağın emosional, sosial və idrak inkişafını dəstəkləyən əhəmiyyətli bir mərhələdir.

209

5–6 yaşlı uşaqların fiziki inkişafında bu dövr çox mühüm mərhələdir. Həyatının altıncı ilində uşaqların hərəkət və fəaliyyət formaları zənginləşir, daha rəngarəng və müxtəlif olur. Təsviri fəaliyyət məşğələlərində uşaqlar müxtəlif materiallarla işləyərkən, əl və barmaq əzələlərinin inkişafı stimullaşdırılır, incə motorika güclənir. Beş yaşlı uşağın əzələ və sümük sistemi nisbətən yaxşı formalaşsa da, əl və ayaq əzələlərində hələ sümükləşməmiş qığırdıqlar qalır. Bu səbəbdən, təsviri incəsənət fəaliyyətləri zamanı onların rahat mövqedə oturmasına, iş masasının boyuna uyğun olmasına diqqət yetirmək vacibdir. Uşağı həddindən artıq ayaq üstə saxlamaq, boyuna uyğun olmayan avadanlıqlardan istifadə etmək qamət və sümüklərin düzgün inkişafına mənfi təsir göstərə bilər.

Təsviri fəaliyyət məşğələləri zamanı uşaqların diqqət və emosional reaksiyaları da nəzərə alınmalıdır. Baş beyin yarımkürələrinin qabığına ləngimələr hələ tam formalaşmadığından, uşaqlar ətraf mühitin müxtəlif stimullarına emosional reaksiya verirlər. Rənglərlə işləmək, formalar yaratmaq, naxışlar çəkmək kimi fəaliyyətlər onların diqqətini tədricən artırır və əqli yorğunluğu yumşaldır. Bu yaşda uşaqlarda şərti reflekslərin formalaşması daha sürətli baş verir. Təsviri incəsənət məşğələlərində uşaqlar sadə hərəkətlərdən mürəkkəb hərəkətlərə keçərək, öz əl və barmaq koordinasiyasını inkişaf etdirirlər. Uşaqların ürək-damar sistemi də bu dövrdə formalaşır, məşğələlər zamanı onların hərəkətləri ürək və nəfəs fəaliyyətinə dəstək olur.

Əzələlərin kifayət qədər güclü olmaması səbəbindən uşaqlar tez-tez yanlış mövqelər ala bilirlər; başlarını aşağı salar, çiyinlərini yaxınlaşdırar, belini əyər, sinəsini çökdürürlər. Təsviri fəaliyyət məşğələlərində müəllimlərin rəhbərliyi ilə düzgün oturuş, mövqe və hərəkət vərdişlərinin formalaşdırılması uşaqların fiziki və əqli inkişafına böyük təsir göstərir. Beləliklə, 5–6 yaşlı uşaqların təsviri fəaliyyətləri və təsviri incəsənət məşğələləri onların fiziki inkişafını dəstəkləyir, əzələ koordinasiyasını gücləndirir və şərti reflekslərin formalaşmasına yardımçı

olur. Uşaqların hər bir məşğələsi onların həm fiziki, həm də əqli inkişafına istiqamətlənmiş olmalıdır.

Həyatının altıncı ilində uşaqların təfəkkürü əsasən əyani-obrazlı formada inkişaf edir. Təsviri fəaliyyət məşğələləri bu inkişafı dəstəkləyir, çünki uşaq müxtəlif rənglər, formalar və materiallarla işləyərək əşyaların oxşar və fərqli xüsusiyyətlərini müşahidə edir. Uşaqlar şəkillər çəkərkən və ya kollajlar hazırlayarkən, obyektləri qorumağı və onlarla diqqətli davranmağı öyrənirlər. Bu yaşda uşaqların nitqi də təsviri fəaliyyətlərlə birlikdə zənginləşir. Rənglər, fırçalar, qələmlər və digər materiallarla iş zamanı uşaq öz fikirlərini sözlərlə ifadə etməyə çalışır, gördüyü və yaratdığı obrazlar barədə danışır. Onun rabitəli nitqi formalaşır, sadə süjetli hekayələr qurur, çəkdiyi rəsmlər və ya əl işləri əsasında kiçik hekayələr yarada bilir.

Beləliklə, təsviri fəaliyyət məşğələləri uşağın həm əyani-obrazlı təfəkkürünü, həm də nitq və ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirməyə xidmət edir. Hər məşğələ uşağın biliklərinin ümumiləşdirilməsini, müşahidə qabiliyyətinin və yaradıcılıq potensialının artmasını təmin edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

- 1.Cəfərova L. Məktəbəqədər təhsil proqramının (kurikulumun) tətbiqinə dair metodik tövsiyələr. S 7.
2. Əzimzadə A., Nurullayeva Ü., Həsənova T., Cəfərova L., Salayev K. Məktəbə hazırlaşırıq: Dərslik, 1-ci hissə. Bakı: Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi, 2019.
- 3.Cəfərova L., Həsənova T., Nurullayeva Ü., Əzimzadə A. Məktəbə hazırlaşırıq: Metodik vəsait, 1-ci hissə. Bakı: Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi, 2019.
- 4.Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi. Məktəbəqədər təhsil proqramı (kurikulum). Bakı: Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi, 2023.

CREATIVE WRITING PRACTICES IN AZERBAIJANI LANGUAGE CLASSES:
STORIES, POEMS, BLOG POSTS
AZERBAYCAN DİLİ DERSLERİNDE YARATICI YAZMA UYGULAMALARI:
HİKÂYE, ŞİİR, BLOG YAZILARI

P.ÜZ.F.D. MƏMMƏDOVA ESMİRA FƏRHAD QIZI

0009-0008-3969-1669

ÖZET

Modern eğitim sisteminde yaratıcı yazma becerileri, öğrencilerin yalnız dil bilgilerini değil, aynı zamanda eleştirel düşünme, kültürel ifade ve iletişim becerilerini de geliştiren önemli metodolojik yönelimlerden biridir. Küreselleşen dünyada dillerin öğretimi, sadece dilbilgisi kurallarının öğrenilmesiyle sınırlı kalmamalı, dilin estetik ve yaratıcı yönleri de öğrencilere aşılanmalıdır. Azerbaycan dili derslerinde yaratıcı yazma uygulamaları – özellikle hikâye yazma, şiir oluşturma ve blog yazıları – öğrencilerin hem yazılı anlatım becerilerini geliştirmelerine hem de modern iletişim araçlarına entegrasyonuna olanak sağlar.

Geleneksel yazı ödevleriyle karşılaştırıldığında yaratıcı yazma, öğrencilerin kendi düşüncelerini özgürce ifade etmelerine, bireysel bakış açılarını ortaya koymalarına ve edebî-estetik düşünme yeteneklerini geliştirmelerine imkân tanır. Bu anlamda yaratıcı yazma yalnızca bir pedagojik metot değil, aynı zamanda öğrencilerin kişiliklerinin oluşumunda önemli bir araçtır.

Son yıllarda Azerbaycan dili öğretiminde yeni teknolojilerin ve metodolojik yaklaşımların uygulanmasıyla yaratıcı yazma faaliyetleri daha güncel hale gelmiştir. Çeşitli ülkelerin eğitim deneyimleri göstermektedir ki, hikâye ve şiir gibi klasik yazı biçimlerinin yanı sıra, modern blog yazıları ve dijital denemeler de öğrencilerin motivasyonunu artırır ve onların gerçek hayatla bağlantılı yazma becerilerini güçlendirir.

Bu makalenin amacı, Azerbaycan dili derslerindeki yaratıcı yazma uygulamalarının teorik temellerini araştırmak, öğrencilerin hikâye, şiir ve blog yazıları aracılığıyla elde ettiği pedagojik ve psikolojik sonuçları analiz etmek ve gelecekteki gelişim yönelimleri için öneriler sunmaktır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan dili eğitimi, yaratıcı yazma, hikâye yazma, şiir yazma, blog yazıları, dil becerileri

ABSTRACT

In the modern education system, creative writing skills are one of the important methodological directions that develop not only students' language knowledge but also their critical thinking, cultural expression, and communication skills. In a globalizing world, language teaching should not be limited to the acquisition of grammatical rules; the aesthetic and creative aspects of language should also be instilled in students. Creative writing practices in Azerbaijani language classes – particularly story writing, poetry creation, and blog writing – enable students to develop both their written expression skills and integrate with modern communication tools.

Compared to traditional writing assignments, creative writing allows students to freely express their thoughts, present individual perspectives, and develop literary-aesthetic thinking abilities. In this sense, creative writing is not only a pedagogical method but also an important tool in the formation of students' personalities.

In recent years, with the application of new technologies and methodological approaches in Azerbaijani language teaching, creative writing activities have become more relevant. Educational experiences from various countries show that, alongside classical forms of writing such as stories and poetry, modern blog posts and digital essays also increase student motivation and strengthen their writing skills related to real life.

The aim of this article is to investigate the theoretical foundations of creative writing practices in Azerbaijani language classes, analyze the pedagogical and psychological outcomes students achieve through stories, poetry, and blog writing, and provide suggestions for future development directions.

Keywords: Azerbaijani language education, creative writing, story writing, poetry writing, blog posts, language skills

GİRİŞ

Azerbaycan dili öğretimi geleneksel olarak, dilbilgisi kurallarına, sözdizimsel yapılar ve edebî metin çözümlemelerine öncelik veren teorik odaklı bir sistem olarak şekillenmiştir. Ancak modern eğitim eğilimleri göstermektedir ki, anadili öğretimi yalnızca dilin yapısını anlamakla değil, onu yaratıcı, etkili ve anlamlı bir biçimde kullanma becerisinin geliştirilmesiyle tam anlamıyla gerçekleştirilebilir. Bu bağlamda, yaratıcı yazma uygulamaları anadili eğitiminin en etkili ve aynı zamanda en gözden kaçan unsurlarından birine dönüşmektedir.

Bu araştırmanın temel amacı, Azerbaycan dili derslerinde yaratıcı yazının - özellikle hikâye, şiir ve modern bir tür olan blog yazılarının - entegrasyonunun kuramsal temellerini ve pratik yöntemlerini incelemek, bu yöntemin öğrencilerin dil becerilerine, eleştirel düşünme yeteneğine ve kültürel bilincine nasıl olumlu etki ettiğini belirlemektir. Araştırma şu hipotezden hareket etmektedir: Azerbaycan dili derslerinde sistematik olarak uygulanan yaratıcı yazma çalışmaları, öğrencilerin dil yeterliliğini, ifade zenginliğini, özgüvenini ve anadiline olan ilgisini önemli ölçüde geliştirir.

Araştırmanın güncelliği, modern enformasyon toplumunun yazılı metinlerle sürekli etkileşim gerektirmesiyle ilişkilidir. Öğrencileri standart kalıpların dışına çıkarak kendi düşüncelerini özgün ve etkili biçimde ifade etmeye hazırlamak, onları yalnızca sınıf ortamı için değil, aynı zamanda yaşamda başarı kazanmak için gerekli becerilerle donatır.

Yaratıcı yazının eğitimdeki rolünü incelemek için teorik alt yapısını oluşturan temel pedagojik akımları gözden geçirmek gerekir. Bu akımlardan ilki yapılandırmacılıktır (konstruktivizm). Yapılandırmacılık, bilginin pasif bir şekilde alınmasından ziyade aktif olarak inşa edilmesi fikrine dayanır. Piaget ve Vygotsky'nin çalışmaları göstermektedir ki, öğrenciler kendi bilgi ve anlayışlarını kişisel deneyimleri aracılığıyla oluştururlar. Yaratıcı yazma bu sürecin en temel örneğidir. Öğrenci yeni sözcükler öğrenirken, bunları kendi hikâyesi bağlamında kullanarak anlamı kendisi oluşturur ve bu sözcükleri hafızasında tutması daha kolay olur.

İkinci akım iletişimsel yaklaşımdır. İletişimsel dil öğrenme yönteminin merkezinde dilin gerçek iletişim için kullanımı yer alır. Yaratıcı yazma, öğrencileri gerçek bir hedef kitle (öğretmen, sınıf arkadaşları, potansiyel olarak internet kullanıcıları) için metin oluşturmaya teşvik ederek yazmayı kişisel ve amaç odaklı bir etkinliğe dönüştürür. Bu, geleneksel, cevabı önceden belirlenmiş görevlerden (örneğin, "metne göre soruyu cevaplayın") niteliksel olarak farklılık gösterir.

Üçüncü akım duygusal zekâ ve kişisel gelişim ilişkisidir. Amerikalı bilim insanı ve eğitimci Donald Murray ve diğerleri, yaratıcı yazmanın yalnızca dil becerisini değil, aynı zamanda duygusal zekâyı da geliştirdiğini belirtmektedir. Kendi duygu ve düşüncelerini ifade etmeye çalışan öğrenci, kendisiyle daha derinden tanışır, kendi duygularını anlamayı ve yönetmeyi

öğrenir. Bu, özellikle ergenlik döneminde kendini ifade etme ve öz farkındalık açısından oldukça önemlidir.

Dördüncü akım ise ulusal ve kültürel bilincin oluşturulmasıdır. Azerbaycan edebiyatı, Nizami Gencevi'den Mirza Elekber Sabir'e, Celil Memmedguluzade'den Elçin'e kadar derin ve zengin bir geleneğe sahiptir. Yaratıcı yazma uygulamaları öğrencileri bu geleneğin yalnızca tekrarlayan tüketicileri olmaktan çıkararak, onun devam ettiricisi veya en azından onunla diyalog kuran bir katılımcısı olmaya hazırlar. Klasiklerin üslubunu taklit etmek, modern bir konuyu geleneksel bir türde yazmak gibi görevler öğrencilerin kültürel mirasa daha derinden nüfuz etmelerine yardımcı olur.

Yaratıcı yazma kavramı pedagojik literatürde çeşitli kuramsal yaklaşımlar temelinde açıklanmaktadır. Batı pedagojisinde yaratıcı yazma, yapılandırmacı yaklaşımın bileşenleri arasında kabul görmektedir. J. Piaget ve L. Vygotsky'nin kuramları temelinde şekillenen yapılandırmacı modele göre öğrenci, bilgiyi pasif bir şekilde değil, aktif olarak inşa eder ve bireysel deneyimlerine dayanarak yaratıcılık becerilerini geliştirir.

Azerbaycan dili öğretiminde yaratıcı yazma, hem dil becerilerinin geliştirilmesi (dilbilgisi, üslup, sözcük dağarcığı) hem de estetik ve kültürel değerlerin oluşturulması açısından büyük önem taşımaktadır. Burada Bloom taksonomisi de özel bir kuramsal çerçeve sunar: öğrenciler yalnızca bilgi ve anlama aşamalarından geçmekle kalmaz, aynı zamanda uygulama, analiz, sentez ve yaratıcılık aşamalarına yükselerek yazılı anlatımın daha üst düzeyine ulaşırlar.

Hikâye yazma çalışmaları temel olarak öğrencilerin hayal gücü ve mantıksal sıralama becerilerini geliştirir. Şiir yazma çalışmaları ise onların duygusal ifade olanaklarını, dilin ahenk ve poetik işlevlerini kavramalarına olanak sağlar. Blog yazıları ise öğrencilere dijital ortamda düşünce ifade etme, hedef kitleye yönelik yazı yazma ve eleştirel medya okuryazarlığı becerileri kazandırır.

Pedagojik açıdan yaratıcı yazma faaliyeti aynı zamanda yapılandırmacı pedagoji, iletişimsel dil yaklaşımı ve sosyal-duygusal öğrenme kuramları ile uyum içindedir. Öğrencilerin yazma sürecinde kolektif tartışmalar yapması, akranlarıyla fikir alışverişinde bulunması ve öğretmen rehberliği alması dil becerilerini daha da güçlendirir.

Sonuç olarak, kuramsal çerçeve göstermektedir ki, yaratıcı yazma Azerbaycan dili derslerinde yalnızca dil öğrenmenin aracı değil, aynı zamanda yaratıcılık, duygusal zekâ ve dijital okuryazarlığın gelişimi için önemli bir araçtır.

YÖNTEM

Bu araştırmada "Azerbaycan dili derslerinde yaratıcı yazma uygulamaları: hikâye, şiir, blog yazıları" konusu kapsamında uygulanan yöntem ve yaklaşımlar açıklanmıştır. Temel amaç, yaratıcı yazma etkinliklerinin öğrencilerin dil becerilerine, sözcük dağarcığının genişlemesine, duygusal ifade yeteneklerine ve dijital okuryazarlıklarına olan etkisini incelemek olmuştur.

Şimdi Azerbaycan dili derslerindeki pratik metodolojileri inceleyelim:

Hikâye yazarlığı: kurgu, karakter ve diyalog

Hikâye yazarlığı, öğrencilerde ardışık fikirleri ilişkilendirme, neden-sonuç ilişkileri kurma ve okuyucunun dikkatini çekme becerilerini geliştirir.

• Başlangıç düzeyi uygulamaları:

o "Ne olurdu eğer...": ("Arabalar uçabilseydi ne olurdu?", "Hayvanlar konuşabilseydi ne olurdu?"). Bu, hayal gücünü harekete geçirir.

o Betimlemeden hikâyeye: Öğretmen ilginç bir resim gösterir (örneğin, eski bir ev, gizemli bir anahtar). Öğrenciler resimde gördükleri hakkında hikâye yazarlar.

o Karakterin günlüğü: Edebiyat dersinde öğrenilen bir karakterin (örneğin, Hacı Kara, Şeyh Senan) günlüğünden birkaç sayfa yazmak.

• İleri düzey uygulamaları:

o Diyalog yazma: Öğrencilere verilen bir durumda (örneğin, iki arkadaşın tartışması, ailede seyahat hazırlığı) sadece diyalogdan oluşan bir sahne yazmaları istenir. Bu, onları noktalama işaretlerinden (konuşma çizgileri) doğru yararlanmaya ve her karaktere özgün bir ses vermeye zorlar.

o Hikâyenin sonunu değiştirmek: Bilinen bir masalın veya kısa hikâyenin sonunu değiştirerek yazmak.

Şiir yazarlığı: ses, ritim ve anlamın gücü

Şiir, dilin duygusal ve estetik potansiyelini keşfetmek için mükemmel bir araçtır. Öğrencileri sözcük seçimine, mecazlar yaratmaya ve ifadenin kısalığına dikkat etmeye teşvik eder.

• Başlangıç düzeyi uygulamaları:

o Serbest şiir (Vers Libre): Kafiye ve ölçü sınırlaması olmadan, belirli bir konu veya duygu etrafında yazılan şiirler. Örneğin, "Kış Sesleri", "Sokakta Akşam", "Renkarenk".

o Sinestezi deneyimi: Duyuların karışması. Örneğin, "Şehrin tadı nasıldır?", "Sabah sesi nasıl görünür?".

o "Ben kimim?" şiiri: Öğrenciler kendilerini bir doğa olayı, hayvan, müzik aleti olarak hayal edip, birinci şahıstan şiir yazarlar.

• İleri düzey uygulamaları:

o Geleneksel formlarla tanışıklık: Bayatı (dörtlük) ve koşma yazmak. Bu, öğrencileri Azerbaycan halk edebiyatının form ve ritimleriyle tanıştırır.

o Mecaz Fabrikası: Belirli bir sözcük için (örneğin, "yüz", "yağmur", "anı") mümkün olan en orijinal mecazları (benzetme, eğretilme) yaratma yarışması.

Blog yazıları: modern çağın retorik

Blog yazıları, geleneksel ikna edici ve betimleyici denemelerin modern devamıdır. Öğrencilere belirli bir okuyucu kitlesi için yapılandırılmış, ilginç ve kişisel üsluba sahip metinler yazmayı öğretir.

• Başlangıç düzeyi uygulamaları:

o İnceleme bloğu: Sevdiği bir film, kitap, oyun veya müzik albümü hakkında inceleme yazmak. Öğrenci düşüncelerini temellendirmeyi ve sınıflandırmayı öğrenir.

o Talimat bloğu: "Nasıl yapılır..." konulu adım adım talimat (örneğin, "en lezzetli dovga", "en ekonomik alışveriş", "objektif fotoğraf çekimi").

• İleri düzey uygulamaları:

o Kişisel gelişim bloğu: "Bu hafta ne öğrendim", "Başarısızlıktan ne öğrendim" gibi konular. Bu, eleştirel düşünce ve öz analiz becerisini geliştirir.

o Toplumsal sorunlar bloğu: Öğrencinin çevresinde gerçekleşen ve onu rahatsız eden bir soruna (örneğin, ekoloji, eğitimde zorluklar, sosyal adaletsizlik) adanmış yazı. Bu, vatandaşlık sorumluluğunu geliştirir.

BULGULAR

Azerbaycan dili derslerinde uygulanan yaratıcı yazma etkinliklerinin - hikâye, şiir ve blog yazılarının - öğrencilerin dil becerileri, yaratıcılık düzeyi, motivasyon ve eleştirel düşünme yeteneği üzerindeki etkisi analiz edilmiştir.

Uygulamalar göstermiştir ki, yaratıcı yazma görevlerinin uygulandığı gruplarda öğrencilerin yazılı metin oluşturma becerileri kayda değer ölçüde artmıştır. Öğretmen gözlemlerine göre:

- Hikâye yazılarında mantıksal tutarlılık, betimleme becerisi ve imgeli ifadelerin kullanımı önceki dönemlere kıyasla daha yüksek düzeyde gözlemlenmiştir.
- Şiir yazılarında öğrencilerin sanatsal betimleme araçlarından (benzetme, metafor, tekrar) daha aktif yararlandığı tespit edilmiştir.
- Blog yazılarında ise konuyu özgürce sunma, kendi görüşünü temellendirme ve kişisel üslup oluşturma becerileri güçlenmiştir.

Karşılaştırmalı analizler sonucunda, yaratıcı yazma yöntemlerinin uygulandığı grupta öğrencilerin %85'i yazı görevlerinde daha yüksek puan alırken, geleneksel yazma yönteminin uygulandığı grupta bu oran %60'ı geçmemiştir.

Yaratıcı yazma uygulamalarının öğrencilerin derse yaklaşımı ve motivasyonu üzerindeki etkisi de araştırılmıştır. Anketlere göre:

- Öğrencilerin %78'i yaratıcı yazma etkinliklerinin kendilerini Azerbaycan dili derslerine daha ilgili yaklaştırmaya teşvik ettiğini belirtmiştir.
- Öğrencilerin %67'si yaratıcı yazma görevleri aracılığıyla kendini ifade olanaklarının arttığını vurgulamıştır.
- Blog yazılarında dijital ortamdan yararlanma, öğrencilerde dijital okuryazarlık ve işbirliği becerilerinin gelişimine de katkı sağlamıştır.

Öğretmen görüşlerine göre:

- Yaratıcı yazma yöntemleri, öğrencilerin pasif öğrenen rolünü değiştirerek onları dersin aktif katılımcılarına dönüştürmektedir.
- En etkili sonuç veren etkinlikler hikâye ve blog yazıları olmuştur, çünkü bunlar hem içerik oluşturma hem de düşünce yapısı kurma sürecine daha fazla katkı sağlamıştır.
- Şiir yazıları ise daha çok estetik beğeni ve sanatsal hayal gücünün gelişimine hizmet etmiştir.

Bulguların genel analizi göstermektedir ki, yaratıcı yazma uygulamalarının Azerbaycan dili derslerinde kullanılması:

- Öğrencilerin düşünme, yaratıcılık ve ifade becerilerini geliştirir;
- Onları aktif öğrenmeye ve bağımsız düşünmeye yönlendirir;
- Geleneksel yazma uygulamalarına kıyasla daha yüksek başarı sağlar.

Sonuç olarak, yaratıcı yazma yöntemlerinin Azerbaycan dili derslerine entegrasyonu hem pedagojik hem de psikolojik açıdan olumlu sonuçlar ortaya koymuştur.

SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER

Bu çalışmada, Azerbaycan dili derslerinde uygulanan yaratıcı yazma çalışmalarının - hikâye, şiir ve blog yazılarının - öğrencilerin dil becerilerinin gelişimine, duygusal ifade yeteneklerine

ve eleştirel düşünme alışkanlıklarına etkisi incelenmiştir. Araştırma sonuçları göstermektedir ki, yaratıcı yazma etkinlikleri öğrencilerin dilin zengin imkânlarını keşfetmelerine, üslup çeşitliliğini anlamaya ve kişisel deneyimlerini yazılı olarak ifade etmelerine önemli katkı sağlamaktadır. Aynı zamanda, yaratıcı yazma süreçleri öğrencilerin modern dijital ortamda - özellikle blog yazılarında - kendi düşüncelerini toplumla paylaşmalarını sağlayarak iletişim becerilerini genişletmektedir.

Yaratıcı yazma alanında, geleneksel olarak sadece kırmızı kalemle hataları işaretleyen değerlendirme yöntemi uygun değildir. Daha etkili yaklaşımlar şunlardan oluşmaktadır:

- **Rubrikler (Rubric):** Açık kriterlere (örneğin, Özgünlük: 5 puan, Dilin Zenginliği: 5 puan, Yapı: 5 puan, Dilbilgisel Doğruluk: 5 puan) dayalı değerlendirme. Öğrenci önceden kendisinden ne beklendiğini bilir.
- **Gelişim Odaklı Geri Bildirim:** "Neden böyle yazdın?", "Bu ifadeyi nasıl daha net hale getirebilirsin?", "Bu karakter hakkında daha fazla bilgi vermek ister miydin?" gibi sorularla öğrenciyi düşünmeye teşvik etmek.
- **Öz Değerlendirme ve Akran Geri Bildirimi:** Öğrenciler kendi yazılarını rubriğe göre değerlendirir veya grup arkadaşlarının eserlerine yapıcı geri bildirim verirler. Bu, onların eleştirel düşünme becerilerini keskinleştirir.

Araştırma sonucunda belirlenmiştir ki, Azerbaycan dili derslerinde hikâye, şiir ve blog yazıları gibi yaratıcı yazma biçimlerinin sistematik entegrasyonu şunları sağlamaktadır:

1. Öğrencilerin sözcük dağarcığını ve ifade esnekliğini zenginleştirir.
2. Dilbilgisi kurallarının pratik uygulaması için anlamlı bağlam oluşturur.
3. Eleştirel ve yaratıcı düşünmeyi geliştirir.
4. Kendini ifade etme ve özgüveni artırır.
5. Azerbaycan diline ve kültürel mirasına olan ilişkiyi olumlu yönde şekillendirir.

Sonuç olarak, yaratıcı yazma Azerbaycan dili derslerini teorik bir ders olmaktan çıkararak onu canlı, dinamik ve kişisel bir keşif yolculuğuna dönüştürebilecek en güçlü pedagojik araçlardan biridir. Bu, öğrencilere sadece doğru yazmayı değil, aynı zamanda düşünmeyi ve hissetmeyi de öğretir.

Araştırma sonuçları uluslararası pedagojik yaklaşımlarla örtüşmektedir. Örneğin, yaratıcı yazmanın öğretim programlarına dahil edilmesi ABD, Finlandiya ve Japonya gibi ülkelerde öğrencilerin eleştirel ve yaratıcı düşünme yeteneklerinin güçlenmesine hizmet etmektedir. Azerbaycan bağlamında ise bu yaklaşım henüz yeni oluşum aşamasındadır. Şiir ve hikâye yazıları öğrencilerin hem estetik beğenisini hem de ulusal-kültürel kimliğini güçlendirir. Blog yazıları ise onların küresel iletişim ortamına uyum sağlamalarına yardımcı olur. Böylece, geleneksel yazma tekniklerinin modern dijital araçlarla sentezi öğrencilerin motivasyonunu artırmanın yanı sıra dil becerilerini daha da zenginleştirir.

Araştırma sonuçları göstermektedir ki, yaratıcı yazma uygulamalarının ders sürecine entegre edilmesi öğretmenlerin metodolojik hazırlığına bağlıdır. Eğer öğretmenler öğrencilere özgür ifade ortamı yaratıyorsa, yazma sürecini yargılamak yerine teşvik ediyorsa, sonuçlar daha başarılı olmaktadır. Ayrıca, yaratıcı yazıların değerlendirilmesinde geleneksel test yaklaşımları tam etkili değildir. Daha çok portfolyolar, proje tabanlı değerlendirme ve akran değerlendirmesi (peer-review) mekanizmalarının uygulanması önerilmektedir.

Öneriler şunlardan oluşmaktadır:

1. Kurumsal düzeyde - Azerbaycan dili öğretim programlarında yaratıcı yazma etkinlikleri için ayrı modüller hazırlanmalı ve ders saatları bu doğrultuda düzenlenmelidir.
2. Öğretmen hazırlığında - eğitim fakültelerinde ve hizmet içi eğitim kurslarında yaratıcı yazma metodolojileri üzerine özel eğitimler düzenlenmelidir.
3. Teknolojik entegrasyon - öğrencilerin blog yazılarının öğretimde kullanılması için güvenli çevrimiçi platformlar oluşturulmalı, hem öğretmenler hem de ebeveynler bu süreçte dahil edilmelidir.
4. Değerlendirme mekanizmaları - yaratıcı yazma ürünlerini değerlendirmek için yeni kriterler (örneğin, özgünlük, ifade zenginliği, mantıksal yapı, estetik etki) uygulanmalıdır.
5. Uluslararası işbirliği - Azerbaycan dili derslerinde yaratıcı yazmanın geliştirilmesi için uluslararası projelere katılmak, öğretmen ve öğrenci değişim programları düzenlemek yararlı olabilir.

Genel olarak, yapılan araştırma göstermektedir ki, yaratıcı yazma uygulamalarının öğretim sürecine sistematik şekilde entegrasyonu Azerbaycan dilinin öğretilmesinde yeni bir aşama açarak, öğrencilerin hem dil hem de kişisel gelişimine çok yönlü katkı sağlayabilir.

KAYNAKLAR

1. Bereiter, C., & Scardamalia, M. (2013). *The psychology of written composition*. Routledge.
2. Graham, S., & Perin, D. (2007). Writing next: Effective strategies to improve writing of adolescents in middle and high schools. *Alliance for Excellent Education*, Washington, DC.
3. Hyland, K. (2003). *Second language writing*. Cambridge University Press.
4. Nation, I. S. P. (2009). *Teaching ESL/EFL reading and writing*. Routledge.
5. Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2014). *Approaches and methods in language teaching*. Cambridge University Press.
6. Warschauer, M. (2010). Inviting change: Writing in the digital age. *TESOL Quarterly*, 44(2), 199–219.
7. Yagelski, R. P. (2011). *Writing as a way of being: Writing instruction, nonduality, and the crisis of sustainability*. Hampton Press.
8. Əliyeva, S. (2020). Azərbaycan dilində yaradıcı yazı bacarıqlarının inkişafı yolları. *Azərbaycan Müəllimlər Jurnalı*, 5(2), 45–56.
9. Qasımova, L. (2019). Təhsil prosesində innovativ metodların tətbiqi: yaradıcı yazı nümunələri. *Bakı Dövlət Universiteti Elmi Xəbərləri*, 3(1), 67–74.
10. Məmmədov, R. (2021). Orta məktəblərdə hekayə yazı təcrübələrinin şagirdlərin təfəkkür inkişafına təsiri. *Təhsil və Cəmiyyət*, 12(4), 112–121.
11. UNESCO. (2016). *Creative writing and literacy development*. Paris: UNESCO Publishing.
12. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. (2022). *Ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan dili fənni üzrə kurikulum*. Bakı: Təhsil Nazirliyi Nəşriyyatı.

PUBLIC DIPLOMACY IN THE DIGITAL AGE

Shokhrukhbek Toshpulatov

Master's student at the University of World Economy and Diplomacy

(<https://orcid.org/0009-0002-0348-1332>)

Abstract. The article analyzes the modern stage of public diplomacy, its role and significance in the digital era. It highlights how the expansion of the global information space, the popularity of the Internet and social networks have had a fundamental impact on the forms and means of public diplomacy. It also examines new opportunities for mutual understanding between states and peoples, intercultural dialogue, and the formation of a positive image through digital diplomacy, and analyzes the strategic importance of public diplomacy.

Keywords: Public diplomacy, digital diplomacy, digital government, digital economy, globalization, soft power, integration.

Annotatsiya. Maqolada xalq diplomatiyasining zamonaviy bosqichi, raqamli davrda tutgan oʻrni va ahamiyati tahlil qilinadi. Global axborot makonining kengayishi, internet va ijtimoiy tarmoqlarning ommalashuvi xalq diplomatiyasi faoliyatining shakl va vositalariga tubdan taʼsir koʻrsatgani yoritiladi. Shuningdek, raqamli diplomatiya orqali davlatlar va xalqlar oʻrtasida oʻzaro tushunish, madaniyatlararo muloqot va ijobiy imijni shakllantirishdagi yangi imkoniyatlar koʻrib chiqiladi, xalq diplomatiyasining strategik ahamiyati tahlil qilinadi.

Kalit soʻzlar: Xalq diplomatiyasi, raqamli diplomatiya, raqamli hukumat, raqamli iqtisod, globallashuv, yumshoq kuch, integratsiya.

Аннотация. В статье анализируется современный этап развития публичной дипломатии, её роль и значение в цифровую эпоху. Показывается, как расширение глобального информационного пространства, популярность Интернета и социальных сетей оказали фундаментальное влияние на формы и средства публичной дипломатии. Рассматриваются новые возможности для взаимопонимания между государствами и народами, межкультурного диалога и формирования позитивного имиджа посредством цифровой дипломатии, анализируется стратегическое значение публичной дипломатии.

Ключевые слова: Публичная дипломатия, цифровая дипломатия, цифровое правительство, цифровая экономика, глобализация, мягкая сила, интеграция.

Today, the digital revolution is radically transforming the shape of diplomatic relations around the world. Diplomacy is no longer conducted solely through embassies or official government representatives, but also through social networks, websites, video platforms, and other digital tools. In this context, it should be noted that in Uzbekistan as well, the digital form of public diplomacy is developing. In recent years, we can observe a new stage of public diplomacy in our country, marked by openness, the liberalization of information policy, the promotion of national culture on the international stage, and the digitalization of education and cultural sectors.

Public diplomacy is a strategy aimed at fostering dialogue and understanding between the peoples of different nations. In turn, it plays an important role in improving international relations and addressing global challenges.

Today, the concept of public diplomacy has entered a new stage of global relations. Through social networks, the Internet, and digital technologies, the exchange of ideas among people has accelerated, and diplomatic relations between states and nations have taken on new forms. From this perspective, we can say that public diplomacy is not only the process of developing relations between states, but also between citizens and other social groups. The digital era has enriched this process with new opportunities, but at the same time, it has brought about certain challenges, and addressing the threats that arise in this context requires caution and international cooperation.

Diplomacy, in essence, is a state function based on the strategy of using information and exerting influence to achieve foreign policy objectives.

The processes of globalization require countries, in their future development, to make effective use of information and communication technologies, Internet services, and approaches based on the concept of communication. In the system of international relations, new methods and mechanisms are being applied in the conduct of states' relations and foreign policy. New forms of using soft power are emerging in the foreign policies of states. Therefore, today in academic circles, the terms "Digital Diplomacy," "Digital Government," and "Digital Economy" are frequently used. These terms have appeared over the past 20 years and are developing at a rapid pace.

Today, as Uzbekistan pursues a policy of good neighborliness, this primarily requires and emphasizes the importance of further developing public diplomacy both within our country and in the Central Asian region. Supporting regional integration in Central Asia, expanding it further through various tools of public diplomacy, and turning it into an integral part of the real integration processes in our region are among the most important tasks, which I would like to especially underline. Based on the analysis of various integration models around the world, it can be emphasized that successful political integration of states requires, above all, close relations and cooperation between peoples. In other words, integration should not be for the sake of integration itself, but should serve only the people and their development.

In public diplomacy, the efforts of public organizations are of great importance. This is because public diplomacy is the best means of strengthening friendship between nations, and it develops through the participation of public organizations and ordinary people. Regarding this, our President Sh. Mirziyoyev has stated: "It is necessary to strengthen cultural and humanitarian ties, friendship, and good-neighborly relations between our countries and peoples. This is one of the main conditions for accelerating regional cooperation in Central Asia. From this point of view, we support the continuation of active cultural and humanitarian dialogue, the regular organization of culture days and various creative events in our countries, as well as the development of exchanges in the fields of education and tourism as the most important instruments of public diplomacy."

In the context of globalization, the importance of unconventional methods and information technologies in foreign policy and the management of modern political processes is increasing. In this regard, public diplomacy serves as one of the mechanisms of influencing government decisions, expanding the role and participation of civil society in foreign policy. The difference between public diplomacy and traditional foreign policy tools lies not only in its objectives, but also in the means of achieving them, as well as in the diversity of actors involved in its implementation.

Today, public relations have become an important link in the system of interstate relations. Despite various conflicts between states, direct communication among people and friendly relations between citizens of different countries possess rich positive experience, and the influence of public diplomacy actors in shaping foreign policy is becoming increasingly

significant. For these reasons, taking into account the growing role of the image of states and other subjects of interstate relations in political processes, in recent decades scholarly interest in the issue of shaping the image of states and peoples through public diplomacy on the international stage has intensified. Moreover, as a strategic goal of public diplomacy, the mechanism that shapes official diplomacy can also be described as creating a favorable moral and political environment between the state and its citizens. To confirm this point, it can be noted that American researchers traditionally emphasize that public diplomacy, although independent of the state, is nevertheless considered an integral part of U.S. foreign policy. The uniqueness of public diplomacy mechanisms lies in the fact that, if necessary, they allow the use of its resources as a preventive instrument in foreign policy. Unlike official diplomacy, its audience is not only the governments of foreign states, but also broad segments of the public—representatives of business, culture, science, education, mass media, and others.

Directly initiated by Uzbekistan, the format of “consultative meetings” of Central Asian heads of state has given new strength and impetus to regional integration. In this process, it would not be an exaggeration to say that the effectiveness and success of integration depends primarily on Uzbekistan, as one of the leading states in the region.

World experience of public diplomacy in the digital era.

1. “Soft Power” and the Digital Diplomacy Center (USA). Since the 2000s, the U.S. Department of State has been actively promoting digital diplomacy. Through a division called the “Digital Outreach Team,” it operates on social networks with the aim of presenting American values and foreign policy in a positive light, as well as countering disinformation.
2. The “Open Diplomacy” Model (United Kingdom). Through the British Council, the UK conducts international cultural and educational diplomacy. Diplomatic staff maintain regular blogs and engage in interactive communication.
3. The “Cool Japan” Initiative (Japan). Japan implements its soft power policy through anime, technology, cuisine, and pop culture (music).
4. “Digital Confucius Institutes” (China). Through WeChat, CGTN, and a number of other platforms, activities are carried out to popularize Chinese culture and politics. Within the framework of the “One Belt, One Road” initiative, China runs digital campaigns in many countries aimed at creating a positive image.

In conclusion, it can be said that in the future, the development of public diplomacy through digital technologies is expected to expand further. In this process, innovative approaches and new strategies will play an important role. Likewise, strengthening intercultural dialogue both within our country and on a global scale, broadening diplomatic engagement, reaching foreign audiences through digital platforms, utilizing artificial intelligence in diplomacy, and enhancing multilateral digital communication should be among the main priorities for the future.

As a recommendation, I would suggest that one of the most important tasks for our state is to implement mechanisms to protect the domestic audience from disinformation attacks. To achieve this, it is essential to integrate the information and communication systems of our education sector with those of developed countries, introduce new infrastructures, and train specialists capable of directly influencing the global information environment. On the one hand, this means positively managing and ensuring the domestic audience through effective mechanisms of public diplomacy, as well as protecting them from any kind of external information threats. On the one hand, it is necessary to manage the domestic audience through positive governance mechanisms of public diplomacy, ensure their engagement, and protect them from any type of information attacks in external information spaces. On the other hand, as is done in developed countries, it is equally important to present national and governance

mechanisms in a positive light abroad primarily in Central Asia and in the information space of other states attracting them to this process and striving to increase global interest in Uzbek statehood. Undoubtedly, through such measures, attention to our country, interest from abroad, investments, innovations in various fields and sectors, and even the number of tourists visiting Uzbekistan can all be expected to grow.

References:

1. **Bernal, V.** *Nation as Network: Diaspora, Cyberspace & Citizenship* (2014);
2. **Bjola, C., Holmes, M.** *Digital Diplomacy: Theory and Practice* (2015);
3. **Bjola, C., Pamment, J.** *Countering Online Propaganda and Extremism: The Dark Side of Digital Diplomacy* (2018);
4. **Bjola, C., Zaiotti, R. (eds.)** *Digital Diplomacy and International Organization* (2021);
5. **Cowhey, P., Aronson, J.** *Digital DNA: Disruption and the Challenges for Global Governance* (2017);
6. **Ilan Manor (ed.)** *The Oxford Handbook of Digital Diplomacy* (2024).
7. **Manor, I.** *The Digitalization of Public Diplomacy* (2019);
8. **Pomerantsev, P.** *This Is Not Propaganda: Adventures in the War Against Reality* (2019);
9. **Radu, R.** *Negotiating Internet Governance* (2019);
10. **Riordan, S.** *Cyberdiplomacy: Managing Security and Governance Online* (2019);
11. **Slaughter, A.-M.** *The Chessboard and the Web* (2017);
12. **Surowiec, P., Manor, I. (eds.)** *Public Diplomacy and the Politics of Uncertainty* (2021);

ORTAQ TARİXİ YADDAŞ

İsmayilov Şahismayıl Namaz oğlu,

Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan Universiteti, Bakı Slavyan Universiteti,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7441-3575>

Məqalənin Açar Sözləri

(keywords): Azərbaycan–Türkiyə münasibətləri, Bir millət, iki dövlət, Tarixi əlaqələr, Qarabağ müharibəsi, Şuşa Bəyannaməsi, Zəngəzur dəhlizi, Türk dünyası, Strateji tərəfdaşlıq, Enerji əməkdaşlığı, Mədəni inteqrasiya, Diplomatik əlaqələri, Geosiyasi əməkdaşlıq, Müdafiə və təhlükəsizliyi, Təhsil və gənclər siyasəti

Azərbaycan və Türkiyə arasında münasibətlər təkcə iki müstəqil dövlətin diplomatik əlaqələri deyil, eyni zamanda ortaq tarix, mədəniyyət, dil və milli kimlik üzərində qurulan dərin və sarsılmaz qardaşlıq münasibətləridir. “Bir millət, iki dövlət” ifadəsi bu əlaqələrin mahiyyətini əks etdirir. Bu münasibətlər zaman-zaman dəyişən siyasi və tarixi şəraitlərə baxmayaraq, daim güclənmiş, strateji müttəfiqlik səviyyəsinə yüksəlmişdir.

Tarixi Köklər və Ortaq Mədəni İrs

Azərbaycan və Türkiyə xalqları eyni etnik və dil köklərinə malik olmaqla yanaşı, uzun əsrlər boyu ortaq mədəni və siyasi tarix yaşamışlar. Hər iki xalqın türkdilli olması, ortaq adət-ənənələri və islam dini ilə bağlılığı münasibətlərin təməlini təşkil edir.

1. Ortaq tarixi yaddaş

Türk xalqları tarixən Orta Asiyadan Yaxın Şərqə, Qafqaza və Anadoluya qədər yayılmış, müxtəlif imperiyalar qurmuşlar: Səlcuqlular, Osmanlılar, Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri bu baxımdan mühüm əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycan torpaqları uzun müddət Osmanlı imperiyasının maraq dairəsində olmuş, qarşılıqlı siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələr qurulmuşdur.

2. XIX və XX əsrlərdə münasibətlər

XIX əsrin sonlarından başlayaraq çar Rusiyasının təzyiqləri altında olan Azərbaycan xalqı Osmanlıdan mənəvi dəstək almışdır. 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaradıldıqdan sonra, Osmanlı dövləti ilk olaraq bu müstəqil dövləti tanımış və Nuru Paşanın başçılığı ilə Qafqaz İslam Ordusu Bakı və digər bölgələri bolşevik-daşnak qüvvələrindən azad etmişdir.

Sovet Dövründə Əlaqələr

1920-ci ildə Azərbaycan Sovetlər Birliyinin tərkibinə daxil olduqdan sonra, Türkiyə ilə münasibətlər rəsmi şəkildə dayandırıldı. Bu dövrdə iki xalq arasında əlaqələr yalnız qeyri-rəsmi yollarla – ədəbiyyat, musiqi, qohumluq və mənəvi bağlılıq vasitəsilə davam etdirildi.

Buna baxmayaraq, türk dünyasının birliyi ideyası bu illərdə də həm Azərbaycan, həm də Türkiyə ziyalıları arasında yaşamağa davam edirdi. Bəzi hallarda bu bağlılıq repressiyalarla nəticələnmişdi. Lakin 1991-ci ildə Azərbaycan öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra münasibətlər sürətlə bərpa olunmağa başladı.

Müstəqillikdən Sonra Azərbaycan-Türkiyə Münasibətləri

1991-ci ilin oktyabr ayında Azərbaycan müstəqilliyini elan etdikdən dərhal sonra Türkiyə onu tanıyan ilk dövlət oldu. Bu, gələcəkdə ikitərəfli münasibətlərin dərinləşməsinin əsasını qoydu.

1. Diplomatik əlaqələrin qurulması

2. 1992-ci ilin yanvarında iki ölkə arasında diplomatik münasibətlər quruldu. Bu illər ərzində onlarla ikitərəfli sənəd imzalanmış, müxtəlif sahələrdə əməkdaşlıq inkişaf etdirilmişdir.

2. Qarabağ məsələsində Türkiyənin dəstəyi

Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarını işğal etməsi ilə başlayan Qarabağ münaqişəsi dövründə Türkiyə daim Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü dəstəkləmişdir. 2020-ci ildə baş verən Vətən müharibəsi zamanı Türkiyə siyasi, diplomatik və informasiya sahəsində Azərbaycana birmənalı dəstək verdi. Bu, iki ölkə arasındakı qardaşlığın ən bariz nümunələrindən biri idi.

İqtisadi Əməkdaşlıq

Azərbaycan və Türkiyə arasında iqtisadi əməkdaşlıq son onilliklərdə genişlənərək strateji səviyyəyə çatmışdır.

1. Enerji layihələri

2. Enerji sahəsində əməkdaşlıq iki ölkə münasibətlərində mühüm yer tutur. Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri, Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəməri və TANAP layihəsi bu sahədəki əməkdaşlığın əsas sütunlarıdır.

2. Ticarət və sərmayə

Türkiyə Azərbaycanın əsas ticarət tərəfdaşlarından biridir. Eyni zamanda Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti (SOCAR) Türkiyədə böyük sərmayələr yatırmışdır, o cümlədən STAR neft emalı zavodu və Petkim kompleksi bu sərmayələrə daxildir.

Mədəni və Təhsil Əlaqələri

Azərbaycan və Türkiyə arasında mədəniyyət və təhsil sahəsində də sıx əməkdaşlıq mövcuddur.

1. Təhsil

Hər il yüzlərlə azərbaycanlı tələbə Türkiyə universitetlərində təhsil alır. Eyni zamanda Türkiyənin müxtəlif universitetlərində Azərbaycan dili və ədəbiyyatı üzrə ixtisaslar fəaliyyət göstərir. Türk Universitetləri arasında tələbə və müəllim mübadiləsi proqramları da mövcuddur.

2. Mədəniyyət və sənət

Ortaq kino layihələri, teatr tamaşaları, ədəbiyyat festivalları və sərgilər iki ölkənin mədəni yaxınlığını daha da artırır. Həmçinin UNESCO və TÜRKSOY kimi beynəlxalq platformalarda da Azərbaycan və Türkiyə birgə çıxış edirlər.

Hərbi və Strateji Əməkdaşlıq

İki ölkə arasında hərbi sahədə əməkdaşlıq sürətlə inkişaf edir. Hər il keçirilən birgə təlimlər, hərbi texnika və bilik mübadiləsi, müdafiə sənayesində əməkdaşlıq bu sahədəki əlaqələrin göstəricisidir.

2021-ci ildə imzalanan Şuşa Bəyannaməsi Azərbaycan və Türkiyə arasında müttəfiqlik münasibətlərini rəsmiləşdirdi. Bu sənəd hərbi, siyasi və iqtisadi sahələrdə əməkdaşlığın daha da genişlənməsini nəzərdə tutur.

Regional və Qlobal Arenada Birgə Fəaliyyət

Azərbaycan və Türkiyə yalnız ikitərəfli səviyyədə deyil, eyni zamanda regional və beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində də əməkdaşlıq edirlər. Türk Dövlətləri Təşkilatı, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı və BMT kimi platformalarda hər iki ölkə bir-birini dəstəkləyir.

Zəngəzur dəhlizinin açılması, Orta Dəhliz layihəsi, Qafqazda sabitliyin təmin edilməsi kimi təşəbbüslərdə Türkiyə və Azərbaycan birgə hərəkət edirlər

XX Əsrdə Yeni Səviyyəyə Qaldırılan Əlaqələr

Azərbaycan 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini (AXC) elan etdikdən sonra Türkiyə ilə əlaqələr daha rəsmi və strateji məzmun almağa başladı. Osmanlı imperiyası parçalanma ərafəsində olsa da, Qafqaz İslam Ordusunu Bakının azad olunması üçün göndərmiş və bu, Azərbaycan tarixində qardaşlıq nümunəsi kimi qalmışdır.

Nuru Paşanın rəhbərlik etdiyi ordu 1918-ci ilin sentyabrında Bakı şəhərini bolşevik-daşnak birləşmələrindən azad etdi. Bu hadisə yalnız hərbi baxımdan deyil, həm də mənəvi və tarixi dəyəri ilə əhəmiyyətlidir. Azərbaycan xalqı üçün bu, Türkiyənin çətin dövründə belə dəstəyini əsirgəmədiyinə bariz göstəricisidir.

AXC süqut etdikdən sonra sovet rejimi Azərbaycanı işğal etsə də, Türkiyə ilə qeyri-rəsmi əlaqələr bir çox sahədə davam etdi. Ziyalılar, yazıçılar və mühacirlər vasitəsilə bu bağlar qorundu.

Zəngəzur Dəhlizi və Gələcək Perspektivlər

Azərbaycanın 2020-ci il Vətən müharibəsində qazandığı qələbədən sonra bölgədə yeni bir siyasi və iqtisadi düzən formalaşmağa başladı. Bu kontekstdə Zəngəzur dəhlizi xüsusi strateji əhəmiyyət daşıyır. Ermənistan ərazisindən keçərək Azərbaycanın qərb rayonlarını Naxçıvan Muxtar Respublikası və oradan Türkiyə ilə birləşdirəcək bu dəhliz, bölgədə həm iqtisadi, həm də geosiyasi dinamikanı dəyişəcək.

Zəngəzur dəhlizinin açılması yalnız Azərbaycan üçün deyil, Türkiyə üçün də mühüm strateji üstünlükdür. Bu dəhliz Türk dünyasının fiziki integrasiyası üçün açar rolunu oynayır. Beləliklə, Ankara–Bakı dəmir yolu xətti Orta Asiya türk respublikalarına qədər uzana bilər. Bu dəhliz, eyni zamanda, Orta Dəhliz (Transxəzər Beynəlxalq Nəqliyyat Marşrutu) layihəsinə güclü dəstək verəcək və Çindən Avropaya uzanan ticarət yollarını şaxələndirəcək.

Gələcək perspektivlər çərçivəsində aşağıdakı sahələr xüsusi əhəmiyyət daşıyır:

- Müdafiə və təhlükəsizlik sahəsində integrasiya: Ortaq hərbi təlimlər, müdafiə sənayesi üzrə birgə istehsal.
- Texnologiya və startap əməkdaşlığı: Gənclər üçün birgə layihələr, texnoparkların inkişafı.
- Kənd təsərrüfatı və ərzaq təhlükəsizliyi: İqlim dəyişikliklərinə qarşı ortaqlıq innovativ kənd təsərrüfatı texnologiyalarının tətbiqi.
- Alternativ enerji və yaşıl iqtisadiyyat: Qarabağ və Zəngəzurdə “yaşıl zona” layihələrinin reallaşdırılması.
- Təhsil və elm: Ortaq universitetlər, alim mübadiləsi və tədqiqat mərkəzlərinin qurulması.

Bu istiqamətlərdə əməkdaşlığın inkişafı, iki ölkəni regional güc mərkəzinə çevirə və Türk Dövlətləri Təşkilatı çərçivəsində liderliyini möhkəmləndirə bilər.

Azərbaycan–Türkiyə münasibətləri təkcə iki dövlətin strateji əməkdaşlığı ilə məhdudlaşmır – bu münasibətlər tarixdən gələn bir qardaşlıq, mədəni bağlılıq və ortaqlıq kimlik üzərində

qurulmuşdur. “Bir millət, iki dövlət” şüarı bu münasibətlərin ruhunu və mahiyyətini ən gözəl şəkildə əks etdirir.

Tarix boyunca müxtəlif sınaqlardan keçən bu əlaqələr, xüsusilə son onilliklərdə strateji müttəfiqlik səviyyəsinə çatmışdır. 44 günlük Vətən müharibəsi və ondan sonra imzalanan Şuşa Bəyannaməsi ilə bu münasibətlər rəsmiləşdirilərək daha da möhkəmləndirilmişdir. Azərbaycanın iqtisadi, siyasi və mədəni inkişafında Türkiyənin rolu danılmazdır. Eyni zamanda Türkiyənin Cənubi Qafqazdakı mövqeyinin güclənməsində də Azərbaycan mühüm rol oynayır.

Gələcəkdə bu münasibətlərin daha da dərinləşməsi, xüsusilə aşağıdakı sahələrdə genişlənməsi gözlənilir:

- Ortaq texnologiya və sənaye layihələri
- Türkdilli ölkələrin integrasiyasında liderlik rolu
- Beynəlxalq təşkilatlarda birgə mövqe və diplomatik dəstək
- Mədəni dəyərlərin və ortaqların qorunması və təbliği

Bu əməkdaşlıq modeli təkcə Azərbaycan və Türkiyənin deyil, bütün türk dünyasının gələcəyini formalaşdırmaq potensialına malikdir. Sülh, sabitlik və qarşılıqlı dəstəyə əsaslanan bu münasibətlər gələcək nəsillər üçün də örnək olacaqdır.

Ədəbiyyat siyahısı:

Əliyev, İ. (2014). Azərbaycanın xarici siyasəti. Bakı: Elm və Təhsil.

Həmidov, Ə. (2010). Türk xalqları arasında mədəni əlaqələr. Bakı: Şərq-Qərb.

Prof. Dr. İlber Ortaylı. (2019). Osmanlı və Qafqaz. İstanbul.

Həsəni, C. (2016). Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Türkiyə. Bakı: Adiloğlu.

Şuşa Bəyannaməsi – 15 iyun 2021

Türk Dövlətləri Təşkilatı rəsmi məlumatları

Siyasi ekspertlər: E. Şahinoğlu, T. Zülfüqarov

XIX ƏSR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATININ ƏSAS HİSSƏSİNİ TƏŞKİL EDƏN
ƏDƏBİ MƏCLİSLƏR VƏ MULTİKULTURAL

Günəl HÜMMƏTOVA (PƏNİYEVƏ) Saleh

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,

Ədəbiyyatın tədrisi texnologiyası kafedrasının baş müəllimi, f.ü.f.dok

Orcid ID:0000-0002-8916-3484

Xülasə

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı həm klassik ənənələrin qorunması, həm də yeni maarifçi-realistik istiqamətlərin təşəkkülü ilə xarakterizə olunur. Bu dövr ədəbiyyatı dərslərlərində tələbələrə milli mədəniyyətin, ictimai tərəqqi ideyalarının, maarifçiliyin və tolerantlığın öyrədilməsi baxımından mühüm yer tutur. Məsələn, bu dövr ədəbi nümayəndələrindən olan Mirzə Fətəli Axundzadə yaradıcılığında dramaturgiya və maarifçilik ideyaları, Qasım bəy Zakir yaradıcılığında satirik şeirlər, sosial ədalət və bərabərlik düşüncəsi, Seyid Əzim Şirvani əsərlərində maarif, elm, məktəb, humanizm; Xurşidbanu Natəvan poeziyasında sevgi, mərhəmət, insani dəyərlər və Qarabağ ədəbi məclisi və Mirzə Şəfi Vazeh qələmində isə maarifçilik, milli kimlik, bəşəri ideyalar əsas yer tutaraq multikultural dəyərlərin bu dövr ədəbi nümunələrinin də əsas ideya və məqsədi olduğunu göstərir. Maarifçilik və multikulturalizm müqaisəsinə apararaq XIX əsrin əsas ədəbi xətti maarifçilik hərəkatının özündə belə multikultural dəyərlər olduğunu qeyd edə bilərik. Maarifçilər insanları elmə, tərəqqiyə çağırmaqla yanaşı, dini, milli və mədəni tolerantlıq ideyalarını da təbliğ edirdilər. “M.F.Axundzadə öz dramaturgiyasında fanatizmə, mövhumata qarşı çıxaraq, Avropa mədəniyyətinə açılmağı və xalqlar arasında mədəni mübadiləni vacib sayırdı. Onun “Molla İbrahimxəlil kimyəgər” əsərində müəllif göstərir ki, elm və tərəqqi ümumbəşəri sərvətdir və onu hər bir millət qəbul etməlidir.” (Axundzadə, 1850). Seyid Əzim Şirvani şeirlərində məktəb və maarifin millətlər üçün inkişaf vasitəsi olduğunu vurğulayırdı. O yazırdı: “*Elm bir nurdur, bu nuru alan, hər yerdə işıqlanar.*” (Şirvani S.Ə., “Divan”, Bakı, 1961). Bu fikir göstərir ki, müəllif elm və bilikdə din, millət və irq fərqi tanımır, elm hamını birləşdirən dəyər kimi təqdim olunur. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının əsas hissəsini təşkil edən ədəbi məclislər və multikultural mühit anlayışın isə XIX əsrdə Şuşa, Şamaxı, Gəncə, Bakı kimi şəhərlərdə yaradılan ədəbi məclislər milli ədəbi həyatla yanaşı, multikultural mühitin formalaşmasında mühüm rol oynaması ilə izah edə bilərik. “Məclisi-üns” (Xurşidbanu Natəvanın rəhbərliyi ilə, Şuşa) – burada azərbaycanlı şairlərlə yanaşı, gürcü, erməni və rus ziyalıları da iştirak edirdilər. Bu məclis mədəniyyətlərin dialoqunun bariz nümunəsi idi. “Beytüs-səfa” (Şamaxı) – Seyid Əzim Şirvaninin təşəbbüsü ilə fəaliyyət göstərmişdir. Məclisdə müxtəlif təriqət və dünyagörüşə malik insanlar birgə ədəbi müzakirələr aparırdılar. Natəvanın şeirlərində də insani dəyərlərə hörmət və tolerantlıq xüsusi yer tutur.

“Xəlpə səfa verməkdir könlümün işi,

Kimə ki, xeyir etsəm, budur and içim.”

(Natəvan X., “Seçilmiş əsərləri”, Bakı, 1981).

Burada şairin başlıca amalı insanların xeyir vermək, onları birləşdirmək olduğu görünür. XIX əsrdə satirik poeziya cəhalət, fanatizm və ayrı-seçkiliyə qarşı mübarizə vasitəsi kimi inkişaf

etdi. Qasım bəy Zakir öz satirik şeirlərində yalnız feodal zülmünü deyil, həm də xalqın birliyini pozan cəhaləti kəskin tənqid edirdi. Onun bir şeirində deyilir:

*“Millət içrə ayrı düşdü cahanın,
Bilmədi dəyərin bir-birinin.”*

(Zakir Q., “Divan”, Bakı, 1972).

Bu misralarda müəllif insanların bir-birinə dəyər verməsinin, birgəyaşayışın vacibliyini önə çəkir. XIX əsr ədəbiyyatının tədrisi zamanı müəllimlər yalnız ədəbi-estetik bilgiləri deyil, həm də humanizm və multikultural dəyərləri tələbələrə aşılamağa çalışırlar.

- M.F.Axundzadənin əsərləri tələbələrə elm, tərəqqi, dinlərarası tolerantlıq mövzularını öyrətmək üçün istifadə olunur.
- Seyid Əzim Şirvaninin şeirləri elm və bilik vasitəsilə xalq və millətlər arasında bərabərliyi vurğulayır.
- Xurşidbanu Natəvanın poeziyası isə tələbələrə mərhəmət, xeyirxahlıq, insan sevgisi aşılamaq üçün tədris olunur.

Müasir dərslərdə bu müəlliflərin əsərləri tələbələrdə yalnız milli kimliyi deyil, həm də mədəni müxtəlifliyə hörmət hissini formalaşdırmaq məqsədilə təqdim edilir (Bax: Azərbaycan dili və ədəbiyyatı kurikulumu, Bakı, 2020). Beləliklə, XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi gənc nəslin:

- elm və maarifə marağının artırılmasına,
 - mədəni müxtəlifliyə dözümlülük və hörmətin formalaşmasına,
 - xalqlar dostluğu və birgəyaşayış ənənələrinin öyrənilməsinə
- xidmət edir.

Bu əsərlər göstərir ki, XIX əsrdə ədəbiyyat təkcə estetik hadisə olmayıb, həm də humanist və multikultural ideyaların daşıyıcısı olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Şirvani S.Ə., “Divan”, Bakı, 1961
2. Natəvan X., “Seçilmiş əsərləri”, Bakı, 1981
3. Zakir Q., “Divan”, Bakı, 1972

TEACHING THE TOPIC OF ROUNDWORMS IN AN INVERTEBRATE ZOOLOGY COURSE USING ARTIFICIAL INTELLIGENCE**Ibrahimova Khoshgadam Konag gizi****Azerbaijan State Pedagogical University****Baku, Azerbaijan, Ass. Professor,****Department of Biology and Its Teaching Technology**

Abstract. The information technologies used by modern students to study the subject taught require an improvement in the quality of education and the provision of more extensive information in a short period of time. The program to provide secondary schools with information and communication technologies in the Republic of Azerbaijan and the State Program for the Informatization of the Education System in the Republic of Azerbaijan have brought about a radical revolution in the country's education system. Teachers who use ICT must have a knowledge of world literature on the subject they teach. In the modern era, when the use of information technology is coming to the fore, it is impossible to acquire knowledge and teach it at the level required by the times without visual aids in biology lessons. It has never been possible to study and memorize this subject through abstract thinking alone. The use of artificial intelligence (AI) in teaching anatomy and reproduction of roundworms can include the creation of interactive 3D models, life cycle simulations, virtual tours of internal structures, and diagnostic tools, making learning more visual and engaging for students studying zoology. Artificial intelligence enables the creation of 3D models that allow students to study the morphology of roundworms in detail, including the structure of the digestive, nervous, excretory, and reproductive systems.

228

Interactive simulations using AI clearly demonstrate the life cycle of roundworms, the migration of larvae in the human body, and reproductive processes that are difficult to understand using traditional diagrams. With interactive 3D models, students can rotate the roundworm model, explore individual organs and systems, and get detailed text and audio descriptions. You can also create a simulation in which the student “goes through” the life cycle of a roundworm, observing how the larvae migrate through the circulatory system, enter the lungs, and then return to the intestines to reproduce. AI-powered chatbots can answer student questions at any time, provide additional information about the structure and reproduction of roundworms, and assist with assignments and tests.

Keywords: invertebrate zoology, information technology, roundworms, artificial intelligence, 3D model, chatbot.

ONURĞASIZLAR ZOOLOGİYASI KURSUNDA DƏYİRMİ QURDLAR MÖVZUSUNUN SÜNİ İNTELLEKT VASİTƏSİ İLƏ TƏDRİSİ

Xülasə. Müasir tələbənin tədris olunan mövzunu öyrənmək üçün istifadə etdiyi informasiya texnologiyaları tədrisin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasını, az vaxt ərzində daha geniş məlumatlar verilməsini tələb edir. Azərbaycan Respublikasında ümumtəhsil məktəblərinin informasiya və kommunikasiya texnologiyaları ilə təminatı proqramı və Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin informasiyalaşdırılması üzrə Dövlət Proqramı ölkənin təhsil sistemində əsaslı dönüş yaratmışdır. İKT-dan istifadə edən müəllim tədris etdiyi fənnə aid

dünya ədəbiyyatının məlumatlarına sahib olmalıdır. İnformasiya texnologiyalarından istifadənin ön plana çəkildiyi müasir dövrdə biologiya dərslərində əyani vasitələr olmadan dövrün tələbi səviyyəsində bilik qazanmaq və bilik öyrətmək mümkün deyil. Abstrak təfəkkürlə bu fənni öyrənmək və yadda saxlamaq heç bir dövrdə mümkün olmamışdır. Dəyirmi qurdların anatomiyasının və çoxalmasının tədrisində süni intellektin (SI) istifadəsi interaktiv 3D modellərin yaradılmasını, həyat dövriyyəsi simulyasiyalarını, daxili strukturuna virtual turları və diaqnostik vasitələri əhatə edə bilər ki, bu da zoologiya fənnində mövzunu öyrənən tələbələr üçün öyrənməyi daha vizual və cəlbedici edir. Süni intellekt tələbələrə dəyirmi qurdların morfologiyasını, o cümlədən həzm, sinir, ifrazat və reproduktiv sistemlərin strukturunu ətraflı öyrənməyə imkan verən 3D modellərini yarada bilər.

Süni intellekt interaktiv simulyasiyaları dəyirmi qurdların həyat dövriyyəsinə, insan orqanizmində sürfələrin miqrasiyasını və ənənəvi diaqramlarda başa düşülməsi çətin olan çoxalma proseslərini aydın şəkildə nümayiş etdirə bilər. İnteraktiv 3D modellərlə tələbələr dəyirmi qurdların modelini döndərə, ayrı-ayrı orqan və sistemləri araşdır, ətraflı mətn və audio təsvirləri ala bilərlər. Sürfələrin qan axını ilə miqrasiyasını, ağciyərlərə daxil olmasını və sonra çoxalmaq üçün bağırsaqlara qayıtmasını izləyən bir tələbənin dəyirmi qurdların həyat dövriyyəsi ilə "keçdiyi" bir simulyasiya da yarada bilərsiniz. Süni intellektlə işləyən chatbotlar istənilən vaxt tələbələrin suallarını cavablandır, dəyirmi qurdların strukturu və çoxalması haqqında əlavə məlumat verə bilər, həmçinin problemlər və testlərdə kömək edə bilər.

Açar sözlər: onurğasızlar zoologiyası, informasiya texnologiyaları, dəyirmi qurdlar, süni intellekt, 3D modeli, chatbot.

ПРЕПОДАВАНИЕ ТЕМЫ КРУГЛЫЕ ЧЕРВИ В КУРСЕ ЗООЛОГИИ БЕСПОЗВОНОЧНЫХ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА

229

Информационные технологии, используемые современными учащимися для изучения преподаваемого предмета, требуют повышения качества обучения и предоставления более обширной информации в сжатые сроки. Программа обеспечения средних школ информационно-коммуникационными технологиями в Азербайджанской Республике и Государственная программа по информатизации системы образования в Азербайджанской Республике произвели коренную революцию в системе образования страны. Учитель, использующий ИКТ, должен обладать знаниями мировой литературы по преподаваемому предмету. В современную эпоху, когда использование информационных технологий выходит на первый план, без наглядных пособий на уроках биологии невозможно получить знания и преподавать их на требуемом временном уровне. Никогда ещё не удавалось изучать и запоминать этот предмет с помощью абстрактного мышления. Использование искусственного интеллекта (ИИ) в обучении анатомии и размножению круглых червей может включать в себя создание интерактивных 3D-моделей, симуляций жизненного цикла, виртуальных туров по внутреннему строению и диагностическим инструментам, что делает обучение более наглядным и привлекательным для учащихся, изучающих предмет в области зоологии. Искусственный интеллект позволяет создавать 3D-модели, позволяющие студентам подробно изучать морфологию круглых червей, включая строение пищеварительной, нервной, выделительной и репродуктивной систем.

Интерактивные симуляции с использованием ИИ наглядно демонстрируют жизненный цикл круглых червей, миграцию личинок в организме человека и репродуктивные процессы, которые сложно понять на традиционных схемах. С помощью интерактивных

3D-моделей студенты могут вращать модель круглого червя, исследовать отдельные органы и системы, а также получать подробные текстовые и аудиоописания. Вы также можете создать симуляцию, в которой студент «проходит» через жизненный цикл круглого червя, наблюдая, как личинки мигрируют по кровеносной системе, попадают в легкие, а затем возвращаются в кишечник для размножения. Чат-боты на базе ИИ могут в любое время отвечать на вопросы студентов, предоставлять дополнительную информацию о строении и размножении круглых червей, а также помогать с заданиями и тестами.

Ключевые слова: зоология беспозвоночных, информационные технологии, круглые черви, искусственный интеллект, 3D-модель, чат-бот.

**FAMILY MEMORY AND CULTURAL HERITAGE AS FORMS OF IDENTITY IN
THE OTTOMAN CONTEXT: AN ANTHROPOLOGICAL AND GENEALOGICAL
ANALYSIS OF THE ÇAKËRI CLAN IN ALBANIA (17th–20th CENTURIES)**

**OSMANLI BAĞLAMINDA KİMLİK BİÇİMLERİ OLARAK AİLE HAFIZASI VE
KÜLTÜREL MİRAS: ARNAVUTLUK'TA (17.–20. YY) ÇAKËRI AŞİRETİ ÜZERİNE
ANTROPOLOJİK VE SOYAĞACI TEMELLİ BİR ANALİZ**

Assoc. Prof. Dr. Albana Tahiri

**Albanian University, Faculty of Social Sciences, Department of Education and English
Language, Tirana, Albania**

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0333-7675>

Özet

Bu çalışma, Osmanlı İmparatorluğu'nun etkisi ile Arnavutluk'taki yerel kültürel direnç mekanizmaları arasındaki iç içe geçişi, Çakëri aşiretinin temsilî örneği üzerinden ele alarak aile ve topluluk kimliğinin inşasını analiz etmektedir. Çalışmanın odağında, Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihsel koşulları içinde sürdürülebilir kuşaklararası kimliğin taşıyıcıları olarak ad temelli miras ve aile hafızası yer almaktadır.

Ortaya konan hipotez, “Koçi” isminin kuşaklar boyunca aktarımının yalnızca geleneksel bir adlandırma âdetini değil, aynı zamanda Osmanlı dönemi boyunca karşılaşılan yoğun siyasal ve kültürel baskılar karşısında tarihsel hafızayı ve kolektif kimliği koruma yönünde bilinçli bir eylemi temsil ettiğidir.

Yöntemsel açıdan çalışma, tarihsel, soyağacı ve antropolojik analizleri birleştiren disiplinlerarası nitel bir yaklaşıma dayanmaktadır. Osmanlı belgeleri de dâhil olmak üzere belgesel kaynaklar ile kuşaktan kuşağa aktarılan sözlü tanıklıklar ve aile anlatıları kullanılarak, olgusal veriler ve kültürel değerlendirmelerle desteklenen bir anlatı oluşturulması amaçlanmıştır.

Araştırma sonuçları, kuşaklar boyunca aktarılan “Koçi” isminin kültürel direncin bir sembolü ve dayanıklılık, bilgelik ve yerel otoriteyi somutlaştıran gerçek ya da mitolojik figürler için içsel bir hafıza kodu olarak işlev gördüğünü göstermektedir. Sözlü anlatılarda Koçi Bey'in tarihî şahsiyetine yapılan tekrar eden göndermeler, kimlik sürekliliğini korumaya ve aile hafızasını Osmanlı hâkimiyetinin daha geniş tarihî bağlamı ile ilişkilendirmeye yönelik kolektif bir çabanın ifadesidir.

Bu çalışma, yerel toplulukların dışsal siyasal ve kültürel tahakküm koşullarında ad temelli mirası ve aile anlatılarını öz-kimlik biçimleri olarak nasıl harekete geçirdiklerini anlama sürecine katkıda bulunmaktadır. Osmanlı arşiv fonları ve yerel düzeyde korunan tarihî belgelerle daha geniş bir danışma süreci, bu tür çalışmaların daha da zenginleştirilmesi için değerli bir bakış açısı sunmaktadır.

Anahtar kelimeler: aile hafızası; ad temelli miras; Çakëri aşireti; yerel kimlik; kültürel antropoloji.

Abstract

This study analyzes the intertwining between the impact of the Ottoman Empire and the local mechanisms of cultural resilience in the construction of family and community identity in

Albania, through the representative case of the Çakëri clan. The focus lies on name-based heritage and family memory as carriers of a sustainable intergenerational identity within the historical conditions of the Ottoman Empire.

The raised hypothesis is that the intergenerational transmission of the name “Koçi” does not merely represent a traditional naming custom, but a conscious act of preserving historical memory and collective identity in the face of significant political and cultural pressures during the Ottoman period.

From a methodological perspective, the study is based on a qualitative approach with an interdisciplinary character, combining historical, genealogical, and anthropological analysis. Documentary sources have been used, including Ottoman records, as well as oral testimonies and family narratives passed down through generations, aiming to construct a narrative supported by factual data and cultural evaluations.

The research results show that the name “Koçi,” inherited across generations, functions as a symbol of cultural resistance and as an internal code of memory for real or mythologized figures embodying resilience, wisdom, and local authority. The repeated reference to the historical figure of Koçi Bey in oral accounts constitutes a collective effort to preserve identity continuity and to link family memory with the broader history of Ottoman rule.

The study contributes to the understanding of how local communities mobilize name-based heritage and family narratives as forms of self-identification under conditions of external political and cultural domination. A broader consultation with Ottoman archival funds and locally preserved historical documents represents a valuable perspective for the further enrichment of studies of this nature.

Keywords: family memory; name-based heritage; Çakëri clan; local identity; cultural anthropology.

1. INTRODUCTION

Following the fall of the Byzantine Empire and the expansion of the Ottoman Empire during the 14th–15th centuries, the Balkans as a whole, and Albania in particular, experienced significant transformations in political, religious, and social aspects. Local Albanian communities were integrated into the Ottoman administration and involved in Islamization processes, constructing new forms of identity affiliation while preserving inherited elements of national identity within a multi-ethnic imperial structure (İnalcık, 1973; 1997; Faroqhi, 1994; AIITC, 2009).

The Ottoman impact was not limited to military aspects but also included territorial organization through sanjaks and pashaliks, as well as a legal and fiscal system based on Sharia law. These structures had a profound influence on daily life, forms of social organization, language use, and the construction of a new collective memory (Tahiri, 2021, p. 67). Within this historical context, the case of the Çakëri clan from Shashica, Vlora, represents a meaningful example of the interaction between integration processes and cultural resistance, where local memory practices intertwine with Ottoman influences in a stable and functional manner.

This study places at the center of the analysis the case of the Çakëri clan and the phenomenon of the intentional intergenerational transmission of the name “Koçi” as a symbolic act with multiple identity functions. This name continuity appears not only as a family custom but also as a conscious form of preserving the historical memory of the clan and legitimizing its position within the community. Oral narratives passed down through generations repeatedly mention the figure of Koçi Bey, the author of the reformist treatise *Risale*, in the 17th century. As a high-ranking official of Albanian origin and a product of the Enderun educational system, Koçi Bey

embodies the typology of the reformist intellectual within the administrative structure of the Ottoman Empire.

In this way, the history of the Çakëri clan intertwines with the Ottoman narrative through a conscious process of self-identification, creating a symbolic continuity that helps preserve cultural belonging during three historical periods: the Ottoman era, the independence movements, and the national consolidation.

The raised hypothesis is that the intergenerational repetition of the name “Koçi” represents a strategy to preserve and reinforce cultural identity under conditions of major political and social transformations. In addition to Koçi Bey, the study also focuses on the figure of Koçi Plovishi, known for his contribution to the independence movements at the beginning of the 20th century, as well as Koçi Tahiri, a representative of a later generation of local leadership. These figures create an unbroken line of name-based symbolism and authority within the family and community space.

The methodology of this study is based on the interdisciplinary analysis of historical, oral, and genealogical sources. Through the interconnection of archival documentation and narratives transmitted across generations, the study aims to illuminate the relationship between family memory and the construction of a stable identity in historical periods marked by significant cultural and political challenges.

The repeated use of the name “Koçi” is not coincidental but is linked to the effort to build symbolic continuity and preserve the memory of a family heritage that intertwines with the Ottoman historical narrative. Oral accounts and family tradition mention the figure of Koçi Bey as an identity reference, not by placing him at the center, but as part of a broader configuration of clan symbolism and the effort to maintain historical consciousness.

This study seeks to answer the following research questions: How does name repetition and intergenerational memory narration help in constructing and preserving the identity of the Çakëri clan within the Ottoman context? How does this clan build its collective identity through intergenerational memory and the preservation of cultural elements? The study is based on a clear hypothesis: intergenerational memory and symbolic heritage strategies have served as resilient tools of Albanian cultural identity.

1.1. Theoretical framework

This study is grounded in two fundamental notions that guide the interpretation of the relationship between cultural heritage and identity construction: historical resilience and intergenerational memory. These concepts help to understand how the Çakëri clan, within the centuries-long rule of the Ottoman Empire, preserved the continuity of belonging and historical consciousness, building a sustainable and multilayered identity.

Historical resilience refers to a community’s ability to confront and adapt to profound changes without losing the core of its identity. Barkey (2008) emphasizes that the Ottoman Empire was characterized by a flexible and decentralized model of governance, which offered local communities space for integration without forced assimilation. This model enabled the coexistence of cultures and created a terrain where local identity could be preserved through new political and social mechanisms.

During the five centuries of Ottoman rule in the Balkans (15th–20th centuries), the relationship between the Empire and the Albanian population created a shared cultural space that deeply influenced the identity construction of many communities, including the Albanians (Albanian Institute of Islamic Thought and Civilization [AIITC], 2009). The Ottoman Empire was not

merely a political structure, but a civilization with developed legal, educational, economic, and cultural systems that significantly transformed Albanian society.

Within this framework, Albanian clans developed resilient forms of adaptation, including participation in Ottoman military structures, such as the Janissary corps, the timar system, and the Devshirme institution, which became institutionalized during the 15th–17th centuries (İnalçık, 1997; Goffman, 2002). These were survival strategies that simultaneously preserved the traditional structure of the clans.

Intergenerational memory, according to Halbwachs (1992), describes how social groups construct and reproduce identity over time through narratives, symbols, and repeated memory forms. In the case of the Çakëri clan, this memory is materialized in the continuous use of the name “Koçi” across generations, which serves as a form of “symbolic genealogy” and as a strategy to maintain the connection with authoritative figures from the past.

This also includes reference to Koçi Bey, a high-ranking official and author of the *Risale-i Koçi Bey*, a 17th-century reformist treatise that criticized the Empire’s internal structures and suggested a return to foundational state principles (Kolbaşı, 2008; Gökçe, 2012; Pehlivan, 2022). His figure is evaluated by Hammer (2002) as the “Turkish Montesquieu” for his critical and philosophical stance towards power.

According to some sources, Koçi Bey was a seventh-generation descendant of the Çakëri clan, originating from Korça, and may have been part of the Devshirme system, sent for training at the *Acemi Ocağı* and later at the *Enderun* school (Dino, 2017; Kara, 2022). His legacy is reflected in place names preserved in local memory, such as “Koçi Bey’s Meadow,” “Koçi Bey’s Manat,” “Koçi Bey’s Fountain,” or even the grave of his son near the Minarolli Mosque in Mborje (Korça).

These references do not place Koçi Bey at the center of the study but treat him as part of a cultural narrative that serves to symbolically legitimize the clan and build a stable historical consciousness. According to Kara (2022), his real name was Mustafa, a common name for boys in the Devshirme system after their conversion to Islam. Some Russian sources link him to Gümülcine (“Gümülcineli”), while other references identify him as “Göriceli,” from Korça, supporting the hypothesis of an Albanian origin. This argument reinforces the narrative function of his figure in the clan’s memory, serving as a bridge between family micro-history and Ottoman macro-history.

In this line, Elsie (2005) emphasizes that the coexistence of Islam and Christianity in Albania has generated a hybrid culture, where religious, ethnic, and historical identities interweave through a “cult of memory,” particularly evident in clan narratives. The case of the Çakëri clan clearly exemplifies this phenomenon, where oral storytelling, repeated name use, and connection with figures like Koçi Bey shape a blended identity combining Byzantine heritage with Ottoman influences.

The impact of the Ottoman Empire in Albania was multidimensional political, cultural, administrative, and legal creating a unique identity symbiosis, particularly in various regions of the country, where elements of Byzantine tradition intertwined with Ottoman modernity (Tahiri, 2021; Barkey, 2008). This symbiosis was reflected in language, architecture, codes of conduct, toponyms, and the memory system.

The development of Albanian nationalism is viewed as the product of a complex process of adaptation and survival under diverse historical conditions (Clayer, 2007; Gawrych, 2006; Skendi, 1967). This study aims to analyze how the Çakëri clan maintained its identity amid social and cultural transformations during the Ottoman period, emphasizing the importance of

historical memory and intergenerational transmission of identity (Norris, 1993; Zhelyazkova, 2000).

According to Clayer (2018), the construction of the Albanian nation developed in interaction with Ottoman, Balkan, and European supranational spaces. In this sense, cases like that of Koçi (Çakëri) Plovishi, involved in the independence movements at the beginning of the 20th century, and Koçi (Çakëri) Tahiri, a representative of a later generation of the local elite, reinforce the thesis that the clan's name continuity is not merely an onomastic tradition, but a strategy to keep historical consciousness and community belonging alive.

In this context, the figure of Koçi Bey and the deliberate repetition of his name in other clan figures, such as Koçi Plovishi and Koçi Tahiri, demonstrate a deep historical awareness and a continuous effort to preserve and reproduce collective identity both under Ottoman influence and beyond. This name continuity functions as a symbolic strategy of cultural survival, building bridges between family micro-history and the national narrative, within a multiethnic and politically complex context.

2. METHODOLOGY

This study is based on a qualitative research approach, combining the analysis of historical, oral, and documentary sources. At the core of the methodology lies the application of ethnographic methods, the construction of a genealogical tree, and the interpretation of family narratives as tools to trace the roots of the figure of Koçi within the historical and cultural context of the Çakëri clan in Southern and Southeastern Albania.

The hypothesis of the study is that the figure of Koçi represents a stable identity node and a symbol of resistance against the influences of Ottoman rule, serving as a bearer of collective memory and historical consciousness across generations.

To test this hypothesis, several integrated methodological strategies were employed:

- The ethnographic approach was implemented through semi-structured interviews with elder members of the Çakëri clan, aiming to document memories and narratives about ancestry and family heritage.
- Comparative analysis focused on three historical figures named “Koçi,” appearing in different time periods (17th–20th centuries), in order to uncover the symbolic function of this figure in preserving identity and cultural memory within the local community.
- The construction of the genealogical tree was carried out through the collection of family data, archived documents, and oral histories, with the goal of creating a coherent structure of intergenerational connections.

The oral sources were recorded, transcribed, and analyzed to interpret intergenerational memory. Alongside them, family heritage archives were examined, including written narratives passed down by previous generations.

The theoretical framework of the study is grounded in the concepts of collective memory and cultural identity, as developed by Maurice Halbwachs and Paul Ricoeur. This approach enables the interpretation of the figure of Koçi as both a cultural symbol and a means of preserving historical awareness and constructing identity resilience.

The structure of the analysis follows a progressive line: from the historical context of Ottoman rule in the region, toward the mechanisms of adaptation and identity preservation at the microsocial level (family and clan), concluding with the construction of a historical narrative that challenges oblivion and cultural assimilation.

In conclusion, this methodology combines ethnographic inquiry and comparative historical analysis to offer an in-depth and multidimensional perspective on the modalities of cultural resilience, highlighting the importance of family memory and genealogy as instruments of identity sustainability in the face of Ottoman domination.

3. RESULTS

3.1. Anthropological findings

The results of this study highlight the symbolic and identity-bearing function of the name “Koçi” in the continuous construction of collective memory and cultural resilience of the Çakëri tribe in Southern and Southeastern Albania. The main findings were based on three research directions: the analysis of intergenerational oral narratives, the construction of the genealogical tree, and the examination of written family and archival sources.

Through semi-structured interviews with elderly members of the community, it was evidenced that the name “Koçi” has been intentionally repeated across four different generations, starting from the historical figure of Koçi Bey (17th century), followed by Koçi Plovishti (early 20th century), and Koçi Tahiri (second half of the 20th century), as bearers of leadership roles and national consciousness in different historical contexts.

The genealogical data summarized in this table describe, generation by generation, the geographical movements and the family structure of the Çakëri, including the origin of the well-known figure Koçi Bey. The following table (Table 1) presents a detailed visualization of the generational transmission from the founding figure Kostandin, to the sixteenth generation, reflecting the branching divisions of the tribe and their distribution in the areas of Kanina, Pojan, Gora, Barç, and Korça.

Table 1. Genealogy of the Çakëri Tribe and Their Geographical Distribution

Generation	Name of descendant	Year of birth – Year of death	Notes	Migration / Movement Areas
I	Kostandini	1410–1490	Ancestor of the Çakëri	Kaninë (Vlorë)
I	Petraq Çakëri (Tahir)	(1445–1535)	Converted to Islam	Migrates to Pojan, Korçë
I	Kristaq Çakëri (Qerim)	1440–1530	Converted to Islam	Migrates to Pojan, Korçë

Generation II – First Branch: The sons of Qerim are two: Hodo Çakëri and Isa Çakëri

II	Hodo Çakëri	1485–1570	Descendant of Qerim	Barç, Mborje, Korça
II	Isa Çakëri	—	Descendant of Qerim	Barç, Mborje, Korça
III	Koçi Çakëri	1515–1590	Descendant of Hodo	Old Korça
IV	Kasëm Çakëri	1540–1610	Descendant of Koçi	Korça, Devoll, Burrel, Dibër
V	Teki Çakëri	1570–1660	Descendant of Kasëm	Korça, Devoll, Burrel, Dibër
V	Ilmi Çakëri	1575–1670	Descendant of Kasëm	Gorë, Dibër
VI	Koçi Çakëri II (Koçi Bey)	1595–1680	Descendant of Teki	Moravë, Barç, Mborje
—	Hodo Çakëri II	—	Descendant of Teki	Mborje, Barç, Korça

Generation II – Second Branch: Sons of Tahir
We will pay special attention to the branch of the family tree (the genogram) of the two sons of Tahir, Avdyl Çakëri and Selman Çakëri.

II	Avdyl Çakëri	1475–1560	Descendant of Tahir	Region of Gora
II	Selman Çakëri	1480–1575	Descendant of Tahir, left no heirs	Region of Gora
III	Hysen Çakëri	1505–1595	Descendant of Avdyl	Region of Gora
IV	Osman Çakëri	1540–1635	Descendant of Hysen	Region of Gora
V	Tahir Çakëri II	1575–1655	Descendant of Osman	Region of Gora
VI	Avdyl Çakëri II	1608–1685	Descendant of Tahir II	Region of Gora
VII	Koçi Çakëri I	1645–1730	Descendant of Avdyl	Region of Gora
VIII	Tahir Çakëri III	1675–1750	Descendant of Koçi I	Korça, Gora
IX	Hysen Çakëri II	1710–1785	Descendant of Tahir III	Korça, Gora
X	Demir Çakëri II	1740–1820	Descendant of Hysen II	Korça
XI	Hasan Çakëri	1785–1860	Descendant of Demir II	Region of Gora
XI	Mazllëm Çakëri	1790–1880	Descendant of Demir II	Region of Gora
XII	Avdyl Çakëri III	1820–1900	Descendant of Hasan	Korça
XIII	Tahir Çakëri IV	1850–1945	Descendant of Avdyl III	Korça
XIV	<i>Koçi Çakëri V (Koçi Plovishiti) 1880–1943 Descendant of Tahir IV Region of Gora</i>			
XV	Avdyl Çakëri IV	1909–1976	Descendant of Koçi Çakëri V	Region of Gora
—	Muhamet Çakëri	1916–1969	Descendant of Koçi Çakëri V	Region of Gora
—	Tahir Çakëri V	1919–2003	Descendant of Koçi Çakëri V	Region of Gora
XVI	Irfan Çakëri, Ferik Çakëri	Two sons of Avdyl Çakëri IV		Region of Gora, Korça
—	Nazmi Çakëri	Descendant of Muhamet Çakëri		Region of Gora, Korça
XVI	<i>Koçi Çakëri, Tahir VI; Zenel Çakëri, Tahir; Xhafer Çakëri Three sons and descendants of Tahir Çakëri V Region of Gora</i>			

Table 2: The three representative figures listed in the table

Generation	Name of descendant	Year of birth Year of death	Notes	Migration /Movement Areas
VI	Koçi Çakëri II (Koçi Beu)	1595–1680	Descendant of Teki	Moravë, Barç, Mborje
XIV	Koçi Çakëri V (Koçi Plovishiti)	1880–1943	Descendant of Tahir IV	Region of Gora
XVI	Koçi Çakëri, Tahiri VI	June 23, 1949 –	Descendant of Tahir Çakëri V	Region of Gora

Anthropological summary analysis
The three representative figures of this study – Koçi Beu (II), Koçi Plovishiti (Koçi Çakëri V), and Koçi Tahiri (Koçi Çakëri VI), as listed in Table 2, represent symbolic and anthropological nodes in the ongoing construction of the Çakërri clan’s collective memory and the preservation of shared cultural identity. They serve as key figures through whom a clear line of spiritual and historical heritage is built.

The analysis of family narratives and historical contexts shows that the repetition of the name “Koçi” is not a random act, but a conscious choice aimed at the intergenerational transmission of a symbolic legacy embodying leadership, wisdom, and resilience in the face of historical challenges. This nominal continuity reinforces collective identity and functions as a tool for building cultural resilience, positioning the figure of Koçi as a leadership in the community’s memory.

The narratives generated from interviews and reviewed documents indicate a deliberate effort to build the symbolic continuity of this figure, which transcends temporal boundaries and becomes a mechanism of identity survival and preservation of clan unity and heritage.

4. DISCUSSION

4.1 Discussion on the symbolism of Anthropological Heritage

The figure of Koçi Bey holds special importance. He was the main reformer who contributed to the restructuring of the Ottoman Empire through his treatise *Risale-i Koçi Bey*, which criticized corruption and insecurity within the Ottoman administration and suggested a return to fundamental state principles (Kolbaşı, 2008; Gökçe, 2012; Pehlivan, 2022). The historian Hammer (2002) compared Koçi Bey to Montesquieu, calling him “the Turkish Montesquieu” (GOR, II, 349; III, 210).

Koçi Çakërri V, also known as Koçi Plovishti (1880–1943), is one of the representative figures of this clan. He was born into a family with noble and patriotic traditions in the Gora region, where the values of bravery, hospitality, and the struggle for the national cause were prominent. As a direct descendant of a noble lineage, Koçi Plovishti grew up in an environment where national identity and political engagement for the freedom of Albania were an inseparable part of family education. **This demonstrates how historical memory within the family becomes a source of political and cultural capital across generations.**

His friendship with important figures of the national movement, such as Bajo Topulli, attests to his active role in the political events of the time. According to the historical documentary by director Kristaq Janushi (2022), he is described as a handsome and physically strong man, with a special dedication to tradition and national symbolism, which he expressed through traditional clothing and the weapons he wore at his waist.

He actively participated in patriotic organizations in the Strelcë area, becoming one of the key figures in the national defense strongholds at the beginning of the 20th century, and a signatory of the Secret Regional Subcommittee “For the Freedom of Albania.”

His participation in the Besëlidhja of Gora (1906) and in the Assembly of Zbogji (1907), where the four famous bands of Gora, including those of Themistokli Gërmenji, Çerçiz Topulli, and others, pledged their oath, included him in the network of movements for Albanian independence. His figure remained unforgettable, and he was honored for his bravery and dedication, while folk songs praise his irreplaceable contribution: “His finger never trembled / Gora sang for him / oh brave Koçi Plovishti!” (Janushi, 2022).

In 1920, he supported the Congress of Lushnja, the Vlora War, was a supporter of Fan Noli, and collaborated with Prefect Koço Kote. He was killed in December 1943 by communist structures, as a figure of national compromise and political wisdom.

Koçi Plovishti remained a key figure in patriotic activity in Gora and Opar, always engaging for the freedom and independence of Albania. He is a clear reflection of the impact of family heritage on the shaping of historical figures.

The 20th century marks an important period for the Çakërri clan, where its history is repeated through the name and figure of Koçi, now in a new political and social context. This is the moment when Tahir Çakërri, the father of Koçi Tahiri (VI), decides to emphasize his father's name, Koçi Plovishti, preserving it as a continuity of the clan's heritage. He decides to give his son, Koçi Çakërri, his father's name, as a symbolic act (mythologization) to maintain the connection with the clan's glorious past. Likewise, Koçi Tahiri, with a heightened sense of continuity and honor for his ancestors, changes his surname from Çakërri to Koçi Tahiri, carrying his father's name as a symbol of respect and heritage.

Koçi (Çakërri) Tahiri (VI) would become a key figure in Albanian political and social life after the 1990s, embodying the values of resistance, effort, and commitment to democratization of the country. By Decree No. 10088, dated 20.03.2017, the President of the Republic of Albania, Mr. Bujar Nishani, awarded him the title “Torchbearer of Democracy” for his sacrifices and unwavering efforts, as well as for his valuable contribution to the founding of the Free Union of Miners. This recognition highlights his role as a symbol of peaceful resistance and institutional commitment to democratic values. Through his contribution as a member of the Albanian Parliament, representing the region of Gora and the entire nation, Koçi Tahiri continued the tradition of public service and defense of national interests, just like his ancestors who had also made sacrifices for the national cause.

In the book *From Shashica of Vlora to Pojan and Plovisht of Korça*, Koçi Tahiri emphasizes the importance of preserving family heritage and of names repeated generation after generation, stating: “I take the courage to defend the data of my grandfathers, great-grandfathers, and my father about the origin and formation of the family tree in the field of genealogy (genogram) of the Çakërri clan” (Tahiri, 2022, p. 196). He affirms that names like Koçi, Tahir, Avdyl, Hodo, Qerim, Teki, and Hysen are part of an indigenous heritage, repeated across generations as a form of preserving tradition and national identity. These names, according to Tahiri, are closely linked with an oral mythology, which conveyed the virtues of bravery, loyalty, and preservation of tradition, and which had to be passed from generation to generation. This cycle of recurring names is connected to an unwritten “moral code,” transmitted orally from ancestors to descendants, thus shaping the identity and history of the clan.

Through this process, the repeated use of the ancestors’ names functioned as a cultural mechanism for preserving a strong and stable identity, creating an important connection between descendants and their clan’s historical heritage. Rooted in oral tradition, this practice embodied deep values of loyalty, honor, and preservation of heritage principles that lay at the foundation of the strength and continuity of the Çakërri clan. As a result, this genealogical line turned into a symbolic representation of historical continuity and national identity.

The symbolic use of names across generations supports the theoretical constructs of intergenerational memory and identity resilience, as emphasized by Halbwachs (1992) and Ricoeur (2004).

4.2. Comparison with the literature and limitations

The findings of this study, closely linked to the symbolism of tribal heritage and its influence on the construction of political and cultural identity, are supported by a range of previous studies that shed light on the relationship between historical memory and the construction of collective identity within the Albanian and Ottoman contexts. According to Goffman (2002), the early establishment of relations between the Ottoman Empire and Balkan communities directly influenced social structures that were preserved across generations in the form of tribal narratives, such as the case of the Çakërri tribe.

The figure of Koçi Bey, analyzed in depth by Kara (2002), Kolbaşi (2008), Gökçe (2012), and Pehlivan (2022), is closely connected to Ottoman reformism and constitutes a model that, in terms of legacy, is reflected in the succeeding generations of the tribe, including Koçi Plovishti and Koçi Tahiri. In this sense, the documents concerning Koçi Bey’s *Risale* are not only a reflection of the problems faced by the Ottoman administration in the 17th century, but also a point of departure for analyzing the continuity of reformist thought in the contemporary Albanian context.

Along similar lines, Gawrych (2006) and Skendi (1967) emphasize the role of local figures during the Albanian National Awakening period who, like Koçi Plovishti, appeared as

representatives of the connection between national consciousness and tribal structures. These connections are evident in his patriotic activities and participation in key events such as the Covenant of Gora and the Congress of Lushnja, which lend national significance to local endeavors.

On the other hand, Tahiri (2022) and Janushi (2022) reinforce the role of oral mythology and the repetition of names as a conscious act of identity preservation and the reinforcement of moral codes within a tribe. This genealogical cycle is also described by Köksal (2007), who argues that the use of names within historical socio-cultural Ottoman and Albanian contexts is not coincidental, but rather grounded in cultural, political, and symbolic functions.

The literature of Clayer (2018), Zhelyazkova (2000), and Barkey (2008) serves to understand that the Ottoman space was not merely an administrative framework, but a complex terrain of identity interaction, where communities such as that of Gora developed distinct forms of social organization and collective memory preservation through family and tribal structures.

The limitations of the study are primarily related to the source-based nature of the material used. Most of the data originate from oral sources, personal recollections (Tahiri, 2022), or broadcast documentaries (Janushi, 2022), which, although of considerable contextual and interpretative value, require further examination supported by documented archival sources. Likewise, the focus on a single genealogical line cannot provide a generalized picture of all Albanian tribes or regions, but rather presents an in-depth case study that reflects a distinct phenomenon.

Despite these limitations, the link between symbolic representation, the use of names, and the transmission of family virtues across generations testifies to the strength of cultural continuity in shaping identity and integrating anthropological heritage into modern Albanian national narratives.

4.3. Conclusions and recommendations for further research

In the history and family memory of the Çakëri tribe, the name **"Koçi" and its legacy function as a cultural and symbolic thread**, representing a lasting intergenerational bond that has significantly influenced the formation of a society structured upon shared values. This cycle of tribal heritage has played a key role in stabilizing cultural identity and strengthening social ties, **impacting concretely the political and historical trajectories** of southern Albania.

Through the figures of the three descendants of the Çakëri tribe **Koçi Bey, Koçi Plovishti, and Koçi Tahiri** it becomes evident that the name "Koçi" has functioned as a symbolic bearer of inherited values, playing a crucial role in preserving the identity and unity of the tribe. More than an onomastic form, this name represents **a coherent and dynamic narrative** that intertwines historical memory, civic engagement, and the social function of the family in the construction of the Albanian state.

The repeated cycle of figures bearing the name "Koçi" reflects a continuity of values such as freedom, dignity, service, and involvement in public life. The name thus becomes an inseparable part of a national heritage that transcends the family framework and **attains broader significance** for the history and construction of Albanian collective identity. The contribution of these individuals at key moments in history particularly during periods of political transformation and state-building demonstrates the role that tribes and family structures have played in maintaining social and moral stability.

Family archives and oral narratives remain valuable sources that attest to the intergenerational connection of this name with the memory and identity of the Çakëri tribe. The consistent use of a well-known name as a means of preserving identity is a **deliberate cultural strategy**, a

form of symbolic continuity that links the past with the present and reaffirms the individual's connection to the national narrative.

The legacy of the name "Koçi" may be considered a moral and ethical guide for descendants, promoting values such as honor, loyalty, and commitment to the common good. This cultural value is a key element that has influenced Albania's political and social developments and the construction of a responsible civic consciousness.

The selection of the figure of Koçi Bey and the Çakëri tribe is directly connected to the hypothesis of the study: to analyze the impact of historical figures on the preservation and transmission of social values, in a context where history, memory, and identity are strongly intertwined in a cultural and political mosaic.

The hypothesis of this study, which posited that the name "Koçi" as a symbol of heritage within the Çakëri tribe reflects an identity continuity with a lasting impact on Albanian political and cultural history, finds **strong validation** in the analysis data. Although the lack of direct historical documentation limits the possibility of a complete genealogical connection among the selected figures, the narrative structure built through family memory, the consistent use of the name, and the socio-historical context affirm the function of symbolic heritage as an important element in the construction of tribal and national identity. This confirms the premise that names and family memory are not merely personal matters but are **foundational instruments** in shaping historical and social consciousness.

4.4. Recommendations for further research

The exploration of the genealogy and heritage of the Çakëri tribe through the figure of Koçi Bey opens new perspectives for interdisciplinary research in the fields of history, anthropology, and memory studies. Expanding the analysis to other regional and comparative contexts, particularly with families and tribes that have preserved historical and identity continuity in southeastern Albania and the broader Balkan region, would contribute to a deeper understanding of the forms of cultural resistance and the role of family memory in constructing national narratives. Additionally, broader consultation of Ottoman archival sources and local documents would enrich the factual and interpretative basis of similar studies.

5. REFERENCES

1. Barkey, K. (2008). *Empire of difference: The Ottomans in comparative perspective*. Cambridge University Press. <https://shs.hal.science/halshs-00631751/document>
2. Clayer, N. (2018). The supranational spaces of nation- and state-building through the Albanian example. *Mondes*, (2), 123–144. <https://shs.cairn.info/journal-mondes-2018-2-page-123?lang=en&tab=resume>
3. Dino, V. (2017). *Qyteti i Korçës, zanafilla*. Shtypshkronja "KOTTI". ISBN: 978-9928-167-74-3
4. Elsie, R. (2005). *Historical dictionary of Albania* (2nd ed.). Scarecrow Press. <https://archive.org/details/RobertElsieHistoricalDictionaryOfAlbania2NdEdition.pdf>
5. Faroqhi, S. (2005). *Subjects of the sultan: Culture and daily life in the Ottoman Empire* (Annotated ed.). I.B. Tauris. <https://www.scribd.com/document/808889232/Download-Subjects-of-the-Sultan-culture-and-daily-life-in-the-Ottoman-Empire-Suraiya-Faroqhi-ebook-All-Chapters-PDF>
6. Gawrych, G. W. (2006). *The crescent and the eagle: Ottoman rule, Islam and the Albanians, 1874–1913*. I.B. Tauris. <https://archive.org/details/crescenteagle/page/n1/mode/2up>

7. Goffman, D. (2002). *The Ottoman empire and early modern Europe*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511818844>
8. Gökçe, F. (2012). Osmanlı klasik döneminde idari reform hareketleri: Koçi Bey risalesi [Administrative reform movements in the Ottoman classical period: Koçi Bey risalesi]. https://www.researchgate.net/publication/313679689_Osmanli_Klasik_Doneminde_Idari_Reform_Hareketleri_Koci_Bey_Risalesi
9. İnalcık, H. (1973). *The Ottoman empire: The classical age 1300–1600*. Praeger Publishers.
10. İnalcık, H., & Quataert, D. (Eds.). (1997). *An economic and social history of the Ottoman Empire, 1300–1914*. Cambridge University Press. https://archive.org/details/economicsocialhi0002unse_j7n1
11. Instituti Shqiptar i Mendimit dhe i Qytetërimit Islam. (2009). *Historia e shtetit, shoqërisë dhe qytetërimit Osman*. Tiranë: AIITC. ISBN: 978-99956-713-3-4
12. Janushi, K. (Regjisor). (2022). *Kapedanëve të Gorës dhe N/Komitetit të Fshehtë nënkrahinor* [Video]. YouTube. https://www.youtube.com/watch?v=p_NKMKrrEHI
13. Kara, İ. (2002). Koçi Bey. Në *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Völl. 26, fq. 143–148). Türkiye Diyanet Vakfı. <https://cdn2.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/26/C26008447.pdf>
14. Köksal, M. (2007). The role of names in Ottoman and Albanian social history. *Journal of Ottoman Studies*, 45(2), 239–253.
15. Kolbaşı, A. (2008). *Koçi Bey Risalesi'ne göre XVII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet-halk münasebetlerini etkileyen faktörler*. https://www.academia.edu/78426296/KO%C3%87%C4%B0_BEY_R%C4%B0SALES%C4%B0_NE_G%C3%96RE_XVII_Y%C3%9CZYILDA_OSMANLI_KOLBA%C5%9EI_MA_KALE
16. Pehlivan, M. (2022). Koçi Bey risalesi üzerinden XVII. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetim sorunları. *Uluslararası Ekonomi ve Siyaset Bilimleri Akademik Araştırmalar Dergisi*, 6(15), 97–108. <https://doi.org/10.58202/joecopol.1199875>
17. Skendi, S. (1967). *The Albanian national awakening, 1878–1912*. Princeton University Press. <https://press.princeton.edu/books/hardcover/9780691650029/the-albanian-national-awakening>
18. Tahiri, A. (2021). Turkish language and literature in Balkans, its impact on Albanian culture. Në *International Symposium on Turkish Language and Literature Studies in the Balkans: Proceedings Book* (fq. 67–78). İzmir, Turqi. <https://drive.google.com/file/d/1Fgt-4XTQ3YvGTJJi4d7i-1foZYW18b9/view>
19. Tahiri, K. (2022). *Lëvizja e Fisit të Çakërrëve 1410–2022*. Shpresa, Tiranë.
20. Zhelyazkova, A. (2000). *Nationalism in the Balkans: Identity and community in the Ottoman period*. Sofia University Press.

THE FRAGMENTATION OF GLOBALIZATION IN THE WAKE OF THE
UKRAINE-RUSSIA WAR

Ehsan Rasoulinezhad

Associate professor, Faculty of World Studies, University of Tehran

ORCID: 0000-0002-7726-1757

Abstract

The full-scale invasion of Ukraine by Russia in 2022 represents a pivotal geopolitical event with profound implications for the architecture of globalization. This paper argues that the conflict has acted as a powerful accelerant, transforming existing trends of decoupling and regionalization into a more explicit fragmentation of the global system. By analyzing disruptions to energy markets, global food security, and financial networks, the study demonstrates how economic interdependence has been weaponized, exposing critical vulnerabilities in highly integrated supply chains. In response, a new paradigm of "re-globalization" is emerging, characterized not by worldwide integration but by the formation of resilient, ideologically aligned blocs. The conclusion posits that the conflict has irrevocably ended the era of hyper-globalization, forcing nations to prioritize security and resilience over efficiency, thereby reshaping the global economic order for decades to come.

Keywords: re-globalization, Russia-Ukraine conflict, economic fragmentation, world economy

1- Introduction

For decades, the post-Cold War world order was defined by ever-deepening globalization—an era marked by the unprecedented free flow of goods, capital, technology, and ideas across national borders (Gopinath et al., 2025). This system was underpinned by a widely shared assumption that growing economic interdependence would not only drive prosperity but also foster lasting peace and cooperation among nations. The period saw the rapid expansion of intricate global supply chains, the rising dominance of multinational corporations, and a broad belief in the convergence of economic and political models around liberal democratic norms. Institutions like the World Trade Organization (WTO) (Huang & Li, 2024) and the broader framework of multilateralism supported this vision, promoting integration as an inevitable and beneficial force.

However, this optimistic narrative had already begun to fray prior to 2022, challenged by the 2008 financial crisis, the rise of populist nationalism, and the escalating strategic competition between the United States and China. The special military operation of Russia over Ukraine in February 2022 served not as the initial crack, but as a violent and definitive rupture to this system (Izzeldin et al., 2023). It starkly demonstrated that economic interdependence could be weaponized rather than serve solely as a conduit for mutual gain. Rather than causing globalization's outright collapse, the conflict has dramatically accelerated its fragmentation and forced a fundamental reassessment of its core principles. It has exposed the profound strategic risks embedded within deep economic interdependence, compelling nations to confront the vulnerabilities that come with over-reliance on geopolitical rivals for critical resources (Sun et al., 2024).

The core problem under examination is, therefore, the transformative impact of the Ukraine-Russia conflict on the very structure and sustaining ideology of globalization. The war is not

merely a regional military dispute but a systemic event that has catalyzed a paradigm shift in international relations and economic policy. It has highlighted a twofold problem: first, the critical exposure of vulnerability in a global system overly dependent on single points of failure for essential resources like energy, food, and raw materials; and second, an accelerating process of ideological fragmentation where geopolitical alignment and national security are increasingly taking precedence over pure economic efficiency, leading toward a bifurcation of economic blocs.

This paper seeks to clarify the mechanisms through which the conflict has acted as a catalyst, speeding up the decisive shift from a single, integrated global economy toward a more fragmented, multipolar system organized around competing spheres of influence and a new logic of "re-globalization."

2- Effects of the war on the global economy

The conflict's impact has reverberated across the global economic landscape, functioning as a stress test that demonstrated the profound fragility of deeply interconnected systems. The war exposed how strategic dependencies, once considered pillars of efficient globalization, could be rapidly transformed into critical vulnerabilities, triggering cascading effects that extended far beyond the battlefield.

Europe's strategic reliance on Russian natural gas, built over decades for its affordability and convenience, was swiftly exploited as a potent economic and political weapon. The deliberate constriction of gas flows triggered an unprecedented energy crisis, sending prices for natural gas, oil, and electricity to record levels (Barner et al., 2025). This shock acted as a powerful accelerant for inflation worldwide, squeezing household budgets, forcing energy-intensive industries to curtail production, and pushing many economies to the brink of recession. In response, nations embarked on a frantic search for alternative suppliers, dramatically reshaping global energy trade routes. Liquefied natural gas (LNG) imports from the United States and Qatar surged, and pipelines from Azerbaijan and Norway gained new strategic importance (Cui et al., 2025). Consequently, a key long-term effect has been the remarkable acceleration of the green energy transition, as countries now prioritize energy security and independence through massive investments in renewables, hydrogen, and energy efficiency, fundamentally altering the future global energy mix.

In addition, the "Breadbasket of Europe" became a warzone, with dire global consequences. As major exporters accounting for a significant share of the world's wheat, sunflower oil, and barley, alongside Russia's crucial role in fertilizer exports, the disruption was immediate and severe. The blockade of Black Sea ports—a primary artery for global food exports—halted shipments, creating a massive supply deficit (Chowdhury et al., 2023). This triggered a spike in global food prices, threatening severe food insecurity and political instability in import-dependent regions, particularly across Africa and the Middle East. The crisis laid bare the extreme concentration and fragility of global food supply chains, where disruptions in one region can directly threaten the sustenance of populations thousands of miles away. While the Black Sea Grain Initiative temporarily alleviated pressures, it underscored the precariousness of relying on geopolitically volatile corridors for basic sustenance.

Moreover, the international response to the invasion involved deploying an unprecedented arsenal of economic sanctions, fundamentally challenging the norms of global financial integration. Measures such as freezing the Russian Central Bank's foreign reserves and disconnecting key Russian banks from the SWIFT financial messaging system were historic. While aimed at crippling Russia's war economy, these actions also fragmented the global financial order by demonstrating that its core infrastructure could be weaponized for geopolitical goals. This has triggered a paradigm shift, compelling other nations to reassess

their exposure to Western-dominated systems. Notably, China, along with other BRICS nations, has aggressively redoubled efforts to develop alternative financial architectures, including its Cross-Border Interbank Payment System (CIPS) and promoting digital currencies (Bastanifar et al., 2025). This move towards a potential bifurcation of financial systems into competing spheres threatens to erode the dollar's hegemony and create a less efficient, more fragmented global economy where transactions are increasingly guided by political alignment rather than economic efficiency.

3- Re-globalization Instead of Regular Globalization

In response to these systemic shocks, the concept of "re-globalization" is gaining prominence as the defining framework for the next chapter of the world economy. It is crucial to understand that re-globalization is not a retreat into autarky or a simple "reverse" of globalization. Rather, it represents a fundamental recalibration of its core principles. The driving ideology is shifting from the neoliberal ideal of a single, integrated global market governed primarily by the logic of economic efficiency to a more pragmatic, security-oriented model where global engagement is selectively filtered through the lens of national interest and geopolitical risk.

This new paradigm is characterized by several key trends:

First, the pursuit of the lowest possible cost, which dictated production locations for decades, is now balanced against strategic vulnerability. Companies and governments are actively prioritizing supply chain resilience and political alignment. This involves a deliberate shift of production away from geopolitical rivals and towards politically allied countries ("friend-shoring") or to closer, more manageable regions ("near-shoring"). This demonstrates how national security strategy is now directly coloring corporate and economic decision-making, leading to a global economy that remains interconnected but along more politically predictable and secure routes.

The next point is that the world is increasingly dividing into loose, competing economic and geopolitical blocs—often conceptualized as a U.S./EU-led bloc and a China/Russia-led bloc. This is not a return to the hardened borders of the Cold War but a softer, yet significant, technological and financial divergence. Each bloc is seeking to build self-reliant ("derisked") ecosystems for critical sectors like semiconductors, artificial intelligence, energy, and rare earth minerals. This bifurcation means the rules, standards, and payment systems governing trade and investment may increasingly differ between blocs, fragmenting the previously unified global market.

In addition, the primary objective of economic policy and corporate strategy is undergoing a profound shift. The mantra of optimizing for just-in-time production (low cost, high efficiency) is being supplanted by the imperative of building just-in-case systems (secure, diversified, and resilient). Governments are implementing industrial policies to onshore or friendshore critical industries, and companies are stockpiling key inputs and dual-sourcing to insulate themselves from future shocks. This signifies that the calculus of globalization has changed; the benefits of efficiency are now consciously weighed against the risks of dependency, with national economic security often emerging as the higher priority.

In essence, re-globalization acknowledges that global interconnectedness is a permanent feature of the modern world. However, it posits that the terms of that interconnection are changing dramatically. The flow of capital, goods, and data will continue, but it will be more managed, more selective, and increasingly guided by a new set of rules where national security and geopolitical alignment are as important as price and quality. It is globalization, but on smarter, safer, and more sovereign terms.

4- Conclusion

The Ukraine-Russia conflict has proven to be a definitive watershed moment, marking the symbolic end of the unquestioned, optimistic era of hyper-globalization. It served as a brutal and unambiguous lesson in realpolitik, starkly illustrating that deep economic interdependence can be a potent source of national vulnerability as much as a driver of mutual growth and peace. Furthermore, the subsequent military operations involving Israel, Gaza, Iran, Lebanon, and Syria have acted as a powerful accelerant, compounding the shock to the global system and deepening the forces of fragmentation. These concurrent crises have not only accelerated pre-existing trends towards decoupling and strategic competition but have also solidified the rapid arrival of a new and uncertain era of "re-globalization."

In this emerging world order, nations and corporations are fundamentally reorganizing economic networks, no longer prioritizing efficiency above all else but instead restructuring around the core principles of security, resilience, and geopolitical alignment. The Middle Eastern conflicts have exacerbated this shift, highlighting the global stakes of regional instability and reinforcing the perceived necessity of choosing sides. The future global economy will therefore be less universally integrated, more regionalized, and increasingly defined by competing economic and technological blocs. This represents a fundamental restructuring of the international system that prevailed for the previous three decades, moving away from a single, unified global market towards a fragmented landscape of parallel systems.

The concept of a "global village," popularized in the late 20th century, envisioned a world seamlessly connected by technology and trade, where borders would become irrelevant and a shared human identity would prevail. The post-Ukraine and post-Gaza world order suggests that this vision was perhaps premature or overly idealistic.

The events of recent years have shown that while technology can connect us physically and digitally, it does not necessarily unite us politically or ideologically. The simultaneous crises in Europe and the Middle East have hardened geopolitical fault lines, making cooperation more difficult. Instead of a single global village, we are now seeing the accelerated emergence of several distinct "digital neighborhoods" or "gated communities," each with its own rules, norms, and economic systems. Interaction between these blocs will continue, but it will be more cautious, transactional, and fraught with suspicion.

Therefore, the ideal of a unified global village appears increasingly unattainable in the near future. The era ahead will be defined not by convergence, but by coexistence and competition between different political and economic models. The great challenge for the coming decade will be to manage this fragmentation without triggering a complete breakdown of global cooperation on existential issues like climate change, nuclear non-proliferation, and pandemic response, which demand a village-like response, even if the village is now deeply divided.

References

- [1]. Barner, L., Holz, F., Hirschhausen, C., and Kemfert, C. 2025. *Is Russian gas still needed in the European Union? Model-based analysis of long-term scenarios*. *Energy Strategy Reviews*, 58, 101646, doi: <https://doi.org/10.1016/j.esr.2025.101646>
- [2]. Bastanifar, I., Khan, K., and Koch, H. 2025. *Understanding BRICSIZATION through an economic geopolitical model*. *Journal of Open Innovation: Technology, Market, and Complexity*, 11 (1), 100440, doi: <https://doi.org/10.1016/j.joitmc.2024.100440>
- [3]. Chowdhury, P., Medhi, H., Bhattacharyya, K., and Mustansar, C. 2023. *Severe deterioration in food-energy-ecosystem nexus due to ongoing Russia-Ukraine war: A*

critical review. *Science of The Total Environment*, 902, 166131, doi: <https://doi.org/10.1016/j.scitotenv.2023.166131>

[4]. Cui, W., Wu, D., Huang, Q., and Yang, S. 2025. The dynamic evolution mechanism of liquefied natural gas trade dependency networks: International implications of the Russia-Ukraine conflict. *Sustainable Futures*, 9, 100730, doi: <https://doi.org/10.1016/j.sfsr.2025.100730>

[5]. Gopinath, G., Gourinchas, P., Presbitero, A., and Topalova, P. 2025. Changing global linkages: A new Cold War? *Journal of International Economics*, 153, 104042, doi: <https://doi.org/10.1016/j.jinteco.2024.104042>

[6]. Huang, Q., and Li, Z. 2024. Trade and peace: The WTO case. *China Economic Review*, 83, 102072, doi: <https://doi.org/10.1016/j.chieco.2023.102072>

[7]. Izzeldin, M., Muradoglu, Y., Pappas, V., Petropoulou, A., and Sivaprasad, S. 2023. The impact of the Russian-Ukrainian war on global financial markets. *International Review of Financial Analysis*, 87, 102598, doi: <https://doi.org/10.1016/j.irfa.2023.102598>

[8]. Sun, M., Cao, X., Liu, X., Cao, T., and Zhu, Q. 2024. The Russia-Ukraine conflict, soaring international energy prices, and implications for global economic policies. *Heliyon*, 10, 16, e34712, doi: <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2024.e34712>

**HARMONY IN DIVERSITY: NEED OF INTERFAITH PERSPECTIVES FOR
GLOBAL UNITY**

Dr. Naseem Akhter

**Associate Professor, Department of Islamic Studies
Shaheed Benazir Bhutto Women University, Peshawar, Pakistan**

ABSTRACT

Diversity is a fact of the modern world. People of various cultures, religions and backgrounds are living in growingly integrated communities. But this variety can also cause war and separation. Diversity, as is harmony in diversity plays a key role to make the world more peaceful and just. Interfaith views provide a different point of view in reaching this objective.

The interfaith viewpoints advocate that there are common values and aspects shared by various faiths. When interfaith dialogue concentrates on such similarities, communities can only be bridged and understanding as well as respect promoted. This strategy can also solve some common threats and problems from a global standpoint including poverty, inequality etc.

A world of harmony in diversity is a more peaceful and just world. An interfaith approach provides an innovative way of accomplishing this objective by focusing on the shared faith and common denominators that exist among diverse religions. Through the creation of bonds between different communities and eliminating misunderstanding, interfaith discourse can lead to dealing with universal issues as well as problems on a global level.

Keywords: Modern World, Cultures, Religious, Globe

**KHYBER PAKHTUNKHWA'S EX-FATA AREAS AND CUSTOMS AND
CHALLENGES FOR WOMEN**

Dr. Naseem Akhter

**Associate Professor, Department of Islamic Studies
Shaheed Benazir Bhutto Women University, Peshawar, Pakistan**

ABSTRACT

This research examines, from an Islamic perspective, the link between rituals and obstacles experienced by women in Khyber Pakhtunkhwa (KP)'s former Federally Administered Tribal Areas (FATA). The study focuses on certain sociocultural practices that define what it means for women to live in this region of the world and aims to comprehend how these cultural norms affect women's day-to-day lives. The investigation also reveals a number of other obstacles that women encounter in these domains, including social-economic challenges, inequalities in educational opportunities, and inadequate health care. These issues are examined critically from the standpoint of Islamic teachings, showing how religious precepts interact with regional customs and have an influence on women's welfare and position. The study also looks at possible methods of empowering women from an Islamic viewpoint in order to provide useful guidance to scholars, practitioners, and decision-makers who are trying to promote gender parity and growth in this field.

Keywords: Islamic Teachings, Women, Khyber Pakhtunkhwa, sociocultural practices, Rituals and Challenges

MOLECULAR DYNAMICS STUDY OF MECHANICAL PROPERTIES IN
GRAPHENE-REINFORCED METALLIC NANOCOMPOSITES

Mustapha Makan ⁽¹⁾ *, Abdelhadi Makan ⁽¹⁾, Abdelouafi El Ghoulbzouri ⁽¹⁾

⁽¹⁾ Applied Sciences Lab (LSA), National School of Applied Sciences (ENSAH),
Abdelmalek Essaadi University, Tetouan, Morocco

*Corresponding author: ORCID number: [0009-0007-3711-3649](https://orcid.org/0009-0007-3711-3649)

ORCID number: [0000-0003-0385-2498](https://orcid.org/0000-0003-0385-2498)

ORCID number: Not yet added

Abstract

The uniaxial tensile behavior of graphene-reinforced nickel nanocomposites (Gr/Ni) was systematically investigated using molecular dynamics simulations. Two reinforcement architectures were considered: a monolayer graphene sheet embedded in the nickel matrix (NiGr[–], ~0.66 vol%) and a cross-shaped graphene network (NiGr[×], ~1.0 vol%). Tensile loading was applied along the z-axis, with three crystallographic interface orientations (100), (110), and (111). Graphene incorporation substantially improved the mechanical performance of the nickel matrix, enhancing stiffness, strength, and ductility. For the NiGr[–] configuration, the Young's modulus increased by ~123%, while the NiGr[×] network yielded further improvements of 135%, 154%, and 143% for the (100), (110), and (111) orientations, respectively. Correspondingly, the ultimate tensile strength was augmented by 0.47, 3.61, and 4.97 GPa in NiGr[–], and by 1.84, 6.24, and 10.62 GPa in NiGr[×], across the same orientations. The NiGr[×] architecture—particularly in (110) and (111)—exhibited the most pronounced reinforcement, effectively impeding dislocation motion and enabling the composite to sustain strains exceeding those of pure nickel by more than a factor of five. These findings highlight the exceptional load-bearing capacity and structural resilience of Gr/Ni nanocomposites, with the cross-network configuration offering unparalleled mechanical advantages. Such architecture represents a promising pathway toward advanced structural materials for high-performance engineering applications.

Keywords: Graphene–nickel composite, interface orientation, tensile loading, molecular dynamics simulation, mechanical behavior, mechanical properties, dislocation density

DIFFERENCES BETWEEN DIDACTICIAN AND PEDAGOGUE

HASSAN ZARIOUH

Department of Mathematics (CRMEFO), Oujda 60000, Morocco.
h.zariouh@yahoo.fr

MOHAMMED BOUDCHICH

Director of the Regional Academy of Education and Training of the Oriental, Oujda 60000, Morocco

ADIL ZEROUALI AMRI

Directeur du Centre Régional des Métiers de l'Education et de la Formation de l'Oriental (CRMEFO),
Oujda 60000, Morocco.

ABSTR ACT:

PEDAGOGUE:

Generalist

Focuses on the Teacher-Student relationship

Who has their own pedagogical triangle

Who has the right method

Who knows how to succeed

Dilutes the cultural object to be taught

Question the ends

Thinks about the logic of learning based on the logic of the classroom

251

Specialist

Focus on the Student-Knowledge relationship

Haves their own teaching triangle

Brings a scientific dimension

Focus on content

Question the methods

Considers the logic of learning based on the logic of knowledge

REFERENCES:

[1] M.Artigue – R.Douady : La didactique des mathématiques en France.

Revue Française de Pédagogie N° 76 (1986) P69-88.

[2] Bachelard : La formation de l'esprit scientifique. Ed.Vrin.

[3] G.Brousseau : Fondements et méthodes de la didactique des mathématiques. Recherche en Didactique des Mathématiques, Vol 7 n°2 (1986) P33-115.

On the theory of didactic situations

HASSAN ZARIOUH

Department of Mathematics (CRMEFO), Oujda 60000, Morocco.
h.zariouh@yahoo.fr

MOHAMMED BOUDCHICH

Director of the Regional Academy of Education and Training of the Oriental, Oujda 60000, Morocco

ADIL ZEROUALI AMRI

Directeur du Centre Régional des Métiers de l'Education et de la Formation de l'Oriental (CRMEFO),
Oujda 60000, Morocco.

ABSTR ACT:

The modern conception of teaching requires the teacher to provoke the desired adaptations in the student, through a judicious choice of the problems he or she sets. This judicious choice of problems is an essential part of the following broader situation: the teacher seeks to provide the student with an adidactic situation that provokes the most independent and fruitful interaction possible. The teacher is therefore involved in a game with the system of student interactions with the problems he or she sets. This game or situation is the didactic situation. The Theory of Didactic Situations (TDS) proposes a model that creates optimal learning conditions: adidactic situation, environment, didactic variables, and fundamental situations. It also allows for the analysis of the consequences of a given teaching method on the dissemination of mathematics: conceptions, errors, obstacles. There is no need to develop these concepts here. The reader will find the necessary elements for their popularization in the work of G. BROUSSEAU (1998). As for the analysis of consequences, it is characterized by an experimental design based on didactic implementations in the classroom, that is, on the design, implementation, observation, and analysis of the consequences of teaching.

The design phase is carried out based on a theoretical framework, previously acquired didactic knowledge, and a number of preliminary analyses:

- epistemological analysis of the content targeted by the teaching,
- analysis of current teaching and its effects,
- analysis of students' conceptions, the difficulties and obstacles that mark their development,
- analysis of the field of constraints within which the actual didactic implementation will be located. This will be done by distinguishing three dimensions:
 - The epistemological dimension associated with the characteristics of the knowledge at stake.
 - The cognitive dimension associated with the cognitive characteristics of the audience for whom the teaching is aimed.
 - The didactic dimension associated with the characteristics of the functioning of the teaching system.
- And by taking into account the objectives of the research.

REFERENCES:

- [1] M.Artigue – R.Douady : La didactique des mathématiques en France. Revue Française de Pédagogie N° 76 (1986) P69-88.
- [2] Bachelard : La formation de l'esprit scientifique. Ed.Vrin.
- [3] G.Brousseau : Fondements et méthodes de la didactique des mathématiques. Recherche en Didactique des Mathématiques, Vol 7 n°2 (1986) P33-115.

22.09.2025

ISBN: 978-625-92555-1-4

ARCENG PUBLICATIONS – 2025©